

ФЕДОР МИХАЙЛОВИЧ ДОСТОЕВСКИЙ

ИБЛИСЛАР

• РОМАН •

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ

ИБЛИСЛАР

РОМАН

Икки жилдлик

I

«O'QITUVCHi» НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ
ТОШКЕНТ – 2018

УЎК: 821.161.1-31

КБК: 84(2Рус)

Д-74

Рус тилидан
Иброҳим ҒАФУРОВ
таржимаси

Ф. М. Достоевский ўзи бир жаҳон – уни қанча ўргансангиз кам. «Иблислар» романи буюк ёзувчи ижодининг баланд чўққиларидан экани маълум. Моҳир таржимон Иброҳим Ғафуров ҳар жиҳатдан мураккаб асарни ўзбек тилига ўғирди. Инсон психологиясини нозик ва теран ёритиб берувчи бу мураккаб тўқимали асарнинг воқеалар ривожини билмокчи бўлсангиз, ушбу асарни ўқиб кўришни тавсия этамиз.

ISBN 978-9943-22-214-4

© И. Ғафуров таржимаси
© «O'qituvchi» НМИУ, 2018

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙНИНГ «ИБЛИСЛАР» РОМАНИ

1867 йилнинг апрелидан то 1871 йилнинг июлигача Достоевский рафиқаси А.Г. Достоевская билан хорижда, Европада яшади. 1867–1868 йилларда «Телба», 1870–1871 йилларда «Иблислар» романи яратилди. Бу пайтга келиб Достоевскийнинг «Камбағал кишилар», «Оқ тунлар», «Ўлик уйдан мактублар», «Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар», «Жиноят ва жазо» сингари асарлари кенг танилган эди. «Телба» ва «Иблислар» романлари ёзилган йилларда Россия ва Европада ўша даврларда мавжуд тузумларга қарши бўлган турли-туман махфий жамиятлар тузилган ва уларнинг ҳаракатлари тобора кучайиб борарди. Россияда нестрашевчилар ва ундан пича кейинроқ тузилган нечаевчилар ҳаракатлари шунда махфий жамиятлар қаторида турар ва улар маълум даражада халқаро «Интернационал» билан боғланган, социалистик ғояларни ўзларига қурол ва дастуруламал қилиб олгандилар. Россияда шу замонлар «ғарбпарастлар» ҳамда «славянпарастлар» – дворян зиёлилар, различинецлар, айникса, талабалар, университетлар ва семинариялар ёшлари ўртасида гоёвий-мафкуравий қураллар, баҳслар, мужодалалар авж олганди. XIX асрнинг 1860–1870 йилларида Достоевский «рус фикри, тафаккури орқали дунёга янгиланиш киради», деб хаёл қиларди. Бунга яна юз йил керак, деб башорат қилганди. Ўша пайтлар рус жамиятини қайта қуриш масалалари жуда кенг муҳокама қилинарди. Мана шу ўта кизгин ва ҳатто ўта таҳликали вазият «Иблислар»да ўз ифодаси ва достоевскийча талқинини топди. Хуфия исёнчи Нечаев томонидан 1869 йилда талаба Ивановнинг ўлдирилиши «Иблислар»га фабула сифатида хизмат қилди. Роман бошдан-оёқ, замонавий долзарб ва ўта оғрикли мавзулар, масалалар асосига қурилди. Достоевский ўша замон воқелигини кенг камраб олган фикрлар, дунёқарашлар, нуқтаи назарлар, гоёлар,

мафкураларни бутун ўткирлиги билан ифодалашни мақсад қилиб қўйди.

Достоевскийнинг 1876 йилга дахлдор «Кундаликлар»ида замон бахсу мунозаралари ичида «кутурган орзулар» деган ибора учрайди. Унинг асарлари ва жумладан, «Иблислар» романи шундай «кутурган орзулар» билан тўлиб-тошиб ётади. Бу ғоя ва мафкура жазавалари – «кутурган орзулар» даврнинг ҳавосида ўзи объектив мавжудмиди ва улар давр атмосферасидан тўғридан-тўғри Достоевский қаҳрамонларига ўтдими ё қаҳрамонларнинг ўзлари табиатан шундай орзулар ва шундай ўта жангари майллар билан дунёга келганмидилар ва уларнинг «кутурган орзулари», сўнг жамиятлар ва ҳаёт ижтимоий муҳити, қурилишларига кўчганмиди – бу ғоятда мураккаб масала. Биз улар бир-бирларига кўчиб ўтган ва бир-бирлари билан ўзаро чамбарчас, ажралмас алоқада бўлган деб тасаввур ва тахмин қилоламиз. Достоевский яна ўша «Кундаликлар»ида ҳеч ким ўз карашларидан, эътиқодларидан уялиши керак эмас, дейди. Ҳақиқатан, унинг «Иблислар»даги барча катта-кичик қаҳрамонлари ўз карашлари, маслакларидан асло уялмайдилар, балки маслак учун жон-жаҳдлари билан қурашадилар ва бу йўлда ҳеч нарсадан тоймайдилар. Ғоялар учун қурашда улар қучли ирода, қудратли эҳтирослар соҳиблари каби намоён бўладилар. Лермонтовнинг «Замонамиз қаҳрамони» асаридаги Печорин «мен юрагимда ҳеч қаёққа сигдириб бўлмас бир қуч-қудратни сезаман», деганди. «Иблислар»нинг қаҳрамонлари ўша Печорин, ўша Рудин, ўша Базаров, ўша Рахметовларнинг – нигилистларнинг оталари ва раҳнаомларининг издошлари. Майков деган шоир «Иблислар»ни ўқиб, булар Тургеневнинг қариб қолгандаги қаҳрамонлари деб лутф қилган экан. Достоевский ўз қаҳрамонлари дунёсига хос фитна, низо, туганмас исёнларни дам жуда ўткир ҳажв ва киноя, дам инсон юракларини ўртайдиган изҳорлар билан очиб боради. Биз иблисларни кўрмаганмиз. Лекин фақат иблислардагина шундай исён алангалари гуриллаб туриши мумкин. Ёш нигилистлар Ставрогин, Петр Верховенский, Шатов, Кирилловларда эҳтирос ҳақ учунми, ноҳақ учунми, жуда ба-

ланд ўрлаб боради ва гўёки бутун дунёни жизганак қилиб куйдириб ташлайдигандек туюлади. «Иблислар»нинг 140 йилдан бери яшаб келаётган ранг-баранг танқидчилари унинг воқеалари ва қахрамонларини таҳлил қилганда, ҳар бирлари ўз хулосаларини чиқарганда, худди келишиб олгандай, бир бошдан «қиёмат» деган сўзни ишлатадилар ва қиёматга қиёсан талкинлар айтадилар. Ростдан ҳам, булар том маънодаги қиёмат одамлари, қиёмат қахрамонларидир. Аммо романда фақат нигилистлардагина эмас, бошқа барча қахрамонлар табиати, майллари, интилишларида иблиснинг исёнига тааллуқли аланга дам-бадам кўтарилиб туради. Достоевский ўша даврда инкилобий ўзгаришлар тарафдори бўлган ёшларнинг образларини чизади. Уларни ўша замоннинг оташин нигилистлари қиёфасида тасвирлайди. Бу нигилистлар – нигилист деган тушунчанинг тўла маъносида – мавжуд борлик, тузумлар, дин, худо, фалсафани тўла-тўқис инкор этувчилар – фақат шугина эмас – инкилобий тарзда рад этувчиларнинг ҳаммаси ўзига хос оғир бир ғоянинг юки, унинг чидаб бўлмас залвори остида типирчилаб ётади. Бу каби маъюс қайғули исёнчиларни Нитше ўз фалсафасини тушунтирганда декадентлар деб атаганди. Бизнингча, нигилистлар ўз эволюцияларида декадансга кўтарилган эдилар. Дунёнинг барча тушқунлиги уларнинг мақсадига жойлашиб олганди. Бу декадент-нигилистларнинг оғир фикрлар юки остидаги ҳаракатлари, интилишлари, нуктаи назарлари, шиддаткорликлари – бари-бари чидаб бўлмас конвульсиялар – ларзали титроқларни эслатади. Уларнинг ғоялари – уларнинг туганмас оғриғи, туганмас фожиасига айланган. Улар ҳам мисоли Раскольников ё «Ўлик уйдан мактублар»нинг қахрамонлари каби ғояларнинг мубталоси, туганмас, охири бўлмаган мубталолик. Ажаб-ажаб, бу ғоялар қатта ижтимоий адолатли мақсадларни шакллантира олмаганда, бундан бутунлай ожиз қолганда, онг оғриғига, касал онг, бемор онг, дардли онг дўнади. Оғрик онг уларни фақат бир натижага – ўта оғир фалокат, ўта оғир фожиаларга олиб боради. Ҳеч ким

Умуртка ўзаги.

дунёда оғрик, онгнинг фожиаларини бу қадар умумолабий даража ва микёсда кўрсатмаган, умуминсон фожа микёсида бунчалар ўта таъсирчан, чигал, мураккаб қилиб ифодаб, ҳақиқатини очиб беролмаган. Бу нуқтаи назардан, ғояларнинг вайроналарга айлана боришини ёрқин тасвирлашда дунёнинг янги тарихида Достоевский ҳамон биринчилиқни қўлдан бермай келади.

Бу асар яратилгандан бери у соф рус ходисаси, Европа ходисаси, умумжаҳон ходисаси каби ўқиладиган ва англанадиган бўлди. Тўла ишонч билан айтиш мумкинки, бу ғоя оғриқлари ва улар чангалида ўртанаётган, тўлғанаётган, янгидан-янги умумжаҳон конвульсияларини уйғотаётган инсон оғриқлари эканлиги аён бўла бормоқда. Африка, Америка, Осиё заминларида тинмай, кунда, кун ора рўй бераётган фожиалар – оғрик онг энгилмас, чалкаштирувчи иблис каби инсониятни энг теран, энг сирли хужайраларига жойлашиб олаётганлигини кўрсатди. Достоевскийнинг тенгсиз кинояси, ҳажви, мислсиз психиатрлиги, тенгсиз тасвир даҳоси бу оғрикнинг нималигини очиб, одамларни ундан сергаклантиради. «Иблислар»нинг ўлмас маърифати мана шунда.

Йўқ, бу маҳсус рус оғриғи, рус касали эмас, бу касал ўша пайтда ҳам, ҳозир ҳам кенг ёйилган. Достоевский фақат бу онг оғриғини унинг рус ўчоғига қараб тасвирлаган ва жаҳон учун шафқатсиз хулоса чиқарган. Бу хулоса тирик ҳақиқат ва тирик ҳақиқат каби ҳаракатда. Маҳсус «Рус халоскор ғояси», фавқулодда «халоскор ғоя» йўқ. У ғоялар аллақачонлар айтилган ва инсоният онгидан ўрин олган.

Ўзбек ўқувчиси бу оламшумул бадний асар ёзилгандан бир юз қирк йил ўтиб, уни ўз она тилида ўқимокда. Мангу барҳаёт тириклик титроқлари нималигини англамоқда. Харақтерлар, қисматлар, ғоялар жасорати ва жасоратсизлиги манзараларига ҳайрат бармоғини тишлаб, нигоҳ ташламоқда. Умид шулки, Достоевский билан мулоқот хайрли, хаяжонли, ҳикматли бўлажак.

Таржимон

ИБЛИСЛАР

УЧ ҚИСМЛИ РОМАН

Ўлай агар, ҳеч из кўринмас,
Адашдик биз, нима қилайлик?
Бийдай дала, алдади иблис,
Айлантирар, бермайди тинчлик.

Қанча улар, қайга ҳайдарлар,
Мунча нола улар қўшиги?
Ажинани кўмишарми ё,
Алвастини узатишарми?

А. Пушкин

Бунда тоғда катта чўчка галаси ўтлаб юрарди, шунда Ундан уларнинг ичига киришга изн сўрашди. У рухсат берди. Иблислар одамдан чиқиб, чўчкаларга киришди; шунда пода тиккадан ўзини кўлга ташлади-да, чўкиб кетди. Чўпонлар бу воқеани кўриб, югуриб бориб шаҳар ва кишлоқларда ҳикоя қилиб бердилар ва масокинлар воқеани кўриш учун чиқдилар, улар Исо қошига келиб, Исонинг оёғида ўтирган, кийинган, ақл-хуши жойида одамни кўрдилар-да, даҳшатга тушдилар. Ўз кўзлари билан кўрганлар эса уларга ақлдан озган киши қандай тузалганини сўйлаб бердилар.

*Лука Инжили
VIII боб, 32-36*

БИРИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

ДЕБОЧА ЎРНИДА: МУҲТАРАМ ЗОТ СТЕПАН ТРОФИМОВИЧ ВЕРХОВЕНСКИЙНИНГ ТАРЖИМАИ ҲОЛИГА ОИД БАЪЗИ ТАФСИЛОТЛАР

I

Шу пайтгача бизнинг ҳеч нарсаси билан машхур бўлмаган шаҳаримизда яқинда рўй берган жуда ғалати воқеаларни баён қилишга киришарканман, мен нўноклигим боис, гапни узокроқдан, яъни кўп қобилиятли мухтарам Степан Трофимович Верховенскийнинг таржимаи ҳолига оид баъзи бир тафсилотлардан бошлашга мажбурман. Майли, ушбу тафсилотлар тақдим этилаётган солномага бир дебоचा ўрнида бўла қолсин. Мен ҳикоя қилмоқчи бўлаётган асл тарих эса ҳали олдинда.

Очиғини айтмай: Степан Трофимович бизнинг ўрта-мизда доимо бир мунча алоҳида, нима десам экан, фаол вазифани адо этар ва ушбу ўз вазифасини ниҳоятда ҳаяжонланиб ўйнар, назаримда, ҳаттоки шусиз яшай ҳам олмасди. Бу билан мен уни театр артистига тенглаштирмоқчи эмасман: худо сакласин, бунинг устига мен уни жуда ҳурмат қиламан. Ҳамма гап шундаки, бунга у одатланиб қолган бўлиши ҳам мумкин, ёки янада яхшироқ қилиб айтадиган бўлсак, болалик чоғларидан бошлаб ўзини фаол бир гўзал мавқега олиб чиқиш учун доимий суратда олижаноб майлу андишалар ичида яшарди, орзулар қанотида учарди. Мисол учун у ўзининг «қувгиндалиги», нима десак экан, «сурғундалигини» ниҳоятда ёқтирарди. Шу иккала сўзда уни биратўла ва батамом маҳлиё қилиб қўйган, кейин аста-секинлик билан ўз-ўзига ихлосини оширган,

Ўзига яраша мумтоз бир порлоклик мавжуд эдики, бу сўнг узок йиллар давомида ниҳоят уни аллақандайдир анча юксакка олиб чиққан ва ўзи ҳақидаги фикрини ғоятда ёқимли, лазиз шохсупага кўтарганди. Ўтган асрдаги бир инглиз ҳажвий романида Гулливер деган кимса бўй-баста бор-йўғи икки қарич одамлар яшайдиган мамлакатдан уйига қайтаркан, улар орасида ўзини улкан одам деб ҳисоблашга шу қадар ўрганиб қоладики, кейин Лондон кўчаларида айланиб юриб, ўткинчи йўловчилар билан экипаж араваларга уларни баногоҳ босиб олмаслик учун хой, нари тур, бери тур, йўлдан қоч, деб қичқиради, ўзини ҳалиям улкан, уларни эса миттилар деб тасаввур қиларди. Одамлар унинг устидан масҳара қилиб қулишар, сўқишар, кўпол аравақашлар эса ҳатто улканнинг бошига қамчи билан солишарди; лекин бу адолатданмикан? Одатланиш нималарга қодир эмас? Ўрганиб қолиш Степан Трофимовични ҳам шунга олиб келди, лекин бу энди унга қараганда ҳам беозор ва беэиён кўринишда эди, десак ҳам бўлаверади, нега деганда, у бениҳоя гўзал хулқли инсон эди.

Мен яна шундай деб ўйлайманки, уни кейин-кейин бориб ҳамма ҳар ерда унутиб қўйди; лекин илгари ҳам уни бутунлай билишмасди деб сира айтиб бўлмасди. Шубҳасиз, у бизнинг ўтган авлодимиздан чиққан баъзи машҳур намояндаларимизнинг атоқли даврасига маълум бир вақт кирган ҳам эди, – маълум бир вақт ичида, – ҳа, маълум бир озгинагина дақиқа мобайнида, – унинг номи ўша пайтлардаги анча-мунча шошқалок кишилар томонидан нак Чаадаев, Белинский, Грановский ва ўша чоғлар хорижда энди ном қозониб келаётган Герцен каторида тилга олинганди. Бирок Степан Трофимовичнинг фаолияти энди бошланганидаёқ охирига етди – «воқеалар қуюндай ёғилиб» шунга олиб келди, деб айтсак ҳам бўлади. Қандай дейсизми? Лоқал худди мана шу ҳолатда «қуюн»нинг ўзигина эмас, ҳатто «воқеалар» ҳам мутлақо бўлмаган экан. Мен шу яқин кунлар ичида аниқ-тиниқ ишончли тарзда билиб, батамом ҳанг-манг бўлиб қолдимки, Степан Трофимович биз билан бирга, нак бизнинг вилоятимизда

Ф. М. Достоевский

миш-мишларга зид ўларок сургун ҳолатида яшамаган ва хаттоки ҳеч қачон назорат остида ҳам бўлмаган экан. Ана энди шунга қараб кишининг ўзи тўғрисидаги тасаввурининг кучини кўринг!

У бутун ҳаёти давомида шунга каттик ишонардикки, айрим доираларда ундан доим чўчиб туришади, унинг ҳар бир ташлаган қадами ҳисобда ва эътиборга олинади, кейинги йигирма йил мобайнида уч бора алмашган вилоят ҳокимлари вилоятни бошқаришга келаётганда, унинг борасида алоҳида ташвиш-хавотирга тўла бир фикрга эга бўладики, бу фикр унга тепадан ва қолаверса, аввало ҳокимиятни топшириш чоғида шипшитилади. Шунда ким бўлмасин, бағоят софдил Степан Трофимовични сизнинг ҳеч нарсадан хавфсираб ўтиришингизга ҳеч қандай ҳожат йўқ, деб рад этиб бўлмас далиллар билан ишонтиришга уринса, у албатта каттик ранжиб қоларди. Аслида эса у ғоятда ақлли ва ўтакетган салоҳиятли одам эди, хатто илм кишиси дейиш мумкин эди, айтмоқчи, гарчи илмда... хўш, ҳай, шу илмда у унча ҳам кўп иш қилмаган ва чамаси, ҳеч нарса қилмаганди. Аммо ахир бизнинг Рус диёримизда илм кишилари ўртасида бу нарса ҳар қадамда учрайди.

Қиркинчи йилларнинг охирига бориб у хориждан қайтиб келгач, университет кафедрасида маърузалар ўқиб донг таратди. Фақат бир нечта маъруза ўқишга улгурди, улар араблар ҳақида эди. 1413 ва 1428 йиллар орасидаги даврда Ганау деган немис шаҳарида вужудга келган фуқаролик ҳамда ганзеатик ҳолатнинг аҳамияти ҳақида ажойиб ёрқин диссертация ёзиб ҳимоя қилишга ҳам қарийб улгурди, диссертация ишида у шу билан бирга нима учун шаҳар эътибор қозонолмай қолганлигининг алоҳида ва ноаён сабабларини ҳам кўрсатди. Ушбу диссертация ўша пайтдаги славянпараствларни устомонлик билан чақиб олди ва у бирпасда улар орасида кўплаб дарғазаб ганимларни орттирди. Кейин дарвоқе, кафедранинг қўлдан чиқаргандан сўнг, у ойда бир марта чиқадиган илғор қарашли, ўз саҳифаларида Диккенс асарларининг таржималарини

босиб турадиган, Жорж Санд ижодини тарғиб-ташвиқ киладиган журналда (ганимларнинг бурнига чертиб қўйиш ва қолаверса, кўриб қўйинглар қандай кимсани қўлдан бой бердинглар, деган маънодаги писанда билан) ҳаддан зиёд теран бир тадқиқотнинг бош қисмини эълон қилиб улгурди – чамаси бу асар аллақайси даврда яшаган аллақандай рицар валломатларнинг ақл бовар қилмас маънавий-ахлоқий олижанобликлари ёки шунга ўхшаш бир нарсалар ҳақида ёзилганди. Ҳар қалай, қандайдир жуда юксак ва ажойибу гаройиб фикр илгари сурилган эди. Кейинчалик одамлар орасида тадқиқотнинг давоми шошилинч суратда ман қилинганмиш ва ҳатто илғор журнал асарнинг биринчи қисмини босиб чиқаргани учун балога қолганмиш деган миш-мишлар тарқалди. Ажабланидиган жойи йўқ, чунки ўша пайтларда нималар бўлмаган дейсиз? Аммо айти ҳолда афтидан умуман ҳеч нарса бўлмаганди ва чамаси муаллифнинг ўзи тадқиқотни тугаллаб қўйишга эринчоқлик қилганди. Араблар тўғрисидаги маърузаларини тўхтатишга мажбур бўлганининг сабаби эса бундай эди, аллақимга қандайдир бир тарзда хат тушган (унинг тескаричи ганимлари томонидан ёзилган бўлса, ажаб эмас), у кимнингдир номига жўнатилган, унда аллақандай «ҳол-аҳволлар» баён этилган ва ана шунинг натижасида кимдир ундан қандайдир тушунтириш беришни талаб қилганди, яна билмадим, тўғримикан, йўқми, шундай гаплар ҳам юрардики, ўша пайтларда тагин Петербургда ўн уч кишидан иборат улкан, ғайритабиий ва давлатга қарши жамият топилиб, у ҳукумат биносини ларзага келтира бошлаган экан. Улар нак Фуръенинг ўзини таржима қилиб чиқаришмоқчи экан, деб гапиришарди. Худди, атай қилгандай ўша пайтларнинг ўзида Москвада Степан Трофимович бундан олти йил олдин Берлинда илк ёшлик чоқларида ёзилган дoston қўлга тушган, нусхалари қўлма-қўл ўқилган, иккита ҳаваскор муҳлис ва бир талаба ўртада уни кўтариб юришган экан. Энди мана шу дoston менинг столимда ҳам турибди; мен уни узок эмас, ўтган йили лутфан Степан Трофимовичнинг ўзидан олганман, уни яқинда ул

зот ўз кўли билан тузиб чиққан, ажойиб қизил саҳтиён те-
рига муковаланган ва дастхат ҳам ёзилган. Ҳар қалай шо-
ироналиги ҳам йўқ эмас, бир миқдор солиқа ҳам учкунлаб
туради, ғалати, аммо ўша вақтлар (яъни, аниқроғи, ўтти-
зинчи йилларда) шунақа нарсаларни тез-тез қоралаб тури-
шарди. Унинг сюжетини айтиб беришга қийналаман, зо-
тан, тўғриси айтсам, унинг ҳеч балосини тушунмайман.
Бу лирик-драматик шаклдаги аллақандай мажоз бўлиб,
«Фауст»нинг иккинчи қисмини эслатади. Кўриниш аёллар
хори билан очилади, кейин эркаклар хори чиқади, ундан
кейин қандайдир кучлар жўр бўлади ва охирида ҳали сира
яшамаган, аммо яшашликни жуда ҳам хоҳлаган жонлар
хорга қўшилади. Бу хорларнинг бари қандайдир ноаён
нарсаларни куйлайдилар, кўпи кимларнингдир қарғишла-
ри, аммо уларда юксак юмор уфуриб туради. Бирок кўри-
ниш қутилмаганда ўзгаради, қандайдир «Ҳаёт байрами»
бошланади, унда ҳатто ҳашаротлар ҳам куйлашади, тош-
бака чиқиб лотинчалаб аллақандай насиҳатомуз сўзлар
айтади, ҳаттоки, агар эсимдан чиқмаган бўлса, бир маъ-
дан тош хиргойи қилади, бу энди мутлақо жонсиз нарса.
Умуман десангиз, ҳаммаси тинмасдан қўшиқ айтишади,
жуда дудмал қилиб гаплашишади, сўқишганда эса жуда
маънодор сўқишади. Ниҳоят, кўриниш яна ўзгаради, ёв-
войи бир манзара пайдо бўлади, қоялар орасида маданий
бир йигит дайдиб юради, у қандайдир ўт-ўланларни юлиб
олиб оғзига солиб чайнайди, фаришта унга: «нима қила-
сиз бу ўтларни чайнаб?» деб савол беради, шунда у ҳаётий
кучларим ошиб-тошиб кетяпти, ўзимни унутишни истай-
ман, шу ўтлар менга малҳам бўлади, деб жавоб беради; ле-
кин менинг асосий истагим ақлимни тезроқ йўқотиш, дей-
ди (бу истак энди ортикчароқ бўлса керак). Ундан кейин
бирдан гўзалликда мислсиз навқирон йигит қора от миниб
чиқиб келади, унинг ортидан ҳамма халқлар тўда-тўда бў-
либ эргашади. Навқирон йигит ўзини ўлим тимсоли қилиб
кўрсатади, ҳамма халқлар ўлимга ташна. Ва ниҳоят, энг
сўнгги кўринишда қутилмаганда Бобил минораси пайдо
бўлади, уни қандайдир паҳлавонлар янги умид қўшиғи-

ни куйлаб, энг тепасигача қайтадан куриб битказадилар, шунда – айтайлик, Олимпнинг соҳиб ихтиёри кулгили бир аҳволда қочиб кетади, бундан хабардор бўлган инсоният дарҳол унинг ўрнини эгаллаб – шу заҳоти нарсаларнинг янги интилишлари асосида янги ҳаётни бошлаб юборади. Хўб, мана шу асарни ўшанда хатарли деб топишган. Мен ўтган йили бизнинг давримизга келиб жуда содда бўлиб қолган бу асарни қайта нашр этишни Степан Трофимовичга таклиф қилдим, аммо у таклифимни хийла норози бўлиб рад этди. Асарни содда деб айтган сўзим унга ёқмади, кейин мен билан икки ой совуқ муомалада бўлганлигини шундан кўрдим. Кейин нима бўлди денг? Кутилмаганда, менинг таклифим билан бир вақтда бизнинг асаримизни у ёқда, яъни чет элда инкилобий тўпламлардан бирида Степан Трофимовичга мутлақо хабар бермасдан босиб чиқаришган. У аввал жуда кўркиб кетган, югуриб ҳокимга чиққан, ўзини оқлаб Петербургга ниҳоятда олижаноб мактуб битган, уни менга бир эмас, икки бора ўқиб, лекин охири кимга жўнатишни билмай, юбормай кўя қолган. Гапнинг кискаси, бир ой ҳаяжонланиб ўзини кўйишга жой тополмай юрди; лекин ишончим комилки, ўз юрагининг сирли пучмоқларида бундан фахру ифтихорга тўлиб, боши кўкка етган. Унга юборилган мажмуа нусхасини бағрига босиб уйкуга ётган, кундузлари тўшак тагига беркитиб қўйган ва ҳатто ходимасига тўшакни йигиштиришга ҳам рухсат бермаган, у гарчи ҳар куни каердандир қандайдир телеграмма келишини кутаётган бўлса-да, димоғ-фироги баланд, бурни кўтарилганди. Ҳеч қандай телеграмма келгани йўқ. Ўшанда у мен билан ярашди, бу яна ўз навбатида унинг юмшоқ ва беғараз кўнглининг фавкулудда яхшилигидан дарак берарди.

II

Мен у зиғирча ҳам зиён-заҳмат кўрмади, деб айтаётганим йўқ; мен эндиликда шунга тўла амин бўлдимки, у ўзининг арабларини кўнглига сикканича давом эттираве-

риши мумкин эди, фақат керакли тушунтиришлар бериб кўйса, кифоя эди. Лекин ўшанда унинг нафсонияти голиб келди ва «шарт-шароитлар куюни» бир умрга мансаб пил-лапояларидан кўтарилиб бориш йўлини тўсди, деб шошиб-пишиб ўз устидан узил-кесил ҳукм чиқариб қўйди. Агарда гапни рўйирост айтадиган бўлсак, ишнинг бундай ўзгариб кетишининг ҳақиқий сабаби Варвара Петровна Ставрогинадан келган ва илгари ҳам такрорланиб турган бир ўта нозик таклифда эди, бу аёл генерал-лейтенантнинг хотини бўлиб, катта мулку давлат соҳибаси эди, у ёлғиз ўғлининг тарбияси ва ақлий камолотини ўз уҳдасига олишни ҳам якин дўст, ҳам улуг мураббий сифатида ундан илтимос киларди, ваъда қилинаётган жуда катта имтиёзларни гапириб ўтирмаса ҳам бўларди. Бу таклиф унга биринчи марта Берлинда қилинган, айни ўшанда илк бора хотинидан айрилиб бева қолганди. Унинг биринчи хотини бизнинг вилоятимиздан бўлиб, енгилтак бир қиз эди, унга ўзи жуда ёш, ақл-хуши жойида бўлмаган шўх чоғларида уйланганди, чамаси, ўзи ёқимтой ва дилбар аёл билан бирга турмуш қуриб кўп азиятлар чекди, бир томондан уни боқишга маблағ етқизолмади, иккинчи бир ёқдан бошқа нозик сабаблар ҳам ўртадан чиқиб турди. Аёл Парижда казо қилди, бунгача эри билан уч йил бирга яшамади, унга беш яшар ўғилчасини қолдириб кетди, «биринчи, серқувонч ва ҳали лат емаган муҳаббатнинг меваси», бир сафар менинг олдимда маъюс Степан Трофимовичнинг оғзидан беихтиёр шу сўзлар отилиб чиқди. Палапонни бошидаёқ Россияга жўнатиб юборишди, у бу ерда доим қайлардадир овлоқларда аллақандай узок ҳолаларининг қўлида тарбияланди. Степан Трофимович ўша пайтдаги Варвара Петровнанинг таклифини рад қилди-да, ҳеч қандай зарурат бўлмагани ҳолда яна бир йил ўтмаёқ бир камгап немис хонимчага уйланиб олди. Аммо мураббийликдан воз кечишнинг бундан бошқа сабаблари ҳам бор экан: уни ўша вақтларда донги чиққан ажойиб профессорнинг шуҳрати ҳавасини келтирди, ана шунда ўз навбатида ўзи тайёргарлик кўриб юрган кафедрага отилди, у энди ўзининг лочин

санотларини синаб кўришни истарди. Мана энди вақт-соа-
ги етиб, у қанотлари куйган ҳолда, табиийки, ўша таклиф-
ни эслаб қолди, бу таклиф устида бир қарорга келишга
у илгари ҳам иккиланиб юрарди. У билан бир йил яшаб-
шамай иккинчи хотинининг ҳам тўсатдан дунёдан кўз
юмиши ҳаммасига бирйўла нуқта қўйди. Тўғриси айт-
ман: ҳаммаси Варвара Петровнанинг кизгин ғамхўрлиги
ва унга бўлган қимматли, нима десам экан, мумтоз дўсто-
на муносабати туфайли ҳал бўлди, лекин дўстлик ҳақида
шундай дейиш мумкинми, буни билмайман. У шу дўст-
ликнинг кучоғига отилди ва иш шу тарика йигирма йил-
дан ортик мустаҳкам қарор топди. Мен «кучоғига отилди»
экан иборани қўладим, лекин кимни бўлмасин, худойим
ортикча ва бекорчи бир нарсани ҳаёлига келтиришдан ўзи
сактасин; кучок деганда энг юксак маънавиятли маънони-
на назарда тутаман. Ушбу ҳар иккала шунчалар ажойиб
илқатни фақат энг нафис ва энг нозик муносабатлар ман-
гута бир-бирларига боғлаганди.

Мураббийлик мартабаси яна шунинг учун ҳам қабул
қилиндики, Степан Трофимовичнинг биринчи хотинидан
қолган зиғирдаккина ер-мулк Ставрогинларнинг бизнинг
васоятимиздаги шаҳар яқинидаги Скворешники деган
у тўтвур мулкларининг шундоқкина ёнгинасида жойлаш-
ганди. Бунинг устига, сокин кабинетда хотиржам ўтириб,
университетнинг бош-кети йўқ ишларига чалғимай, ўзи-
ни илм-фанга бағишлаш, ватан адабиётини ажойиб теран
тадқиқотлар билан бойитиш мумкин эди. Тадқиқотлар
бўлмади; лекин бир умрга йигирма йилдан ортик вақт да-
вомида ватан олдида, нима десак экан, шоир таъбири би-
дан айтганда, «мужассам надомат» янглиг туриш имкони-
пти очилди:

*Сен либерал-идеалист,
Ватан қошида бир умр*

*Нақ мужассам надомат
Мисоли турдинг.*

Аммо халк шоири назарда тутган сиймо, агар истаса, бутун умр шундай туриши мумкин эди, гарчи бу жуда зерикарли эди. Бизнинг Степан Трофимовичимиз эса бундай сиймолар билан киёслаганда, ростини айтганда, факат тақлидчигина эди, боз устига кўп турса чарчар ва аксаран ёнбошлаб ётарди. Бирок ёнбошлаб ётганда ҳам, мужассам надомат сакланиб турар, буни тан олса арзирди, нафсиламрга вилоят учун шунинг ўзи ҳам хийла етарли эди. Уни бизнинг клубимизда карта ўйнагани ўтирганини кўрсангиз эди. Унинг бутун сохт-сумбатидан:

– «Яна карта! Мен сизга аралашиб ўтирибман! Шу ҳам ҳамжиҳатликми? Ким бунга жавоб беради? Ким менинг хаётимни барбод килди? Ким уни аралаш-қуралашга айлантирди? Э, ўлиб кетмайдими Россия!» дегандай сўзлар ёғилаётгандай туюларди, шунда у бутун сумбатини кериб чилликларни урарди.

Очиғи, карта ташлашни ўлардай яхши кўрарди, шу туфайли айникса, кейинги пайтларда Варвара Петровна билан тез-тез ғашга тегадиган ғиди-бидига бориб турарди. боз устига доим ютқизгани ютқизган эди. Аммо буни кейинрок баён этамиз. Факат шуни айтайки, у анча инсофли одам эди (яъни баъзи-баъзида), шунинг учун ҳам кўпинча ғамгин юрарди. Варвара Петровна билан йигирма йиллик ёр-дўстлиги мобайнида у бир йилда уч ё тўрт бора канда килмай бизнинг ўртамызда «ватаний қайғу» деб аталадиган ҳолатга ботар, хашаки айтганда, ғамгин хаёлга чўмар, аммо мухтарама Варвара Петровнага бу ибора ёқарди. Кейинчалик у ватаний туйғудан ташқари шампанга ҳам бота бошлади; аммо сезгир Варвара Петровна бир умр уни шундай исён майллардан саклаб келарди. Шундай, у энагага мухтож эди, нега деганда у баъзан жуда ғалати бўлиб коларди: энг юксак қайғунинг ўртасида у бирдан кора халк вакилларига ўхшаб хаҳолаб кулиб юборарди. Яна шундай дамлар ҳам бўлардики, у ҳатто ўзи ҳақида ҳам кулгили килиб гапиришга тушарди. Аммо Варвара Петровна кулгили нарсалардан ўлгудай кўрқарди. Бу мумтоз маънодаги кибор бир аёл, неъматкор, ҳомий, энг юксак мулоҳазалар-

дан келиб чикиб ҳаракат киладиган аёл эди. Бу олийшон хонимнинг шўрлик дўстига ўтказган йигирма йиллик таъсири ҳаддан ташқари катта эди. Бу аёл тўғрисида алоҳида сўзлаш ўринли, шундай қилганим маъқул.

III

Ғаройиб дўстликлар бўлади: ҳар иккала дўст бир-бирларини ҳатто еб қўйишга тайёр, бир умр шундай яшади, холбуки, бир-бирларидан сира айрилолмайдилар. Айрилиш ҳатто мутлако мумкин эмас: инжиқлик қилган, алоқани узган дўст ҳаммадан олдин касал бўлиб ётиб қолади ва ҳаттоки худо кўрсатмасин, ўлиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Мен шуни аниқ биламанки, Степан Трофимович бир неча маротаба Варвара Петровна билан рўбарў ўтириб дил-дилдан мириқиб суҳбатлашганларидан сўнг, хоним ойим чикиб кетгач, бирдан дивандан сакраб турарди-да, жон-жаҳди билан деворни муштлай бошларди.

Бунинг ҳеч қандай муболаға жойи йўқ, шунчаларга борардики, бир куни ҳатто деворнинг сувоғини ҳам кўчириб туширганди. Сен бунчалар нозик тафсилотини қаердан билдинг? – деб сўрашлари мумкин. Ахир мен ўз кўзим билан кўрган бўлсам-чи? Степан Трофимовичнинг ўзи мабодо бир эмас, бир неча марта елкамга бош қўйиб ҳўнграб йиғлаган, ўзининг бутун ички ҳаётини миридан сиригача ёрқин бўёқларда тасвирлаган бўлса-чи? (Яна нима-нималарни менга айтмаган дейсиз!) Лекин мана шу ҳўнграб кўз ёши тўкишлардан сўнг доим яна нима бўларди денг: ношукурлиги учун ўзини ўзи ўлдиришга ҳам рози бўлиб қоларди; шошиб-пишиб мени ўз олдига чақирар ёки ўзи олдимга югургилаб келарди ва менга Варвара Петровнанинг «номус ва назокат фариштаси эканлиги, ўзининг эса бунга тамомила зид кимсалигини» айтарди. У менинг олдимга келиш билангина чекланмасди, шу билан бирга буларнинг барини хонимнинг ўзига жимжимадор мактубларда баён этар, ўз қалами билан ҳеч нарса яшириб ўтирмай, куни кеча бегона бир одамга хоним ойим ўз шуҳратпарастли-

ги важидан хизматида ушлаб тургани, унинг билимлари ва салохиятларини кўролмаслиги; кўргани кўзи йўклиги, фақат буни очик-ойдин айтсам, у кетиб қолади ва адабиёт оламидаги обрў-эътиборимга путур етади деб кўркишларини сўйлаб берганлигини бўйнига оларди; мана шулар боис ўзимдан нафратланаман, ўзимни ўлдиришга қарор қилдим, хоним ойимнинг охириги сўзини кутяпман, ҳаммаси шу сўзга боғлиқ ва хоказо ва хоказо, бари мана шунақа гаплар. Мана шулардан сўнг ёши элликка чиққан барча гўдакларнинг энг кўй оғзидан чўп олмаган, маъсумлардан маъсуми бўлган зотнинг асабий портлашлари қай даражада васваса қасб этишини тасаввур қилиш мумкин! Мен ўзим ҳам унинг шундай мактубларидан бирини ўқиганман: ўшанда улар ўртасида таги захарли бўлган арзимаган сабаб билан жанжал чиққанди. Мен даҳшатга тушдим ва хатни жўнатманг деб ялиниб-ёлвордим.

– Мумкин эмас... виждонан... бурчим... агар унинг олдида ҳаммасини тан олмасам бўлмайди, менга бу ҳаёт керакмас! – ёниб-қуйиб жавоб берди у ва барибир хатни юборди.

Улар ўртасидаги фарқ мана шунда ҳам эдики, Варвара Петровна ҳеч қачон мана шундай хатни ёзиб жўнатмаган бўларди. Рост, у хат ёзишни жонидан ҳам яхши кўрар, хоним ойим билан бир уйда яшаб турган бўлса-да, унга хат ёзарди, жазавага тушган чоғларида кунига ҳатто иккита хат ёзиб юборарди. Билишимча, хоним ҳамиша бу хатларни эътибор билан ўқир, ҳатто иккита хат келса ҳам ўқишдан эринмас, ўқиб бўлгач, белги қўйиб, тартибга солиб алоҳида кутисига жойлаб қўярди; бундан ташқари уларни юрагида сақларди. Кейин дўстига кун бўйи жавоб бермай тоқатини синаб, ҳеч нарса бўлмагандай у билан кўришар, ўзини гўёки кеча арзийдиган ҳеч нима рўй бермагандай тутарди. Бора-бора хоним ойим уни шунга қўниқтирди, унинг ўзи ҳам кечаги гапни эслатишдан тортинар, фақат бир неча муддат хоним ойимнинг кўзларига термулгани термулганди. Бирок хоним ойим ҳеч нарсани унутмасди, у эса баъзан ҳаддан зиёд тез эсидан чиқарар, хоним ойим-

нинг хотиржам юрганидан рухланиб, агар ёр-биродарлари келиб қолишса, ўша кунiek хандон-хушон кулиб, шампан ичиб шўхлик қиларди. Хоним ойим шундай дамларда унга шунчалар захарли боқар, у эса ҳеч нарсани фахлмасди! Шундайки, бир ҳафта, бир ой ёки ҳатто ярим йил ўтиб, қандайдир бир ўзгача ҳолатда ўша хатларда ёзилган бирорта сўз ё иборани, кейин бутун хатнинг ўзи қандай тарзда ёзилганларини баногоҳ эслаб, у уят-аламдан алангайи-оташ бўлиб ёниб кетар ва шу қадар изтиробга тушардики, худди вабога йўликқан кишига ўхшаб қоларди. Вабога ўхшаган унинг бу ўзгача талвасалари айрим ҳолларда асабий жазаваларнинг оддий одатдаги натижаси бўлиб, унинг жисму жонининг ўзига яраша галатирок бир ҳодисоти эди.

Ҳақиқатан, Варвара Петровна уни тез-тез ёмон кўриб қоларди; аммо у хоним ойимдаги бир нарсани охиригача сира фахлламади, бу охир-оқибат хоним ойимга мисоли ўғилдай, у ўзи яратган хилкатдай, ҳатто айтиш мумкинки, унинг ихтиросидай, танасида тана, жонида жондай бўлиб қолганди, ҳар ҳолда хоним ойим фақат унинг «истеъдодига рашк» қилганидан боқмас ва ўз ҳузурида сақламасди. Бу каби тахминлардан хоним ойим қанчалар азият чекар, оғринарди, тасаввур қилиш мумкин! Тинимсиз ёмон кўриш, рашк ва нафратланиш ичида қандайдир чидаб бўлмайдиган муҳаббат ҳам яширинганди хоним ойимда. Хоним ойим унга ҳатто заррача ғубор кўнишини раво кўрмас, йигирма икки йилдан буён уни аллада азиз, тўрвада майиз мисоли эъзозлар, шоир, олим, ватаний арбоб сифатидаги обрў-эътибори ҳақида сўз борганда кечалари мижду коқмай ташвишга ботарди. Хоним уни ўзи учун ўзи ясаган ва ясаган нарсасига ўзи биринчи бўлиб ҳаммадан каттик ишонганди. У хоним ойимнинг мисоли аллақандай орзуси эди... Бирок буларнинг бари эвазига хоним ойим ундан ҳақиқатан жуда кўп нарсаларни талаб қилар, ҳатто кул бўлишини истарди. Шу билан бирга у ақл бовар қилмас даражада кекчи эди. Кези келиб қолди, иккита хангомани айтиб бераман.

IV

Бир куни, деҳқонларни эркинликка чиқариш ҳақида илк гап-сўзлар тарқалиб, бутун Россия шод-хуррам бўлиб, қайта дунёга келишга шайланиб турганда, Варвара Петровнанинг хузурига Петербурглик бир барон йўл-йўлакай меҳмон бўлиб келди, бу юкоридагилар билан алоқалари кўп, мансаб курсиларига жуда яқин кимса эди. Варвара Петровна бундай меҳмонлар, келди-кетдиларни ғоятда кадрларди, нега деганда, эри қазо қилгандан сўнг унинг киборлар жамияти билан алоқалари борган сайин камайиб, кейинги пайтларда тамомила тўхтаган эди. Барон хоним ойим олдида бир соат ўтириб, чой ичди. Бошқа ҳеч ким йўқ эди, аммо Степан Трофимовични Варвара Петровна чакиртириб таништирди. Барон уни орқаваротдан билар экан, ўзини эшитгандек қилиб кўрсатди, аммо чой устида кўпда гап-сўз котмади. Албатта, Степан Трофимович бўш келадиганлар хилидан эмасди, бунинг устига унинг муомалалари ғоятда назокатли эди. Чамаси, келиб чиқишига кўра жуда ҳам кибор деб бўлмаса-да, лекин тақдир тақозоси билан жуда ёш сабий чоғлариданок Москвадаги бир кибор хонадонда тарбия кўрган, демакки, ўзига етарли эди; французчани худди париждик кишидек гапирарди. Шундай қилиб, Варвара Петровна вилоят чеккасида бўлса ҳам, ўз атрофини қандай одамлар билан куршаганини барон бир қарагандаёқ англаб етиши керак эди. Бирок ундай бўлмади. Барон буюк ислохот ҳақида эндигина тарқалатган илк овозаларнинг ростлигига далолат келтирганда, Степан Трофимовичнинг сабри чидамай бирдан «ура!» деб кичкириб юборди ва хайратини билдириб, қўли билан аллақандай ҳаракат қилди. У овозини жуда баланд кўтаргани йўқ, фақат назокат билан кичкириб қўйди; балки бу хайратга олдиндан тайёргарлик кўрилгандир, қўл силташ ҳаракати эса чойдан ярим соат илгари атай машқ қилингандир балки; лекин эҳтимол шу ўринда бирон нарса ўхшамагандирки, барон андақкина жилмайиб қўйишдан ўзини тиёлмади, лекин шу заҳоти фавқулудда назокат би-

лан барча русий калблар буюк ходисадан умуман керакли даражада мутаассир бўлганликлари тўғрисидаги жумлани кистириб ўтди. Кейин тез жўнаб кетди, кетатуриб Степан Трофимовичга икки бармоғини узатишни унутмади. Мехмонхонага қайтиб кираркан, Варвара Петровна аввал худди стол устидан бир нарсани кидиргандай, уч дакикалар жим турди; лекин бирдан Степан Трофимовичга ўтирилди-да, ранги оқариб, кўзларидан ўт чакнаб, тишининг орасидан шивирлади:

– Мен буни ҳеч қачон унутмайман!

Эртасига у ўз ҳабиби билан худди ҳеч нарса бўлмагандай кўришди; рўй берган воқеани ҳеч қачон эсламади. Аммо ўн уч йил ўтиб, фожиали бир дамда эсига тушди ва унга таъна қилди, ва худди ўн уч йил аввалгидай, худди ўшандай биринчи марта таъна қилгандай ранги оқарди. У ўзининг бутун ҳаёти давомида унга икки марта: «Мен буни ҳеч қачон унутмайман!» – деб айтганди. Бароннинг воқеаси иккинчи маротаба бўлган эди; аммо иккинчи воқеа ҳам ўз навбатида жуда қизик ва чамаси, Степан Трофимовичнинг тақдирида кўп маънога эгаки, уни эслаб ўтишга журъат этаман.

Бу эллик бешинчи йил баҳорда – май ойида бўлган эди, баайни ўшанда Скворешникида генерал-лейтенант Ставрогиннинг вафоти ҳақида хабар олинганди, бу зот энгилтак қария бўлиб, Қримга кетатуриб йўлда ошқозони оғриб ўлган эди, у ҳаракатдаги кўшинга вазифага тайинлангани боис шошилинич йўлга отланган эди. Варвара Петровна батамом бева бўлиб қолди ва бошдан-оёқ қора қийинди. Тўғри, у жуда қаттиқ ва узок қайғургани йўқ, зеро, охириги тўрт йил давомида феъл-атворлари чиқишмагани учун эри билан батамом бошқа-бошқа яшар, эрига мунтазам пул-маблаг етказиб турарди. (Генерал-лейтенантнинг ўзига бор-йўғи юз элликта тирик жон қарашли бўлиб, маош олиб кун кечирарди, бунинг устига ўзи оксуяк ва донгдор, алоқалари бисёр эди, бутун мулку давлат ва Скворешники Варвара Петровнага қарашли бўлиб, аслида ҳам бадавлат бойнинг қизи эди). Шунга қарамасдан бу

кайғули хабардан каттик ларзага тушиб, бутунлай ёлғизликни ихтиёр этди. Албатта, Степан Трофимович унинг олдидан бир кадам нари силжимади.

Май гуллаб-яшнади; окшомлар ажойиб эди. Шумуртлар гуллади. Ҳар икки ҳабиб ҳар окшом боғга чиқишар ва бир-бирларига кечинмаю хаёлларини айтишиб, шийпонда узок тун тушгунча ўтиришарди. Дамлар шоирона тус оларди. Варвара Петровна ўз тақдирида рўй берган ўзгаришлар таъсирида одатдагидан кўпроқ сўйларди. У ҳабибининг юрагидан мадад излаётгандай бўларди, бир неча окшомларни шундай ўтказишди. Степан Трофимовичнинг хаёлига бир ғалати фикр келиб қолди: «Ғамга ботган бева унга кўз тутмаётганмикин ва мотам йили тугагач, унинг тақлифини кутмасмикин?» Уятсиз бир фикр; аммо хилқатнинг олиймақомилиги ҳатто баъзан сурбет хаёлларга майл уйғотади. Камолотнинг серкирралигининг ўзи ҳам шунга олиб боради, ахир. У разм солиб қаради ва иш шунга қараб кетяпти, деган қарорга келди. У ўйга ботди: «Мулку давлат жуда катта, рост, лекин...» Ҳақиқатан ҳам Варвара Петровна унча чиройли деб бўлмасди: унинг бўйи баланд, ўзи сарик, суяқдор хотин, юзи ғоятда чўзинчок, от башарага монанд эди. Степан Трофимович борган сари иккиланар, шубҳа-гумонлар ўтида ёнар, ҳатто икки марта юраги пўкиллаб, йиғлаб ҳам олди (у кўп вақтлар йиғларди). Окшомлари боғ шийпонида унинг чехрасида беихтиёр аллақандай инжиқлик ва масҳараомузлик, аллақандай қарашма ва шу билан бирга нечукдир димоғдорлик белгилари зуҳур эта бошлади. Бу нарса алланечук тасодиф билан беихтиёр бўлиб туради, олижаноб одамларда бу тез кўзга ташланади. Худо билади, бу ерда қандай ҳукм чиқаришга ҳам ҳайронсан, лекин тўғрироғи шуки, Варвара Петровнанинг юрагида Степан Трофимовичнинг гумонларини салпал оклайдиган ҳеч қандай бир нарса бошланмаган эди. Бунинг устига хоним ойим ўзининг Ставрогина деган номини, гарчи ғоятда шарафли бўлса-да, унинг номига асло алиштирмасди. Эҳтимол унинг томонидан фақат аёлларга хос бир ўйин рўй бергандир, аёл эҳтиёжлари шуурсиз

тарзда юзага чикиб қолгандир, ахир бу аёлларнинг баъзи фавкулудда ҳолатларида беҳад табиий-ку. Ҳар ҳолда дадил туриб айтолмайман; аёл қалбининг теранликларига етиб бўлмайди, ҳозирги кун ҳам бундан мустасно эмас! Аммо давом этайлик.

Чамаси, хоним ойим кўп ўтмай ўзича ҳабибининг юзидаги галати ифодаларни тушуниб қолди; у жуда сезгир ва зийрак эди, ҳабиб эса гоҳо-гоҳо бениҳоя содда эди. Аммо боғ шийпонидаги суҳбатлар аввалгидай давом этар, улар ҳамон ўша-ўша шоирона ҳам кизикарли эди. Шундай қилиб, бир куни гоятда жонли, дилкаш суҳбатдан сўнг қоронғу тушиб, улар Степан Трофимович турадиган уй остонаси олдида бир-бирларини кўлларининг алангали қисишиб, маҳбубона хайрлашдилар. Степан Трофимович ҳар ёз чоғи келганда, Скворешники эгаларининг улкан саройига туташ боғ ичида жойлашган мана шу алоҳида уйчага кўчиб ўтарди. У уй ичига эндигина қадам қўйиб, паришонхотирлик билан сигара олди-да, уни ҳали ўт олдиришга улгурмай, очик дераза рўпарасида кимирламай ҳорғин туриб қолди, чарогон уй атрофида сузган пардай юмшоқ, енгил оппоқ булутларга боқди, шунда бирдан ҳавойи бир шитирлаш эшитилиб, у чўчиб тушди ва ўгирилиб қаради. Унинг қошида яна Варвара Петровна турарди, у тўрт дақика бурун ташқарида қолганди. Унинг сарик юзи қарийб кўқариб кетган, лаблари маҳкам қимтилган ва икки бурчи титрарди. Ўн сонияча вақт ичида у ҳабибнинг кўзларига индамай қаттиқ шафқатсиз тикилиб турди, сўнг тез-тез шипшиди:

– Мен ҳеч қачон буни унутмайман!

Степан Трофимович ўн йил ўтиб, аввал бориб эшикни беркитиб, овозини паст қилиб менга бу маъюс ҳикояни сўйлаб берганда, қасам ичиб айтдики, ўшанда турган жойимда шунчалар қотиб қолибманки, Варвара Петровнанинг қандай гойиб бўлганини кўрганим ҳам, эшитганим ҳам йўқ. Хоним ойим кейин бу ҳодисани бирон марта ҳам эсга олмади ва ҳаммаси худди ҳеч нарса бўлмагандай ўз ҳолича давом этаверди, шундан ҳабиб бир умр буни қа-

саллик бошланмасдан бурун рўй берган бир рўё, деб ўйлаб юрди, бунинг устига у ростдан ҳам, ўша кечасидан бошлаб икки ҳафта кўрпа-тўшак қилиб ётди, шу туфайли боғ шийпонидаги оҳанрабо суҳбатлар ҳам барҳам топди.

Буни у рўё деб хомхаёл қилган бўлса-да, бутун умр ҳар куни воқеанинг қандайдир давомини, ечимини десакмикин, илҳак кутарди. У воқеанинг ўша билан тугаганига ҳеч ишонмасди! Мабодо шундай эса, у гоҳида маҳбубасига жуда ғалати қилиб қараган бўлса ажаб эмас.

V

У қиядиган либосни маҳбубанинг ўзи ўйлаб топди, у бир умр шу либосда юрди. Либос нафис ва ўзига хос эди: этаклари узун қора сюртук то ёқасигача зич тугмаланган, уни гоят олифта қилиб кўрсатарди; шляпаси юмшоқ (ёзда похол) айвони кенг; бўйинбоғи ок, батистдан тугунчак боғи йирик, учи пастга осилиб туради; дастаси қумуш асо; сочлар елкага тушган; ўзи қорача-малла, сочлари фақат кейинги вақтлардагина андак оқара бошлаган. Соқолу мўйловини кирдириб юрарди. Ёшлигида бениҳоя кўркем бўлган дейишади. Аммо, менимча, ёши улғайганда ҳам ниҳоятда пўрим, салмоқли эди. Эллик учга кирган одамни қари деб бўладими? Аммо қандайдир ватаний карашма юзасидан у ёш кўринишга унча ишқивоз эмас, аммо ўз ёшининг салмоғига кўра керилиб турар, либослари устида пўрим ўтирар, бўйи баланд, котма, сочи елкага тушган, қандайдир дин бузруқворига ўхшар, ундан ҳам тўғрироғи, ўттизинчи йилларда қайсидир бир нашрда литография қилинган шоир Кукольникнинг суратига туп-тус тортар, айникса, ёзда чаппар гуллаган настарин тагидаги кўшқда иккала кўли билан асога тиралиб ўтирган чоғлари, ёнгинасида ўртаси очиб кўйилган китоб, ботиб бораётган куёшга қараб теран хаёлларга чўмган ҳолда. Китоб борасида шуни айтайки, у кейинги пайтларда ўқишдан нечукдур узоклаша бошлаганди. Тўғриси, умрининг охирларида Варвара Петровна ёздириб олиб келадиган газета ва журналларни

у канда қилмай ўқирди. Рус адабиётининг ютуқларини ўз шаънини ерга урмаган ҳолда доим қизиқиб кузатарди. Қай бир вақтлар бизнинг ички ва ташқи ишларимизга оид юксак замонавий сиёсатга бош урмоқчи бўлиб турди-ю, кейин тез орада қўл силтаб, бу корхонадан воз кечди. Шундай пайтлар ҳам бўларди: боққа ўзи билан бирга Токвилни олиб чиқарди, чўнтакка эса Поль де Кокни яширарди. Ҳа, дарвоқе, булар майда гаплар.

Қавс ичида Кукольникнинг сурати ҳақида ҳам айтиб ўтай: бу сурат Варвара Петровнанинг қўлига биринчи марта кизчалик чоғларида Москвада хос пансионда ўқиб юрганида тушган эди. Қизгина шу заҳоти суратни яхши кўриб қолди, пансиондаги барча кизчаларнинг одати шу: дуч келган нарсага ошику бекарор бўлиб юришади, айникса, чиройли иншо ва расм дарслари муаллимларини жон-дилдан севишади. Лекин бу ерда қизиғи кизчанинг хусусиятларида эмас, қизиғи Варвара Петровна ҳатто элликка кирганда ҳам бу суратни ўзининг энг қимматли кизлик дурдоналари қаторида асраб-авайлаб келар, ва эҳтимол, Степан Трофимовичга ҳам суратдаги кийим-бошга бирмунча ўхшаш либос ўйлаб топгани ҳам айти шу важдан. Аммо бу ҳам, балки майда гап.

Варвара Петровна ҳузурида яшай бошлаган илк йилларда, яна ҳам тўғрироғи, биринчи ярмида Степан Трофимович ҳамон аллақандай асар дардида юрар ва ҳар куни жиддий ўтириб уни ёзмоқчи бўларди. Аммо иккинчи ярми даврида буни ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмай қўйди. Бизга доим дам-бадам шундай деб кўярди: «Афтидан, ишга ўтиришга тайёр бўлдим, материаллар йиғилган, ҳеч ишлолма-япман! Ҳеч нарса қилолма-япман!» – шундай деб у бошини маъюс қуйи соларди. Шубҳасизки, худди мана шу нарса уни бизнинг кўз ўнгимизда янада улуғворроқ қилиб кўрсатиши лозим эди, бизнинг назаримизда у илм-фан мужовири эди; аммо унинг ўзи бошқа нарсани хоҳларди. «Мени унутиб юборишди, мен энди ҳеч кимга керак эмасман!»

деган сўзлар бот-бот унинг оғзидан чиқиб кетарди. Бу ҳазин умидсизлик эллигинчи йилларнинг охирига бориб

уни батамом енгиб кўйди. Варвара Петровна ниҳоят иш жиддий эканлигини тушунди. У хабибининг унутилгани, энди ҳеч кимга кераги йўқлиги ҳақидаги фикрларга асло тоқат қилолмасди. Унинг кўнглини ёзиш, шон-шухратини янгилаш учун уни ўшанда Москвага олиб борди, бу ерда унинг нафис адабиёт ва илм-фан доираларида бир канча эътиборли таниш-билишлари бор эди; аммо оқибат Москва ҳам қаноатлантирмади.

Ўша пайтлар давр бошқача эди; илгариги сокинликка сира ўхшамайдиган қандайдир янги нарсалар ва қандайдир жуда ғалати ишлар бўлмоқда эдики, бу ҳамма ерда ва ҳатто Скворешникида ҳам сезилар эди. Турли миш-мишлар кулоққа чалинарди. Фактлар у ёки бу даражада маълум эди, аммо шу нарса аён эдики, фактлардан ташқари уларни қувватлантириб турган гоёлар ҳам мавжуд эди, асосийси, улар ниҳоятда кўп эди. Худди мана шу нарса одамни хижолатга соларди: бу гоёларнинг бари айнан нимани англатишини аниқ билиш ва ёндашиб боришликнинг сира иложи йўқ эди. Варвара Петровна табиатан аёлманд бўлгани учун, уларнинг замирида албатта қандайдир бир сир яширинган деб қарарди. Ўзи шахсан газета-журналларни, ман этилган хорижий нашрлар ва ҳатто энди ёйила бошлаган варақаларни (буларнинг барини унга етказиб беришарди) ўқишга тушди; аммо булардан боши айланиб кетди, холос. У ўтириб хатлар ёзишга киришди; унга кам жавоблар келарди, бу нарса чўзилгани сари шунчалар тушунарсиз бўла борарди. Степан Трофимович тантанали суратда унинг ҳузурига «бу гоёларнинг барини» тўқис-тугал тушунтириб бериш учун таклиф этилди; аммо хоним ойим унинг тушунтиришларидан мутлақо қаноат ҳосил қилмади. Степан Трофимовичнинг умумҳаракатга қараши ўтакетган даражада қибру ҳавога чулганганди; назарида ҳамма нарса ўзининг унутилгани ва ҳеч кимга кераги бўлмай қолганига бориб тақаларди. Ниҳоят, уни ҳам эслаб қўйишди, аввал хорижий нашрлар сургундаги мужовир ҳақида ёзиб чиқишди, ундан сўнг Петербургда муайян юлдузлар туркумидаги собиқ юлдуз ҳақида эслашди. Ҳат-

то уни негадир Радишчев билан тенглаштиришарди. Кейин аллаким у ўлди деб ёзиб чиқди, таъзия ёзишни ваъда килди. Степан Трофимович шу захоти тирилди ва ўзини виқор ва салобат билан тута бошлади. Замондошларга такаббурлик билан қарашни бирдан бас килди, юрагига ўт тушди: ҳаракатга қўшилиш ва ўзини кўрсатиш иштиёкида ёнди. Варвара Петровна дарҳол ҳаммасига яна ишонди ва жуда гирдикапалак бўлиб қолди. Заррача пайсалга солмай Петербургга жўнаш, ҳаммасини ўз кўзи билан кўриш, шахсан аниқлаш ва иложи бўлса, бутунлай ва бирваракай янги фаолият ичига киришга қарор берилди. Дарвоқе, хоним ойим ўз журналинини чиқариш ва унга бугундан этиборан бутун ҳаётини бағишлаш ихтиёрини билдирди. Иш шунгача бориб етганини кўриб, Степан Трофимович яна кибру ҳавога минди, йўлда Варвара Петровнага қарийб химояткорона муносабатда бўла бошлади, буни хоним ойим дарҳол юрагига жойлади. Дарвоқе, сафарга отланишга унинг бошқа бир муҳим сабаби ҳам йўқ эмасди, у олий доиралар билан алоқаларини тиклаш ниятида эди. Доираларда имкони борича ўзини кўрсатиб туриш зарур эди, ҳар ҳолда бир уриниб кўрса ёмон бўлмасди. Бошқаларга сафарга чиқишининг сабаби қилиб ёлғиз ўғли билан кўришмоқчи эканлигини кўрсатди, ўғли ўша пайтда фан соҳасида Петербург лицейини тугалламоқда эди.

VI

Улар Петербургга бориб, бутун киш фаслини у ерда ўтказишди. Бирок бари улуғ рўза арафасида худди жи-мирлаб турган совун кўпиги каби ўчди. Орзулар пароканда тўзиди, чалкашлик эса равшан тортиш ўрнига яна ҳам ёқимсизроқ тус олди. Биринчидан, олий даражадаги алоқалар унчалик ковушмади, улар заррабинда кўринадиган даражада оз бўлди, бунинг орасида кишини камситадиган зўракиликлар ҳам кўзга ташланиб қолди. Зардаси қайнаган Варвара Петровна ўзини бутунлай «янги гоаялар» бағрига отгандай бўлди ва оқшомлар қабул маросимлари

уюштирди. У ўз уйига адабиётчиларни чорлади, унинг хузурига уларни кўплаб олиб келишди. Кейин улар таклиф қилмаса ҳам келаверадиган бўлишди; бири иккинчисини етаклаб келарди. У илгари ҳеч қачон бундай адабиётчиларни кўрмаганди. Уларнинг бари ўлардай шуҳратпараст ва буни мутлақо яширишмас, худди шу билан вазифаларини адо этишаётгандай эди. Айримлари (ҳаммаси ҳам эмас, албатта) маст бўлиб келишар, лекин бунга худди ўзлари куни кечагина кашф этган қандайдир ўзгача бир гўзаллик деб қарашарди. Уларнинг бари жуда ғалати бир тарзда нимадандир ғурурланишарди. Уларнинг юзларидан гўё ҳозир мана шу тобда қандайдир фавкулудда бир сирни очгандек бир кайфиятни уқиш мумкин эди. Улар ўзаро пешдахан қилишар ва буни ўзларига гўё шараф деб билишарди. Уларнинг муайян нимани ёзганларини билиш анча-мунча кийин эди; аммо улар орасида танкидчилар, романнавислар, драматурглар, ҳажвчилар, фош қилувчилар бор эди. Степан Трофимович уларнинг энг юқори доираларигача кириб борди, ҳаракатни шу ердан бошқаришарди. Бошқарувчилар ақл бовар қилмас баландда эди, аммо уни у ерда самимий қарши олишди, гарчи, рост, уларнинг ҳеч қайсиси уни билмас, унинг «ғоя вақили» эканлигидан бошқа ҳеч нарсани эшитишмаганди. У улар орасида ўралашиб юрар, ҳатто уларнинг қўл етмас алломайи алайно эканликларига карамасдан, икки маротабалар Варвара Петровнанинг салонига чақиришга эришди. Булар жуда жиддий ва жуда одоб-икромли эдилар; ўзларини яхши туттишарди; бошқалари чамаси, улардан кўркишарди; аммо уларнинг вақтлари ғоятда зиклиги равшан эди. Петербургда бўлган икки-учта илгариги машҳур адабиётчилар ҳам келишди, Варвара Петровна булар билан анчадан буён ғоятда нафис муносабатлар ўрнатганди. Лекин ушбу ҳақиқатан ҳам шак-шубҳадан холи донгдор адабиётчилар сувдай сокин, майсадай паст эканликларини кўриб Варвара Петровна ҳайрон қолди, уларнинг айримлари эса ўша янги тўда издиҳомга суйкалиб боришар ва унинг олдида уятсизларча ялтоқилик қилишарди. Авва-

лига Степан Трофимовичнинг иши юришди; унинг этагини тутишди ва уни оммавий адабий йиғинларга чиқара бошлашди. У биринчи марта оммавий адабий ўқишларнинг бирида муаллифлар қаторида эстрадага чиққанда, гулдурос чапаклар янграб, беш дақиқалар қадар сўнмай турди. У тўккиз йил ўтгандан сўнг буни кўзда ёш билан эслади, дарвоқе, шукрона тариқасида эмас, табиатининг нафосатга мойиллигидан кўрмоқ керак буни. «Сизга қасам ичиб айтаман ва бас бойлашаманки, – деган эди менга (фақат менга ва сир тутиб), – ўша йиғилганлардан ҳеч ким мени мутлако билмас ва танимасди!» Буни қойил тан олиш деса бўлади: ўша пайтда эстрадада туриб ўз вазиятини шунчалар аниқ-равшан фаҳмлаган экан, демак, қанчалар талтайган бўлмасин, унинг аклини ўткир дейиш мумкин; энди агарда у орадан тўккиз йил ўтган бўлишига қарамай, ўша воқеани гина-кудуратсиз эслолмас экан, демак, бу унда ўткир ақл бўлмаганлигини билдиради. Уни кўпчиликнинг номидан ёзилган иккита ёки учта норозилик варақасига (нимадан норозилик билдирилганини ўзи ҳам билмасди) имзо чекишга кўндиришди, у имзо чекди. Варвара Петровнага ҳам қандайдир «бемаъни хатти-ҳаракат» устидан ёзилган варақага қўл қўйдиришди. Дарвоқе, бу кимсаларнинг кўпчилиги Варвара Петровнанинг ҳузурига келиб туришса ҳам, нима учундир ўзларини унга нафрат билан караш, очикдан-очик калака қилишга ҳақли деб ҳисоблашарди. Степан Трофимович кейинчалик аччиқ-аламли дамларда хоним ойим мана шундан эътиборан мени гаш кўра бошлади, деб менга ишорайи калом қиларди. Хоним, албатта, бу одамларга ўралашиб юрмаслиги кераклигини биларди, лекин барибир уларни ташналик билан, аёлларга хос бутун васвасаомуз сабрсизлик билан қабул қилар ва энг муҳими, доим ниманидир кутарди. Окшом йиғинларида у сўз айта оларди, аммо кам сўзларди; у кўпроқ тинглаб ўтирарди. Цензура назоратини йўқотиш, ь ҳарфидан воз кечиш, рус ҳарфларини лотин ҳарфларига алмаштириш, аллақимнинг кеча сургунга жўнатилгани, Пассажда аллақандай жанжал чиққани, Рос-

сияни элатларга бўлиш ва эркин федератив муносабатлар ўрнатиш, харбий кўшинлар ва флотни тугатиш, Польшани то Днепргача тиклаш, дехконлар ислоҳоти ва прокламациялар, мерос, оила, болалар ва руҳонийларни йўқотиш, хотин-кизлар ҳуқуқлари, Краевскийнинг уйи, бу уй учун ҳеч ким ҳеч қачон жаноб Краевскийни кечирмаслиги ҳақида ҳоказо ва ҳоказолар борасида гап сотишарди. Шу нарса равшан эдики, мана шу янги одамлар тўдаси ичида муттаҳамлар ҳам кўп эди, лекин шубҳасиз, софдил кишилар ҳам оз эмасди, баъзи бир ғалатирок ҳолларга қарамасдан, улар ичида анча-мунча эътиборли одамлар ҳам ҳатто кўзга ташланарди. Софдиллар виждонсизлар ва кўполларга қараганда, хийлагина тушунарсизрок туюлишарди. Лекин ким кимнинг қўлидалигини билиб бўлмасди. Варвара Петровна журнал чиқариш фикрини билдирганда, унинг ҳузурига янада кўпроқ одамлар ёпирилиб келишди, лекин юзинг-кўзинг демай дарров айбловлар ёғилди, уни сармоядор ва меҳнатни суиистеъмол қилувчи деб айблашди. Айбловларнинг андишасизлиги уларнинг қутилмаганлиги билан баробар эди. Мархум генерал Ставрогиннинг собик дўсти ва хизматдоши, қариб-чуриб қолган генерал Иван Иванович Дроздов, жуда ўзига муносиб инсон (аммо ўз йўлида), уни бу ерда ҳаммамиз биламиз, ғоятда қашшанг ва тажанг, ёмон кўп овқат ейдиган ва ёмон даҳрийликдан кўрқадиган зот Варвара Петровнанинг зиёфатларидан бирида бир донги чиққан йигит билан баҳслашиб қолди. Йигит унга гапнинг бошидаёқ: «Сиз, демакки, генералсиз-да, шунинг учун шундай дейсиз», деб айтди, яъни уни генерал деб ҳақоратлашдан ҳам ортик сўз топмади. Иван Иванович бағоят кизишиб: «Ҳа, йигитча, мен генералман, генерал-лейтенантман, мен ўз подшоҳимга хизмат қилганман, сен эса, бойвачча, ёш бола ва худосиз экансан!» – деб сўқди. Хунук жанжал чиқди. Эртасига бу воқеа матбуотда фош этилди, генерални дарҳол уйдан қувиб чиқармаган Варвара Петровнанинг «хунук қилиги»га қарши жамоат варақасига имзо йиғиш бошланди. Суратли журнал саҳифасида Варвара Петровна, генерал ҳамда Степан

Трофимовични эскилик тарафдори сифатида аччик кулги остига олган ҳажвий сурат пайдо бўлди; суратга халк шори томонидан айнан шу воқеа муносабати билан ёзилган шеър ҳам илова қилинганди. Шу ерда ўзимдан бир гапни алоҳида айтиб қўяй, чиндан ҳам, генерал унвонидаги жуда кўп зотларда кулгили бир гапни айтиш одати бор: «Мен подшоҳимга хизмат қилганман...», яъни уларнинг подшоҳи биз одми фуқаролар тобе бўлган подшоҳдан фарқ қилади, яъни бу подшоҳ алоҳида уларнинг подшоҳи. Бундан сўнг равшанки, Петербургда қолишнинг бошқа иложи бўлмади, боз устига Степан Трофимович ҳам узил-кесил *pasco*² га йўлиқди. У чидамсизлик қилди ва санъатнинг ҳуқуқлари ҳақида баёнотлар бера бошлади. Шундан сўнг унинг устидан каттиқрок қулишга тушдилар. Охириги мутолаа чоғида у ватаний нутқ билан таъсир кўрсатишга уриниб кўрди, ўзининг «қувғинди»лигига эътиборни назарда тутиб, юракларни ларзага солмоқчи бўлди. У «ота юрт» деган сўзнинг бефойдалиги ва кулгили эканлигига баҳслашиб ўтирмай кўшилди, диннинг зарари ҳақидаги фикрга ҳам рози бўлди, бироқ этик Пушкиндан паст, ҳатто жуда ҳам паст, деб бор овоз билан катъий баён қилди. Уни ёмон ҳуштакка кўмиб юборишди, шундай бўлдики, у ҳамманинг кўз ўнгида эстрадада туриб йиғлаб юборди. У ўлик-тиригини билмай қолди. Варвара Петровна уни зўрға уйга олиб келди. «On m'a traité comme un vieux bonnet de coton!»³ – деб маъносиз лақилларди у. Хоним тун бўйи унга ғамхўрлик қилди, лавр, олча томизғилар ичирди ва то тонг отгунча қулоғига шипшиб чиқди: «Сиз хали фойда келтирасиз; хали ўзингизни кўрсатасиз; сиз кадрингизни топасиз... бошқа ерда бўлса ҳам...»

Эртасигаёқ, эрталаб барвақт Варвара Петровнани бешта адабиётчи йўқлаб келишди, улардан учтаси бутунлай нотаниш, уларни илгари ҳеч қачон кўрмаганди. Улар жуда жиддий қиёфада унинг журнали ҳақидаги ишни кўриб чиқишгани ва ўз қарорларини олиб келишганини

Енгилди маъносида (*итал.*)

Мени эски тунги қалпоқ қилиб қўйишди! (*франц.*)

айтишди. Варвара Петровна ҳеч кимга ҳеч қачон унинг журналини кўриб чиқиш ва қарор чиқариш ҳақида ҳеч қандай топширик бермаган эди. Уларнинг қарори шундан иборат эдики, хоним журналга асос солиб, сўнг шу заҳоти уни барча сармоясини билан эркин бирлашма ҳуқуқини асосида уларга топшириши керак, хонимнинг ўзи эса «эскириб қолган» Степан Трофимовични олиб Скворешникига жўнаб кетгани маъқул. Одоб юзасидан, унинг мулкка бўлган ҳуқуқини тан олиб, ҳар йили соф фойданинг олтидан бир қисмини унга жўнатиб туришга розилик билдиришаркан. Ҳаммадан таъсирли жойи шунда эдики, ушбу беш кишидан деярли тўртовини умуман ҳеч нарсага тамасини йўқ, «умумий иш»ни кўзлабгина жон қуйдираётган эдилар.

«Биз худди ақлу ҳушимизни йўқотгандай йўлга чиқдик, – деб ҳикоя қиларди Степан Трофимович, – қалламга ҳеч бир фикр келмасди, фақат вагоннинг так-туқига монанд бидирлардим:

*Тек ва Тек ва Шер Камбек,
Шер Камбек ва Тек ва Тек... –*

яна жин чалгандай алланима балолар деб, то Москвага боргунча валдирардим. Москвага етгандан кейингина ҳушим ўзимга келди – худди бу ерда ҳақиқатан ҳам бошқа бирон нарса топадигандай! О, менинг дўстларим! – деб хитоб қиларди у бизга шавқу завққа миниб, – сиз узок вақтдан бери юрагингизда муқаддас тутиб келган буюк ғояни нўнок кимсалар илиб олиб кўчага, худди ўзларига ўхшаш тентаклар олдида сочганларида ва сиз кутилмаганда уни чайқов бозорида танимайдиган даражада ўзгариб кетган, лой-балчикка булганган, бурчак жинни қилиб бепартиб, бесаранжом жойлаштирилган, уйғун мувозанатини йўқотган, бесар болаларнинг ўйинчоғига айланган ҳолда кўрсангиз, тасаввур қилолмайсиз, қандай алам ва қаҳру қазаб қалбингизда бош кўтаришини! Йўқ! Бизнинг давримизда бундай эмасди, биз ҳам бунга интилмагандик. Йўқ, йўқ, бутунлай бошқа нарса. Мен ҳеч нарса билолмаяпман... Бизнинг давримиз яна келади ва яна ҳозирги

барча гандираклаган нарсаларни мустаҳкам катъий йўлга солажак. Акс ҳолда, не бўлгай?..»

VII

Петербурздан қайтиб келишлари ҳамонок Варвара Петровна ўз дўстини чет элга жўнатди: «дам олиб келсин»; яна вақтинча бўлса ҳам бир-бирларидан айрилиб турганлари маъқул эди, Варвара Петровна буни ҳис қилиб турарди. Степан Трофимович жон-жон деб йўлга тушди. «У ерда мен тириламан! – дерди шавқ билан. – У ерда ниҳоят илм-фан билан шуғулланаман!» Аммо Берлиндан ёзган биринчи хатлариданоқ у яна эски ашуласини чўза бошладди. «Юрагим вайрон, – деб ёзарди у Варвара Петровнага, ҳеч нарсани унутолмаяпман! Бу ерда, Берлинда ҳаммаси ўтган эски кунларим, биринчи завқ-шавқларим ва биринчи аламларимни эсимга солади. Қани ўшал аёл? Қаерда улар ҳар иккиси? Қанисиз, икки фаришта, мен сизга ҳеч эрзимасдим? Қани менинг ўгилчам, менинг жондан азиз ўгилчам? Ниҳоят, мен, мен ўзим қаердаман, ўша илгариги куч-қуввати пўлатдай, мустаҳкам қоядай турган қани мен? Мана энди қандайдир Andrejeff, соқолдор *un православ масхарабози, peut briser mon existence endeux*»⁴ ва ҳоказо ва ҳоказо. Степан Трофимовичнинг ўгилчасига келганда, уни умрида бор-йўғи икки мартаба кўрганди, биринчи марта у туғилганда, иккинчи марта – яқинда Петербургда кўрди; йигитча университетга киришга ҳозирлик кўрмоқда эди. У то шу пайтгача, илгари айтилганидек, холаларининг қўлида О. вилоятида (Варвара Петровнанинг карамоғида), Скворешникидан етти юз чақирим нарида гарбияланиб келганди. Andrejeff, яъни Андреев ҳақида шуни айтишимиз мумкинки, у бор-йўғи бизнинг шу ерлик савдогар эди, дўкондор, кизиқчи, ҳаваскор археолог, қадимги рус осори атиқаларига ишқибоз, баъзан Степан Трофимович билан билимдонликда ва асосан йўналиш борасида найзабозлик қиларди. Ушбу соқоли оқарган, катта

⁴ Менинг ҳаётимни барбод қилиши мумкин (франц.).

кумуш кўзойнак тутиб юрувчи ҳурматли савдогар Степан Трофимовичга унинг мулкидан (Скворешникига яқин) кесиш учун сотиб олган бир неча десятина ўрмоннинг пулидан тўрт юз сўмини бермади. Гарчи Варвара Петровна ўз дўстини Берлинга жўнатишдан аввал тўла таъминлаб қўйган бўлса-да, бироқ Степан Трофимович сафар олдидан бу тўрт юз сўмга алоҳида кўз тутган, афтидан ўзининг хуфия харажатларини ундан коплашни мўлжаллаган, шунинг учун Andrejeff яна бир ой сабр килишни сўраганда, тоза йиғламоқдан бери бўлди, аммо бу кечиктиришнинг ўз конуний ўрни бор эди, зотан ўша пайтда Степан Трофимовичнинг камхарж ва эҳтиёжманд бўлиб қолганига қараб, савдогар барча дастлабки тўловларни олдиндан, ярим йил бурун тўлаб қўйган эди. Варвара Петровна бу биринчи хатни гоятда бесабрлик билан ўкиб чиқди ва «Қани улар ҳар иккиси!» деган ундовнинг тагига қалам билан чизиб, сана қўйди-да, кутчасига яширди. Дўсти, албатта, дунёдан кўз юмган ҳар иккала хотинини эслаганди. Берлиндан олинган иккинчи хатда қўшиқ бошқача оҳангда такрорланарди: «Кунига ўн икки соатлаб ишляяпман» («ўн бир соат деса ҳам кошқийди», – деб тўнғиллаб қўйди Варвара Петровна), кутубхоналарни титкиляяпман, чоғиштиряпман, ёздириб оляпман, югуриб юрибман; профессорлар билан кўришдим. Дундасовларнинг ажойиб оиласи билан янгидан муносабатлар ўрнатдим. Надежда Николаевна шу чокқача ҳам нечоғлик дилбар! Сизга салом ва таъзим йўллашяпти. Унинг ёш эри ва учала кариндоши Берлинда. Окшомлари ёшлар билан тонготар суҳбат киламиз, буни Афина кечаларига киёслаш мумкин, мен бунинг факат нозиклиги ва нафосатини назарда тутаман; бари олижаноб; пайдарпай мусика чалинади, испан мотивлари янграйди, умуминсоният янгиланиши орзулари, мангу гўзаллик го-яси, Сикстин Мадоннаси, зулматни ёриб кираётган ёруғлик, аммо Куёшда ҳам дог бор! О, ҳабибам, олижаноб, садокатли дўстим! Юрагим сиз билан, доим сизники, ёлғиз сизга *en tout pays*⁵ ва ҳаттоки, *dans Le pays de Makar et de*

⁵ Ҳар қандай мамлакатда (*франц.*).

ses veaux⁶, бу ҳақда, эсингиздами, қайтмасимиздан олдин доим Петербургда тўлқинланиб гаплашганмиз. Эсласам, кулгим келади. Чегарадан ўтиб, ўзимни хавфсиз сездим, бу узоқ йиллар ичида биринчи янги галати сезги...» ва ҳоказо ва ҳоказо.

«Э, ҳаммаси бекор! – деган фикрга келди Варвара Петровна хатни буклар экан. – Афина окшомлари ўтади-ю, ўн икки соатлаб китоблар устида ўтирадимми? Маст бўлиб ёзганми, нима бало? Анови Дундасова қандай ҳадди сиғиб менга таъзимлар йўллайди? Майли, ўйнаса ўйнар...»

Хатдаги «dans Le pays de Makar et de ses veaux» жумласи «Макар бузук ҳайдамаган ер» деган маънони англагарди. Степан Трофимович баъзан рус мақоллари ва асл маталларини французчага атайлаб алмойи-алжойи таржима қилар, ҳолбуки, уларни яхши тушуниб, чиройли ўгира оларди; лекин у бунини бир ўзгача кизикчилик учун қилар, заковат нишонаси деб биларди.

Бирок у кўп узоқ ўйнаб юрмади, тўрт ойга чидамай, Скворешникига қанот чиқариб учди. Унинг сўнгги хатлари фақат узоқдаги маҳбубасига энг хаяжонли муҳаббат изҳорлари бўлиб, том маънодаги фирок кўз ёшлари билан намланганди. Шундай хилқатлар бўладикки, худди хонаки кучукчалар каби уйга ҳаддан ташқари ўрганиб қолади. Маҳбубларнинг кўришувлари хис-ҳаяжонга бой бўлди. Икки кундан сўнг ҳаммаси яна эски изига тушди ва ҳатто эскисидан ҳам баттаррок. «Азиз дўстим, – дерди Степан Трофимович икки ҳафтадан сўнг менинг кулогимга махрамона шипшиб, – мен ўзим учун ёмон бир янгиликни кашф қилдим: je suis un мен бу ерда оддий ҳаводор эканман, et rien de plus! Mais r-r-rien de plus!⁷»

⁶ Макар ва унинг бузуклари диёрида (франц.).

⁷ Мен оддий ҳаводорман, бошқа ҳе-е-еч нарса эмас! Ҳа, ҳе-е-еч нарса эмас! (франц.).

VIII

Кейин бизда жимжитлик чўкди ва бу деярли тўққиз йил давом этди. Менинг елкамга бош қўйганча мунтазам давом этиб турган асабий йиғлашлар бизнинг фаровон-лигимизга заррача халал бермасди. Степан Трофимович шу йиллар мобайнида семириб кетмаганига ажабланаман. Бурни андаккина кизарди, холос ва янада оккўнгилрок бўлиб колди. Аста-секин унинг ёнида унча катта бўлма-са-да, дўстлар давраси йиғилди. Варвара Петровнанинг давра билан иши бўлмаса ҳам, бироқ ҳаммамиз уни ўзимизга рахнамо деб билардик. Петербург сабоғидан сўнг у бизнинг шахаримизда биратўла жойлашди; кишда шахардаги уйида, ёзда эса шахар чеккасидаги мулкида яшарди. Бизга то ҳозирги хокимимиз тайинланиб келгунча вилоят жамоатчилиги ўртасида у охирги етти йил ичида бўлганидек аҳамият ва обрў-эътибор қозонмаган эди. Аввалги хокимимиз унутилмас ва ҳалим Иван Осипович хонимнинг жуда якин қариндоши бўлиб, илғари унга кўп яхшиликлар қилган эди. Унинг рафикаси Варвара Петровнага ёқмай қолишидан жонҳалак бўлиб турарди, вилоят жамоатчилигининг унга таъзимкорлиги шу даражага етдики, бу қандайдир гуноҳ бир нарсани эслатарди. Алҳол, бу Степан Трофимовичга ҳам яхши эди. У клуб аъзоси эди, савлат тўкиб юткизар, обрў-эътибор қозонганди, аммо кўплар унга фақат «аллома» деб қарашарди. Кейинрок бориб, Варвара Петровна унга бошқа уйда яшашига ижозат бергач, биз янада эркинрок бўлиб колдик. Биз унинг уйида хафтасига икки марта йиғилардик; айниқса, у шампанни аяб ўтирмаганда давра жуда қувноқ бўларди. Шампан ўша Андреевнинг дўконидан келтириларди. Пулини ҳар ярим йилда Варвара Петровна тўларди, пул тўланадиган кун ҳар сафар вабо тарқалгандек туюларди.

Тўгаракнинг энг кекса аъзоси вилоят амалдори Липутин ёши анчага бориб колган, эркинлик тарафдори, шахарда даҳрий деб танилганди. У иккинчи маротаба ёш бир нозанинга уйланган, ундан калин олган ва бундан

ташқари учта бўйи етиб қолган қизи бор эди. Оилада камчисидан қон томар, ҳеч қимни яқин йўлатмас, ҳаддан зиёд ҳасис эди, хизмат қилиб, уй ва сармоё орттирганди. Амали унча қатта бўлмаса ҳам, тинч турмас одам эди; шаҳарда у қадар ҳурмати йўқ, олий доирада эса уни қабул қилишмасди. Бунинг устига у ёмон гийбатчи эди, бунинг жазосини бир неча бор тортганди, бир гал зобит томонидан, иккинчи марта эса оиланинг ҳурматли отаси, помещчик томонидан жуда қаттиқ жазосини олганди. Лекин биз унинг ўтқир ақли, қизиқувчанлиги, ўзгача бир аччиқ захархандаси учун яхши кўрардик. Варвара Петровна уни ёқтирмас, аммо у хонимга қандайдир суйқалиб бора биларди.

Хоним Шатовни ҳам жини суймас, у бор-йўғи охириги йилли тўғарак аъзоси бўлганди. Шатов собиқ талаба, бир воқеа туфайли университетдан ҳайдалганди; болалигида уни Степан Трофимович ўқитган; Варвара Петровнанинг крепостнойи бўлиб, унинг марҳум камердинери Павел Федоровдан туғилган, хонимдан яхшилиқлар кўрганди. Хоним уни такаббурлиги ва кўрнамақлиги учун хуш кўрмасди, у университетдан қувилганда хоним хузурига ларҳол етиб келмаганлиги, аксинча, хонимнинг зудлик билан ёзган хатига миқ этмай жавоб бермаганлигини сира кечиролмасди, Шатов ўшанда қандайдир маданийлашган савдогарнинг болаларини ўқитиш учун ёлланиб, бўйнига бўйинтуруқ илган эди. У савдогарнинг оиласи билан бирга мураббийдан кўра кўпроқ амаки сифатида чет элга жўнади; ўша пайтда унинг жуда ҳам чет элга чикқиси келганди. Чет элга жўнашдан олдин бу хонадонга хизматга кирган, хизмат ҳақи арзонрок тушгани учун олинган бир шаддод рус ойимқиз ҳам болаларга мураббия сифатида қарарди. Савдогар икки ойлардан сўнг уни «эркин фикрлари» учун ҳайдади. Шатов ҳам қизнинг орқасидан лўқиллаб борди ва тез орада Женевада у билан никоҳдан ўтди. Икковлон уч ҳафтача бирга яшашди, кейин эркин, ҳеч нарсага боғланмаган кишилар каби ажралишди. Албатта, бунга йўқчилик сабаб бўлди. Кейин у узок вақт Европада ёлғиз санқиб юрди; нима ҳисобига қун кечиргани номаълум; кўчаларда

пойабзал тозалаган дейишади ва кайсидир бандаргоҳда хаммол бўлиб юк ташиган. Ниҳоят, бир йилча бурун биз томонга, туғилган юртига қайтиб, кампир холаси билан бирга турган, хола бир ой ўтар-ўтмас омонатини топширгач, кора ерга қўйган. Синглиси Дашани ҳам Варвара Петровна тарбиялаган, хонимнинг худди эрка кизидай у билан бирга яшайди, Шатов синглиси билан жуда кам кўришади, кам гаплашади. Ўртамизда доим ковоғини уюб юради, гаплашгиси келмайди; ахён-ахёнда унинг эътиқодига тўқиниб кетилса, ёмон асаби қайнаб, ўзини тутолмайди ва оғзидан боди кириб-шоди чиқади. «Шатовни аввал боғлаб қўйиш керак. Кейин у билан баҳслашса бўлади», деб ҳазил қилиб қўяди Степан Трофимович баъзан; аммо у Шатовни яхши кўрарди. Чет элда юрганда, ўзининг илгариги баъзи социалистик карашларини тубдан ўзгартирди ва ўта қарама-қарши томонга сакраб ўтди. У шундай идеал рус хилкатларидан бири эдики, буларни қандайдир кучли бир гоя бирдан ҳайратга солади ва шу заҳоти дарҳол ўз остига босиб тушади, баъзан бир умр шу юк остида қолиб кетадилар. Ғояни улар ҳеч қачон эпполмайдилар, лекин жон-жаҳдлари билан унга ишонадилар, шу тарика устларига қулаб, бутун оғирлиги билан ярим вужудини эзган қоя тагида талваса ичида умр кечирадилар. Шатовнинг ташқи кўриниши ҳам карашларига мутаносиб эди; у бесўнақай, ранг-туси ок тўри, соч-соқоли пахмок, бўйи паст, елкалари кенг, лаблари дўрдоқ, ўсиб кетган қошлари окпар, қуюқ, пешонаси тиришган, нимадандир қисингандай бўлиб турувчи ниғоҳи доим тумтайиб ерга боқади. Бошининг тепасида бир тутам сочи доим дикрайиб турар ва ҳеч қачон тарокка бўйин бермасди. Унинг ёши йигирма етти ё йигирма саккизларда эди. «Мен энди унинг хотини қочиб кетганига асти ажабланмайман», – деб қўйди Варвара Петровна бир куни унга диккат билан разм солиб. Ўзининг ўтакетган қашшоклигига қарамасдан у озодагина кийинишга уринарди. Яна Варвара Петровнадан ёрдам сўрамади, худо нимани етқизса, шу билан тирикчилигини ўтказар, савдогарларнинг ҳам хизматини қиларди. Бир

тўқонда ҳам ўтирди, кейин приказчикнинг ёрдамчиси бўлиб кемада юклар билан кетишга ҳам отланди, аммо жўнаш олдида оғриб ётиб қолди. Унинг йўқчиликка қанчалар чидаши мумкинлигини ҳатто тасаввур ҳам қилиш қийин, чамаси, бу ҳақда у бутунлай ўйлаб ҳам кўрмасди. У касалдан турганда Варвара Петровна ҳеч кимга билдирмай ва кимданлигини айтмай унга юз сўм бериб юборди. Аммо у сирнинг тагига етиб, ўйлаб кўриб пулни олди ва сўнг Варвара Петровнага миннатдорлик билдириш учун келди. Хоним уни алангали кутиб олди, аммо у хонимнинг кутганларини чиппака чиқарди; беш дақиқача миқ этмай сўрга безрайиб тикилганча аҳмокона тиржайиб ўтирди, сўнг гапнинг энг кизик жойига келганда хонимни охиригача эшитмай, ўрнидан турди, ёнбоши билан қандайдир бесўнакай таъзим қилиб, ўлгудай уялиб кетди-да, хонимнинг кимматбаҳо хос столчасига туртиниб, қарсиллатиб сўрга кулатди-ю, гумбурлаб, шармандалиқдан ўлар ҳолга етиб, чикди-кетди. Липутин кейин унга кўп таъна-дашном бериб юрди, сен ўша юз сўмни унинг юзига қараб отишинг керак эди, зулмкор бегойимнинг пулини олдинг, яна унга таъзим қилиб, миннатдорчилик билдирганингга ўлайми! Шатов шаҳар чеккасида ёлғиз ўзи яшар, ҳатто биз бориб қолсак ҳам, хушламасди. Степан Трофимовичнинг окшом учрашувларига қанда қилмай келар ва ундан газета-журналлар олиб ўқирди.

Окшом анжуманларига яна бир Виргинский деган йигит ҳам келарди, у шу ерда амалдор, баъзи жиҳатлардан Шатовга ўхшарди, лекин афтидан ҳамма томондан унинг бутунлай тесқариси эди; аммо у ҳам «оиламанд» эди. Ночор ва ҳаддан зиёд ювош йигит, ёши ўттизларга ҳам бориб қолган, анча-мунча билимдон, аммо кўпроқ ўзи ўқиб ўрганганди. У қашшоқ, уйланган, хизматчи, холаси ва қайн-сиглисини ўз қарамоғида боқарди. Унинг рафикаси ва умуман, бу хонадондаги хотин-қизларнинг бари энг янги қарашлардан хабардор эдилар, лекин буларнинг ҳаммаси тўпориқ кўринишга эга, яъни айнан бир маҳал Степан Трофимович бошқа бир муносабат билан айтмоқчи, «кў-

чага чикиб кетган гоя» эди. Улар ҳамма нарсаларни китоблардан ва пойтахтнинг илғор бурчақларидан биринчи кулоқка чалинган гаплардан олардилар, ойнадан тўғри келган ҳамма нарсани улоқтириб юборишга тайёр эдилар, факат улоқтириб ташлашни тавсия этсалар кифоя эди. Madame Виргинская бизнинг шаҳаримизда доялик касби билан шуғулланарди; кизлик пайтлари узок вақт Петербургда яшаган эди. Виргинскийнинг ўзи жуда ноёб софдил инсон эди, ундан кўра соф юрак алангасини мен кам кўрганман. «Мен ҳеч қачон, ҳеч қачон шу мунаввар умидлардан ҳеч воз кечмайман», – дерди у менга кўзлари чараклаб. «Мунаввар умидлар» ҳақида жуда секин, лаззатланиб, яшириб пичирлаб сўйларди. Унинг бўйи баланд, аммо елкалари тор ва нозик, кизгимтир сочлари гоятда сийрак эди. Ўзининг баъзи фикр-қарашлари борасидаги Степан Трофимовичнинг такаббуруна кулгили пичинглари у ювош қабул қилар, аммо баъзан гоятда жиддий эътироз билдирар ва кўп ҳолларда оғиз очирмай кўярди. Степан Трофимович унга ширин муомала қилар ва умуман барчамизга оталарча муносабатда бўларди.

– Сиз ҳаммангиз «чала ўтирганлар»дансиз, – дерди у ҳазил оҳангида Виргинскийга, – сизга ўхшаганларнинг ҳаммаси, гарчи сизда, Виргинский, Петербургдаги chez ses semiparites⁸да мен кўрган чек-лан-ган-ликни пайқаманган бўлсам ҳам, барибир ҳаммаларингиз «чала ўтирганлар»сиз. Шатов босиб ўтиришга чидаб кўрди, аммо у ҳам босиб ўтиролмади.

– Мен-чи? – деб сўрарди Липутин.

– Сиз эса олтин ўртасиз, ҳамма ерда чиқишасиз... ўзингизча.

Липутин хафа бўларди.

Афсуски, Виргинский ҳақида баъзи очик аён бўлган гапларни айтиб юришарди, эмишки, унинг рафикаси қонуний никоҳда бир йил ҳам яшамай эрига сен билан турмайман, мен Лебядкинни хоҳлайман, дебди. Лебядкин деганлари қандайдир келгинди, кейинчалик жуда шубҳали

⁸ Ўша семинария ўқувчиларига ўхшаган (франц.).

одам эканлиги маълум бўлди, у ўзини истеъфога чиққан штабс-капитан деб атаса ҳам, аслида ҳеч қандай бундай чамас экан. У фақат мўйловини бураш, ичиш ва ақлга ҳеч қўри келмайдиган бўлмағур нарсаларни валаклашнигини биларди. Мана шу кимса дарҳол бетини сидириб ташлаб, Виргинскийларнинг уйига кўчиб ўтиб, бировнинг ошига шерик бўлиб, уларникида еб-ичиб ётиб қолар экан, кўп ўтмай уй соҳибидан баланд келиб, жигига тега бошлабди. Ишонтириб айтишларича, Виргинский хотинини кўйдоб юборгандан сўнг унга шундай деган экан: «Азизим, шу пайтгача мен сени севардим, энди ҳурмат қиламан», дески бунақа тарзда қадимги Рим ҳикматли сўзи айтилганмикин, ишониш қийин; аксинча, айтишларича, хўнграб йиғлаган. Бир куни хотинини кўйгандан икки ҳафта ўтиб, улар ҳаммалари таниш-билишлари билан чой ичиш учун бутун «оила» бўлиб шаҳар ташқарисидаги дарахт-юрга чиқишади. Виргинский васвасали шўх бир кайфиятда раксга тушиб ўйнабди; аммо кутилмаганда ҳеч қандай қанжал кўтармай ракс тушаётган дароз Лебядкиннинг сочларига икки қўллаб ёпишиб, чангаллаб, бошини пастга букиб чинқириб, бақириб, йиғлаб у ёқдан-бу ёққа судрай бошлабди. Дароз шунчалар кўркиб кетибдики, ҳатто ўзини ҳимоя қилмай, қанча судраб юришмасин, миқ этиб энгиз очолмабди; аммо судрашдан кутулгандан сўнг ўзини элийжаноб одамдай кўрсатиб жуда қаттиқ хафа бўлибди. Виргинский тун бўйи тиз чўкиб хотинидан кечирим сўраб чиқибди; шунча ялиниб-ёлворса ҳам, кечиришмабди, чунки барибир Лебядкиннинг олдига бориб узр-маъзур айтишга кўнмабди; бундан ташқари қарашларининг торлиги ҳамда калтабинликда айбланибди; хотин киши билан гаплаша туриб, тиз чўккани бунга далолат қилинибди. Кўп ўтмай штабс-капитан шахримизда кўринмай кўйди, кейин охириги пайтларда бу ерда яна синглиси билан пайдо бўлиб қолди; чамаси, яна бошқа мақсадларни кўзлаган шекилли; аммо буни кейинроқда ҳикоя қиламиз. Ажаб эмаски, шўрлик «оиламанд» йигит бизнинг даврамизда бироз кўнгли ёзилар, суҳбатларимиздан қувват оларди. Ўзининг

оилавий ахволидан орамизда сира сўз очмасди. Факат бир куни мен билан бирга Степан Трофимовичникидан кайтиб келаётганида ўз ахволи-равишидан икки оғизгина сўз очди-ю, яна шу захоти кўлимдан тутиб, тўликиб кетиб, деди:

– Ҳечкиси йўк; бу арзимаган нарса; сира-сира «умумий ишимиз»га тўсик бўлмайди!

Давраимизга яна тасодифий меҳмонлар ҳам кўшилиб коларди; Лямшин деган жухуд, Картузов деган бир капитан келарди. Бироз вақт ҳар нарсага қизиқувчи қария ҳам келиб юрди, аммо у ўлиб қолди. Бир пайт Липутин сургундаги ксендз Слоньцевский деганни ҳам бошлаб келди, уни бир нуқтаи назар боис қабул қилиб турдик, лекин сўнг қабул қилмаёқ кўйдик.

IX

Бир замон шаҳарда биз ҳакимизда буларнинг тўгарағи хурфикрлик, бузуклик ва худосизлик ўчоғи деган гап-сўзлар тарқалган эди; гап-сўзлар тобора кучайиб борарди. Ваҳоланки, бизнинг ўртаимизда беозор бир қадар русларга ХОС ШҲХ-кувнок либерал валаклашдан бошқа нарса бўлмасди. Факат ёлғиз Россиядагина «юксак либерализм» ва «юксак либерал», яъни ҳеч қандай мақсади бўлмаган либерал бўлиши мумкин. Ҳар қандай ақл-заковатли одамда бўлгани каби Степан Трофимовичга ҳам тингловчи сомёлар керак эди, бундан ташқари, унга мен ғоялар тарғиботидай юксак бурчимни адо этаётирман, деган ишонч зарур эди. Ниҳоят, ким биландир шампанхўрлик қилиш, май тортиш асносида Россия ва «рус руҳи», умуман, худо ва айниқса, «рус худоси» ҳақида енгил-слпи, ҳазил-хузул хангомалардан ўртоқлашиш эҳтиёжга айланган эди; ҳаммага маълум сийқаси чикиб кетган жанжал кўпорадиган бетийиқ рус латифаларини юз мартабалаб айтилган бўлса-да, яна такрорлашар эдилар. Биз шаҳар ғийбатларидан ҳам юз ўғирмас эдик, дарвоқе, бу борада гоҳида юксак ахлокий, ғоятда жиддий ҳукмлар ҳам чиқариб кўярдик. Умуминсоний ҳодисаларни ҳам куруқ кўймасдик, Европа

ва инсониятнинг келажаги тўғрисида жиддий муҳокама юритардик; Франция цезаризмдан сўнг бирданига иккинчи даражали давлат мақомига тушиб қолажак, деб илмначо жиддий башорат қилар ва бу жуда даҳшатли тарзда тез ва осонлик билан рўй беражак деб мутлако ишонардик. Папа бирлашган Италияда оддий митрополит даражасига тушиб қолажак деб анчадан бери олдиндан ҳукм ўқирдик ва шунга мутлако амин эдикки, бизнинг инсонпарвар, саноатлашган ва темир йўллар тармоқ отган асримизда мана шу минг йиллардан буён ечилмай келатган масала қўй оғзидан чўп олгандай осон ҳал бўлажак. Бироқ «юксак рус либерализми» масалага шундан бошқача муносабатда бўлолмасди ахир. Степан Трофимович гоҳо санъат ҳақида жуда ҳам соз, аммо бирмунча мавҳум сўз юритарди. Баъзан ёшлигидаги дўстларини эсларди – булар бари бизнинг тараққиётимизда белгили зотлар эди, – уларни эсларкан, кўнгли ийиб орзикар, бунга бироз ғашлик ҳам аралашиб кетарди: мабодо жуда зерикиб кетсак, Лямшин деган жухудимиз (почтамт кичкина хизматчиси) фортепиано чалишга уста эди, бизга машқлар қилиб берар, танаффус чоғларида эса ўзи тўнғиз, момақалдирок, бола тугилиши ва унинг ингалашларини ўхшатиб таклид этарди ва ҳоказо ва ҳоказо. У ёлғиз шунинг учун ҳам таклиф қилинарди. Агар ичкилик кўпайиб кайфимиз ошса, – ўтиришларимиз ҳар ҳолда бундан холи эмасди, – ҳаммамиз жўшиб кетар, ҳатто бир гал Лямшин жўрлигида Марсельезани ҳам хор бўлиб айтганмиз, лекин билмайман ўхшаганмиди, йўқми. Ўн тўққизинчи февраль буюк санасини завк-шавк билан кутиб олдик ва анча олдиндан қадах бўшатиб уни шарафладик. Булар анча илгари бўлиб ўтган эди, унда Шатов ҳам, Виргинский ҳам йўқ эди, Степан Трофимович эса Варвара Петровна билан бир уйда яшарди. Степан Трофимович улуғ санага бир неча кун қолганда, ўзича ҳаммага маълум, лекин бирмунча сохтарок байтни минғирлаб такрорлаб юрадиган одат чикарди, бу шеърни илгари афтидан қандайдир либерал помешчиклардан бирови тўқиган бўлса эҳтимол:

*Мужиклар боради болта кўтариб,
Нимадир бўлади ахир даҳшатли...*

Чамаси, шунга ўхшаганрок бир нарса, аник эсимда йўк. Варвара Петровна бир гал эшитиб қолиб унга: «Бекор, бекор!» – деб бакирди-да, ғазабланиб ташкарига чиқиб кетди. Бу воқеанинг гувоҳи бўлган Липутин Степан Трофимовичга захарханда қилди:

– Агарда жаноб помешчикларнинг собик куллари хурсанд бўлиб кетиб эгаларининг жағини эзиб қўйсалар, афсус чекасан-да киши.

Шундай деб, у кўрсаткич бармоғи билан бўйнини кесгандай бўлди.

– *Сher ami*⁹, – деди унга оккўнгиллик билан Степан Трофимович, – гапимга ишонинг, бу (у бармоғи билан бўйнини чизди) на бизнинг помешчикларимизга, на умуман бизнинг ҳаммамизга фойда келтиради. Биз бошларсиз ҳам ҳеч нарсани удалай олмаймиз, ваҳоланки, айна бизнинг бошларимиз тушунишга ҳаммадан кўп халакит беради.

Шуни ҳам айтиб қўяйки, бизда кўтлар манифест куни қандайдир фавкулодда ишлар рўй беради, деган хаёлда эдилар, Липутин шунга яқин бир нарсани башорат қилган эди, яна буларнинг ҳаммалари, нима десак экан, халқ билан давлатнинг билимдонлари-я. Афтидан, Степан Трофимович ҳам шу фикрларга қўшиларди, бу шунчалар эдики, у улуғ кун арафасида бирдан Варвара Петровнадан хорижга жўнаш ҳақида изн сўрай бошлади, кискаси, ташвишга тушиб қолди. Аммо улуғ кун ҳам ўтди, яна бир оз вақт ҳам ўтди, кейин Степан Трофимовичнинг дудокларида яна такаббуруна илжайиш пайдо бўлди. У бизга умуман рус кишисининг ва айниқса, рус мужигининг феъл-атвори тўғрисида бир қанча ажойиб фикрларни тизиб ташлади.

– Биз шошма-шошар одамлар каби мужикларимиз борасида кўп ўйламай иш қилдик, – деб яқун ясади ўзининг ажойиб тизма фикрларига, – биз уларни модага ай-

⁹ Азизим (*франц.*).

лантирдик, адабиётнинг бутун бир қисми бир неча йиллар мобайнида уларга янги кашф этилган дурдонадай қараб келди. Биз битлаган бошларга лавр чамбарларини тақдик. Рус қишлоғи минг йил мобайнида фақат Комаринскаяни берди. Ақлу заковатдан маҳрум бўлмаган бир ажойиб рус шоири сахнада биринчи марта буюк Рашелни кўриб, ҳайратдан ёқасини ушлади: «Мен Рашелни мужикка ал-маштирмайман!» Мен яна ҳам узоқроққа боришни истардим: мен барча рус мужикларини битта Рашелга алиштирган бўлардим. Соғломроқ қарайдиган вақт келди ва бизнинг кадрдон кора мўндимизни bouquet de L'imperatrice¹⁰ билан аралаш-қуралаш қилиб юбормайлик.

Липутин шу заҳоти бу гапга кўшилди, лекин ўшанда мунофиқлик қилиб бўлса ҳам мужикларни мактаб қўйиш ҳар қалай йўналиш учун зарур эди, деб қўйди; «Антон Горемика»ни ўқиб ҳатто хонимлар ҳам йигидан ўзларини тўхтатолмас, уларнинг баъзилари эса Париждан Россиядаги ўз бошқарувчиларига шу пайтдан эътиборан деҳқонларга яхшироқ муносабатда бўлиш ҳақида хатлар ёзиб жўнатишди.

Антон Петров тўғрисидаги овозалардан сўнг худди атай қилгандай бир пайтнинг ўзида вилоятимизда, Скворешникидан атиги ўн беш чақирим нарида қандайдир англашилмовчилик чиқиб, ҳатто кизик устида аскар ҳам жўнатилибди. Бу сафар Степан Трофимович шу қадар ҳаяжонланиб кетдики, ҳатто бизни ҳам кўрқитиб юборди. У клубда кўпроқ аскар керак, бошқа вилоятдан телеграф орқали каттароқ қўшин чақириш зарур, деб бақирарди; хокимнинг олдига югуриб чиқиб, бунда менинг қўлим йўқ деб ишонтирмоқчи бўларди; эски гапларни эслаб мени бошқа одам билан аралаштириб юборманглар, деб илтижо қилар, менинг таклифимни дарҳол Петербургга, керакли одамга маълум қилинглар, дерди. Яхшиямки, бунинг ҳаммаси тезда ўтиб кетди ва ҳеч нарса бўлмади; аммо мен ўшанда Степан Трофимовичга ҳайрон қолдим.

«Императрица букети» (гулдастаси) (франц.).

Маълумки, уч йиллардан сўнг миллат ҳақида гап кўзгалди ва «жамоатчилик фикри» уйғонди. Степан Трофимович қаҳ-қаҳ отиб кулди.

– Дўстларим, – деб таълим берарди у бизга, – агарда бизнинг миллатимиз улар газеталарда бизни ишонтирмақчи бўлишаётгандек, ростдан ҳам, «қайта туғилган» бўлса, – ҳали мактабда, қандайдир немис петершуласида немис китобини ўқиб, ўзининг асрий немис дарсини такрорлаб ўтирибди, немис муаллими эса қачон керак бўлса, шунда уни чўккалатади. Немис муаллим бор бўлсин, уни мактайман; лекин аниқроғи шуки, ҳеч нима рўй бермаган ва ҳеч бир нарса «қайта туғилмаган», олдин қандай бўлса шундай давом этипти худойимнинг ҳимоятида. Менимча, Россияга шунинг ўзи стади, Pour notre sainte Russie¹¹. Бунинг устига ушбу барча славянчилик ва миллатчилик – бари янги деб айтиш учун хаддан ортик эскилик қилади. Бизда миллийлик, агар истасангиз, бойнинг клубдаги ўйинидан ортик бир нарса бўлган эмас, яна Масковники денг.

Албатта, мен Игорь замонларини айтаётганим йўқ. Ва, ниҳоят, ҳаммаси бекорчиликдан. бизда ҳаммаси, эзгулик ҳам, яхшилик ҳам, бекорчиликдан. Ҳаммаси бизнинг хўжаларча, ёқимтойларча, маърифатли, инжиқ бекорчиликдан! Мен ўттиз минг йилдан бери буни айтиб келаман. Биз ўз меҳнатимиз билан яшашни билмаймиз. Қандайдир «қайта туғилган жамоат фикри» деб намунча чўзилишяпти – ҳе йўқ, бе йўқ шундай ўзи бирдан осмондан тушибдими. Фикр ҳосил қилиш учун энг биринчи меҳнат, ўз меҳнати, ишда ўзинг намуна бўлишинг, ўз амалиётинг зарурлигини нахотки улар тушунмайдилар! Текинга ҳеч нарса бўлмайди. Меҳнат қилайлик, ўз фикримизга эга бўлайлик. Биз ҳеч қачон меҳнат қилмаганимиздан кейин, биз учун бошқалар шу пайтгача бизнинг ўрнимизга ишлаб келганлар фикр ҳосил этажаклар, яъни мен яна ўша-ўша Европани назарда тутаман, бизнинг икки юз йиллик муаллимларимиз – немисларни назарда тутаман. Бунинг устига Россия бу – буюк англашилмовчилик, биз уни ўзимиз,

¹¹ Бизнинг муқаддас Русимизга (франц.).

немисларсиз ва меҳнатсиз ҳал этолмаймиз. Мана йигирма йилдирки, мен бонг ураман ва меҳнатга чорлайман! Мен ўз ҳаётимни шу чақирикқа бағишладим ва тентагим чиқиб унга ишондим! Энди ишончим қолмади, лекин бонг уравраман, охиригача, то қабргача бонг уравраман; менинг таъзиямга чақириб жом чалинмагунча бонг ураман!

Эвоҳ! Биз факат бош силкиб маъқуллаб ўтирардик. Биз муаллимимиз шарафига қарсақ чалардик, жўшқин ва алангали! Хўп, жаноблар, қани ўзингиз айтинг-чи, ҳозир ҳам, орқангизда, олдингизда, ҳаммаёқда худди айнан мана шундай «ёкимтой», «акли», эски рус либерал бекорчилиги муттасил жаранглаб турмайдими ахир?

Устозимиз худога ишонарди. «Тушунмайман, нима учун бу ерда ҳамма мени худосиз деб ўйлайди? – деб қоларди у баъзан, – мен худога ишонаман, mais distinguons¹², менда ўзини англовчи хилкат каби унга ишонаман. Ахир менинг Настасьямга (хизматчи қиз) ўхшаб ишаномайман-ку, ёки «ҳар эхтимолга қарши» ишонадиган биронта боёндай бўлолмайман, – ёки азиз дўстимиз Шатов каби, – дарвоқе, йўқ, Шатов эмас, Шатов худди Масковнинг славянпараста сингари ўзини зўрлаб ишонади. Насронийликка келсак, мен уни чин юракдан ҳурмат қилсам-да, лекин мен – насроний эмасман. Мен, тўғрироғи, буюқ Ҳёте ёки қадимги юнон каби кўҳна маъжусийман. Насронийлик аёл ютини тушунмади – буни Жорж Занд ўзининг улуғвор романларидан бирида шунчалар ажойиб тарзда баён этиб ўтган, ахир ёлғиз шунинг ўзи етарли эмасми? Таъзим-ибодатлар, рўза тутишларга келганда кимнинг нима иши бор мен билан, сира тушунолмайман? Чакимчилар бу ерда қанча гайрат қилишмасин, мен иезуит бўлишни сира истамайман. Қирқ еттинчи йилда Белинский чет элларда юриб Гоголга ўзининг маълум-машҳур хатини ёзиб юборди ва унда сиз «қандайдир худога» ишонасиз, деб алангали таъна-дашном ёғдирди. Entre nous soit dit¹³, Гоголь (ўша чоғлардаги Гоголь) ушбу ибора-ю... бутун хатни тўлали-

¹² Аммо фаркига бориш керак (франц.).

¹³ Ўзаро айтганда (франц.).

гича ўкиб чиққан холдаги кулгили вазиятдан ҳам ортиқроқ бир кулгини ҳеч тасаввур қилолмайдан! Лекин кулгили томонини ташлайлик, мен ҳар қалай ишнинг асосий моҳиятига қўшиламан, лекин чин дилдан айтаман: ҳўп одамлар бўлган-да! Улар ўз халқини сева олди, унинг учун жондан кеча олди, халқдан ҳеч нарсаларини аямадилар ва зарур бўлганда, шу билан бирга, унга сўйқалмадилар, баъзи тушунчаларда унинг ёнини олмадилар. Очиғини айтганда, Белинский маска ёғдан ёки шолғом билан нўхотдан халоскорликни кидириб ўтиролмасди-ку, ахир!..»

Аммо шу ерда орага Шатов қўшилди.

– Сизнинг бу одамларингиз ҳеч қачон халқни яхши кўрмаган, унинг учун жон чекмаган, ҳеч нимасини қурбон қилмаган, хаёлларида нима бўлган, худо билади, ўзларига эрмак излашган! – у бадқовок ерга бокиб норози тўнғиллади, ўтирган ерида тоқатсиз айланди.

– Улар халқни севмаганми! – бўкириб юборди Степан Трофимович. – О, улар Россияни қанчалар севишар эди!

– Россияни ҳам, халқни ҳам севмас эдилар! – бўкирди Шатов ҳам кўзлари ёниб. – Билмаган нарсангни севиш мумкин эмас. Улар рус халқини тушунмас эдилар! Уларнинг ҳаммаси, жумладан, сизнинг ўзингиз ҳам, рус халқини панжа орасидан кўришди, айниқса, Белинский; ўша Гоголга ёзган хатининг ўзиданок бу кўриниб турибди.

Белинский худди Криловнинг Қизиқувчиси каби хо-надаги филни кўрмай қолган ва ўзининг бутун диққат-эътиборини французларнинг ижтимоий кўнгизчаларига қаратган; шу билан ўзи ҳам соб бўлган. У эса, ҳар қалай, сизларнинг ҳаммаларингиздан ақллироқ эди! Сиз панжа орасидан қараш билан ҳам чекланмагансиз, – сиз халққа этни жунжиктирадиган нафрат билан қарагансиз, халқ деганда ҳам сиз фақат француз халқини, яна фақат париждикларни тушунгансиз ва рус халқи бундай эмас, деб уялгансиз. Яланғоч ҳақиқат шу! Халқи бўлмаганнинг худоси ҳам йўқ! Шунга билиб қўйингки, ўз халқини тушунмай қўйган ва у билан алоқаларини йўқотган кимса борки, шу заҳоти ватанга ҳам ишончини йўқотади ва ё даҳрий, ё бефарқ бў-

либ қолади. Рост гап шу! Бу ўзини оқлайдиган факт. Мана шунинг учун ҳам, сиз ҳаммангиз ва биз ҳаммамиз энди – ё сассик даҳрийлармиз, ё локайд, бузук ярамаслар ва бошка ҳеч нарса эмас! Сиз ҳам, Степан Трофимович, сизни мен ҳеч истисно кўрмайман, ҳатто буларни сизни назарда тутиб айтдим, билдиб кўйинг!

Одатда Шатов ўзининг бунга ўхшаган сўзини айтиб бўлгач (бу тез-тез такрорланарди), шартта айвончали шапкасини олиб ўзини эшикка отарди, энди ҳаммаси тугади, Степан Трофимович билан дўстона муносабатларим абадулабад барбод бўлди деган ишонч уни тарк этмасди. Аммо устози доимо уни ўз вақтида тўхтатиб қоларди.

– Вой, Шатов тушмагур-ей, каранг, шунча чиройли сўзлардан кейин энди ярашиб олсак ҳам бўлар? – деб, креслода ўтирганча унга қўлини узатарди.

Бесўнақай, аммо уятчан Шатов бундай дилбарликларни ёқтирмасди. Ташқи томондан жуда тўпори кўрингани билан ички дунёсида бағоят назокатли эди. Гарчи тез-тез меъёрдан чикиб кетса-да, бундан аввало ўзи қаттиқ азобланарди. Степан Трофимовичнинг маҳрамона сўзларига жавобан димоғида нималарнидир гўлдираб, худди айик каби турган жойида депсиниб, у бирдан иршаяр, шапкасини бир четга кўяр ва кўзини ердан узмаганча олдинги курсисига ўтирарди. Албатта, алҳол вино олиб келинар ва Степан Трофимович ўтиб кетган арбоблардан биронтаси хотирасига мисол учун ўзига ярашиқли қадаҳ сўзи айттарди.

ИККИНЧИ БОБ

ШАҲЗОДА ГАРРИ. СОВЧИЛИК

I

Ер юзида Варвара Петровнанинг хаёлини банд қилган яна бир хилқат бор эдики, бу унинг якка-ёлғиз ўғли Николай Всеволодович Ставрогин бўлиб, унга Степан Трофимовичга қандай меҳр қўйган бўлса, шундай меҳр қўйганди. Ўғли учун у Степан Трофимовични мураббийликка таклиф қилганди. Болакай ўшанда саккиз ёшларда эди, унинг отаси ховликма генерал Ставрогин ўша пайтлардаёқ хотинидан айри ҳаёт кечирар, шунинг учун бола фақат онасининг қаноти остида ўсганди. Степан Трофимовичга тан бериш керак, у болакайнинг меҳрини қозонолди. Бунинг бутун сири шунда эдики, унинг ўзи ҳам болакай каби эди. Мен у пайтда йўқ эдим. Унга эса доимий ҳақиқий дўст керак эди. Болакай андак эсини таниганданок уни узок ўйлаб ўтирмай ўзига дўст қилиб олди. Қандайдир бир табиий тарзда шундай тўғри келиб қолдики, ораларида заррача ҳам масофа қолмади. У тунлари ўзининг ўн ё ўн бир яшар дўстини бир эмас, бир неча бора уйготар, унга ўзининг таҳқирланган ҳиссиётларини кўз ёшларини тўкиб ҳикоя қилиб берар ёки унга қандайдир бир оилавий сирни очар, бу тарбияда унча яхши эмаслигига ҳам қараб ўтирмасди. Улар бир-бирларининг қучоқларига отилишар ва бирга кўз ёши тўқардилар. Болакай онасининг уни жуда яхши кўришини билар, аммо кошқийди ўзи ҳам яхши кўрса. Онаси у билан жуда кам гаплашар, уни ҳеч нарсадан сикмас, аммо ўғил онанинг уни диққат билан қузатаётганини доим хис қилиб турар ва бундан оғринарди. Дарҳақиқат, таълим бериш ва маънавий ўстириш масаласида она Степан Трофимовичга тўла ишонарди. У пайтлар у Степан Трофимовичга тўла эътимод қўйганди. Ўйлаш мумкинки,

муаллим ўз шогирдининг асабларини бирмунча фаромуш қилиб кўйган эди. У ўн олтини тўлдирганда, лицейга олиб боришди, у орик, ранги оқарган, галати ювош ва ўйчан эди. Кейинчалик у фавкулудда жисмоний кучи билан ажралиб турарди). Бежиз эмасдирки, шогирд ва устоз бир-бирларини қучоклашиб кечалари йиглаб чиқишаркан, бунинг сабаби ёлғиз уйдаги хангомалар эмасди, албатта. Степан Трофимович шогирдининг энг теран юрак томирларига на черта олди, унинг кўнглида ўша-ўша мангу, мукаддас соғинчнинг илк, ҳали мубҳам ҳиссиётларини уйғотди, баъзи бир жуда ноёб қалблар бир марта бу соғинчга ошно бўлиб, унинг нималигини билгач, сўнг ҳеч қачон арзон қониқиш ва мамнуният туйғусига алмаштирмайдилар. (Яна шундай ишкибозлар борки, улар ушбу соғинчни энг юксак қониқиш ва мамнунликдан бутунлай юқори кўядилар, аммо энг юксак мамнуниятнинг ўзи асти бормикин). Бироқ ҳар қалай палапон ва устани кечикиб бўлса ҳам, турли ғомонга айирганлари хайрли бўлди.

Йигитча икки йилча лицейдан уйига таътилга келиб юрди. Варвара Петровна билан Степан Трофимович Петербургга келган чоғларида у гоҳида онаси уюштирган адабий кечаларга катнашар, тинглаб, кузатиб ўтирарди. Жуда оз сўйлар ва ҳамон ювош ҳамда тортинчок эди, Степан Трофимовичга ҳамон олдингидай майин ҳурмат-эътиборли муносабатда бўлар, аммо энди ўзини нечукдир сипорок тутарди: ўтган кунларнинг кадрли дамлари, нарсалари тўғрисида чамаси у билан гаплашишдан ўзини олиб қочарди. Курсларни тугатиб, у ойдисининг хоҳишига кўра ҳарбий хизматга кирди ва тез орада энг донгдор отлик гвардия полкларидан бирига қабул қилинди. Ҳарбий аслаҳа-анжомда у онасига кўриниш бериб ўтирмади, Петербургдан онда-сонда бир хат ёзиб юборарди. Ислохотдан сўнг Варвара Петровнанинг мулкларидан тушадиган даромад камайиб кетган, ҳатто дастлаб у аввалги даромаднинг ярмини ҳам ололмаган, шунга карамай ўғлига пулни аямай жўнатарди. Дарвоқе, у узок вақт маблагларни тежаб-тергаб, бироз бўлса ҳам каттагина сармоя йиғиб қўйган эди. У ўғли Петербургнинг юқори доираларида

муваффақият қозонишига ғоят қизиқарди. Унга муяссар бўлмаган нарса давлатманд, бой ва умидбахш ёш ҳарбий зобитга муяссар бўлди. У онаси хатто орзу ҳам қилмаган таниш-билишлар билан алоқалар ўрнатди, ҳамма ерда уни жон-жон деб қабул қилишарди. Аммо кўп ўтмай Варвара Петровнага бирмунча ғалатирок овозалар етиб кела бошлади: йигит нечукдир ақл-хушини йўқотиб ўйинкарокликка берилди. Ўйнаса, ичса ҳам майли эди; қандайдир ёввойи бир бебошликлар, одамлар устига от бостиришлар, яхши жамиятдан чиққан бир хонимга нисбатан қилинган ваҳшиёна муносабатлар ҳақида гап-сўзлар юрарди, бу хоним билан у алоқада бўлиб юриб, сўнг ҳамманинг кўз ўнгида уни ҳақоратлабди. Бу ишда қандайдир очикдан-очик ифлос бир нарса кўзга ташланарди. Яна уни қандайдир жанжалкаш дейишарди, ўзи суйқалиб бориб, кейин таҳкирлагиси кистаб таҳкирлар экан. Варвара Петровна ғам-ташвишга ботиб, тинчини йўқотди. Степан Трофимович упи ички ҳаёти жуда бой одамларда табиий шундай бўлади, бу илк шаддод кечинмалар албатта тез ўтиб кетади, денгиз яна сокин тортади, буларнинг ҳаммаси шахзода Гаррининг ёш чоғларига ўхшайди, у Фалстаф, Пойнс ва мистрис Квикли билан бирга шундай шўхликлар қилишган эди, буни жаноб Шекспир жуда ҳам боплаб тасвирлаб берган, деб овутишга уринарди. Варвара Петровна бу гал «Бекор! Бекор!» деб кичкирмади, зеро, у кейинги пайтларда тез-тез Степан Трофимовичга бақириб берадиган бўлиб қолган, ҳозир эса, аксинча, уни жон қулоғи билан эшитди, батафсилроқ қилиб тушунтириб беришини сўради, кейин Шекспирни олиб ўлмас солномани камоли диккат билан ўқиб чиқди. Бироқ солнома унга тасалли бермади, боз устига унчалик ўхшашлик ҳам топмади. У ўзининг кетма-кет ёзган бир қанча хатларига бесабрлик билан жавоб кутарди. Узоқ куттирмай жавоблар келди; кўп ўтмай машъум бир хабар олинди, шахзода Гарри бирваракай иккита дуэлга тушибди, иккаласида ҳам батамом ўзи айбдор экан, ўз рақибларидан бирини ғик эттирмай нариги дунёга жўнатиб, иккинчисини ярадор мажруҳ қилибди ва

шу қилғиликлари учун судга берилибди. Иш шу билан туғабдики, уни оддий аскарликка туширишган, ҳуқуқлардан маҳрум қилинган ва ҳарбий пиёда полклардан бирига хизмат сурғунига жўнатилган, яна унга алоҳида раҳм-шафқат юзасидан шундай қилинган.

Олтмиш учинчи йилда у қандайдир ўзини хизматда кўрсатган; унга хоч нишони бериб, унтер-офицерликка кўтаришган, ундан сўнг қандайдир жуда тез офицер қилиб қўйишган. Бутун ушбу вақт мобайнида Варвара Петровна пойтахтга арзи ҳол қилиб юздан ортиқ хатлар ёзди. Бунақа фавқулодда оғир иш рўй берган вақтда у бир қалар қилиниб-ёлворишга бўйни ёр берди. Қайта тиклангач, йигит қутилмаганда истеъфога чиқди, Скворешникига яна келмади, онасига эса бутунлай хат ёзмай қўйди. Ниҳоят, шу нарса маълум бўлдики, у яна Петербургга қайтиб келибди, аммо илгариги давраларда у сира кўринмас экан; у судди қаергадир нимагадир яшириниб олгандай экан. Кўп ўриниб шуни аниқлашдики, у аллақандай ғалати бир тўда билан яшар, Петербургнинг қандайдир қаланги-қасангитари, аллақандай ялангоёк амалдорлар, орини йўқотмай адақа сўровчи истеъфодаги ҳарбийлар, арақхўрлар билан маш-қатик бўлар, уларнинг уврин-тўда уйларига борар, кеч-ю кундуз вайроналарда, яна худо билади, қандай хилват харобларда санғир, батамом тубанлашган, уст-боши қароб ва йиртиқ юрар, бинобарин, шу ҳаёт унга ёқарди. Онасидан пул сўрамасди; унинг ўз чоғроқ мулки бор эди генерал Ставрогиндан қолган кишлок – зигирдак бўлса ҳам даромад бериб турар, овозаларга қараганда, кишлокни у саксониялик бир немисга ижарага берганди. Ниҳоят, онаси ялина-ялина уни уйга келишга кўндирди, шу тарика шахзода Гарри шахаримизда пайдо бўлди. Биринчи марта мен уни шу ерда кўрдим, бунгача ҳеч учратмаган эдим.

У йигирма беш ёшларга чиққан жуда чиройли йигит эди. ростини айтсам, уни кўриб оғзим очилиб қолди. Мен искирт, жулдурвоқи, ичкиликка берилган, бузуқ вужудлан арок хиди анқиб турадиган бир одаммикин деб ўйлагандим. Аксинча, у мен учратган жентльменлар ичида энг

келишган, фавкуллода яхши кийинган, нафис ва кўркам ҳаётга кўниккан нажиб одамлар каби ўзини ҳўб яхши тутадиган киши эди. Ҳайрон қолган фақат мен эмасдим: бутун шаҳар ҳайратда эди, шаҳарга жаноб Ставрогиннинг бутун таржимаи холи яна барча тафсилотлари билан беш қўлдай маълум эди, одам ҳайрон қолади дарров бу гапларни қаердан олишганига, яна шуниси ҳам ажойиб эдики, уларнинг ярми тўғри бўлиб чиқди. Янги меҳмон бизнинг барча хонимларимизнинг ақл-хушини ўғирлади-қўйди. Улар кескин иккига ажралишди – бир томонда уни жон-дилдан яхши кўришар, иккинчи томонда эса кўргани кўз, отгани ўқлари йўк эди ҳисоб; аммо ҳар икки томон ҳам ақлу-хушини йўкотганди. Бир хиллари бу йигитнинг кўнглида бир қисмат сири бўлса керак, деб қизиксинишар, бошқалари унинг одам ўлдирганини ёқтиришарди. Яна шу нарса маълум бўлдики, у анча-мунча билимдон экан; баъзи илмларни ўзлаштирган экан. Бизни ҳайратга солиш учун билимдонликнинг унча кўп ҳожати ҳам йўк эди; аммо у жуда муҳим, қизикарли мавзулар устида муҳокама юри тарди, бунда энг қимматли томони, у ажойиб тарзда мулоҳазакор эди. Қизик бир жиҳатини эслатиб ўтай: биринчи кунларданок биздагиларнинг ҳаммаси уни фавкуллода оқил ва мулоҳазакор инсон деб топишди. У кўп гапирмас, нозик бўлмаса ҳам, нафосатга тўлик, ҳайрон қоларли даражада камтар ва шу билан бирга ҳеч қимга ўхшамаган тарзда ўзига ишонган ва мард эди. Бизнинг олифталаримиз унга рашқлари келиб қарар, унинг олдида думларини қисиб қолишарди. Мени унинг юзи ҳам ҳайратлантирди: сочлари қандайдир жуда ҳам қоп-қора, нурли кўзлари нечукдир ғоятда осуда ва тиниқ, чеҳрасининг ранги аллақандай жуда майин ва оқ, юзининг қизили нечундир бениҳоя ёрқин ва тоза, тишлари дурдай оппоқ, дудоклари ёқутдай, бундан ҳам гўзалроқни, афтидан, топиш қийин ва шу билан бирга, жирқанч эди. Унинг юзига никоб тугилганга ўхшайди дейишарди; дарвоқе, кўпчилик яна унинг фавкуллода жисмоний кучга эгаллигини сўзлашарди. Бўйи жуда баланд, Варвара Петровна унга боқиб қувонар, фахрланар,

Аммо доимо ташвишланарди. У бизда ярим йил танбал, сокин ва тунд яшади; йиғинларда қатнашар ва вилоятчи-чиздаги одоб-икром расм-русумларига оғишмай риоя қиларди. Отаси томонидан у ҳокимга қариндош, унинг хонадонида яқин қариндош каби қабул қилинганди. Аммо бир неча ой ўтиб ваҳший ўз чангалини кўрсатди.

Айтмоқчи, йўл-йўлакай эслатиб ўтайки, бизнинг со-бик ҳокимимиз дилбар, юмшоқ Иван Осипович бироз хотинчалишроқ эди, аммо ўзи асл зотлардан, алоқалари ҳам старли – буни бизда бир неча йиллар ҳоким бўлиб ўтирганидан билса ҳам бўлади, у доим ҳар қандай ишдан қўл силтаб қутуларди. Саховати ва меҳмоннавозлигига кўра у эски хайрли замонларда дворянларнинг пешвоси бўлса, арзирди, зеро, бизнинг нотинч давримизда ҳоким бўлиш кийин. Шаҳардагилар доим вилоятни ҳоким эмас, Варвара Петровна бошқаради дейишарди. Бу заҳарханда билан айтилган аччиқ гап, аммо ёлғон эди. Бу борада бизда турли аскиянамо гаплар тўкилган эди. Аксинча, Варвара Петровна кейинги йилларда юксак ҳаволарда парвоз қилиб юришдан ўзини бўлакча бир йўсинда четга тортганди, холбуки жамоатчилик уни жуда каттик ҳурмат қиларди, у эса ўз олдига ихтиёрий суратда қўйган чегарадан асло ташқарига чикмасди. Осмонларда ҳаволаниб парвоз қилиш ўрнига у қутилмаганда хўжалик билан шуғуллана бошлади ва икки-уч йил ичида ўз мулкларидан келадиган фойдани аввалги даражага кўтариб қўяёзди. Илгариги шоирона интилишлар ўрнига (Петербургга саёҳатлар, журнал чикаришга уринишлар ва ҳоказо) у тежамкорлик билан пул йиға бошлади. Ҳатто Степан Трофимовични ҳам ўзидан ажратди, унга бошқа уйда истикомат қилишга изн берди (бу ҳақда Степан Трофимовичнинг ўзи кўп марта турли баҳоналар кўрсатиб, ҳиқиллаб илтимос қилган эди). Секин-секин Степан Трофимович уни одми хотин деб атай бошлади ёки янада ҳазиломуз қилиб «ўзимнинг одми ҳисоб дўстим» дерди. Албатта, бу ҳазилларини у ғоятда катта ҳурмат-эътибор оҳангида, узок вақт қулай фурсатни пойлаб юриб айтишнигина ўзига лозим кўрарди.

Ф. М. Достоевский

Биз ҳамма яқинлар, жумладан, Степан Трофимович биздан кўра янада нозикрок тарзда тушунардикки, – хонимнинг кўз ўнгида ўғли эндиликда янги умид муждаси каби ва ҳаттоки қандайдир янги орзу каби намоён бўлди. Ўғли Петербург жамиятида муваффақият қозонган дамларда онанинг муҳаббати алангаси жўш урди, кейин, айниқса, ўғлини оддий аскарликка туширганларидан сўнг муҳаббат бошқача ўт олиб кучайди. Бунинг устига у ўғлидан аниқ кўрқар ва унинг олдида кулдай кўринарди. Шу нарсани сезиш мумкин эдики, у қандайдир мубҳам, сирли бир нимадан кўрқар, буни ўзи ҳам тушунтириб беролмас ва кўп марта ўзига сездирмай *Nicolasga* каттик разм солиб тикилиб қарар, нимадир ҳаёлидан ўтар, чигал бир ниманидир ечмоқчи бўларди... кутилмаганда мана шунда ваҳший ўз чангалини сзди.

II

Шаҳзодамиз кутилмаганда ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, турли одамларга сира ақл бовар қилмайдиган икки-уч кўполлик килди, ҳаммадан қизик жойи – булар асло қулоққа чалинмаган, мутлақо ҳеч нимага ўхшамайдиган, одатий ҳаётда учрамайдиган, жуда ҳам чакки, болаларча ножўя кўполликлар бўлиб, ҳеч қандай сабабсиз, нималигини билиб бўлмасди. Клубимизнинг энг хурмат-эътиборли аъзоларидан бири Павел Павлович Гаганов ёши улуг, анча хизматлар қилган одам, у икки сўзнинг бирида сабаб-бе-сабаб жўшиб кетиб: «Йўқ, ҳеч ким менинг бурнимдан ип ўтказолмайди!» – деб қўядиган беэён бир одат чиқарган эди. Майли, нима қилибди. Лекин бир куни клубда қизгин гап кетганда атрофда тўпланган шинавандаларга қараб (ҳаммалари иззат-хурматли одамлар) шу лукмасини айтди, четрокда бир ўзи турган Николай Всеволодович ҳеч ким унга мурожаат қилмаган эса-да, бирдан Павел Павловичнинг олдида борди-да, кутилмаганда икки бармоғи билан унинг бурнини маҳкам қисиб ушлади-ю, ўз орқасидан зални икки-уч одим айлантирди. Жаноб Гагановда

унинг ҳеч қандай қасди йўқ эди. Бу баайни мутлако болаларча ҳеч кечириб бўлмайдиган қилиқ дейишдан бошқа чора йўқ эди; аммо кейинчалик кўп вақтлар ўтиб, гапириб юришдики, у қилғилиғи пайтида «худди ақлдан озгандай» ўйга ботган экан. Ҳамма анг-танг бўлиб, фақат кейинги лаҳзанигина эсда сақлаб қолишган, бу пайтда у, афтидан, ҳаммасини бор бўйича англари, аммо заррача хижолат чекмасди, аксинча, «зиғирча пушаймон бўлмай» заҳар-ҳанда қиларди. Ёмон шовкин-сурон кўтарилди; уни ўраб олишди. Николай Всеволодович у ёқ-бу ёгига ўгирилиб, аланг-жалаң қарар, ҳеч кимга жавоб бермас, нималардир деб қичкираётган кишиларга ажабланиб ҳайрон боқарди. Ниҳоят, бирдан яна ўйга чўмди, – шундай деб айтиб беришди, – хўмрайди, таҳқирланган Павел Павловичнинг олдига қатъият билан борди ва аён гаши келганча тез-тез шундай деди:

– Сиз, узр, кечиринг... Ростини айтсам, билмайман нега бундай қилдим... аҳмоқчилик...

Узрхоҳликнинг бундай беписандлиги қайта ҳақорат қилиш билан баробар эди. Аммо қаттиқрок шовкин-сурон кўтарилди. Николай Всеволодович елкасини қисди-ю, чиқиб кетди.

Бу ҳаммаси аҳмоқлик, эшитган кулоққа хунук, лекин атайлаб, олдиндан ўйлаб қилинганди. Биринчи қарашда шундай бўлиб туюларди, демак, бу ўтакетган атайлаб қилинган сурбетларча ҳақорат бизнинг бутун жамиятимизга қарши қаратилганди. Ҳамма буни айнан шундай деб тундунди. Ишни жаноб Ставрогинни клубимиз аъзолигидан чиқаришдан бошлашди, ҳамма дарҳол рози бўлди; ундан сўнг клуб аъзолари номидан ҳокимга мурожаат қилиш ва ундан дарҳол (суд бўлишини кутиб ўтирмасдан) зарарку-нанда галамис, пойтахтдан келган «жанжалкашни ҳокимга ишониб топширилган маъмурий ҳокимиятнинг куч-қудрати билан тизгинга олиш ва шаҳаримиз обрў-эътиборли доираларининг тинчлигини зарарли хатти-ҳаракатлардан сақлаш»ни сўрашга қарор қилинди. Яна писмиқларча кунчилик қилиб шуни ҳам қўшиб қўйишдики, балки «жаноб

Ставрогинни ҳам жиловлайдиган қонун топилиб қолар». Ҳокимга Варвара Петровна жўясида айнан мана шу жумлани писандаси билан тайёрлашди ва бир игна сукиб олишди. Ва роҳат қилиб эжакилашди. Атай қилгандай шу пайтда ҳоким шаҳарда эмасди; шу атрофдаги яқинда эри казо қилиб, эридан сўнг бўйида қолиб кўзи ёриган бир антика аёлнинг боласини чўқинтиришга кетганди; лекин у тезда қайтишини билишарди. Ҳокимни кутишаркан, азиат чеккан хурматли Павел Павловичга олқишлар ёғдиришди: уни дам-бадам кучоклашар ва ўпишарди; бутун шаҳар уни кўргани келди. Ҳатто унинг шарафига пул йиғиб зиёфат уюштирмоқчи бўлишди, фақат ўзининг зўр бериб қилган илтимоси боис бу ниятдан қайтишди, – балки охирида фахмлаб қолишди шекилли, ахир кишини бурнидан тутиб судрашди, бунинг нимасини тантана қилади яна.

Лекин, хар қалай, бу қандай рўй берди ахир? Қандай бўлди? Ажойиб томони яна шундаки, бутун шаҳаримизда ҳеч кимса бу ваҳшиёна қиликни телбаликка йўймади. Воқеан, Николай Всеволодовичдай ақлли кишидан ҳам шундай қилиқларни кутишга майллари бор экан-да? Ўзимга келсак, шу пайтгача ҳам, буни қандай тушунтиришни билмайман, ҳолбуки, тез орада яна бир ходиса бўлиб ўтди, у ҳаммасини равшан қилиб бергандек бўлди ва чамаси, барчани каноатлантирди. Яна кўшимча қилиб кўяйки, тўрт йил орадан ўтгандан кейин Николай Всеволодович менинг ўша клубдаги воқеа тўғрисида эҳтиёткорлик билан берган саволимга қовоғини уйиб жавоб берди: «Ҳа, менинг ўша пайтда соғлиғим яхши эмасди». Аммо олдинга ўтиб кетишнинг ҳожати йўқ.

Мен учун ўша пайтда ҳаммани қамраб олган кунчилик ҳам кизик кўринарди, ўшанда биздагиларнинг бари пойтахтдан келган «жанжалкаш ғаламис»га қарши газаб отига минишганди. Бутун жамоатчиликни бир йўла ва бирварақай ғаламислик билан атай ҳақорат қилиш деб, албатта баҳолагилари келарди. Бу одам шаҳарда бутунлай ҳеч кимга ёқмади ва ҳаммани ўзига қарши қилиб қўйди, сабаби нима эди ахир? Охирги ходисагача у ҳеч ким билан

Тирор марта ҳам жанжаллашмаган ва бирон кимсани ҳақорат қилмаганди, одоб-икромни маълум-машҳур суратларда тивилган пўрим-посон йигитларникидай эди, у суратдан чиқиб келиб сўйласа, шундай сўйларди. Фаҳмимча, уни ширурлиги учун ёмон кўришарди. Ҳатто бизнинг хоним-қаримиз бошида юз-кўзларига суртгудек бўлишиб, энди шунга қарши эрқаклардан ҳам баттаррок дод-вой кўтаришарди.

Варвара Петровна жуда ёмон ларзага тушди. У кейин Степан Трофимовичга буларнинг барини олдиндан билмагандим, шу ярим йил ичида ҳар куни ва «айнан худди мана шу тарзда» кўнглимдан ўтганди, деб ёрилди. Туккан онасининг шундай дейиши эътиборга лойиқ эди. «Бошланди!»— деган ўй ўтди онанинг хаёлидан ва жунжикиб кетди. Клубдаги касофат куннинг эртасига у эҳтиёткорлик, аммо қатъият кўрсатиб ўғли билан гаплашиб олиш пайига тушди, лекин дадил турса-да, шундай қаттиқ қалтираб, ранги бўздай оқарганди. У тун бўйи миужжа қокмади ва ҳатто эрта тонгда маслаҳатлашгани Степан Трофимовичнинг хузурига борди ва унинг олдида йиғлаб юборди, у одамлар қошида ҳеч қачон бундай кўз ёши қилмаганди. У. Nicolas жуда бўлмаганда ўзига бир нарса дейишини, тушунтиришини истарди. Онасига доим иззат-икром, ҳурмат-эътибор билан муомаллада бўладиган Nicolas уни бирпас кўзини ерга тикиб тумшайиб жуда диққат билан эшитиб ўтирди-да, бирдан ўрнидан туриб, бир оғиз сўз деммай онасининг қўлини ўпди-да, чиқиб кетди. Худди атай қилгандай ўша куни кечдаёқ бошқа бир жанжал ҳам оёқ остидан чиқди, лекин буниси олдингидан заифроқ ҳамда жўнроқ бўлди, лекин шунга қарамай умумий кайфиятнинг рафторига кўра, шаҳардаги дод-войларни яна кучайтириб юборди.

Бу сафар дўстимиз Липутин дуч келиб қолди. У Николай Всеволодович онаси билан кўришгандан кейин унинг хузурига ўтиб, бугун бизникига меҳмон бўлиб келинг, хотинимнинг туғилган куни, қадамингиздан бошимиз кўкка етади, деб таклиф этди. Варвара Петровна

ўглининг ўзидан паст одамлар билан таниш-билишчилик қилишига анчадан буён музтар бўлиб қарар, аммо буни ўғлига писанда қилишга юраги бетламасди. Ўғли бундан бошқа ҳам жамиятимизнинг учинчи даражали каватларида ва ҳатто ундан ҳам куйироқда бир неча таниш-билишлар орттирган, лекин феъл-атвор шундай бўлгач, начора. Липутин билан гарчи учрашиб юрган бўлса-да, лекин шу пайтгача унинг уйида бўлмаганди. У, Липутин ўзини клубдаги кечаги жанжал боис чакираётгани, шу ерлик виждонли либераллардан бири бўлгани туфайли шу жанжалдан ўзида йўқ хурсанд эканлиги, клубнинг оксоқолларини худди шундай қилиши керак, бу жуда яхши, деган фикрдалигини биларди. Николай Всеволодович кулиб юборди ва боришга ваъда берди.

Меҳмон кўп эди; ҳаммаси кўримсиз, лекин ўзига яраша сарбаст, хушчақчақ одамлар. Ўзига бино қўйган, ҳасадгўй Липутин бир йилда фақат икки маротаба меҳмон чакирар, аммо дастурхонни тўкин-сочин қиларди. Меҳмонларнинг энг хурматлиси Степан Трофимович касаллиги туфайли келолмади. Чойлар келтирилар, дастурхон тўла ноз-неъмат, ароқ муҳайё эди; учта столда ўйин кетарди, ёшлар эса иссик овқат келишини кутиб фортепианода машк қилиб раксга тушишарди. Николай Всеволодович ўзининг олдида жуда ҳам чўчинкираб турган гоятда нозанин мадам Липутинани ўрнидан тургизиб, у билан зални икки бора айланиб ракс тушди, кейин ёнига ўтирди, гаплашиб ойимчани тоза кулдирди. Ниҳоят, нозанин кулаётганда янаям очилиб кетишини кўриб, кутилмаганда, барча меҳмонлар олдида унинг белидан кучоклаб олди-да, лабларидан ўпди, уч марта кетма-кет сўриб, тамшаниб бўса олди. Юраги ёрилаётган шўрлик хотин хушидан кетди. Николай Всеволодович шляпасини олди, нима қилишни билмай турган меҳмонлар ўртасида шошиб қолган уй эгаси олдига келиб, унга қараб ўзи ҳам уялиб кетди-да, шоша-пиша: «Хафа бўлманг», деб ташқарига чиқди. Липутин унинг орқасидан югуриб бориб, эшик олдида ўз кўли билан унга пўстинини узатди-да, таъзим қилганча пилла-

поядан кузатиб кўйди. Аммо эртасигаёк гапнинг очигини айтганда, арзимаган воқеага яна бир қанча қизик нарса кўшилди, буни қиёсан чамалаб кўшимча десак ҳам бўлади, у ўша пайтдан эътиборан Липутинга бирмунча обрў ҳам келтирди ва буни у ўз фойдасига тўла хизмат қилдирди.

Эрталаб соат ўнларда бегойим Ставрогинанинг уйига Липутиннинг ходимаси ўттиз ёшлардаги икки юзи кип-қизил, шўх ўктам аёл Агафья келди, уни Николай Всеволодовичнинг қошига топширик билан жўнатишган, албатта «ўзларини кўришим керак экан», деди. Князнинг боши лўқиллаб оғриб турган бўлса ҳам, аммо чикди. Топширик адо этилаётганда Варвара Петровна ҳам амаллаб шу ерда қолди.

– Сергей Васильич (яъни Липутин), – шаддод бидирлай кетди Агафья, – энг аввало сизга ергача бош эгиб таъзим бажо этишни буюрдилар, сўғин соғлигингизни, кеча қандай ётиб турганингизни сўрадилар ва энди ўзингизни нечук сезаётганингизни билишни тайинладилар кечагидан кейин?

Николай Всеволодович иршайди.

– Менинг саломимни ва ташаккуримни етказ, Агафья, мендан ўз хўжангга айтиб кўй: у бутун шаҳардаги энг ақлли одам экан.

– Улар эса бунга жавобан шундай дейишимни тайинладилар, – яна ҳам ўктамрок жовиллади Агафья унинг оғзидан гапни илиб олиб, – у киши сиз айтмасангиз ҳам, буни билар эканлар ва сизга ҳам шуни тилар эканлар.

– Ана холос! Сенга нима дейишимни у қайдан билибди?

– Буни билмайман, қандай билганларини, мен уйдан чиқиб тор кўчадан ўтганимда оркамдан югуриб сарпойчан менга етиб олдилар. «Сен, Агафьюшка», дедилар, агар жаҳллари чиқиб: «Ўз хўжангга, шу, бориб айт, у шаҳарда ҳаммадан ақллироқ одам экан», деса, сен ўша захоти шу сўзларни айтишни унутма: «Ўзимиз ҳам буни жуда яхши биламиз, ҳей сизга ҳам худди шуни истаймиз-ҳийй...»

III

Ниҳоят, ҳоким билан учрашиб гаплашиб олишди. Бизнинг дилбар, юмшоқ Иван Осиповичимиз ҳозиргина қайтиб келиб, клуб аъзоларининг жўшқин шикоятларини эшитиб бўлганди. Шак-шубҳасиз, нимадир қилиш керак эди, аммо каловланиб қолди. Бизнинг меҳмондўст қариямиз ўзининг ёш қариндошидан афтидан ҳайикиб турарди. Ниҳоят, у йигитни ҳам клуб аъзолари, ҳам ҳақоратланган киши олдида кечирим сўраши, уларни рози қилиши, агар лозим бўлса, ёзма равишда узрини айтиши керак, деган қарорга келди; кейин ётиги билан уни бу ердан жўнаб кетишга кўндириш керак, масалан, томоша қилиб келиш учун Италияга борсин, умуман, чет элга чиқиб кетсин. Ҳоким Николай Всеволодовични қабул қилиш учун залга чиқди (йигит бошқа бир пайтларда қариндош-уруғлар ҳисобида бутун уйда бемалол айланиб юраверарди), хокимнинг шогирди ва уй кишиси бу ерда чиновник бўлиб хизмат қилар, бурчақдаги столда ўтириб хатларни очиб тартибга соларди; кейинги хонада, зал эшиги яқинидаги дераза олдида Иван Осиповичнинг ошнаси ва собиқ ҳам-қасабаси, аллақайдан келган семиз ва соғлом полковник ўтириб «Голос» газетасини ўқир ва залда нима бўлаётганига ҳеч қандай эътибор бермасди; у залга елка қилиб ўтирарди. Иван Осипович гапни узоқдан бошлади, овозини кўтармай қарийб пичирлаб гапирди, лекин нимагадир гапини чалкаштириб юборди. Nicolas тумтайиб ўтирар, қариндошига ҳам ўхшамас, ранги оқарган, кўзини ердан узмас, кошларини каттик чимириб, худди кучли бир оғриқни енгаётган одамдай тингларди.

– Сизнинг юрагингиз тоза ва олижаноб, Nicolas, – деб сўз юритарди ҳоким қария, – ғоятда билимдон йигитсиз, олий давраларни кўргансиз, мана, бу ерда ҳам шу чокқача ўзингизни яхши томондан кўрсатиб, ҳаммамиз учун кадрдон онангизнинг дилига ором бердингиз... Мана энди яна ҳаммаси чаппа кетиб, жуда ғалати, барча учун хатарли

ишлар рўй берди! Хонадонингизнинг дўсти, сизни чин дилдан яхши кўрадиган, кони бир кекса одам сифатида гапирялман, менинг сўзларимга хафа бўлманг... Айтинг, бундай тийиқсиз ҳаракатларнинг сабаби нима, нима учун қабул қилинган шарт-шароит, расм-русумларга риоя қилишни истамайсиз? Алахсирагандай бу қилиқлардан нима маъно чиқади?

Nicolas гаши келиб, тоқатсизланиб тингларди. Бирдан унинг нигоҳида муғомбир ва ҳазиломуз бир нима ярк этиб кетди.

– Мен сизга нималигини айтаман, – деди у ковогини солиб ва атрофга аланглаб қараб, Иван Осиповичнинг қулоғига энгашди. Шогирд Алёша Телятников ўзини уч қадамча орқага – ойна томонга олди, полковник эса юзини «Голос» билан беркитиб йўталиб қўйди. Бечора Иван Осипович ҳайикмай шоша-пиша қулоғини тутди; у ғоятда қизиқувчан одам эди. Худди мана шу ўринда ҳеч ақлга тўғри келмайдиган ғалати бир нарса рўй берди, бошқа жиҳатдан бир ёқаси ҳаддан ташқари равшан нарса эди. Қария Nicolas менга қизиқ бир сирни очади деб ишонган эди, аммо бунинг ўрнига жияни бирдан қутилмаганда унинг қулоғини тепасидан маҳкам тишлаб олиб, тишларини ботирди. Қария титраб кетди.

– Nicolas, бу нима ҳазил! – Беихтиёр инграб юборди у овози ўзгариб.

Алёша ва полковник ҳеч нимани тушунмади, кўзлари яхши илғамади ҳам, назарларида тоға-жиян пичирлашаётгандек эди; аммо қариянинг оғриқдан тиришиб кетган башарасини кўриб ташвишга тушгандилар. Улар кўзлари ола-кула бир-бирларига қарашар, аввал келишиб олингандек ёрдам берайликми ё ҳали тўхтаб турайликми, деб иккиланардилар. Nicolas буни сезиб қолди шекилли, қулоқни қаттиқроқ тишлади.

– Nicolas, Nicolas! – яна ингради ҳоким, – бўлди... бўлди-да энди, ҳазилинг қурсин...

Яна сал турса шўрликнинг жони чиқиб кетадиган эди; аммо қутурган ҳайвон раҳм қилди ва қулоқни тишидан

бўшатди. Бу кўркинч ҳолат бир дакикага давом этди, қария ҳушидан кетгандай бўлди. Аммо ярим соатдан сўнг **Nicolas**ни тутиб ҳозирча гаупвахтага, алоҳида бир хонага камаб, эшикка сокчи қўйишди. Қарор каттик бўлди, аммо бизнинг сардоримиз шунчалар аччиқландики, ҳатто Варвара Петровнадан ҳам чўчиб андишага бориб ўтирмади, масъулиятни бўйнига олди. Масалани ойдинлаштириш учун ҳоким қошига жаҳл устида зудлик билан етиб келган хонимни қабул қилмай эшикдан кайтаришди, ҳамма баробар ёқасини ушлади; хоним каретасидан тушмаёқ ўз-ўзига ишонмаганча уйга кайтди.

Ниҳоят, ҳаммаси ойдин бўлди! Кечаси соат иккиларда камокда жимгина ётган ва ҳатто ухлаб қолган йигит бирданига шовкин-сурон кўтариб, эшикни муштлири билан жон-жаҳдига қарамай ура бошлади, эшикка ўрнатилган дарчанинг панжарасини ғайритабиий қуч билан юлиб олди, ойнани чил-чил синдирди ва қўлларини қонатди. Қоровулбоши зобит бир неча одамлари билан етиб келди, камок эшигини очиш ва кутурган тутқунни қишанлашга буюрди; аммо алҳол маълум бўлдики, тутқун оғзидан ок кўпик сочиб тутқаноғи тутиб ётарди; уни онасининг олдига олиб келишди. Ҳаммаси бирдан равшан бўлди. Чакирилган учала шифокор ҳам шундай ҳулосага келишдики, бундан уч кун бурун ҳам бемор алахсираган, абдираган ҳолатда бўлган, аммо эс-ҳушини, маккорлигини йўқотмаган, албатта, соғлом идроки ҳамда иродаси заифлашган, бу, ҳар қалай, далиллар билан тасдиқланарди. Шундай қилиб, Липутин ҳаммадан илгари аҳволни сезгани маълум бўлди. Назокатли ва нозик фаҳм-фаросатли бўлган Иван Осипович жуда хижолатда қолди; қизик жойи шундаки, демак, у ҳам Николай Всеволодовични ақли жойида бўлган ҳолда ҳар қандай телба-тесқари қилиқларга қодир деб ҳисоблаган. Клубда ҳам уятдан ер қизишиб, шунга хайрон бўлишардики, қандай қилиб биз филни кўрмай қолдик, ахир барча ғаройиб ишларни фақат битта сўз билан тунтирса бўлар экан-ку. Албатта, буларнинг ҳеч қайсиси-га ишонмовчилар ҳам бўлди, аммо бу узок давом этмади.

Nicolas икки ойдан ортиқ тўшакда ётди. Москвадан маслахат учун донгдор врач чакирилди; бутун шаҳар Варвара Петровнадан кўнгил сўради. Хоним кечирди. Баҳорга чикиб Nicolas бутунлай оёққа турди, онаси уни Италияга юбормоқчи бўлди, у эътироз билдирмай розилик билдирди, она уни жўнаш олдидан ҳамма билан хайрлашиб чиқишга кўндирди ва имкон қадар керакли жойларда кечирим сўрашни тайинлади. Nicolas бажонидил рози бўлди. У Павел Павловичнинг уйига бориб, гоётда кифтини келтириб унинг кўнглини олди ва губорини тарқатди, бундан клубдагилар ҳам хабардор бўлишди. Хонадонларга қадам ранжида қиларкан, Nicolas гоётда вазмин ва ҳатто бироз тумтайган кўринарди. Ҳамма уни афтидан ғамхўрона ва ачиниб қарши олди, барчалари негадир хижолат чекишар ва унинг Италияга кетаётганидан хурсанд бўлишарди. Иван Осипович ҳатто кўз ёши ҳам қилиб олди, лекин нима учундир охирги сафар хайрлашаётганда ҳам уни бағрига босишдан ўзини тортди. Рост, биздагиларнинг айримлари аблах ҳамманинг устидан бошлаб кулди, унинг касаллиги эса шунчаки бир баҳона, холос, деган ишончини ўзгартирмади. У Липутиннинг олдига ҳам кириб ўтди.

– Айтинг-чи, – деб сўради ундан, – сизнинг аклингиз хақида Агафьяга нима дейишимни қайдан билдингиз ва жавобни унга тайинладингиз?

– Бу шундок бўлди, – деб кулди Липутин, – ахир мен сизни ақлли одам деб ҳисоблайман, шунинг учун жавобингизни олдиндан билишим мумкин эди.

– Ҳар ҳолда бу жуда ажойиб. Аммо айтинг-чи, олдимга Агафьяни юборганингизда, мени жинни деб эмас, ақлли одам деб ҳисоблагансиз-да, а?

– Энг ақлли, энг мулоҳазакор одам деб санаганман, факат ўзимни сизнинг ақл-хушингиз жойида эмаслигига ишонгандай қилиб кўрсатганман... Сизнинг ўзингиз мени ўшанда нима деб ўйлаганимни дарров фахмладингиз ва менга Агафья орқали ақли ўткир одам деб баҳо бердингиз.

– Сиз бу ўринда бироз хато қиласиз; мен ҳақиқатан касал эдим... – тўнғиллади Николай Всеволодович қо-

воғини уюб. – Воҳ! – кичкириб юборди у, – нахотки сиз мени акл-хуши жойида бўлатуриб одамларга ташланади, деб ўйласангиз? Нима кераги бор экан бунинг?

Липутин икки букилиб қолди, лекин жавоб беролмади. Nicolas бироз оқаринкиради ё Липутинга шундай туюлди.

– Ҳар ҳолда сиз бирмунча ғалатирок фикрлайсиз, – давом этди Nicolas, – Агафьяни эса нега юборганингизни мен тушунаман, сиз уни мени бошлаб сўқишга жўнатгансиз.

– Сизни дуэлга чакиролмасдим-ку, ахир?

– Эҳ-хе, ана холос! Қулоғимга бир гап чалингандай бўлган эди, сиз дуэлни ёқтирмас экансиз...

– Французларга эргашиб нима қиламиз! – яна гўжанак бўлди Липутин.

– Халқчиллик қиласизми?

Липутин яна баттарок гўжанакланди.

– Воҳ, воҳ! Бу нима бўлди! – кичкириб юборди Nicolas столнинг энг кўринарли ерида кўзга ташланиб турган Консидераннинг жилдини кўриб. – Э, сиз ўзи фурийечи эмасмисиз? Қайси шамол учирди! Бу ахир яна ўша французчадан таржима эмасми? – кулиб юборди у бармоқлари билан китобларни чертиб.

– Йўқ, бу французчадан таржима эмас! – Қандайдир қаҳр-газаб билан ўрнидан туриб кетди Липутин, – бу умумжаҳон умуминсоний тилидан таржима, фақат француз тилининг ўзидан эмас! Умумжаҳон умуминсоний ижтимоий республика ва уйғунлик тилидан, ҳа, ана шундай! Фақат французчаданмас!..

– Бай-бай-бай, мунақа тилнинг ўзи дунёда йўқ-ку! – кулишдан тўхтамасди Nicolas.

Баъзан ҳатто майда бачки нарса одамнинг диққатини узок вақт ўзига тортиб, жалб қилиб қўяди. Жаноб Ставрогин ҳақида асосий гаплар хали олдинда... лекин кези келганда қизикчилик учун айтиб ўтайки, бизнинг шаҳаримизда бўлган пайтларидаги унинг таассуротларини олиб қарайдиган бўлсак, хотирасида энг кучли сакланиб қолган

нарса бу анов ярамас вилоят амалдорининг кўримсиз ва кабиҳгина сохт-сумбати; бу ўзи асли ўта рашкчи, оиласида зулмкор, хасис судхўр, колган овкатлару олқинди шамларни кулфлаб яшириб юрадиган, шу билан бирга аллақандай келажак «ижтимоий уйғунлик» тўдаси тарикатининг ўта шаддод тарафдори, кечалари бўлажак фаланстеранинг ҳаёлий манзараларини кўз ўнгига келтириб ухламай чикадиган, бу ишларнинг яқин орада Россия ҳамда бизнинг вилоятимизда амалга ошажагига ўз ҳаётидай ишонган бир одам. Шуларнинг ҳаммаси у ўзига «уй-жой солган», иккинчи марта уйланган ва хотини устидан калин пули олган бир маъвода бўлишига имони комил, ҳолбуки, атрофни юз қақирим айланиб чиксангиз, биринчи галда унинг ўзини ҳам ҳисобга олганда, лоакал битта ҳам «бутун жаҳон, бутун инсоният ижтимоий республикаси ва уйғунлиги»нинг бўлажак аъзосига ўхшайдиган жонзот топилмасди.

«Худо билади бундай одамлар қаердан пайдо бўлади?» – деб хайрон қолиб ўйларди Nicolas гоҳо анойи фурйепарастни эсларкан.

IV

Шахзодамиз уч йилдан ортик саёҳат қилиб юрди, шунинг учун шаҳарда уни қарийб эсдан чиқариб юборишди. Степан Трофимовичдан эшитардик, у бутун Европани кезиб чиққан, ҳатто Мисрга ҳам борган, Байтул Муқаддасни зиёрат қилган; кейин қаердадир Исландияга уюштирилдиган илмий экспедицияга аъзо бўлиб кириб, ҳақиқатан Исландияни бориб кўрган. Яна, айтишларича, у бир киш фаслида битта немис университетида маърузалар тинглаган. У онасига ахён-ахёнда хат ёзарди – ярим йилда бир марта ё ундан ҳам сийрак; аммо Варвара Петровнанинг жаҳли чиқмас ва хафа бўлмасди. Ўғли билан изга тушган муносабатларини у норози бўлмай қобиллик билан қабул қилган, лекин, албатта шу уч йил ичида ҳар куни тинимсиз Nicolasнинг қайғусини чекар, соғинар, уни кўришни орзу қиларди. Аммо ўзининг на орзулари ва на шиква-шико-

ятларини бировга айтарди. Ҳатто Степан Трофимовичдан ҳам, чамаси, бирмунча узоклашди. У ўз ичида қандайдир режалар тузар, афтидан, илгаригидан ҳам баттарроқ зикна бўлиб қолди, пул йиғишга муккасидан кетди ва Степан Трофимовичнинг қарта ўйнаб пул юткизишларидан каттик ранжий бошлади.

Ниҳоят, шу йилнинг апрель ойида у Париждан – генералнинг хотини Прасковья Ивановна Дроздовадан хат олди, улар болалиқдан бирга ўсган эдилар. Аммо Варвара Петровна у билан саккиз йилдан буён кўришмаган, хат ёзишмаганди. Прасковья Ивановна ўз хатида дугонасига Николай Всеволодович унинг оиласига яқин бўлиб қолгани, ёлғиз кизи Лиза билан дўстлашгани, ёз фаслида уларни Швейцарияга, Verneux-Montreuxга кузатиб боришга рози бўлгани хақида ёзган эди; шу билан бирга у хозир Парижда яшайётган граф К... (Петербургда катта обрў-эътиборли зот)нинг хонадонида худди ўз ўгилларидек бўлиб қолгани ва кўпинча шу ерда турганини ҳам маълум қилган эди. Хат қиска ёзилган, мақсад тўла аён баён этилганди, лекин келтирилган маълумотлардан бошқа ҳеч қандай хулосалар чиқарилмаганди. Варвара Петровна узоқ ўйлаб ўтирмади, дарҳол бир қарорга келиб йўлга отланди, ёнига ўзи тарбиялаган Дашани (Шатовнинг синглиси) олди-да, апрелнинг ўртасида Париж ва ундан кейин Швейцарияга йўл олди. Июль ойида у ёлғиз ўзи қайтиб келди, Дашани Дроздовларникида қолдирди; Дроздовларнинг ўзлари унинг айтишича, биз томонларга августнинг охирида келадиган бўлишибди.

Дроздовлар ҳам бизнинг вилоятимиздан чиққан помешчиклар эди, аммо генерал Иван Ивановичнинг (Варвара Петровнанинг собиқ ошнаси ва эрининг хизматдоши) хизмати доим ажойиб мулкларига келиб-кетишларига тўсик бўларди. Лекин генерал ўтган йили дорилбакога кетди ва ҳам-қайғуда куйган Прасковья Ивановна қизини олиб чет элга йўл олди, нияти ёзнинг иккинчи палласида Verneux-Montreuxда узум билан даволаниш парҳезини адо этиш эди. Юртга қайтгандан сўнг эса вилоятимизда дои-

мий яшамокчи эди. Шаҳарда унинг улкан уйи бор эди, кўп йиллардан бери унда ҳеч ким турмас, деразаларига тахта қоқиб ташланган эди. Жуда бой одамлар эди. Прасковья Ивановнанинг биринчи эри Тушин деган кимса эди. У бирга ўқиган дугонаси Варвара Петровна каби ўтган замон ижарадорининг кизи бўлиб, у ҳам катта сеп билан турмушга чиққанди. Истеъфодаги штаб-ротмистр Тушиннинг ўзи ҳам бой-бадавлат ва қобилиятлардан маҳрум бўлмаган киши эди. Қазо қилаётганда ўзининг етти яшар ёлғиз кизига анча-мунча сармояларини васият қилиб қолдирди. Энди Лизавета Николаевнанинг ёши йигирма икки киларга етганда, шахсан ўзига тегишли пуллар икки юз минг рублдан ҳам ортиқроқ эди дейиш мумкин, иккинчи эридан фарзанди бўлмаган онасидан-ку кейинчалик қолдиган мол-мерос бойликларни айтмаса ҳам бўлади. Варвара Петровна сафаридан жуда мамнун эди. Унинг фикрича, Прасковья Ивановна билан қаноатланарли тарзда келишиб олишибди ва буни келган куниёқ барини Степан Трофимовичга маълум қилди; у билан меҳри жўшиб гаплашди, анчадан бери шундай бўлмаган эди.

– Ура! – қичкириб юборди Степан Трофимович ва бармоқларини шикиллатди.

У жуда хурсанд эди, зеро, маҳбубаси билан айрилиқда кунларини бағоят маҳзунликда кечирганди. Чет элга кетаркан, хоним ҳатто у билан тузук-курук хайрлашмаган, режаларини бу «аёл мижоз»га айтмаган, унинг ҳаммага лакиллаб қўйишидан чўчиган эди. Ўшанда у яна карта ўйинидаги жуда катта юткизикдан хабар топгани боис хафа эди. Лекин Швейцарияда юрганида юрагидан сездики, қайтиб боргач, ташлаб кетилган ҳабибнинг албатта қўнглини олиш керак, унга кейинги пайтларда анча рўйхуш бермай юрди ахир. Жуда тез ва сирли тарзда айрилишгани Степан Трофимовичнинг хуркак қалбини каттик ҳайрат ва изтиробга солди ва худди атай қилгандай бунга тез орада бошқа даргумонликлар ҳам қўшилди. Уни анча вақтдан бери чўзилиб келаётган каттагина пул билан боғлиқ бурч кийнаб келар, лекин бу Варвара Петровнанинг

ёрдамисиз сира ўрнига тушадиган эмасди. Бунинг устига шу йилнинг май ойида бизнинг окқўнгил, ювош Иван Осиповичимизнинг ниҳоят ҳокимлиги тугади; уни бўшатишди, ҳатто баъзи дилихираликлар ҳам бўлди. Кейин Варвара Петровна йўқ вақтида бизнинг янги сардоримиз Андрей Антонович фон Лембке ҳокимлик ўрнига ўтирди; ушбу воқеа билан бирга бизнинг қарийб бутун вилоят жамоатчилигида дарҳол Варвара Петровна ва демак, Степан Трофимовичга нисбатан хийлагина ўзгариш рўй берди. Ҳар қалай, у бир қанча кўнгилни хира қиладиган, аммо эътибор қилса арзийдиган воқеаларга дуч келди-ю, чамаси, Варвара Петровна бўлмагани учун бир ўзи жуда юраги пўкиллаб қолди. У мен ҳақимда янги ҳокимга хатарли одам деб етказишган бўлса керак, деб юраги гупуриб хавотирланарди. У, бизнинг айрим хонимларимиз Варвара Петровнанинг остонасига кадам босмаймиз, деб юришганини ҳам аниқ билди. Ҳокимнинг рафиқаси ҳақида (уни кузда келади дейишарди) ўзи бурни кўтарилган бўлса ҳам, аслида ҳақиқий аслзода экан, «бизнинг қандайдир шўрлик Варвара Петровнага ўхшамас экан», деб такрорлаб юришарди. Ҳамма қаёқдандир шу нарсани батафсил аниқ билардики, Варвара Петровна билан янги ҳокимнинг хотини бир пайтлар қиборлар доирасида учрашган, аммо бир-бирларини ёқтиришмаган, шунинг учун фон Лембке хонимнинг номини эшитса, Варвара Петровнанинг гўё башараси тиришаркан. Варвара Петровнанинг ғайрат ва нусрат чакнаган қиёфасини, бизнинг хонимлар ва жамоатчилик ўртасида юрган фикрларни писанд қилмай нафратланиб эшитганини кўриб, хуркак Степан Трофимовичнинг тушкин руҳи кўтарилди ва шу заҳоти кўкси қувончларга тўлди. У хонимга янги ҳокимнинг амал маснадига ўтириш маросимини бошқача бир қувнок ялтоқи кулги билан сўйлаб беришга тушди:

– Ҳеч қандай шак-шубҳасиз, сизга, *excellente amie*¹⁴, – дерди у ғамза билан сўзларни олифтанамо чўзиб, – рус маъмурининг қандайлиги яхши маълум, умуман айтганда,

¹⁴ Аслзода ҳабибам (*франц.*).

рус маъмури, яъники янги чиккан, эндиги янги кўтарилган маъмур... Ces interminable mots russes!¹⁵.. Лекин сиз амалда маъмурий завк нималигини ва бу нарса қандайлигини билмайсиз чоғи?

– Маъмурий завк дейсизми? Билмайман, бу нима?

– Яъники... Vous savez, chez nous... En un mot¹⁶, биронта энг арзимас кимсани қандайдир темир йўл чипталарини сотувчи қилиб қўйинг кани, дарҳол ана шу ҳеч нарсага арзимас кимса ўзини Юпитер ҳисоблаб сизга юкоридан қарайди, сиз чипта олиш учун борсангиз, pour vous montrer son pouvoir¹⁷. «Қани, қараб тур, сенга ўзимни ҳукуматимни кўрсатиб қўяй-чи...», бундан улар маъмурий завк оладилар... En un mot, чет элдаги черковлардан бирида аллақандай бир дьякон, – mais c'est tres curieux¹⁸, – битта ажойиб инглиз оиласини черковдан қувиб чиқарибди, ҳа, ростакам ҳайдабди, ўзим ўқидим, Les dames charmantes¹⁹ ажойиб ибодат бошланмасдан бурун ҳайдабди.

Vous savez ces chants et le livre de Job²⁰... – «хорижликларга рус черковларда дайдиб юриш тартибсизлик, кўрсатилган соатларда келсинлар», деб баҳона қилибди. Бечоралар хушидан кетай дебди... шу дьяк маъмурий завк олган et il a montre son pouvoir²¹...

– Қисқарок килинг, иложи бўлса, Степан Трофимович.

– Жаноб фон Лембке энди вилоятга чиқиб кетди. En un mot, Андрей Антонович православ динидаги рус неми си ва ҳаттоки, майли мендан кетса кетсин, ёши қирқлардаги ажойиб кўркам киши бўлса ҳам...

– Нимасини кўркам деяпсиз? Қўй кўз.

¹⁵ Бу туганмас рус сўзлари (франц.).

¹⁶ Биласизми, бизда... Хуллас (франц.).

¹⁷ Сизга ўз ҳукмини кўрсатиб қўяди (франц.).

¹⁸ Бирок бу жуда кизик (франц.).

¹⁹ Гўзал хонимларни (франц.).

²⁰ Сиз Иовнинг китоби ва диний қўшиқларини биласиз-ку (франц.).

²¹ Ўз ҳукмини ўтказган (франц.).

– Таъриффи аъло. Лекин мендан кетса кетсин, майли, хонимлар ҳақ...

– Бошқа мавзуга ўтайлик, Степан Трофимович, илтимос! Айтмоқчи, қизил бўйинбоғ тақиб олибсиз, анча бўлдимми?

– Буни мен... мен фақат бугун...

– Сиз парҳез қиялсизми? Ҳар куни олти чақирим яёв юрялсизми, доктор буюрган эди-ку?

– Ҳа... ҳар куни эмас.

– Айтдим-а! Мен Швейцариядаёқ буни сезгандим! – жаҳли чиқиб кичкирди хоним. – Энди сиз олти эмас, ўн чақиримлаб яёв юрасиз! Сиз жуда ёмон шалвираб қолибсиз, ёмон, жуда ё-ёмон! Қариш ҳам гапми, азбаройи тўқилиб кетай деялсиз... мен ҳайрон бўлиб қолдим, боя сизни кўрганимда, қизил бўйинбоғингизга қарамадан... *quelle idée rouge!*²² Фон Лембке ҳақидаги гапингиз... айтадиган гап бўлса, давом этинг, бўлмаса тезроқ тугатинг, илтимос, мен чарчадим.

– *En un mot*, мен нима демокчиман, бу ёши қиркка борганда кўтариладиган идора маъмурларидан, улар қирк ёшгача занг босиб ётадилар, ҳеч ким билмайди, кейин бирдан одам сонига кириб қолишади, қутилмаганда уйланиб ёки яна бошқа шунга ўхшаган восита натижасида... Яъни мен нима демокчиман, у ҳозир чиқиб кетди... яъни мен демокчиманки, мен ҳақимда унинг ўнг ва чап қулоғига гап қуйишган, ёшларни йўлдан оздиради, вилоятда худосизликни ёяди... У дарров сўраб-суриштирган.

– Йўғ-е, ростданми?

– Мен чора кўриб қўйдим. Сиз ҳақингизда «вилоятни ўзи бошқарарди», деб «маълумот» беришганда, *vous savez*²³, у «энди бу бошқа тақорланмайди» дейишгача борган.

– Шундай дебдимми?

²² Нима бу матоҳ! (франц.)

²³ Биласизми (франц.).

– «Бошқа такрорланмайди» деган, *avec cette morgue*²⁴...

Рафикаси Юлия Михайловнани бу ерда август ойида пой-бўс қиламиз, тўғри Петербургдан келадилар.

– Чет элдан. Биз у ерда кўришдик.

– *Vraiment?*²⁵

– Парижда ҳам, Швейцарияда ҳам. У Дроздовларга кариндош.

– Кариндошми? Ўхшатмаса учратмас! Жуда шуҳрат-параст эмиш ва ... алоқалари ҳам бисёр эмиш, ростми?

– Бекор, арзимаган борди-келдилар! Қирк беш ёшгача сарик чакасиз қарикиз бўлиб ўтирувди, энди ўзининг фон Лембкесига миниб олди, бутун мақсади энди уни одам сонига киритмоқчи. Иккови ҳам ўйинчилар.

– Эридан икки ёш катта дейишади?

– Беш ёш катта. Унинг онаси Москвада менинг эшигимда думини супурги қилган; Всеволод Николаевичнинг олдида менинг балларимга раҳм-шафқат сўрагандай келарди. Анави эса тун бўйи бурчақда раксга тушолмай ўтиради, пешонасида феруза пашшаси билан, кечаси соат учларга бориб унга раҳмим келганидан биринчи кавалерни ракс учун юбораман. Ўша пайтда ёши йигирма бешга бориб қолган эди, худди ёш кизчага ўхшатиб калта кўйлак кийдиришарди. Уларни меҳмонга чақириш ярашмай қолди.

– Мен ўша пашшани аниқ кўриб турибман.

– Сизга айтаяпман-ку, мен боргач, тўғри фитнанинг устидан чиқдим. Сиз ҳали Дроздованинг хатини ўқиб ўтирдингиз-ку, бундан ҳам равшан гап бўладими? Нимага дуч келдим? Шу жинни Дроздованинг ўзи – у доим жинни эди, – бирдан менга анграйиб қаради нимага келдинг, дегандай. Қанчалар хайрон бўлиб қолдим, тасаввур қиласизми! Шу ерда анави Лембке хонимча мени чалмоқчи, найранг қилмоқчи, ёнида қария Дроздовнинг кариндоши ҳам бор – ҳаммаси равшан! Албатта, мен бир зумда ҳам-

²⁴ Такаббурлик билан (франц.).

²⁵ Наҳотки? (франц.)

масини ўзгартирдим ва Прасковья яна мен томон бўлди, аммо фитна, фитна!

– Аммо сиз уни энгдингиз. О, сиз Бисмарксиз!

– Мен Бисмарк бўлмасам ҳам, сохталик ва тентакликни каерда учратсам, фарклай оламан. Лембке бу – сохталик, Прасковья эса – тентаклик. Бунчалар мияси ачиб колган хотинни мен кам кўрганман, бунинг устига оёги шишиб кетган, яна устига-устак оккўнгил. Тентак оккўнгилдан ҳам тентакрок нарса бормикин?

– Ёмон тентак, *ma bonne amie*²⁶, ёмон тентак ундан ҳам тентакрок, – ҳамрозна кўллади Степан Трофимович.

– Балки сиз ҳақдирсиз, сиз ахир Лизани эслайсиз-ку?

– *Charmante enfant!*²⁷

– Аммо ҳозир *enfant* эмас, кап-катта хотин, хотин бўлганда ҳам феъл-атворли. Олийжаноб ва жўшқин, онасини тергаб туради, шуниси менга ёқади, онаси лакма тентак. Анави қариндош йигит боис ишқал чикишига сал колди.

– Вой, аслида у Лизавета Николаевнага ҳеч қандай қариндош эмас... Кўз остига олган эканми?

– Буни қарангки, бу ёш офицер, жуда камгап, ҳатто камтаргина йигит экан. Мен доим адолатли бўлишни хохлайман. Назаримда, унинг ўзи бу ўйинга қарши ва ҳеч нарсани хохлаётгани йўқ, ҳаммани фақат Лембке чаляпти. Ўша йигит *Nicolas*ни жуда ҳурмат қилади. Биласизми, ҳаммаси фақат Лизага боғлиқ. У *Nicolas* билан жуда яхши муносабатда. *Nicolas* бизникига ноябрь ойида албатта бораман, деб ваъда беради. Шундай қилиб, бу ерда фақат Лембкенинг ўзи ўйин қияпти. Прасковья эса кўр кўзга ўхшаб колган. Менга ўзидан-ўзи ҳамма шубҳаларингиз – фантазия дейди; мен рўйирост башарасига айтдим, сен жиннисан, дедим. Қиёмат кунида ҳам буни тасдиқлайман. Агар *Nicolas* вақтинча бўлса ҳам, уйга қайта қолинг демаганда, мен бу қаллоб хотинни фош қилмасдан кетмоқчи эмасдим. У *Nicolas* орқали граф К. олдида ялтоқланади, у ўғилни онадан айирмоқчи эди. Аммо Лиза биз томонда,

²⁶ Азиз дўстим (*франц.*).

²⁷ Ажойиб қизча! (*франц.*)

Прасковья билан эса келишиб олдик. Кармазинов унинг кариндоши эканлигини биласизми?

– Қандай? Мадам фон Лембкенинг кариндоши эканми?

– Ҳа, унга. Узок кариндош.

– Кармазинов, хикоя ёзувчими?

– Ҳа, ёзувчи, нимага хайрон бўляпсиз? Рост, у ўзини улуг адиб деб биледи. Кеккайган махлук! Хоним у билан бирга келади, ҳозир у ерда кетидан колмай юрибди. Хоним бу ерда бир нарса ташкил қилмоқчи, қандайдир адабий анжуманлар. Адиб бир ойга келади, бу ердаги охириги мулкларини сотмоқчи. Мен у билан Швейцарияда учрашиб қолай дедим, буни сира хоҳламовдим. Айтгандай, хар қалай у мени танир дейман. Эски пайтларда у менга хатлар ёзарди, уйга келганди. Сиз яхшироқ кийиниб юришингизни хоҳлайман, Степан Трофимович; сиз кундан-кунга шалвираб қоляпсиз... О, мунча мени кийнайсиз! Ҳозир нима ўқияпсиз?

– Мен... мен...

– Тушундим. Яна аввалгидек, ошналар, яна аввалгидек ичкиликбозлик, клуб, карта ўйини, даҳрий деган ном. Менга бу даҳрийлик ёкмайди, Степан Трофимович. Мен сизни даҳрий деб аташларини сира истамасдим, айникса, ҳозир истамайман. Мен илгари ҳам истамаганман, чунки бу ҳаммаси курук маҳмадоналик, бошка нарса эмас. Айтмай иложинг йўк.

– Mais, ma chere...²⁸

– Кулок солинг, Степан Трофимович, илм-билимда сизнинг олдингизда мен омиман, лекин бу ёққа қайтиб келаётганимда сизни кўп ўйладим. Мен бир фикрга келдим.

– Қандай фикр экан?

– Шундай фикрки, сизу биз дунёда ҳаммадан ақлироқ эмасмиз, биздан кўра ақлироқлар ҳам бор.

– Ўтқир, жуда ўтқир, нишонга уради. Биздан ақлироқ бўлса, биздан кўра ҳақроқ ҳам бўлади, бундан чиқадики, биз ҳам хато қилишимиз мумкин, тўғрими? Mais, ma

²⁸ Аммо, азизам (франц.).

bonno amie, айтайлик, мен хато қилдим, лекин ахир мен умуминсоний, доимий, энг олий виждон эркинлиги хакига ҳам эгаман-ку? Мен агарда хоҳласам, ваҳший, сурбет бўлмасликка ҳаққим бор-ку, табиийки, шунинг учун то асрнинг охиригача турли-туман жаноблар мени кўролмай ўтадилар. Et puis, comme on trouve toujours plus de moines que de raison²⁹, мен бунга тўла-тўқис кўшилганим учун...

– Нима, нима дедингиз?

– Мен: on trouve toujours plus de moines que de raison, мен бунга тўла-тўқис кўшиламан... дедим.

– Бу сизнинг сўзингиз эмас; сиз буни бирон ердан олгандирсиз?

– Паскал шундай деган.

– Ўзим ҳам айтдим-а... Сизники эмас деб! Нега сиз ўзингиз ҳеч қачон шундай ўткир ва қиска қилиб айтмайсиз, доим гапни узундан-узок чўзасиз? Бу бояги маъмурий завқ деганингиздан анча яхшироқ...

– Ma foi, chere³⁰... нимага? Биринчидан, шунинг учунми, мен ҳар ҳолда Паскал эмасман, et puis... иккинчидан, биз руслар ўз тилимизда фикр айтишни билмаймиз... Ҳар қалай шу пайтгача ҳеч нарса айтганимиз йўқ...

– Ҳим-м! Бу унча тўғри бўлмаса керак. Ишқилиб, сиз бундай сўзларни ёзиб боринг, эсингизда сақланг, биласизми, гап ўрни келганда... Оҳ, Степан Трофимович, мен сиз билан жиддий, жуда жиддий гаплашиб олмоқчи эдим!

– Chere, chere amie!³¹

– Энди мана шу Лембке, мана Кармазиновларнинг ҳаммаси... О, худойим-ей, мунча шалвираб қолмасангиз! О, мунча мени қийнайсиз!... Мен шу одамларнинг ҳаммаси сизни ҳурмат қилишларини истардим, чунки улар сизнинг битта бармоғингизга тенг бўлолмайди, синчилоғингизга арзимамайди, сиз эса ўзингизга қарамай қўйибсиз? Улар кўрса нима дейди? Нима деб жавоб бераман? Нимани кўр-

²⁹ Ундан кейин соғлом фикрдан кўра кўпроқ доим роҳибларга дуч келасиз (*франц.*).

³⁰ Нега энди, азизам (*франц.*).

³¹ Азиз, азиз дўстим! (*франц.*)

...таман? Сиз ҳаммасига эзгу шоҳид, ўрнак бўлиб туриш
...нинг, атрофингизга аллақандай аблаҳларни йигасиз, сиз
...да бемаза одатлар чиқарибсиз, сиз лиқирлаб қолибсиз,
...ий нчмаган кунингиз йўқ, картадан бош кўтармайсиз,
...қат Пол де Кокни ўқийсиз, ҳеч нарса ёзмайсиз, ҳолбу-
...у ёқда ҳамма ёзгани ёзган: бутун вақтингиз гап сотиш-
...а кетади. Сиз оғиз-бурун ўпишган Липутинга ўхшаган
...лаҳлар билан қандай қилиб дўст бўлиб юриш мумкин,
...нга тоқат қилиб бўладими?

– Нега энди мен у билан оғиз-бурун ўпишарканман?
Нега энди у меники бўларкан? – ботинмайгина норозилик
...дирди Степан Трофимович.

– Ҳозир у қаерда? – жиддият ва кескинлик билан сўра-
ди Варвара Петровна.

– У... у сизни беҳад ҳурмат қилади, ҳозир С. шаҳарига
кетган, онаси ўлган, мерос олиши керак.

– Унинг, афтидан, пул олишдан бошқа иши йўқ. Ша-
гов-чи? Ҳалиям ўша-ўшами?

– Irascible, mais bon³²...

– Тоқатим йўқ сира шу Шатовингизга; жуда баджаҳл,
яна бурнини кўтарганига ўлайми!

– Дарья Павловнанинг соғликлари яхшими?

– Дашани айтяпсизми? Нечук эсингизга тушиб колди?
– унға қизиксиниб каради Варвара Петровна. – Соғ-сало-
мат, Дроздовларникига ташлаб келдим... Мен Швейцари-
яда сизнинг ўғлингиз ҳақида эшитдим ярашмаган гаплар-
ни, яхши эмас.

– Oh, c'est une histoire bien bete! Je vous attendais, ma
bonne amie, pour vous raconter³³...

– Бас, етар энди, Степан Трофимович, тинч қўйинг;
қийналиб кетдим. Бемаза нарсаларни ҳали гаплашиб улгу-
рамиз. Кулганингизда оғзингиздан тупук сочасиз, жагин-
гиз тушиб кетганми, нима бало? Кулишларингиз ҳам
жуда ғалати... Вой худойим-ей, ёмон одатларингиз мунча

³² Тажанг, бироқ оккўнгил (франц.).

³³ О, бу жуда беъмани воқеа! О, меҳрибон дўстим, мен сизни кут-
дим, ҳаммасини сўйлаб бераман... (франц.)

кўпайиб кетган! Кармазинов сизникига бормайди! Шусиз ҳам, ҳамма нарсани кулги қилишади бу ерда... Сиз ўзингизни бутунлай фош қилиб қўйибсиз. Бўлди, бас, бас, чарчадим! Одамни ҳеч аяйсизларми, йўқми ўзи!

Степан Трофимович «уни аяди», аммо ер чизиб чиқиб кетди.

V

Ҳақиқатан ҳам, дўстимиз Степан Трофимовичнинг ёмон одатлари айниқса, кейинги пайтлар миталаб кетган эди. У тез чўкиб қолди, бу аён кўзга ташланарди, ўзига карамай қўйгани ҳам рост эди. Кўп ичар, хадеса, кўз ёш қилар, асаблари чарчаганди; нафосат деса хаддан ташқари кўнгли сушт кетар эди. Унинг юз ифодалари ғалати тарзда хаддан ташқари тез ўзгарарди, мисол учун ғоятда тантанавор бўлатуриб зум ичида кулгили ва ҳатто тентакнамо бир тусга кирарди. Ёлғизликни кўтаролмас ва доим ўзини нима биландир машғул қилишларини хоҳларди. Унга албатта бирон хангома, ғийбат гаплар, шаҳар олди-қочдиларидан, бунинг устига тагин фақат теша тегмаганидан айтиб бериш керак эди. Мабодо, анчагача ҳеч кимнинг дарағи бўлмаса, унда хонама-хона паришон юрар, дераза олдига бориб ўй-хаёлга ботиб лабларини қимтир, оғир хўрсинар ва охири ҳиқилларди. У ҳар доим ниманидир сезгандай бўлар, нимадандир қутилмаган, қазо қадар муқаррар бир нарсадан кўрқарди; чўчиб тушарди; кўрган тушларига кўп эътибор берарди.

Кун бўйи ва кечқурун ғоят маҳзун бўлиб юрди, мени қакиртирди, жуда ҳаяжонланар, жуда узок гапирди, жуда узок, лекин узук-юлук ҳикоя қилди. У мендан ҳеч нарсани яширмаслигини Варвара Петровна анчадан бери биларди. Менга у муттасил қандайдир бошқача бир нимадан, ўзи ҳам аллақандай тасаввурига сиғдирилмаётган алланимадан хавотир олаётгандай туюлди. Илгари одатда биз ёлғиз икковимиз қолиб у менга ўз шикоятларидан оғиз очганда қарийб қанда қилмай биров вақт ўтгач, шиша қурғур кел-

иришлар ва анча юпанч бағишларди. Бу сафар ичкилик йўқ эди. афтидан, у ичкиликка юборишдан ўзини базўр босиб юрарди.

– Нега ҳадеб унинг жаҳли чиқаверади, – худди ёш боладай дам сайин ҳикилларди у. – Tous Les hommes de science et de progress en Russie etainet, sont et seront toujours des картабозлар et des арақхўрлар, qui boivent en зарои³⁴... Мен эса хали у қадар картабоз ва у қадар ичкиликбоз эмасман... Нега ёзмайсиз деб таъна қилади? Қизик гап!... Нега мен ётоқчилайман? Мен «эзгу шоҳид ва ўрнак» бўлишим керакмиш. Mais, entrenous soit dit³⁵, «шоҳид» бўлиб туриш пешонасига ёзилган кишининг ётоқчилашдан бошқа чораси йўқ, у бунни биладими?

Ва, ниҳоят, бу сафар уни сира кўймай қийнаган асолий. ўзгача бир ташвишнинг тутуни менга ечилди. Бу кеч у дам-бадам ойна олдига бориб, узок вақт туриб қоларди. Охири, кўзгудан менга қараб ўтирилди-да, қандайдир галати умидсизлик билан деди.

– Mon cher, je suis un³⁶ шарти кетиб, парти колган одамман!

Ҳа, ҳақиқатан, шу чоккача, худди мана шу кунгача, бутун «янги ғоялар»у Варвара Петровнанинг барча «фикр ўзгаришлари»га қарамасдан, у фақат бир нарсага келганда каттик ишонч ҳосил қилгандики, ҳабибамнинг кўнглида мен доим мафтункорман, деб ўйларди, яъни бир кувгинга учраган ёки шонли алломагина эмас, балки кўркам эркак каби жозибалиман деб юрарди. Ўзини аллалаган, орзулаган, хотиржам қилган бу фикр йигирма йилдан буён уни сира тарк этмай яшар ва барча ишонч-эминликлари ичида фақат шундан айрилиш ҳаммасидан огирроқ эди. Ўша окшом шу яқин келажақда ўзи учун қанчалар улкан синов ҳозирланаётганини у сездимикин?

³⁴ Россиядаги барча салоҳиятли ва илғор кишилар ҳамма вақт картабоз ва арақхўр бўлган, бўлди ва бўлажақ, улар тинмай ичади (франц.).

³⁵ Аммо орамизда қолсин-ку (франц.).

³⁶ Азизим, мен (франц.).

VI

Менинг солномам ҳақиқий маънода жуда қизиқ бир ходисадан бошланади, мен энди уни ҳикоя қилишга ўтаман.

Август бутунлай охирлаб, ниҳоят, Дроздовлар қайтиб келишди. Бу воқеа шаҳар анчадан бери интизор қутаётган уларга қариндош бўлмиш янги ҳокимнинг рафикаси келмасидан бироз олдинроқ рўй берди ва жамоатчиликда жуда ажойиб таассурот қолдирди. Лекин бу қизиқдан-қизиқ воқеалар тўғрисида кейинроқ сўйлаб бераман, ҳозир эса бошқа бир нарса билан кифояланаман: Прасковья Ивановна уни сабрсизлик ила қутаётган Варвара Петровнага жуда ҳам серташвиш бир жумбок олиб келди; Nicolas уларни июль ойидаёқ тарк этибди, Рейнда граф К. билан учрашиб қолибди ва унинг оиласи билан бирга Петербургда жўнашибди. (N.В. Графнинг учала кизи ҳам бўйлари етган, никоҳ ёшида.)

– Лизавета мағрур ва кайсар киз, сўрасам айтмади, – деди Прасковья Ивановна, – аммо ўз кўзим билан кўрдим, Николай Всеволодович билан ораларидан нимадир ўтди. Сабабларини билмайман, аммо, азиз дугонам Варвара Петровна, буни бекачангиз Дарья Павловнадан сўрасангиз бўлар. Менимча, Лиза жуда аразлаган эди. Ниҳоят, сизнинг қўлингизга бекачангизни эсон-омон топширганимдан бир кучоқ семиргандай бўлдим, юким енгиллашди.

Ушбу заҳар қўшилган ажойиб-ғаройиб сўзлар ажаб бир тажанглик билан айтилди. «Қатиғи сув очган» хотин уларни олдиндан ичида ҳўб пишитган ва қандай таъсир қилишини кўришга жуда ошиққан эди чамаси. Аммо кимким Варвара Петровнани ҳиссиётли жимжималар, турли жумбоқлар билан мот қилиб бўлмасди. У жуда аниқ ва тушунарли изоҳлар берилишини талаб қилди. Прасковья Ивановнанинг овози шу захоти пасайди ва ҳатто кўзидан ёш чиқди ва бир-бир юрагини ёза бошлади. Ушбу тажанг,

Унинг хиссиётчан хоним худди Степан Трофимовичга ўхшашди. доимо чинакам маҳрамга мухтож, ўзининг қизи Лизанинг Николаевнадан «қизим менга дўст эмас» деб шикоят қилгани-қилган эди.

Унинг барча тушунтириш ва дийдиёларидан факат шуларча аниқ бўлдики, ҳақиқатан Nicolas билан Лиза ўртада қандайдир гинахонлик чиққан, аммо Прасковья Ивановна бунинг нималигини афтидан тузук-курук билмасди. У Дарья Павловнанинг бошига ўзи ёғдирган айбловлардан ҳирида узил-кесил воз кечибгина қолмай, менинг бояги ўзларимдан ҳеч қандай маъно қидириб ўтирманг, чунки улар «жаҳл устида» оғзимдан чиқиб кетибди, деб алоҳида таъкидлаб ўтди. Бир сўз билан айтганда, бари ноаниқ, бари чалқаш шубҳали эди. Унинг сўйлашича, аразлашга Лизанинг «қайсар ва ҳазилкаш» феъл-атвори сабаб бўлган, «мағрур Николай Всеволодович эса, каттик севиб қолган бўлишига қарамай, ҳазил-хузулларни қўтаролмай, ўзи ҳам ҳазиллаша бошлаган».

– Кейин биз тез орада бир ёш йигит билан танишиб қолдик, сизнинг «профессорингиз»нинг қариндоши эканми-ей, фамилияси ҳам ўхшаш...

– Уғли, қариндоши эмас, – деб тўғрилади Варвара Петровна. Прасковья Ивановна илгарилар ҳам Степан Трофимовичнинг фамилиясини ҳеч эсида сақлаб қолмас ва доим уни «профессор» деб атади.

– Бўпти, ўғли бўлса ўғли-да, янаям яхши, менга эса барибир. Бошқаларга ўхшаган оддий бир йигит, жуда тийрак ва эркин, аммо ажралиб турадиган жойи йўқ. Бўпти, Лизанинг ўзи бу ерда айбдор, ёш йигитни ўзига яқин тортти, Николай Всеволодовичнинг рашкини келтирмоқчи бўлди. Мен буни катта айб деб билмайман; одатда кизларда бўлади шунақа ноз-қарашма. Николай Всеволодович рашк қилиш ўрнига, аксинча, ўзи ёш йигит билан ўртоқ бўлиб олди, ҳеч нарсани билмагандай ёки унга ҳеч нарсанинг фарқи йўқдай. Лиза бундан портлаб кетди. Ёш йигит тезда жўнаб кетди (қаёққадир жуда шошилди), Лиза эса бир қулай фурсат топди дегунча Николай Всеволодович-

нинг жигига тегаверди. У Даша билан баъзан гаплашиб колганини кўрса, фигони фалакка чиқади, шундан кейин менга ҳам кун бермай кўйди. Ғазабланишни менга докторлар ман этишган, уларнинг ўша макталган кўллари шундай жонимга тегдики, тишларим сирқираб оғрийди ундан, оёқ оғриғи орттириб олдим. Женева кўли тиш оғригини кўзийди, деб ёзиб чиқаришди: шунақа хусусияти бор экан.

Шунда Николай Всеволодович бирдан графинядан мактуб олди ва шу заҳоти жўнаб кетди, бир кун ичида нарсаларини йиғиштирди. Улар Лиза билан дўстона хайрлашишди, Лизанинг ўзи ҳам уни кузатиб, шўх-кувнок хахолаб кулар, ҳазиллашарди. Ўзини атайлаб шундай кўрсатарди. У кетди-ю, жуда хаёлчан бўлиб колди, ҳатто уни сира эсламади, менга ҳам йўл кўймади. Сизга ҳам, азиз дугонам Варвара Петровна, шуни маслаҳат берардимки, Лиза билан бу нарса тўғрисида гап очманг, факат ишнинг белига тепасиз. Агар оғиз очмасангиз, унинг ўзи биринчи бўлиб гап кўзгайди; ўшанда билиб оласиз кўпрок. Менимча, яна ярашиб кетишади, факат агар Николай Всеволодович пайсалга солмай етиб келса, ваъда қилган.

– Ҳозирок унга хат ёзиб жўнатаман. Агар ҳаммаси шугина бўлса, унда бу арзимаган араз; ҳаммаси бекор! Дарьяни ҳам яхши биламан; бекор.

– Дашани гапириб айб қилдим, бўйнимга оламан. Шунчаки одми гаплар, тилга эрмак. Аммо, дугонажон, ўшанда бу ҳаммаси мени қонимга ташна қилди. Лизанинг ўзи ҳам, ўз кўзим билан кўрдим, Даша билан жуда яқин бўлиб колди худди аввалгидай...

Варвара Петровна ўша куниёк Nicolasга хат ёзиб, айтган пайтингдан жуда бўлмаганда бир ой олдинроқ етиб кел, деб ёлворди. Лекин барибир бу ерда алланималардир унга ноаниқ ва номаълум эди. Окшом тушгач, тун бўйи у шуни ўйлаб чиқди. «Прасковья»нинг сўзлари унга ҳаддан ортик содда ва инжик бўлиб туюларди. «Прасковья доим шундай инжик эди, ҳатто бирга ўқиган чоғларида ҳам, – деб ўйга ботарди у, – Nicolas қиз боланинг ҳазил-мазахидан қочадиган йигит эмас. Бошқа бир сабаби бор, ўртада

агар гап қочган бўлса. Бирок офицернинг ўзи шу ерда, улар билан бирга келган, уйларида қариндошдай жой беришган. Яна Дарьядан сўз очиб Прасковья дарров ўзини орқага ташлади, рост, баъзи гаплар ичида қолган бўлса ажабмас, айтишни хохламаган-да...»

Эрталабга бориб Варвара Петровнада бир фикр пишиб етилди, у жилакурса, битта шубҳанинг тагига етишга қарор қилди, қутилмаган бу фикр ажойиб чиқди. Бу фикр туғилганда унинг юраги нима дерди, айтиш қийин, мен олдиндан унинг барча қарама-қаршиликларини баён қилиб беролмайман. Бир солномачи сифатида мен воқеалар қандай рўй берган бўлса, шундай аниқ кўрсатиш билангина чекланаман, агарда улар ақл бовар қилмасдай туюлса, бунга мен айбдор эмасман. Лекин яна бир қарра шохидлик беришим керак, эрталабга бориб, Дашага нисбатан унинг ҳеч қандай шубҳаси қолмади, тўғриси айтганда, бу борада шубҳанинг ўзи бўлмаган эди; у Дашадан шундай имони қомил эди. Ҳатто ҳаёлига ҳам келтиролмасдики, то Nicolas Дашага илакишсин... Эрталаб чой устида Дарья Павловна чой қуйиб узатаркан, Варвара Петровна унга узок тикилиб разм солди ва эҳтимол, кечадан бери ҳойнаҳой йигирманчи маротаба ўзига ўзи ишонч билан деди:

– Ҳаммаси бекор!

У Дашанинг қандайдир ҳорғинлиги, аввалгидан ҳам мулоимрок, янада лоқайдрок эканлигини пайқади. Чой ичишгандан сўнг, доимий одатларига кўра икковлари тикишга ўтиришди. Варвара Петровна ундан чет эл таассуротларини, табиат, аҳоли, шаҳарлар, урф-одатлар, санъатию саноати ҳақида батафсил гапириб беришни сўради, нималарга кўпроқ эътибор бердинг, деди. Дроздовлар ва уларнинг ҳаёти тўғрисида оғиз очмади. Бекасининг ёнида мўъжазгина стол четида тикишга ёрдам бериб ўтирган Даша ярим соатлардан бери бир тусдаги, равон, бироз синикқан товуши билан ҳикоя қиларди.

– Дарья, – қутилмаганда унинг ҳикоясини бўлди Варвара Петровна, – менга айтадиган бошқа бир алоҳида гапинг йўқми?

– Йўк, ҳеч нарса, – жичча ўйланди Даша ва Варвара Петровнага равшан кўзлари билан каради.

– Дилингда, юрагингда, виждонингда?

– Ҳеч нарса, – секин, лекин қандайдир жиддий катъият билан такрорлади Даша.

– Ўзим ҳам билардим! Шуни яхши билиб қўйки, Дарья, мен ҳеч қачон сендан шубҳага бормайман. Энди ўтириб яхшилаб кулок сол. Анави стулга ўтиб, рўпарамда ўтир, сени рўйи-рост кўриб турай. Ана шундай. Менга кара, эрга тегишни хоҳлайсанми?

Даша унга саволомуз каради, лекин саволдан унча хайрон ҳам бўлмади.

– Тўхта, гапирма. Биринчидан, ёшда жуда катта фарк бор; лекин сен бошқалардан кўра яхшироқ биласан: бу ҳаммаси бекор. Сен окила қизсан, сенинг ҳаётингда хато бўлмаслиги керак. Айтганча, у ҳали кўркем эркек... Қисқаси, сен доим ҳурмат қилиб келган Степан Трофимович... Хўш?

Дашанинг чехрасида савол ифодаси янада кучайди, бу гал хайрон колганидан ташқари, дув қизариб кетди.

– Тўхта, гапирма; ҳовликма! Мен сенга пул васият қилганман, аммо мен ўлиб қолсам, сенинг ҳолинг нима кечади, пулинг бўлганда ҳам? Сени чув туширишади, пулларингни тортиб олишади, ҳалок бўласан. Унга тегсанг, таникли одамнинг хотини бўласан. Энди бошқа ёқдан кара: мен ўлсам, – уни таъминлаб қўйган бўлсам ҳам, – холи нима кечади? Сенга эса мен ишонаман. Тўхта, мен ҳали ҳаммасини айтиб бўлганим йўк: у хавойи, латта, раҳмсиз, худбин, пасткаш, аммо сен унинг кадрига ет, биринчидан, шунинг учунки, ундан ҳам баттарлари кўп. Сени бир аблаҳга чиққин деяётганим йўк-ку, ахир, ҳаёлингга бир нарса келтирдинг шекилли? Энг муҳими, мен сенга айтяпман, шунинг учун кадрига етасан, – деб гапини тўхтатди у бирдан жаҳли қистаб, – эшитдингми? Нега бақрайиб қолдинг?

Даша ҳамон мик этмай тинглаб ўтирарди.

– Тўхта, озгина шошма. У – хотинчалиш, лекин буни-
си ўзингга яхши-ку. Хотиндан ҳам баттар; уни хотин зоти
яхши кўрмагани маъкул. Аммо унинг бўш-баёв, ҳимоят-
сиз бўлгани учун яхши кўриш мумкин. Сен уни бўш-баёв
бўлгани учун сев. Сен гапимни тушуняпсанми, ахир? Ту-
шуняпсанми?

Даша тасдиқлаб бошини қимирлатди.

– Ўзим ҳам билган эдим, сендан шуни кутгандим. У
сени севиб қолади, шундай бўлади, шундай бўлади: у сени
бошига кўтаради! – қандайдир бошқача бир жаҳли чикиб
чийиллади Варвара Петровна. – Ҳар қалай, бурч, қарз де-
маганда ҳам, у сени яхши кўриб қолади, мен уни биламан,
ахир. Яна мен ўзим шу ерда бўламан. Хавотир олма, мен
доим шу ерданман. У сенинг устингдан шикоят қилади,
бошингга тухмат ёғдиради, биринчи дуч келганга сенинг
ғийбатингни бошлайди, ғингшийди, ҳар доим ғингшийди;
сенга бир хонадан қўшни хонага хатлар ёзади, бир кунда
иккита хат, аммо барибир сенинг яшолмайди, муҳими ҳам,
шу. Ўзингга бўйсундириб ол; бўйсундирмасанг – аҳмоқ
бўлиб қоласан. Ўзимни осаман дейди, дўк-пўписа қилади
– сира ишонма; ҳаммаси бекор! Ишонма, лекин кулоғинг-
ни динг тут, худо кўрсатмасин, ўзини осиб қўйиши ҳам
мумкин: бунақаларнинг қўлидан келади; кучлилар эмас,
кучсизлар ўзини осади; шунинг учун ҳеч қачон ўлар хо-
латга олиб борма, – бу эр-хотин турмушининг биринчи
қоидаси. Яна унинг шоир эканлигини унутма. Кулоғингда
бўлсин, Дарья: ўзингни бағишлашдан ҳам ортиқ бахт йўқ.
Бунинг устига мени жуда ҳам хурсанд қилган бўласан, бу
энг муҳими. Сен ўйлама, мен ақлсизликдан валдираёт-
ганим йўқ; нимани гапираётганимни ўзим биламан. Мен
худбинман, сен ҳам худбин бўл. Мен мажбур қилмайман;
ҳаммаси ўз ихтиёрингда, сен нима десанг шу бўлади. Нима
бу, котиб ўтирибсан, бир нарса десанг-чи ахир!

– Менга ахир барибир. Варвара Петровна, агар албат-
та турмушга чиқиш зарур бўлса, – катъият ила деди Даша.

– Албатта дейсанми? Сен нимага ишора қиляпсан
ўзи? – унга жиддий тикилиб қаради Варвара Петровна.

Даша керги чамбарагида игнасини айлантириб, индамади.

– Аккли киз бўлсанг ҳам, валдираяпсан. Рост, мен сени албатта эрга бермоқчиман, аммо зарурат важдан эмас, фақат Степан Трофимовични ўйлаяпман. Степан Трофимович бўлмаганда, сени турмушга чиқаришни хаёлимга ҳам келтирмасдим, бу ёғи, ёшинг йигирмага бориб колди... Хўш?

– Сиз нима десангиз шу, Варвара Петровна.

– Демак, розисан! Тўхта, гапирма, нега шошасан, мен хали тутатганим йўқ: васият бўйича сенга мендан ўн беш минг тегади. Никоҳ ўқилгандан сўнг кўлингга тутқизаман. Шундан саккиз мингини сен унга, яъни менга берасан. Унинг саккиз минг қарзи бор; мен шуни тўлайман, лекин у сенинг пулингдан тўланганини билсин. Етти минги кўлингга қолади, унга ҳеч қачон бир сўм ҳам берма. Ҳеч қачон унинг қарзларини тўлама. Кейин ҳеч қутулломайсан. Барибир, мен доим шу ердман. Сизлар ҳар йили мендан бир мингу икки юз нафақа оласиз, устамаси билан бир минг беш юз бўлади, бу турар жой ва озик-овқатдан ташқари, булар ҳам менинг ҳисобимдан, худди ҳозирда у қандай фойдаланаётган бўлса, айни шундай. Фақат ўзингизга хизматчилар оласиз. Йиллик пулни ҳаммасини биратўла сенинг кўлингга бераман. Лекин кўнглингни кенг қил: баъзан унинг кўлига ҳам бериб тур, майли, ҳафтада бир марта ошна-оғайнилари билан учрашиб турсин, бундан ҳам ортиғига кўнма, ошналарини ҳайда. Аммо мен ўзим шу ердман. Агар ўлсам, нафақа тўхтамайди, то у казо қилгунча давом этади, эшитяпсанми, токи у казо қилгунча, чунки бу сенинг эмас, унинг нафақаси. Сенга эса ҳозирги кўлингга сақланиб бут турадиган етти мингдан ташқари, агар тентақлик қилмасанг, яна саккиз минг васият қилиб қолдираман. Мендан сенга бошқа ҳеч нарса бўлмайди: сен буни билишинг керак. Хўп, розимисан энди? Бир нарса дерсан ахир?

– Боя айтдим-ку, Варвара Петровна.

– Эсингда тут, бутун ихтиёр сенда, нимани хоҳласанг, бу бўлади.

– Фақат, изн беринг, Варвара Петровна, сизга Степан Трофимович бир нарса дедими?

– Йўқ, у ҳеч нима демади... у билмайди, аммо... у миз очади!

У сакраб ўрнидан турди ва елкасига қора шолрўмолини ташлади. Даша яна бироз кизаринкиради-да, хонимни сазоломуз нигоҳ билан кузатди. Варвара Петровна бирдан эззабдан ўт олиб ёнган юзини ўгирди.

– Сен жиннисан! – қаҳр билан кичкирди унга, – кўрчмак жинни! Нима деб ўйлаяпсан! Наҳотки сени зигирча ўят-хижолатга қўйсам! Э, унинг ўзи сендан эмаклаб роштик сўрайди, омад келди деб юраги ёрилади, иш деган мана шунақа бўлади! Биласан-ку, сени ҳеч қачон хафа қилдириб қўймайман! Ёки сен у мени саккиз мингга олади-ю, мен сени унга югуриб бориб сотиб келаман, деб ўйлайсанми? Жинни, жинни, сиз ҳаммаларингиз онкўр жинниларсиз! Соябонимни бер!

Шундан сўнг у ҳўл гишт ва тахта йўлкалардан пиёда Степан Трофимович томонга учиб-қўниб югуриб кетди.

VII

Рост, у ҳеч қачон «Дарья»ни хафа қилдириб қўймасди; аксинча, мана энди ўзини кизнинг валинеъмати деб ҳисоблай бошлаганди. Шогирди ўзига талмовсираганча ишонқирамай қараб турганини пайқаб шолрўмолни устига ташларкан, қалбида олижаноб ва самимий қаҳр-ғазаб алангаси ёнди. Хоним кизгинани болалигиданок чин юракдан яхши кўриб қолганди. Прасковья Ивановна уни Варвара Петровнанинг эркатой маҳрами деганида ҳақ. Варвара Петровна узил-кесил бир фикрга келганига анча бўлган: «Дарьянинг феъл-атвори сира акасига ўхшамайди» (қизнинг акаси Иван Шатов), у мулойим ва маъсум, жондан кечишга тайёр, гоятда садокатли, бениҳоя камтар, оқилаликда ноёб ва, энг муҳими, яхшиликни унутмайди-

ган киз эди. Шу пайтгача Даша доимо хонимнинг ишончини козониб келганди. Кизча ҳали ўн иккига тўлгандаёқ Варвара Петровна «унинг ҳаётида хатолик бўлмади» деб кўйганди, хоним ўзини мафтун ва асир этган ҳар бир орзусига ҳар бир янги омоли, кўзига гоятда мунаввар бўлиб кўринган ҳар бир фикру ҳаёлига қайсарлик ва эҳтирос билан берилиш хусусиятига эга бўлганидан ўшандаёқ Дашани худди ўз кизидай тарбиялашга қарор қилганди. Хоним дарҳол бунга маблағ ажратди ва уйга мисс Криге деган мураббияни таклиф этди, у шогирди ўн олтига чиккунча улар билан бирга турди, лекин кутилмаганда негадир у ишдан бўшатилади. Кейин гимназия муаллимлари катнаб ўқитишди, улар ичида ҳақиқий бир француз бор экан, у Дашага французчани ўргатди. Кейин у ҳам кутилмаганда бўшатилади, чамаси, ҳайдаб юборишди. Олийжаноб оиладан чикқан, бошқа ёқдан келиб қолган бир ночор бева аёл унга фортепиано чалишдан дарс берди. Аммо асосий бош муаллим, ҳар калай, Степан Трофимович эди. У Дашани ҳақиқий маънода биринчи бўлиб кашф этганди. Варвара Петровна ҳали кизча устида ўйлаб кўрмаган пайтлардаёқ мулоим ва ювош болакайни ўқитишга киришганди. Яна такрор айтаман: ҳайрон қоласан киши, болалар уни шундай яхши кўриб қолишарди! Лизавета Николаевна Тушина унинг қўлида саккиз ёшидан ўн бирга чиккунча ўқиди (равшанки, Степан Трофимович уни ҳақ олмай ўқитди, у Дроздовлардан ҳеч қачон ҳақ олмаган бўларди). Лекин унинг ўзи ширинтой болакайни ёктириб қолди ва унга дунёнинг тузилиши, еру замин, инсониятнинг тарихи ҳақида алланечук дostonларни сўйларди. Ибтидоий одамлар, ибтидоий инсон тўғрисидаги ҳикоялар араб эртақларидан кўра кизикрок кўринарди. Бу ҳикояларни ёгдай эриб, жон қулоғи билан эшитиб ўтирадиган Лиза уйига борганда Степан Трофимовичга гоятда қулгили тарзда таклид қиларди. Муаллим бундан хабардор бўлиб, бир сафар ўзи устидан чиқди. Жуда уялиб кетиб, мулзам бўлган Лиза унинг кучоғига ўзини отиб йиглаб юборди. Степан Трофимович ҳайратга тушиб унга кўшилиб йиглади. Аммо

Лиза кўп ўтмай бошқа ёққа кетиб, ёлғиз Даша колди. Дашани бошқа муаллимлар ўқита бошлагач, Степан Трофимович у билан машғулотлар ўтишни бас қилди ва аста-секин унга бутунлай эътибор бермай кўйди. Бу анча вақт давом этди. Бир куни, киз ўн етти ёшга тўлганда, кизнинг хушрўйлигидан хайратга тушди. Ўшанда Варвара Петровнанинг дастурхони атрофида ўтиришган эди. У кизгина билан гаплашди, унинг жавобларидан ғоятда мамнун бўлди ва унга рус адабиёти тарихидан батафсил ва жиддий курс ўтишни таклиф қилди. Варвара Петровна бу ажойиб фикр учун уни мактади ва миннатдорлик билдирди, Даша эса жуда хурсанд бўлди. Степан Трофимович маърузаларга алоҳида тайёргарлик кўрди, ниҳоят, вақт ҳам етди. Энг узоқ даврдан бошлашди; биринчи маъруза жуда кизикарли ўтди; Варвара Петровна ҳам тинглаб ўтирди. Степан Трофимович маърузани тугатиб, ўқувчисига кейинги дарсда «Игорь жангномаси киссаси»ни ўтишини маълум қилди, шунда Варвара Петровна ўрнидан турди-да, бошқа маъруза бўлмайди, деб айтди. Степан Трофимович оғринди, аммо индамади. Даша кип-кизариб кетди. Шу билан бу тадбир барҳам топди. Ушбу воқеа Варвара Петровнанинг бугунги кутилмаган фантазиясидан роса уч йил илгари бўлиб ўтган эди.

Шўрлик Степан Трофимович ёлғиз ўзи хавосотга тушмай бехос ўтирибди. Таниш-билишлардан биронтаси келиб қолмасмикин деб маҳзун хаёллар ичида анчадан бери ойнадан кўз узмасди. Аммо ҳеч зотдан дарак йўқ. Ташқарида ёмгир шивалар, ҳаво совий бошлаганди; печга ўт ёқса бўларди, у хўрсинди. Бирдан унинг кўзлари дахшатли манзарага тушди; шундай ҳавода ва шунчалар бевақт Варвара Петровна уникага келмоқда! Яна пойи пиёда! У шунчалар лолу ҳайрон бўлиб қолдики, кийимини алмаштиришни ҳам унутди ва хонимни қандай бўлса шундай, уйда доим кийиб юрадиган пушти пахталикда қарши олди.

– *Ma bonne amie!*.. – нидоси чикди унинг кўксидан.

– Ёлғиз экансиз, хурсандман: ҳамтовоқларингизга токатим йўк! Вой-бў, чекиб ташлабсиз; вой, худойим-ей, ҳаво бузилиб кетибди-ку! Чойингизни ҳам ичмабсиз, соат эса ўн икки бўлиб колди! Тартибсизликдан роҳат қиласиз! Чикиндидан лаззат! Қоғозларни йиртиб ташлабсиз, нима бу? Настасья, Настасья! Нима қияпти ўзи Настасьянгиз? Оч, кизим, деразалар, эшикларни! Ланг очиб қўй. Биз залга қирамиз, юринг; олдинғизга иш билан келдим. Э, умрингда бир марта бўлса ҳам, бу ерни супуриб-сидириб қўй, онахоним!

– Ифлос қилишади!.. – гаши келиб шикоятмуз пичирлади ингичка овози билан Настасья.

– Сен супуриб олавер, бир кунда ўн беш марта бўлса ҳам супуравер! Залингиз жуда беўхшов (залга чиқишди). Эшикни маҳкамлаб ёпинг, анов тинглайди. Деворларнинг қоғозини алмаштириш керак. Мен сизга қоғоз ёпиштирадиган устани қоғоз намуналари билан жўнатдим, нега танламадингиз? Ўтиринг, эшитинг. Ўтирсангиз-чи ахир, илтимос. Қаёкка кетяпсиз ўзи? Қаёкка кетяпсиз? Қаёкка кетяпсиз?

– Мен...ҳозир, – кичкирди Степан Трофимович бошка хонадан, – мана, яна мен!

– Э, сиз кийим алмаштирдингизми? – хоним кулгиси кистаб унга бошдан-оёқ назар солди. (У пахталик устидан сюртук камзул илган эди.) Ана энди ғаплашадиган гапимизга... яраша бўлибди. Ўтиринг-чи, ахир, илтимос сиздан.

Хоним ҳаммасини бирваракай кескин ва ишонч билан тушунтирди. Унга ҳозир ўлардай зарур бўлган саккиз мингга ҳам эслатиб ўтди. Сеп ҳақида батафсил сўйлади. Степан Трофимович кўзлари ола-кула, калтирарди. Ҳаммасини эшитар, аммо равшан-аник фикрлай олмасди. Нимадир демоқчи бўлди, аммо овози чикмади. Хоним нима деяётган бўлса, бари шундай бўлишини, эътироз билдириш, қўшилмаслик бефойдалигини, энди муқаррар уйланган одам эканлигини биларди, холос.

– Mais, ma bonne amie³⁷, менинг ёшимда яна учинчи маротаба-я... яна кичкина қиз бола билан! – Ниҳоят оғиз очолди у. – Mais c'est une enfant!³⁸

– Йигирмага кирган қиз бола, худога шукур! Кўзин-изни ола-кула қилманг, илтимос, сиз театрда ўтирганин-из йўқ. Сиз жуда ақлли, аллома одамсиз, аммо ҳаётда ҳеч нарсани тушунмайсиз, оркангиздан доим энага қараб юриши керак. Мен ўлсам, холингиз нима кечади? У эса сизга меҳрибон энага бўлади; у содда, катъиятли, окила қиз; бунинг устига мен ўзим шу ерда бўламан, дарров ўлиб қолмасман-ку ахир. У уйда ўтирадиган, фариштадай мулойим. Бу яхши фикр Швейцарияда юрганимда ҳаёлимга келди. Сиз тушуняпсизми, ахир, ўзим сизга айтяпман, у фариштадай мулойим деб! – бирдан қаҳрланиб кичкириб юборди хоним. – Ҳаммаёқ ахлат, ифлос, у ҳаммасини тозалайди, саранжом-саришта қилади, ҳаммаси чиннидай яраклайди... Э, нима деб ҳаёл қиляпсиз ўзи, мен шундай хазинани сизга топиб бериб яна таъзим, куллик қилиб туришим керакми ҳали, ҳамма фойдангизни ҳисоблаб чиқсам, совчилик қилсам! Э, сиз ўзи тиз чўкиб... О, бўшсиз, бўшсиз, кўрқоқ одамсиз!

– Аммо... мен қариб қолдим!

– Нима қилибди эллик учга кирган бўлсангиз! Эллик йил ҳаётнинг охири эмас, ўртаси. Сиз кўркам савлатли кишисиз, бунинг ўзингиз ҳам биласиз. У сизни қанчалик ҳурмат қилишини ҳам биласиз. Мен ўлсам, унинг ҳоли нима кечади? Сизга тегса, тинч бўлади, мен ҳам тинчийман. Обрўйингиз бор, юрагингиз совуган; сиз нафақа олиб тура-сиз, уни сизга бериш менинг бурчим. Сиз, балким, унга ҳалоскор бўласиз, ҳалоскор! Ҳар ҳолда номус-орини кўрғайсиз. Сиз уни ҳаётга тайёрлайсиз, юрагини тарбиялайсиз, фикрини ўстирасиз. Ҳозир қанчадан-қанча одамлар ўлиб кетяпти, фикри нотўғри йўлга киргани учун! Унгача асарингиз ҳам битиб қолар, яна номингиз тилга тушади.

³⁷ Аммо, азиз дўстим (франц.).

³⁸ Аммо, у ҳали ёш бола-ку! (франц.).

– Мен баайни, – деб гўлдиради у Варвара Петровна-нинг устомон мақтовидан ийиб кетиб, – мен баайни «Испан тарихидан хикоялар» асаримни ёзишга ўтирмоқчи бўлиб турибман...

– Ана, кўрдингизми, тўғри келганини.

– Аммо... у? Сиз унга айтдингизми?

– Унинг ташвишини қилманг, буни билишнинг сизга ҳожати йўқ. Рост, сиз ундан ўзингиз сўрашингиз керак, мени бурчли қилган бўлардингиз дейсиз, тушундингизми? Аммо хавотирланманг, мен ўзим шу ерда бўламан. Бунинг устига сиз уни яхши кўрасиз...

Степан Трофимовичнинг боши айланиб кетди; деворлар гир айланди. Бу бир даҳшатли фикр бор эдики, у ҳеч бунинг тагига етолмасди.

– Excellente amie! – бирдан овози қалтиради унинг, – мен... мен ҳеч қачон ҳаёлимга келтирмаган эдим, сиз мени, сиз мени... бошқа бир аёлга... раво кўрасиз деб!

– Сиз моҳпора киз эмассиз. Степан Трофимович; фақат моҳпора кизларни чиқаришади, сиз эса ўзингиз уйланаёпсиз, – захарли вишиллади Варвара Петровна.

– Oui, j'ai pris un mot pour un autre. Mais... c'est egal³⁹, – ўзини йўқотганча хонимга термулиб колди у.

– Кўряпман, c'est egal эканлигини, – ачитди тиш орасидан хоним, – оҳ, худойим! Ҳушидан кетиб колди-ку! Настасья, Настасья! Сув келтир!

Аммо сувга ҳожат бўлмади. У кўзини очди. Варвара Петровна соябонини қўлга олди.

– Кўриб турибман, сиз билан гаплашишнинг энди фойдаси йўқ...

– Oui, oui, je suis incapable⁴⁰.

– Аммо то эртагача сиз ўзингизга келиб, ўйлаб кўрасиз. Уйда ўтиринг, агар бир гап бўлса, дарров айтинг, шундай бўлса ҳам хатлар ёзиб ўтирманг, барибир ўқимайман. Эртага худди шу вақтда келаман, бир ўзим, узил-кесил жавобини айтасиз, ишончим комил, у ижобий бўлса керак.

³⁹ Ҳа, гапдан адашдим. Аммо... бу барибир (*франц.*).

⁴⁰ Ҳа, ҳа, менинг аҳволим чатоқрок (*франц.*).

«...жи бўлса бошқа одам бўлмасин, кейин ахлат ҳам ёйиб бўлмасин, бу нима тартибсизлик? Настасья, Настасья!

Албатта, эртасига хабиб рози бўлди; рози бўлмай «...жи ҳам йўқ эди. Бунда бошқачарок бир ҳол-ҳисоб бор

VIII

Бизда Степан Трофимовичга тегишли деб аташадиган қиски ҳисоб бўйича эллик жон ва Скворешникига кўшни) қили уники эмас, биринчи хотинига қарашли мулк бўлиб, шу боис эндиликда уларнинг ўғли Петр Степанович Верховенскийга мерос бўлиб ўтган эди. Степан Трофимович ракат васий ҳисобланар, қушча канот ёзиб учадиган бўлганда ота мулкни ўғлидан олинмиш ишонч қоғози билан бошқариб турарди. Ўғил учун бу фойдали эди; у отасидан ҳар йили мулкнинг даромади ҳисобида минг рублгача олиб турар, ҳолбуки, бу мулк янги тартиб-қоидалар даврида беш юз (балки бу ҳам даргумон) берар-бермасди. Бундай муносабатлар улар ўртасида қандай ўрнатилганлигини худо билади. Дарвоқе, шу мингнинг ўзини ҳам тўлалигича Варвара Петровна жўнатиб турар, Степан Трофимович эса чўнтагидан бир рубл ҳам чиқармасди. Аксинча, ердан тушадиган барча даромадни ўз киссасида олиб қолар, бундан ташқари ерни аллақандай саноатчига ижарага бериб тамомила абжагини чиқарган, яна Варвара Петровнага билдирмай, ўрмонзорни кесишга сотган, ҳолбуки, у мулкнинг энг қимматли бўлаги эди. Ўрмонзорни у анчадан буён оз-оздан пуллаб келаётганди, ўзи ҳаммаси саккиз мингча турар, Степан Трофимович эса беш мингга рози бўлганди. Аммо у гоҳо клубда катта-катта пулларни ютқазар, Варвара Петровнадан сўрашга эса кўрқарди. Ниҳоят, ҳаммасидан хабардор бўлиб қолиб, Варвара Петровна тоза тишларини гижирлатди. Мана, қутилмаганда ўғлидан хабар келиб қолди, у келиб мулкларини қандай бўлмасин сотишини ёзган, отасидан ҳаммасини сотишга тайёрлашни сўраган эди. Албатта, Степан Трофимовичдай

олийжаноб ва холис одам ўз се cher enfant⁴¹, азиз ўғилчаси олдида виждон азобини тортмай иложи йўқ эди (уни охирги марта бундан тўққиз йил бурун Петербургда талабалик чогида кўрганди). Аслида илгари бутун мулк ўн уч ёки ўн тўрт мингга баҳоланиши мумкин эди, энди эса биров унга беш минг бериши ҳам гумон эди. Шак-шубхасиз, Степан Трофимович ишонч коғозига таянган ҳолда ўрмонзорни сотиш ҳуқуқига тўла эга эди, шу билан бирга, ақлга тўғри келмайдиган минг рубль йиллик даромадни ҳисобга қўйишга ҳам ҳақли эди, зеро, бу пул шунча йиллардан бери ўғилга канда килмай жўнатилар ва бу ҳисоб-китоб пайтида унга ғоятда қўл келиши мумкин эди. Бироқ Степан Трофимович олийжаноб инсон, юксак интилишлар соҳиби эди. Унинг калласига ғоятда гўзал бир фикр лип этиб келиб колди: Петруша келганда унинг олдига энг юксак олийжаноблик билан мулкнинг энг киммат таҳитум баҳосини кўяди, яъники ҳатто ўн беш мингни столга кўяди, шу пайтгача унга жўнатиб турилган пулларга заррача ҳам ишора килмайди ва cher fies⁴² ни йиғлаб-йиғлаб, маҳкам-маҳкам бағрига босади ва шу билан барча ҳисоб-китобларга нукта кўяди. У гапни узокдан бошлаб Варвара Петровнанинг олдида ушбу манзарани оҳиста чиза бошлади. У, бизнинг ҳабибона алоқаларимиз ва умумий «ғоямиз»га қандайдир ўзгача нажиб бир тусе бағишлайди бу нареса деб ишора ҳам қилди. Бу яна қадим оталаримиз ва умуман кўҳна одамларимизни социаллашган енгил-елпи фикрли янги ёшларга нисбатан холис ва ниҳоятда хайрли бир қиёфада намоиш қилган бўлур эди. У яна кўп гапирди, аммо Варвара Петровна сира мик этмасди. Ниҳоят, ер-мулкингизни сотиб олишга розиман ва унинг таҳитум баҳосини, яъни олти, етти минг бераман (тўрт мингга олса ҳам бўлаверарди) деб куруққина маълум қилди. Ўрмонзор билан бирга қўлдан чиқиб кетган саккиз минг ҳақида эса оғиз очмади.

Бу совчиликдан бир ой аввал бўлиб ўтганди. Степан Трофимович хайратга тушиб, ўйланиб колганди. Илгари

⁴¹ Шу азиз болакай (франц.).

⁴² Жонажон ўғилни (франц.).

Ушга ўтил умуман бу ерга келмас деган тарздаги умид бўлиши мумкин эди, ташқаридан туриб фикрлаганда, бу ерда бегона бир кишида шундай умид туғилиши мумкин. Степан Трофимович эса ота сифатида бундай умид ҳақиқатан фикрнинг ҳатто ўзини ғазабланиб рад этган бўларди. Ушга қалай, қандай бўлмасин, лекин шу пайтгача Петруша бу ерда бизга қандайдир ғалати миш-мишлар етиб келарди. Аввалига, бундан олти йилча бурун у университет курсларида битириб, Петербургда ҳеч иш қилмай санкиб юрди. Ушдан бизга хабар келиб қолдики, у қандайдир яширинча қўлига кетиладиган варақани ташкил этишда қатнашган ва жавобгарликка тортилган эмиш. Кейин у кутилмаганда Францияга, Швейцарияга, Женевага борган – қочганми, нима қилди.

– Жуда хайрон қоламан, – деб ўша пайтлар бизга гап берди жуда ўсал бўлган Степан Трофимович, – бу Петрушамиз ўзи *c'est unesi pauvre tete!*⁴³ У оккўнгил, олийжаноб, жуда ҳиссиётчан, мен ўшанда Петербургда уни замонавий ёшларга киёслаб жуда ҳам хурсанд бўлган эдим, лекин *c'est un pauvre sire tout de tete...*⁴⁴ Яна биласизми, бу ҳаммаси яна ўша чала ўтиришдан, кўнгилчанликдан! Уларни реализм эмас, социализмнинг ҳиссий, идеал томони ўзига мафтун этади, нима десамикин, унинг диний жихати, поэзияси... албатта, буни бошқа бировлардан эшитганлар. Бироқ, мен-чи, менга нима бўлади! Бу ерда менинг душманларим қанча, у ёқда-ку тикилиб ётибди, отасининг таъсирида шундай бўлган дейишади... О худойим! Петруша двигатель бўларканми! Қандай замонларга қолдик!

Айтмоқчи, Петруша тез орада одатдагича пул жўнатишлари учун Швейцариядан аниқ турар жойини ёзиб юборди: демак, тўла маънода унчалар ҳам муҳожир эмас экан-да. Мана энди чет элларда тўрт йилча яшаб, кутилмаганда яна ота юртда пайдо бўлган ва бунинг хабарини етказганди: демак, бўйнига ҳеч қандай айб қўйилмаган.

⁴³ Ақли қалта бола (франц.).

⁴⁴ Лекин барибир ночор одам (франц.).

Бунинг устига, чамаси, уни аллаким қўллаб-қувватлаб, ҳомийлик қилиб ҳам турган. Унинг хати Россиянинг жанубидан келди, бу ерда у кимнингдир хусусий, аммо муҳим топширигини адо этар, ниманингдир орқасидан югуриб-еларди. Булар бари жуда соз, бироқ мулкнинг тузук-қурук maximum баҳосини чиқариш учун қолган етти-саккиз мингга қасрдан олади? Бақир-чақир, тўполон чиқиб кетса-чи ва улугвор бир манзара ўрнига жараён бошланиб қолса-чи? Степан Трофимович нимадандир кўнглида сезиб турар эдики, хиссиётчан Петруша ўз манфаатларидан ҳеч қачон чекинмайди. «Мен буни сезганим, – деб шипшиган эди ўшанда бир куни Степан Трофимович, – нега бу ашаддий социалист ва коммунистларнинг ҳаммаси айни вақтда ўлардай ҳасис, мол-мулкка ўч, мулкдор бўлишади, яна шундоғки, у қанча кўп социалист бўлса, янада узокни кўзлайди, янада ашаддийроқ мулкпараст бўлади... Нега ахир? Нахотки бу ҳам хиссиётчанликдан бўлса?» Мен билмайман, Степан Трофимовичнинг бу сўзида ҳақиқат борми; мен шуни биламанки, Петруша ўрмонзорнинг сотилгани ҳақида ва бошқа баъзи нарсалар тўғрисида ҳам хабардор эди, Степан Трофимович эса унинг булардан хабардорлигини биларди. Мен Петрушанинг отасига ёзган хатларини ҳам ўқишга муяссар бўлгандим; у камдан-кам пайтлар хат ёзарди, бир йилда бир марта ёки ундан ҳам оз. Фақат кейинги пайтлар ўзининг тез орада бу ерга келишини маълум қилиб, бирин-кетин иккита хат юборди. Унинг барча хатлари жуда қиска, қурук ва уларда фақат топшириқлар баён қилинган бўларди; ота-ўғил Петербургда қўришганларидан бери янгича одатга кўра бир-бирларини сенлашар, Петрушанинг хатлари ҳам эски помешчикларнинг ўз мулкларининг бошқарувчи қилиб қўйилган кишиларга, уй хизматчиларига марказдан битиб юборган мактубларидан асло фарқ қилмасди. Буни қарангки, чигални ечадиган ана шу саккиз мингнинг дарағи Варвара Петровнанинг таклифи орасидан чиқиб турибди, бунинг устига ўзи аниқ ишора ҳам қиляптики, саккиз минг бошқа

...каердан чикиши ҳам сира мумкин эмас. Бас, Степан Фимович рози бўлди.

Хоним кетиши ҳамон ҳабиб мени чақиртирди ва куннинг эшикни беркитиб ўтирди. Рост, кўз ёши килди, кўп ва ҳўб гапирди, кўп ва каттик тутилди, оғзидан бир ўтқир сепил чикиб кетди, бундан ғоят хузурланди, кейин андак ш-ш-беҳушлик дегандай – кискаси, бари ҳўб рисолада бўлди. Шундан сўнг у йигирма йил бурун казо килган немис суратининг суратини чиқарди-да, шиква-нола килганини айтишди: «Сен мени кечирармикинсан?» Умуман олганда у эҳтовланиб қолганга ўхшарди. Ғам-аламнинг зўридан биз андак-андак ичдик. Кейин у тезда ширин уйқуга кетди. Қўрғалаб туриб бўйинбоғни койил қилиб боғлади, яхши-куш кийинди ва тез-тез кўзгу олдига бориб ўзини томоша қилди. Рўмолчасига андаккина атир сепди ва деразадан Варвара Петровна келаётганини кўрди-ю, дарров бошқа рўмолча олди, атир сепилганини эса ёстик тагига яширди.

– Қойил! – деб мақтади унинг розилигини билгач Варвара Петровна. – Биринчидан, бу сизнинг олийжаноб катъиятингиз, иккинчидан, бу ақл-идрок сасига қулок тутганингиз, ахир сиз ўз шахсий ишларингизда бунга жуда оз қулок соласиз. Айтмоқчи, шошадиган жойи йўқ, – кўшиб қўйди хоним унинг оқ бўйинбоғининг тутунини кўздан кечираркан, – ҳозирча ҳеч кимга айтманг, мен ҳам айтмайман. Тезда туғилган кунингиз келади; мен у билан бирга сизни қутлагани келаман. Кечки чой кўйсангиз, бас, ичкиликлар, овкатлар керакмас; майли, ҳаммасини ўзим тўғрилайман. Дўстларингизни чакиринг, – майли, биз бирга сайлаб оламиз. Шунинг арафасида сиз киз билан гаплашинг, бу керакдир ахир; сизнинг зиёфатингизда балки тўла эълон қилиб ёки қандайдир келишиб ўтирмаймиз, фақат ҳеч қандай тантанага йўл қўймасдан ишора қиламиз ё белги берамиз. Ундан кейин икки ҳафталар ўтказиб тўй, иложи борича шовқин-суронсиз... Ҳаттоки, иккинги вақтинча жўнаб кетсангиз ҳам майли, тўғри никоҳ тўйдан сўнг, мисол учун Москва томонларга. Мен ҳам, балки

сизлар билан бирга кетарман... Энг муҳими, ўшангача. овоз чиқарманг.

Степан Трофимович хайрон. У бу қандай бўлади, ахир киз билан гаплашиб олиш керак-ку, деб оғиз очмокчи эди. аммо Варвара Петровна жаҳли чиқиб бобиллаб берди:

– Нима кераги бор? Биринчидан, балки ҳали ҳеч нарса бўлмас ҳам...

– Нега бўлмас экан! – минғирлади куёв батамом лол қолиб.

– Шундок. Мен ҳали яна кўраман... Майли, ҳаммаси мен айтганча бўлади, хавотирланманг, мен ўзим тўғрилайман. Сиз уринманг. Барча зарур нарсалар айтилади ва қилинади, сиз овора бўлманг. Нима кераги бор? Нима сабабдан? Ўзингиз ҳам борманг, хат ҳам ёзманг. Ис-мис чиқарманг, сиздан илтимос. Мен ҳам оғиз очмайман.

Хоним очикрок гапиргиси келмай, паришон ҳолда кетиб қолди. Афтидан, Степан Трофимовичнинг жон-жон деб турганидан у хайратланди. Афсус, ҳабиб ўз аҳволини мутлақо тушунмасди, масала бошқа баъзи нуқтаи назарлардан қаралганда унга қоронғу эди. Аксинча, унинг туриш-турмушида аллақандай янгича голибона ва енгилтак ҳавойи бир хуруж бош кўтарди. У майнавозчилик қиларди.

– Менга бу жуда ёқпти! – хитоб қиларди у менинг олдимда тўхтаб қулочини ёзиб. – Эшитдингизми? Унга қолса-ю мен хохламай қўйсам. Ахир менинг ҳам сабр-тоқатимнинг чегараси бор ва ... мен ҳам хохламай қўйишим мумкин! «Жойингизда ўтиринг, у ёққа борманг!» лекин нега энди мен албатта уйланишим керак экан? Унинг бошига шу қулгили бир ҳаёл келгани учунми? Аммо мен жиддий одамман, ховликма бир хотиннинг бекорчи ҳаёлларига бўйсунмаслигим мумкин! Ўғлим олдида ўз бурчларим бор... ўзимнинг олдимда ҳам мажбуриятдаман! Мен ўзимни қурбон қиляпман – у хотин буни тушунадими? Тўғри, мен унинг гапига кўндим, чунки бу ҳаёт жонимга тегиб кетди, менга ҳаммаси барибир. Аммо у хотин мени

...нимга ташна қилиб юбориши мумкин, ана унда менга
...бир деёлмайман; мен унда хафа бўламан ва воз ке-
...ман. Et enfin, le ridicule...⁴⁵ Клубдагилар нима дейди?
...ма дейди... Липутин? «Балки, ҳали ҳеч нарса бўлмас»
...линг! Ҳаддан ошиш шунчалар бўлар! Бу ахир... бу
...ир... нима ўзи? – je suis un forcat, un Badinguet⁴⁶, un de-
...га тақаб қўйилган одамман!..

Ушбу аянчли шиқоят нағмаларда яна аллақандай ўзи-
...инжик ва ринд мамнуният ҳамда ўйинқарок майна-
...чилик кўзга ташланарди. Оқшом биз яна ичдик.

⁴⁵ Ниҳоят, бу кулгили (*франц.*).

⁴⁶ Мен сургундаман. Мен Баденге (*франц.*).

УЧИНЧИ БОБ

ЎЗГАНИНГ ГУНОҲЛАРИ

I

Бир ҳафтача ўтди, иш жойидан бирмунча силжий бошлади.

Шуни ҳам айтиб ўтайки, шу бадбахт ҳафта давомида мен унаштириб қўйилган бечора дўстимнинг хузурида унинг энг яқин сирдоши сифатида ҳеч қайга жилмай бирга бўлар эканман, бошимдан кўп қайғуларни ўтказдим. У уят-шармисорлик остида эзиларди, лекин ҳафта ичи биз ёлғиз ўтирдик, ҳеч кимни кўрмадик; аммо у, буни қарангки, ҳатто мендан ҳам уяларди, шундайки, менга қанча кўп дилини ёрса, яна шунча бисёр мендан гашланарди. Бадхаёллик қилиб, ҳаммага, ҳаммаси бутун шаҳарга маълум бўлган деб шубҳаларга ботар, клубдагина эмас, ҳатто ўзининг тор тўгарагида кўринишга кўрқарди. Сайр қилишга чиқадиган бўлса ҳам, говумдан сўнг тўла қоронгу тушгач, чиқарди.

Бир ҳафта ўтди, у эса ҳамон ўзининг куёв бўлгани ё бўлмаганидан хабарсиз эди ва ҳар қанча уринмасин, буни билолмасди. Қаллиғи билан ҳали кўришмаган, унинг қаллиқ эканлиги ё эмаслигини ҳам билмасди; ва буларнинг бари жиддийми ё ножиддийлигини фаҳмлолмасди! Варвара Петровна негадир сира ўзига яқин йўлатмасди. Унинг дастлабки ёзган хатларига (у хонимга кўплаб хат ёзди) хоним, мен билан ҳар қандай алоқаларни вақтинча тўхта-тиб туринг, чунки шу кунларда мен қаттиқ бандман, лекин сизнинг ўзингизга айтадиган анча муҳим гаплар йиғилиб қолди, ҳозиргидан бўшроқ ва қулайроқ фурсат келишини кутяпман, пайти келганда қачон келишингизни сизга ўзим хабар қиламан, деб жавоб берди. Хатларни эса очиб

қиймай ўзига қайтариб юборишини, чунки бу «эрмақдан бошқа нарса эмас»лигини билдирди. Бу мактубни ўзим кўрдим; устознинг ўзи менга кўрсатди.

Бирок ушбу дағаллик ва ноаёнликлар уни қийнаган ҳосий нарса олдида ҳеч гап эмасди. Бу ташвиш унга ҳаддан ташқари тўхтовсиз азоб берарди; бу азоб уни қийиб-тўздирар ва у руҳан чўқарди. Бу уни ҳаммасидан кўпроқ уят-андишага қўйиб, у ҳақда оғиз очишни истамас, ҳатто менга ҳам гапиргиси келмасди; аксинча, кези келганда худди ёш боладек менга ёлғон гапирар ва ликилларди; ваҳоланки, мени ҳар куни ўз ҳузурига чақирар, менсиз икки соат ҳам туролмас, менга сув ва ҳаводек муҳтож эди.

Унинг бундай муомаласи бирмунча жиғимга тегарди. Ўз-ўзидан равшанки, унинг бу энг катта сирини ичимда анчадан бери англаб етган ва аён кўриб турардим. Ўша пайтда шундай чуқур бир фикрга келган эдимки, Степан Трофимовичнинг энг катта ташвиши, энг катта сир-асро-рининг очилиши сира ҳам унинг шаънига тўғри келмас, шунинг учун мен ҳали ёш йигит сифатида устоз хисси-ётларининг тўпорилигидан, айрим шубҳа-гумонларининг баднамолигидан биров даргазаб бўлардим. Қизиқ ичида – ва тан оламан – сирдош бўлишдан зерикиб, балки мен уни ортиқча айблаётгандирман. Мен раҳмсизлик билан уни ҳаммасини тан олишга мажбур қилмокчи бўлардим, лекин баъзи бир нарсаларни тан олиш ҳар қалай жуда мушкул эканлигини назардан кочирмасдим. У ҳам мени ойнадай равшан тушунар, яъни уни ойнадай равшан кўриб турганим ва ҳатто ундан аччиқланаётганимни англади. Чамаси, менинг аччиқ-тиззиқ қилишим жуда бачкана бир тентаклик эди; лекин ўзаро ёлғиз қолиш гоҳида ҳақиқий дўстликка зарар келтиради. Маълум бир нуктаи назардан, у ўз аҳволининг айрим жиҳатларини тўғри тушунар ва аҳволининг яширишни лозим кўрмаган нукталарини ҳатто гоятда нозик ифодаларди.

– О, ўша пайтларда у қандоқ эди! – деб менга Варвара Петровна ҳақида гап очиб коларди у. – Биз у билан гап-лашиб юрган чоғларимизда у қандоқ эди-я... Биласизми,

Ўша пайтларда у гаплашишни койил қиларди. Сиз ишона-сизми шунга, ўша пайтлар унинг фикрлари, ҳа, ўз фикр-лари бўларди. Энди бари ўзгариб кетди! У, буларнинг ҳаммаси эскидан қолган гап сотиш дейди! У ўтмишдан нафратланади... Энди аллақандай гумашта, иктисодчи, шафқатсиз одамга айланди, яна доим аччиқлангани ач-чиқланган...

– Унинг талабини бажардингиз, энди нима қилади ач-чиқланиб? – эътироз билдирдим унга.

У менга нозик караш қилди.

– *Сher ami*, агар мен рози бўлмаганимда, у ёмон, ём-о-он! Аччиқланарди! Лекин барибир мен рози бўлганимдан кейин, хозиргидай аччиқланмасди.

Ўзидан, бу иборасидан у мамнун бўлди ва биз ўша ок-шом бир шишани бўшатдик. Лекин бу бир зумгина давом этди, холос. Эртасига у янада бадҳол, янада бадқовок эди-ки, бунақаси ҳеч қачон бўлмаган.

Лекин яна бошқа бир нарса менинг ёмон ғашимга те-гарди, у ҳатто узоқдан келган Дроздовларни бориб кўр-гали юраги бетламасди, холбуки, бу борди-келдиларни янгилаш учун жуда зарур эди, уларнинг ўзлари ҳам буни исташаётган, ҳар ҳолда уни сўраб-исташган, ўзи ҳам уз-зуқун бу нарсаларни соғинарди. Лизавета Николаевна ҳа-кида-ку, менга тушунарли бўлмаган ҳайрат-ҳаяжон билан сўйларди. Шубҳа йўқ, унинг болалигини эсларди, қанча-лар севарди уни ўшанда; лекин, бундан ташқари, нимага-дир номаълум, шу кизнинг қошида ўзининг хозирги бар-ча дарду ҳолларига қушойиш топаман ва ҳатто ўзимнинг ҳамма саволларим, шубҳаларимга дарҳол ечим чиқади, деган ҳаёлга борарди. Лизавета Николаевна тимсолида у қандайдир фавқулодда хилқатни учратаман деб чамалар-ди. Шундай бўлса ҳам, ҳар қуни айланарди-ю барибир унинг олдига бормасди. Муҳими шунда эдики, ўшанда менинг ўзим ҳам у билан танишиш ва мени унга тавсия этишларини каттиқ хоҳлардим, бунда фақат умидим ёлғиз Степан Трофимовичдан эди. Ўшанда уни тез-тез учратиб туришим менда жуда катта таассурот қолдирарди, албатта

ни кўча-куйда учратардим, – у ажойиб бир от устида, аёл завандозлар каби кийиниб сайрга чикарди, унга мархум генерал Дроздовнинг жияни чиройли зобит йигит ҳамроҳлик киларди. Кўзларим фақат бир зумга камашди, холос, кейин тезда орзуларимнинг сароб эканлигини англадим, лекин бир зум эса-да, бу орзу ҳақиқатан ҳам пайдо бўлган ва шунинг учун ҳам ўша вақтлар шўрлик дўстим омонсиз ўшанишин бўлиб қолганидан гоҳо қанчалар ғазабланганимни тасаввур қилиш мумкин. Бизга тегишли барча яқин кишиларга Степан Трофимович биров вақт қабул қилолмайди, шунинг учун уни тинч қўйишларини сўрайди, деб расман айтиб қўйилган эди. У ҳатто расмий хат ёзиб хабар беришни талаб қилди, лекин мен уни бундан қайтардим. Унинг илтимосига кўра яна мен ўзим ҳаммага бирма-бир учраб, Варвара Петровна бизнинг «қариямиз»га (ўзаро ҳаммамиз Степан Трофимовични шундай деб атардик) қандайдир шошилишча бир иш, бир неча йил бурунги аллақайси ёзишмаларни тартибга солишни топширгани, у хонани ичидан беркитиб ишлаётгани, мен эса унга ёрдам бераётганимни ва ҳоказо ва ҳоказоларни айтдим. Фақат Липутиннинг олдига киришга улгурмадим, буни негадир орқарокка ташладим, тўғрироғи – унинг қошига киришга чўчирдим. У менинг биронта ҳам сўзимга ишонмаслигини олдиндан билардим, инчунин, у албатта бу ерда фақат мендан бир сирни яширишмоқчи деган ҳаёлга бориб, унинг олдидан чиқиб кетишим ҳамонок, дарҳол бутун шаҳарни чарх уриб кезиб нима гаплигини билишга, ғийбат васвасасига тушади. Мен буларни ҳаёлимдан ўтказарканман, тасодифан у билан кўчада учрашиб қолдик. У мен хабар қилган кишилардан аллақачон ҳаммасини билган экан. Лекин, жуда ғалати, у Степан Трофимович ҳақида кизиккани, ҳеч нарса сўраб-суриштиргани ҳам йўқ, аксинча, олдингизга илгарирок кириб ўтолмадим, деб узрхоҳлик қилмоқчи бўлганимда, ўзи мени гапдан тўхта-тиб, дарҳол сўзни бошқа ёкка бурди. Рост, ичи гапга тўлиб кетган экан; у хис-ҳаяжондан бағоят тўлиб-тошиб турар, гап тинглайдиган одам топилганидан ниҳоятда хурсанд

эди. У шахар янгиликлари, хоким рафикасининг «янги гаплар» олиб келгани, клубда пайдо бўлган ихтилофлар, хамманинг «янги ғоялар» борасида айюҳаннос солаётгани ва бу қандай таркалаётгани ва ҳоказо ва ҳоказолар ҳақида оғиз кўпиртирди. У чорак соатча мириқиб валақлади, мен ҳам зерикмай эшитдим. Ўзи асти унга тоқатим йўқ, лекин гапни койил қиларди, тингламаганга қўймасди, айниқса, бирон нарсадан аччикланса борми, минтиқ бўлиб кетарди. Менимча, бу одам ҳақиқий, туғма жосус эди. У ҳамма вақт барча охириги янгиликлару шахаримизнинг тирноқ остидаги нарсаларгача, кўпроқ хабосат-тубанликларни яхши биларди ва яна ҳайрон қоладиган жойи, у ўзига гоҳида ҳеч қандай алоқаси бўлмаган нарсаларни юрагига шу даражада яқин оларди. Назаримда, ҳасад унинг феъл-атворидаги асосий нарса эди. Мен ўша куни окшом чоғидаёқ Степан Трофимовичга эрталаб Липутин билан учрашганим, гаплашганимни айтганимда, ҳайрон бўлиб қолдим, у жуда ҳам тўлқинланиб кетди ва мендан жохилона сўради: «Липутин биларканми, йўқми?» Мен буни тезликда билиш мушкул эканлиги, сўрайдиган одамнинг ўзи ҳам йўқлигини айтдим; аммо Степан Трофимович ўз билганидан қолмади.

– Мана, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, – деди у охирида кутилмаганда, – ишончим комилки, у бизнинг аҳволимизни бутун тафсилотларигача билади, шу билан бирга билганидан ҳам ортиқроқ билади, сиз билан мен хабарсиз бўлган нарсаларни ҳам ҳатто билади, биз эса у билганларни балки ҳеч қачон билолмасмиз, ёки аллақачон кеч бўлганда, орқага қайтишнинг сира иложи қолмаганда биламиз!..

Мен индамадим, аммо унинг сўзлари кўп нарсаларга ишора қиларди. Шундан сўнг биз беш кун мобайнида Липутин ҳақида бир оғиз ҳам эслашмадик; менга шу нарса аён эдики, Степан Трофимович менинг олдимда ичидаги шунча гумонларини ошқор қилиб қўйганидан афсусларди.

II

Бир куни эрталаб, яъни Степан Трофимович куёв бў-
либ рози бўлганлигининг еттинчи ё саккизинчи куни,
яъни бирларда мен одатим бўйича махзун дўстимнинг
қўлига шошилиб бораётган чоғимда бир саргузаштни
қўлимдан кечирдим.

Мен Липутин «буюк ёзувчи» деб атайдиган Кармази-
новни учратдим. Кармазиновни мен болалигимдан ўқир-
дим. Унинг қиссалари ва ҳикоялари бутун ўтган авлод
қўлида ҳатто бизнинг авлодимизга ҳам маълум-машхур;
мен эса уларга жонимни берардим; улар менинг ўсмирли-
гим, ёш йигит чоғларимнинг роҳат-фарогати эди. Кейин
унинг қаламидан бироз кўнглим совуди. У кейинги йил-
ларда ёзган йўналиш кўрсатувчи қиссалар менга унинг
биринчи ва илк асарларидай ёққани йўқ, буларда эса шун-
чалар самимий поэзия мужассам эди; унинг энг охирги ёз-
ганлари эса ҳатто менга умуман маъқул бўлмади.

Умуман олганда, бундай нозик ишда мен ҳам ўз фик-
римни айтишга журъат этадиган бўлсам, ҳаётлик чоғи-
да одатда нақ даҳо сингари қабул қилинадиган мана шу
ўртамиёна истеъдодга эга бўлган барча афандиларимиз,
ўлганларидан сўнг одамларнинг хотирасидан қандайдир
изсизгина ва қандайдир бирданга ўчиб кетадилар, аммо
шундай ҳам бўладики, ҳатто ҳаётлик чоғларида улар ҳа-
ракат қилган муҳитни ўзгартирадиган янги авлод етишиб
чиқиши биланок, унутиладилар ва ақл бовар қилмас да-
ражада тез бир чеккага сурилиб қоладилар. Бизда бу кан-
дайдир жуда тез, худди театрда декорацияни ўзгартирган-
дек, рўй беради. Ох, бу ўз янги сўзини айтиш учун келган
Пушкинлар, Гоголлар, Мольерлар, Вольтерлар, мана шу
намояндалардан бутунлай бошка нарса, ох, бутунлай бош-
қа! Яна бор гап шуки, мана шу ўртамиёна истеъдод эга-
лари бўлмиш жанобларнинг ўзлари улуғ бир ёшга борган
чоғларида ўзлари мутлақо билмаган ҳолда, одатда ғоятда
ачинарли бир тарзда ўта сийқалашиб кетадилар. Яна акса-

ран шундай бўладики, узок вақт фавкуллода теран ғояларни илгари сурган деб қаралган ва жамиятнинг тараққийсига фавкуллода ва жиддий таъсир кўрсатишига умид боғланган ёзувчи охирига бориб ўзининг асос ғоясининг шунчалар суюк ва шунчалар майдалигини ошқор қилиб кўядики, натижада ҳеч ким унинг бу қадар тез сийқалашгани ва ёзолмай қолганига ачинмайди. Аммо соч-соқоллари оқарган қариялар буни англамайдилар-у хафа бўлиб, жаҳллари чиқиб юрадилар. Уларнинг ўз-ўзларига махлиёликлари баайни фаолиятларининг сўнгида одамни лол қолдирадиган даражада катталашиб кетади. Худо билади, улар ўзларини ким деб билишади, – ўзларини худо деб ўйлашади, шекилли. Кармазинов ҳақида хикоя қилишлари-ча, у ўзининг қудратли одамлар ҳамда юқори доиралар билан алоқаларини жонидан ҳам ортиқ кадрлар экан. Айниқса, агар сиз унга нима учундир керак бўлсангиз, ва бунинг устига сизни олдиндан унга мактаб тавсия этишса, ана ўшанда у сизни яхши кутиб олади, бағрига босади, кўнглингизни олади, соддадиллиги билан мафтун қилиб кўяди, деб айтишарди. Аммо биронта князми, бирон графинями ёки ўзи кўрқадиган бир одамни кўриб қолсами, тамом, сизни ҳақоратлагандан баттарроқ қилиб унутади, дарров четга суради, сиз унинг ҳузуридан ҳали чиқиб улгурмасингизданок пашшадек ҳам, кипикдек ҳам қадрингиз қолмайди; буни у энг чиройли, энг юксак одоб намунаси деб санайди ва бунга жиддий эътибор беради. У ўзини бағоят тутиб олган, яхши хулқ-одатларни мукамал ўзлаштирган бўлишига қарамай, ўзига шунчалар васвасона бино қўйган эканки, айтишлари-ча, ўзининг адибона инжиқликларини ҳатто адабиётга унча ҳуши бўлмаган доираларда ҳам ҳеч яширолмас экан. Агар кимдир унга нописандлик билан қараб хижолатга қўйса, жуда каттик хафа бўлиб, қасд олиш пайига тушаркан.

Бир йилча бурун мен унинг содда нафосат ва психологик нозикликка даъво қилган мақоласини журнал саҳифасида ўқиган эдим. У бир кеманинг Англия қирғоқларида ўзи гувоҳ бўлган ҳалокатини баён қилган, ўлган-чўккан-

арни қандай кутқаришганини кўрган эди. Узундан-узок ўзбозлик қилиб ёзилган бу мақоланинг бирдан-бир мақсади ўзини кўрсатиш. Авторнинг айтмоқчи бўлган гапи шуки, «Кўрдиларингизми, қаранглар, ўша пайтда мен ўзимни қандай тутдим. Сизга денгиз, бўрон, қоялар, вайрон бўлган кеманинг парчалари нимага керак? Буларнинг ҳаммасини мен қудратли қаламим билан сизга етарлича гасвирлаб бердим. Сиз анави ўлик боласини ўлик қўлида чангаллаб олган чўккан хотинни кўриб нима қиласиз? Яхшиси, мана, менга қаранглар, мен бу нарсани кўриб чиқолмадим, юзимни четга бурдим. Мана, мен орқамни ўгириб турибман; мана мен даҳшатга тушдим, орқамга қайрилиб қарашга кучим етмайди; мен кўзларимни чирт юмдим – қанчалар қизик буларнинг ҳаммаси, тўғрими?» Мен Кармазиновнинг мақоласи ҳақидаги фикримни Степан Трофимовичга айтган эдим, у менинг фикримга қўшилди.

Яқинда бизда Кармазинов келармиш деган овозалар эшитилгач, албатта, уни жуда кўргим, иложи бўлса, у билан танишгим келди. Мен буни Степан Трофимович орқали қилиш мумкинлигини билардим; бир вақтлар улар дўст бўлишганди. Буни қарангки, қутилмаганда мен уни кўча муюлишида учратиб қолдим. Уни шу захоти танидим; уч кун бурун у коляскада ҳокимнинг рафикаси билан ўтиб кетаётганда, менга уни кўрсатишганди.

Бу ёши ҳали эллик бешлардан ошмаган, икки юзи кип-қизил, думалок цилиндрга ўхшаш шляпаси тагидан оқ аралаш қуюк соч толалари сочилиб тошиб турган ва пуштича, кичкина, озода қулоклари атрофида жингалак бўлиб айланган, бўйи ҳам унчалар баланд бўлмаган, кеккайган қари эди. Кичкинагина, озодагина юзи унчалар ҳам кўркам эмас, лаби ингичка, узун, айёрона қимтилган, бурни бирмунча гўштдор, кўзлари ўткиргина, ақллигина, кичкинагина эди. У аллақандай эскича кийинган, елкасига қандайдир плашч ташлаган, ушбу мавсум қайдадир Швейцариядами ёки Шимолий Италиядами, мисол учун, мана шунақасини кийиб юришади. Аммо ҳар қалай либосининг барча майда-чуйда ашёлари: илма кадамачалар, ёқачалар,

Ф. М. Достоевский

тугмачалар, ингичка кора тасмадаги тошбака косасидан ясалган бир кўзли ойнакча, бармоқдаги узуккинаси бари рисоладаги савлатли одамларга мос эди. Ишончим комилки, у ёз ойларида оёгига албатта ёнига садаф тугмачалар кадалган рангдор прюнел ботинкача кийиб юради. Биз дуч келган пайтда у кўча муюлишида тўхтаб, атрофга диккат билан қарарди. Мен унга кизиксиниб тикилиб турганимни пайқаб, у асалдай ширин, аммо бироз чинкирокрок овози билан сўради:

– Билсам бўладими, Биков кўчасига якинроқдан кандай боради?

– Биков кўчасигами? Бу шу ерда, якин жуда, – деб кичкирдим мен қаттиқ тўлкинланиб. – Тўғри шу кўчадан бориб, иккинчи муюлишда чапга юрилади.

– Ғоят сиздан миннатдорман.

Лаънатлар бўлсин шу вақтга: мен юрагим орқамга кетганча, унга ялтокланиб қарардим! У зум ичида ҳаммасини сезди ва, албатта, дарҳол ҳаммасини билди, яъни менинг уни кимлигини билишимни билди, уни ўқиганим, болалигимдан унга қойил қолганим, мана энди жоним ҳиқилдогимга келиб ялтокланиб тикилаётганимни билди-олди. У табассум қилди, яна бир қарра бошини силкитиб қўйди-да, тўғрига қараб кетди кўрсатганимдай. Билмайман: нега мен унинг орқасидан қайрилиб бордим экан; билмайман; нега унинг ёнида ўн қадам ликиллаб чопдим. Бирдан у яна тўхтади.

– Сиз менга кўрсатиб қўёлмайсизми, бу ерда извошлар қаерда тўхтайди? – деб яна кичкирди у менга.

Ярамас кичкирик; ярамас овоз!

– Извошларми? Извошлар шу якин орада... Ибодатхона олдида, доим ўша ерда туришади, – сал қолди мен извошни чақириш учун чопиб кетишимга. У мендан худди мана шуни кутган бўлса ажаб эмас. Рост, мен дарров хушимни йиғиб олиб, тўхтадим, аммо у менинг интилиб қилган ҳаракатимни ҳўб яхши пайқади ва мени ҳамон ўша ярамас табассуми билан кузатиб турди. Шунда бир нарса рўй бердики, мен уни ҳеч қачон унутмайман.

У қутилмаганда чап кўлидаги мўъжаз чарм сумкани ерга тушириб юборди. Дарвоқе, бу сумка ҳам, сак ҳам эмас, қандайдир қутича ёки қандайдир портфелча, ёки яна ҳам тўғриси, хотинлар тутадиган қадим ридикюлларга ўхшаш ридикюлча эди, лекин ўзим ҳам билмайман бунинг нималигини, лекин шуни биламанки, мен уни срдан кўтариш учун шошилдим.

Ишончим тўла комил, мен уни олиб бермадим, лекин бунга ростмона интилганим аниқ; буни мен яширолмадим-у худди тентакдай кип-кизариб кетдим. Айёр киши бу ҳолдан қандай фойдаланиш лозим бўлса, шунча фойдаланди.

– Қўйинг, мен ўзим, – мафтункор қилиб деди у, яъни мен олиб бермаслигимни сезгач, ридикюлини тушган жойидан олди, гўё мендан олдинроқ ҳаракат қилди, кейин яна бир қарра бошини силкиб, йўлига равона бўлди, мен аҳмоқ бўлиб қолавердим. Чунки худди мен олиб бергандай бир таассурот қолди. Беш дақиқалар чамаси мен ўзимни бир умрга шарманда бўлгандай сездим; аммо Степан Трофимовичнинг уйига яқинлашганимда, бирдан хахолаб қулиб юбордим. Бу учрашув менга шу қадар гаройиб туюлдики, уни дарҳол Степан Трофимовичга қизик қилиб, бор бўй-басти билан сўйлаб бермоқчи бўлдим.

III

Лекин бу сафар уни фавқулодда ўзгариб кетган ҳолда учратдим, ҳайрон бўлдим. Рост, ичкарига кирган заҳотим менга аллақандай суллоҳлик билан ташланди-да, гапимга кулок тута бошлади, аммо кўриниши жуда паришон эди, бошда менинг сўзларимни тушунмаётганга ўхшади. Лекин оғзимдан Кармазиновнинг номи чиқиши билан бирдан бутунлай фиғони фалакка чикди.

– Гапирманг менга, тилингизга олманг! – қутуриб кетгандай хитоб қилди у, – мана, мана, қаранг, ўқинг! Ўқинг!

У тортмани очди-да, стол устига учта кичикроқ қоғоз парчаларини улоқтирди, улар қаламда ёзилган Варвара

Петровнанинг хатлари эди. Биринчи хат уч кун бурун келган, иккинчиси кеча ёзилган, охиргиси эса бугун, бир соат бурун жўнатилганди; ҳаммаси Кармазинов ҳақидаги арзимас гаплар; улар Варвара Петровна Кармазинов меникига келмайди деб кўркаётганлиги, ўткинчи, майда гапларга ўралашиб, манманликка берилаётганини фош этарди, мана, уч кун олдин келган хат (балки тўрт кун ёки беш кун олдиндир):

«Агар у бугун сизникига ташриф буюрса, унда мен тўғримда бир оғиз ҳам сўз бўлмасин. Ҳеч қандай ишора қилинмасин. Гапирманг ҳам, эслатманг ҳам. В.С.»

Кечагиси:

«Агарда у бугун эрталаб сизнинг хузурингизга келмокчи бўлса, ўйлашимча, энг олийжаноб иш уни қабул қилмаслик. Менимча шундай, сизнингча қандай, билмадим. В.С.»

Бугунги охиргиси:

«Ишончим комилки, уйингиз бир арава ахлатга тўлиб кетгандир, тамаки тутуни ҳам ҳаммаёкни тутиб ётгандир. Мен сизга Марья билан Фомушкани жўнатаман; ярим соатда саранжом-саришта қилишади. Бухоро гилами билан иккита хитой гулдонини бериб юбораман: сизга анчадан бери совга қилмокчи эдим; яна Теньерни ҳам жўнатаман (бу вақтинча). Гулдонларни дераза олдида кўйинг, Теньерни эса Ҳёте суратининг ўнг томонига жойлаштиринг, у ерга эрталаб ёруғ тушиб туради, ҳам кўзга ташланади. Агар у ниҳоят қадам ранжида қилса, нозик одоб-икром билан кутиб олинг, аммо арзимас нарсалардан гаплашинг, олимона қандайдир гапларни айтинг, яна ўзингизни худди куни кеча кўришгандек тутинг. Мен ҳақимда гик этманг. Балки кечкурун сизни кўргани кириб ўтарман. В.С.»

Хатларни ўқиб шундай арзимаган сўзлардан унинг хаяжонланиб ўтирганига ҳайрон бўлдим. Унга саволомуз қараб, мен ўқиётганимда у доим такадиган оқ бўйинбогини қизилига алмаштириб олганини бирдан пайқадим. Унинг шляпаси ва таёғи стол устида ётарди. Юзи бўздай оқарган, ҳатто қўллари калтирарди.

– Унинг ташвишлари билан ишим йўк! – бўғриқиб ачқирди у менинг савол назари билан қараганимга жавобан. – Je m'en fiche!⁴⁷ Кармазиновни деб ҳаяжонланишни бошлади, менинг хатларимга эса жавоб бермайди! Мана, мана, менинг ҳатто очилмаган хатим, у кеча менга қайтариб юборди, ана стол устида, китоб тагида, «L'homme qui m'a dit»⁴⁸ нинг тагида. Николеньканинг ташвишини чекаётган бўлса, менга нима! Je m'en fiche et je proclame ma Liberte. Audiable La Lembke!⁴⁹ Гулдонларни даҳлизга чиқариб қўйдим, Теньерни жовонга тикдим, ундан мени ҳозирок қабул қилишини талаб қилдим. Эшитдингизми, талаб! Мен унга ўзиникига ўхшаган қаламда бир парча коғозга ёзилган хатча юбордим, Настасьяни жўнатдим, кутиб турибман. Мен, Дарья Павловна ўз оғзи билан ўзи айтишини истайман, осмонни шафоат қилсин, жуда бўлмаганда сизнинг олдингизда айтсин. Vous me seconderez, n'est ce pas, comme ami et temoin.⁵⁰ Мен қизаришни хохламайман, мен ёлгон гапиришни хохламайман! Мен хуфия нарсаларни хохламайман, бу ерда хуфия бўлишига йўл қўймайман! Ҳаммасини менга очик-ойдин, содда, олийжаноб қилиб айтишсин, ўшанда... ўшанда мен эҳтимол бутун авлодни улуг бағрикенглик билан хайратга соламан!.. Мен аблаҳманми, йўкми, марҳаматли афандим? – деб тугатди у бирдан менга қаҳрли қараб, худди мен уни аблаҳ деб ҳисоблагандай.

Мен унга сув ичинг, дедим; уни ҳеч қачон бундай аҳволда кўрмаган эдим. У сўзларкан, доим хона ичида нари бориб-бери келиб турди, у бирдан менинг рўпарамда қандайдир кутилмаган бир ҳолатда тўхтади.

– Мен Степан Верховенский бўламан, – деб бошлади у менга яна бошдан-оёқ кибрланиб, ўртаниб назар ташлаб,

⁴⁷ Мен тупурдим бунга! (франц.)

⁴⁸ «Куладиган одам».

⁴⁹ Мен бунга тупурдим, мен эркинликка чикишимни эълон қиламан. Жин урсин ўша Кармазиновни! Жин урсин Лембкени!

⁵⁰ Сиз дўстим ва гувоҳ сифатида менга ёрдам берасиз, тўғрими (франц.).

– нахотки мен Степан Верховенский манави кутини, ўзимнинг кашшок кутимни олиб! – уни кучсиз елкамга шартга ортиб, дарвозадан ташқарига чикиб бу ердан мангу го-йиб бўлиб кетолмайманми, номус-оримга, мустақилликнинг буюк қоидасига бўйсунолмайманми? Нахотки сиз шундай деб ўйласангиз, нахотки сиз менда бунинг учун маънавий-ахлокий куч етишмайди, деб тахмин қилсангиз? Степан Верховенский истибдодни бағрикенглик билан биринчи марта рад қилаётгани йўқ, гарчи ушбу мустабид телба аёлдир, гарчи бу гоятда тахқирли ва шафқатсиз мустабидликлар, ер юзида бундан ортик истибдод бўлмас, ҳолбуки, сиз, марҳаматли афандим, хозир менинг сўзларимдан куляпсиз, ўзингизга шуни лозим кўряпсиз! О, сиз сира ишонмайсиз, мен шунчалар бағрикенг одамманки, ҳатто савдогарнинг кўлида тарбиячи бўлишим ва ё девор тагида очликдан ўлиб кетишим мумкин, ҳаётимни шундай барбод қилишликдан асло чўчиб ўтирмагайман, менга ишонинг! Жавоб беринг, жавоб беринг, дарҳол жавоб беринг! Ишонасизми сиз ёки ишонмайсизми?

Аммо мен атай индамадим. Мен ўзимни уни инкор этиб ранжитишга журъатим етишмаётгандек қилиб кўрсатдим, аммо унинг гапларини тасдиқлай ҳам олмасдим. Шу аччиқланиш, тажангликда дилни ёмон оғритадиган алланима бор эди, шахсан мени эмас, о, йўқ! Аммо... мен кейин тушунтириб бераман.

Унинг ранги ўчди.

– Балки сиз мен билан зерикиб қолаётгандирсиз, жаноб Г-в (бу менинг фамилиям), балки сиз менинг уйимга... энди умуман келмоқчи эмасдирсиз? – туси қочиб, босиклик билан сўради у, қутилмаган кучли портлаш олдидан одатда шундай бўлади. Мен қўрқиб ўрнимдан туриб кетдим; шу онда Настасья кириб қолди ва индамай Степан Трофимовичга қалам билан нимадир ёзилган бир парча коғозни узатди. У шундок кўздан кечирди-ю менга улоқтирди. Қоғозга Варвара Петровнанинг кўли билан бир оғиз сўз ёзилганди: «Уйда ўтиринг».

Степан Трофимович индамай шляпаси билан таёғини олди-ю, тез эшик томон юрди; мен ғайришуурий тарзда унга эргашдим. Бирдан йўлакда кимларнингдир шитоб билан ташлаган кадамлари ва товушлар эшитилди. У яшин ургандек тек котди.

– Бу Липутин, мен тамом бўлдим! – пичирлади у кўлимдан тутиб.

Шу зумдаёк хонага Липутин кирди.

IV

Тавба! Нега Липутин уни тамом киларкан, билолмадим, бу сўзга аҳамият ҳам бериб ўтирмадим; ҳаммасини асаблардан кўрардим. Аммо ҳар холда у хайрон коларли даражада кўркқан, шунинг учун мен диккат билан кузатишга қарор килдим.

Кириб келаётган Липутиннинг авзойидан кўриниб турардики, у қанча ман этилишига қарамасдан ҳозир бу ерга кириб келишга алоҳида ҳақ қозонганди. У орқасидан нотаниш бир одамни эргаштириб келар, афтидан, бошқа ёқдан келган бўлса керак. Қаккайганча котиб қолган Степан Трофимовичнинг маъносиз боқишига жавобан Липутин дарҳол овозини баландлатиб, деди:

– Мехмон олиб келяпман, жуда антиқа! Тинчингизни андак бузамиз. Жаноб Кириллов ажойиб курувчи муҳандис. Энг муҳими, ўгилчангиз кўп ҳурматли Пётр Степановични яқиндан билади, у кишидан топширик билан келган. Ҳозиргина етиб келдилар.

– Топширик ҳақидаги гапни сиз кўшдингиз, – кескин жавоб қилди мехмон, – ҳеч қандай топширик йўқ, Верховенскийни эса, рост, биламан. Х. вилоятда қолдириб келдим, бунга ўн кун бўлди.

Степан Трофимович беихтиёр кўлини узатди ва ўтиргани жой кўрсатди; менга бир қаради, бир Липутинга, кейин бирдан ҳуши жойига келгандай ўзи ҳам тезгина ўтирди, аммо ҳамон ўзи сезмай кўлида шляпаси билан таёғини ушлаб турарди.

– Вой, ташқарига чикмоқчимидингиз! Менга эса сизни машғулотлардан чарчаган, тоби йўқ, дейишди.

– Ҳа, тобим йўқ, мен бироз айланмоқчи эдим, мен...

– Степан Трофимович тин олди, шляпаси ва таёкни тез диванга отди ва қизариб кетди.

Мен орада меҳмонга тез разм солдим. Бу йигирма етти ёшлардаги йигит, яхши кийинган, қорачадан келган, келишган, котма, оқ юзи бирмунча бўзарган, кўзлари қора, сўник. Уйчан ва паришон кўринар, гаплари узук-юлуқ, нотўғри жумлалар тузар, агар узунчоқроқ жумла тузишга тўғри келса, сўзларни айқаш-уйқаш қилиб юборар ва чалкашиб кетарди. Липутин Степан Трофимовичнинг жуда ҳам кўркиб кетганини дарров пайқади-да, афтидан, бундан мамнун бўлди. Меҳмон билан уй соҳиби карама-карши кўйилган юмшоқ ўриндикларга ўтиришди, Липутин кажава курсини олиб, уйнинг ўртасига, меҳмон билан хўжа орасига жойлашди. Унинг олазарак кўзлари уйнинг барча бурчакларига югурарди.

– Мен... анча бўлди Петрушани кўрмаганимга... Сиз чет элларда учрашиб колдингизми? – овози зўрга чикиб сўзлади Степан Трофимович меҳмонга.

– Бу ерда ҳам, чет элда ҳам учрашдим.

– Алексей Нилич ўзлари яқинда чет элдан келдилар, тўрт йил ўша ёқларда бўлдилар, – илиб кетди Липутин, – ихтисосларини ошириш, билим-малакаларини кенгайтириш учун борганлар, мана энди бизга келдилар, бизда темир йўл кўприги қурилишида ишласам, деб умидворлар, ҳозир жавобини кутяптилар. Пётр Степанович орқали бу киши жаноб Дроздовлар ҳамда Лизавета Николаевна билан ҳам танишлар.

Муҳандис қандайдир ҳурпайиб ўтирар ва ноқулай сабрсизлик билан эшитарди. Назаримда, нимадандир унинг жаҳли чикқанди.

– У киши Николай Всеволодович билан таниш бўладилар.

– Николай Всеволодовични ҳам биласизми? – сўради Степан Трофимович.

– Уни ҳам биламан.

– Мен... мен Петрушани кўрмаганимга кўп вақт бўлган ва ўзимни ота деб аташга ҳам... *c'est le mot*;⁵¹ мен... унинг аҳволи яхшими?

– Аҳволи жойида... ўзи келади, – шоша-пиша гапни айтганда килди жаноб Кириллов. Роса зардаси қайнади.

– Келади! Ниҳояти мен... биласизми, мен Петрушани кўрмаганимга талай замонлар бўлди! – шу жумладан келишига нарига ўтолмади Степан Трофимович. – Шўрлик Филиппамни кутяпман, унинг олдида... о, унинг олдида мен айбдорман! Яъни, мен, умуман, айтмоқчиманки, унинг оғзи пайтда Петербургда қолдириб, мен... бир сўз билан айтганда, мен уни ҳеч эпни йўқ дегандим, *quelque chose dans ce genre*.⁵² Биласизми, бола ғоятда асабий, ғоятда ҳиссиётчан ва... ҳадиксираган. Ухлашга ётаётганда тавба-тавабларулар қилар ва кечаси ўлиб қолмаслик учун ёстикни чўкинтирарди... *je m'en souviens. Enfin*⁵³, ҳеч қандай нафосат туйғуси йўқ, яъни, қандайдир олий, асосий, қандайдир бўлажак ғоянинг куртаги... *c'était comme un petit idiot*⁵⁴. Дарвоқе, чамаси, мен ўзим чалкашиб кетдим, кечиринг, мен... мени тўсиндан...

– Жиддий айтяпсизми у ёстикни чўкинтирган деб? – қандайдир ўзгача бир кизиқсиниш билан ўсмоқчилади муҳандис.

– Ҳа, чўкинтирган...

– Йўқ, ўзим шундай, гапираверинг.

Степан Трофимович Липутинга савол назари билан қаради.

– Келганингиз учун ғоятда хурсандман, аммо, тушунинг, мен ҳозир... аҳволим... Айтмоқчи, ҳозир қаерда турибсиз?

– Богоявленский кўчасида, Филипповнинг уйида.

⁵¹ Айнан шунақа (*франц.*).

⁵² Шунга ўхшашроқ (*франц.*).

⁵³ Бу эсимда бор. Ниҳоят (*франц.*).

⁵⁴ У тентакка ўхшарди (*франц.*).

– Э, бу Шатов яшайдиган уй, – оғзимдан чикиб кетди беихтиёр.

– Айни ўша уйнинг ўзида, – тасдиклади Липутин, – фақат Шатов юкоридаги айвонда, бу киши пастда капитан Лебядкинникида. Бу кишим Шатовни ҳам, унинг рафикасини ҳам биледи. У билан чет элда якин бўлиб қолишган.

– Comment!⁵⁵ Нахотки сиз de ce pauvre ami⁵⁶ ана шу бахтсиз никохи ва ўша хотинни биласизми? – хитоб қилди бирдан Степан Трофимович хиссиётга берилиб. – Бундай шахсан биладиган кишини энди учратишим; ва агар фақат...

– Бўлмағур гап! – шартта кесди муҳандис кизариб-бўзариб. – Сиз, Липутин, тоза кўшиб-чатаркансиз! Шатовнинг хотинини ҳеч кўрмадим; бир марта узокдан, ҳеч якиндан эмас... Шатовни биламан. Нега сиз ҳар хил нарсаларни кўшиб юбораверасиз?

У ўриндикда кескин ўгирилди, шляпасини кўлига олди, кейин яна жойига қўйди ва яна илгаригидай ўтириб, қандайдир дағдаға ва ўт чакнаган кўзларини Степан Трофимовичга қадади. Мен бу жуда ғалати дағдагани сира тушуна олмаётган эдим.

– Мени кечиринг, – салмокланиб деди Степан Трофимович, – эҳтимол, бу ғоятда нозик иш бўлиши мумкин...

– Ҳеч қандай нозик иш йўқ бу ерда, жуда уят бу, лекин «бўлмағур гап» деб сизга кичқирмадим, Липутинга айтдим, нега у кўшилаверади орага. Агар ўзингизга олган бўлсангиз, мени кечиргайсиз. Мен Шатовни биламан, аммо хотинини ҳеч билмайман... мутлако билмайман!

– Тушундим, тушундим, агар ижиклаб сўраган бўлсам, фақат, бу шўрлик дўстни жуда яхши кўраман, *potre irascible ami*,⁵⁷ доим сўраб-суриштириб юраман... Назаримда, бу киши ўзининг аввалги, балки ҳаддан зиёд навкирон, аммо бари бир тўғри фикрларини ҳаддан ортик

⁵⁵ Қандай! (франц.)

⁵⁶ Шу шўрлик дўстнинг (франц.).

⁵⁷ Бизнинг жаҳлдор дўстимиз (франц.).

кескин ўзгартириб ташлади. Эндиликда *notre sainte Russie* борасида турли нарсаларни шунчалар кўп кичкирадики, унинг аъзойи баданидаги – мен буни бошқача айтолмайман – бу ўзгаришни анча вақтлардан бери жуда оғир оилавий ларза, яъни баайни унинг ўғурсиз уйланиши билан изоҳлайман. Мен шўрлик Россиямни мисоли икки бармогимдек ўргандим, рус халкига эса бутун хаётимни бағишладим, мен сизни ишонтириб айта оламанки, у рус халкини билмайди, ва алҳол...

– Мен ҳам рус халкини умуман билмайман, ҳам... ўрганишга вақт ҳам йўк! – гап сўкди яна муҳандис ва яна диванда кескин ўтирилди. Степан Трофимович гап ўртасида тилини тишлаб қолди.

– У киши ўрганияпти, ўрганияпти, – илиб кетди Липутин, – у киши ўрганишни бошлаб юборганлар, Россияда ўз-ўзига суиқасд қилиш ҳоллари кучайган, мана шуни ўрганиб, келиб чиқиш сабаблари тўғрисида ниҳоятда қизиқарли рисола битмоқдалар, ва умуман, жамиятда ўз-ўзини ўлдиришнинг кўпайиши ёки бунинг олдини олиш йўллари қараб чиқмоқдалар. Ажойиб натижаларни қўлга киритмоқдалар.

Муҳандис каттик хаяжонга тушди.

– Бунга сизнинг ҳеч қандай ҳақингиз йўк, – ғазаб билан тўнгиллади у, – рисола ҳам эмас бу. Аҳмокона гапларга тоқатим йўк. Мен фақат ўзингиздан ҳолис сўраган эдим, бехос. Рисолага бало борми; мен босишга бермайман, сизнинг ҳеч ҳақингиз йўк...

Липутин, афтидан, жуда роҳатланарди.

– Айб менда, балки сизнинг адабий ижодингизни рисола деб хато қилгандирман. У киши фақат кузатишлар олиб боряптилар, масаланинг моҳиятига эса, нима десамикин, унинг маънавий томонига тўхталаётганлари йўк ва хаттоки, маънавиятнинг ўзини мутлақо инкор этадилар, ҳаммасини умум тарзда бузиб ташлаш керак, деган энг янги нуктаи назарни ёқлайдилар, мутлақ эзгу мақсадлар йўлида. Европада соғлом фикрни ўрнатиш учун юз миллиондан ошиқ бошни ҳозирданок талаб қилиб чиқмоқда-

лар, бу охирги дунё конгрессида талаб қилинганидан анча кўпроқдир. Шу маънода Алексей Нилич ҳаммадан олдинда бормоқдалар.

Муҳандис нафратангиз ва сўник илжайганча тингларди. Ярим дақиқа ҳамма сукутга чўмди.

– Булар бари аҳмоқлик, Липутин, – тўнғиллади ниҳоят жаноб Кириллов бироз керилиб. – Сизга баъзи нарсаларни бехос айтгандирман, сиз дарров илиб олган бўлсангиз, ўзингиз биласиз. Лекин сизнинг ҳақингиз йўқ, чунки мен ҳеч кимга гапирмайман. Мен гапиришдан нафратланаман... Агар нуктаи назарлар бор экан, унда менга равшан... Сиз аҳмоқлик қилдингиз. Мен барчаси тамом бўлган пунктлар ҳақида бош оғритмайман. Бош оғритишга асло тоқатим йўқ. Мен ҳеч қачон бош оғритишни истамайман...

– Балки, жуда ҳам яхши киласиз, – чидамай деди Степан Трофимович.

– Мен сизга узр айтаман, лекин мен бу ерда ҳеч кимдан хафа эмасман, – давом этди меҳмон тез-тез бидиллаб гапириб, – мен тўрт йил одамларни кам кўрдим... Мен максадларим йўлида, тўрт йил кам гаплашдим, учрашмасликка ҳаракат қилдим. Буларга ҳеч кимнинг иши йўқ, тўрт йил. Липутиннинг гапи, у куляпти. Мен тушунаман ва бунга карамайман. Мен хафакон эмасман, фақат гашим келади ўзига эрк берганига. Агар сизга фикрларимни айтмаётган бўлсам, – кутилмаганда хулоса қилди у ҳаммамизга бир-бир қатъият билан караб, – сиз буларни ҳукуматга етказасиз, деб кўрқаётган эмасман; бу ундаймас; илтимос, бу борада арзимаган хаёлга борманг...

Бу сўзларга ҳеч ким ҳеч нарса демади, фақат бир-бирларига қарашди. Ҳатто Липутин хихилашдан ўзини тийди.

– Жаноблар, кўп таассуфдаман, – дадил ўрнидан кўзгалди Степан Трофимович, – лекин менинг тобим йўқ, бироз ранжийдаҳолман. Кечирингиз.

– Ох, кетиш керак шекилли, – ҳушёр тортди жаноб Кириллов картузини кўлига тутиб, – айтганингиз яхши бўлди, менинг эсимда турмайди.

У ўрнидан туриб соддадил қиёфада қўлини узатганча Степан Трофимовичга пешвоз борди.

– Афсус, бетоб экансиз, мен келиб қолдим.

– Сизга бу ерда омад ёр бўлсин, – жавоб берди Степан Трофимович очик кўнгиллик билан шошилмай унинг қўлини қисаркан. – Сизнинг сўзларингизни тушундим, чет элларда анча вақт яшабсиз, мақсадингиз йўлида одамлардан қочибсиз ва Россияни унутибсиз, шундай бўлгач, сиз табиий, биз туб рус кишиларига хайрон бўлиб қарайсиз, биз ҳам сизга худди шундай қараймиз. *Mais cela passera.*⁵⁸ Фақат бир нарса менга тушунарсиз: сиз бизнинг кўпригимизни қурмокчисиз, айни пайтда умуман ҳамма нарсани бўзиб ташлаш тарафдорисиз. Бизнинг кўпригимизни сизга қурдиришмайди!

– Нима? Сиз нима дедингиз... оҳ шайтон! – хитоб қилди ҳайратланган Кириллов ва бирдан жуда қувноқ, жарангдор кулиб юборди. Бир зум унинг чеҳрасида болаларча маъсум, беғубор ифода пайдо бўлди, бу эса унга ғоят ярашарди. Липутин Степан Трофимовичнинг топиб айтган сўзидан қувониб, қўлларини ишкарди. Мен эса ҳамон ўз ичимда ажабланардим: нимага Степан Трофимович Липутиндан бунчалар кўрқиб кетди ва нима учун уни кўриб «мен тамом бўлдим», деди.

V

Биз ҳаммамиз эшик зинаси олдида турардик. Мезбону меҳмонлар бир-бирларига лутфу таманнолар қилиб, сўнг хайрлашадиган бир дам эди.

Липутин ташқарига қадам қўяркан, жаги сира тинмасди:

– У кишининг ковоғи эрталабдан буён нега очилмаётганини айтайми, – деб нах урарди у, – бунинг сабаби, капитан Лебядкин билан уришиб қолишди унинг синглиси важдан. Капитан Лебядкин ўзининг гўзал савдойи синглисини ҳар куни, эрталаб ва кечкурун қамчи билан

⁵⁸ Аммо бу ўтиб кетади (*франц.*).

савалайди, унинг хақиқий казакча камчиси бор. Шунинг учун Алексей Нилич қулогим тинч бўлсин деб, ўша унинг ёнидаги кўшимча бинога жойлашдилар. Хў-ўп, хайр бўлмаса.

– Синглиси? Касалми? Савалайдими? – кичкириб юборди Степан Трофимович, худди ўзини камчилангандай сезиб. – Қанақа синглиси? Ким у Лебядкин?

Бояги қўркув унга бир зумда қайтди.

– Лебядкин? Э, бу анов истеъфодаги капитан; илгари у ўзини штабс-капитан деб юрарди...

– Э, унвони билан нима ишим бор? Қанақа сингил? Худойим... Сиз Лебядкин деяпсизми? Лекин бизда бир Лебядкин бор эди-ку?..

– Ўшанинг ўзи бизнинг Лебядкин, ана, эсингиздами, Виргинскийнинг уйида?

– Аммо у қалбаки қоғозлар билан қўлга тушган эди-ку?

– Энди қайтиб келди, уч ҳафтача бўлиб колди, яна жуда галатирок бир вазиятда.

– Э, аблаҳ одам-ку у!

– Нима, аблаҳлар йўқмиди бизда? – Липутин бирдан тишининг оқини кўрсатиб иржайди, у ўзининг ўғринча ўйноқлаган кўзлари билан Степан Трофимовични худди пайпаслаб кўраётгандай эди.

– Оҳ, худойим, ундай демокчи эмасман... гарчи, майли, аблаҳ деганингизга тўла қўшиламан, сизга қўшиламан. Аммо кейин-чи, кейин? Бу билан нима демокчисиз?.. Ахир сиз албатта нимадир демокчисиз-ку!

– Э, ҳа, бари бўлмағур гаплар... яъни, ана шу капитан, афтидан, ўша пайтда қалбаки қоғозлар важдан кетган эмас, фақат мана шу синглисини кидириб топиб келмоқчи бўлган, синглиси эса ундан қочиб номаълум жойларда яшириниб юрган; энди уни топиб, бу ерга олиб келган, бор-йўқ воқеа шу. Нима учун бунча қўркиб кетдингиз, Степан Трофимович? Айтмоқчи, бу гапларни мен у маст бўлиб валақлаганда эшитганим учун сўйлаяпман; ҳушёрлигида ҳеч оғиз очмайди. Сержахл одам, нима деса

бўлади, ҳарбийча оҳанжамаси бор, дид-фаросати ҳам тубан. Синглиси эса савдойилигидан ташқари чўлок ҳам. Уни чамаси аллаким йўлдан уриб, номусига теккан, мана шу сабабдан жаноб Лебядкин йўлдан оздирган одамдан кўп йиллардан бери йилига товон ундиради, етқизилган зарарнинг ўрнини қоплайди, ўзининг валдирашига кўра шундай – менинг наздимда буларнинг ҳаммаси бадмаст одамнинг лақиллашлари. Мактанади-да шундай. Асли ўзи бунақа ишларнинг нархи арзон. Пули борлиги эса аник; ўн кун бурун ялангоёк юрган эди, ҳозир ўз кўзим билан кўрдим чанғалида юз рублликлар. Синглисини кунда қандайдир тутканок тутади, чинкиргани, чинкирган, ақаси уни савалаб ҳушига келтиради. Хотин кишига ҳурматни ўргатиш керак, дейди. Билмайманки, бечора Шатов уларнинг тепасида қандай кун кўради. Алексей Нилич улар билан уч кунгина бирга турди, Петербургда танишган эканлар, энди ташвишдан чекқароқдаги уйга кўчиб ўтдилар.

– Булар бор гапларми? – мурожаат қилди Степан Трофимович муҳандисга.

– Сиз кўп валдираяпсиз, Липутин, – тўнғиллади у ғазаби келиб.

– Сирлар, хуфия гаплар! Бизга бирдан қайдан ёгилди бунча сирлар, хуфия гаплар! – ўзини тутолмай хитоб қиларди Степан Трофимович.

Муҳандис ковоғини уйди, қизариб-бўзарди, елкаларини учириб хона эшигига юрди.

– Алексей Нилич ҳатто унинг камчисини тортиб олдилар, синдириб ташлаб, деразадан ташқарига отиб юбордилар, қаттиқ уришиб қолишди, – қўшиб қўйди Липутин.

– Нега валдираяпсиз, Липутин, бу аҳмоқлик, нима қиласиз? – шу заҳоти орқасига бурилди Алексей Нилич.

– Камтарлик қилиб қалбингизнинг олийжаноб интилишларини беркитиб ўтирасизми, мен сизнинг қалбингизни айтяпман, ўзимникини эмас.

– Қандай аҳмоқлик бу... ҳеч кераги йўқ... Лебядкин аҳмоқ, ичи бўм-бўш – ишга яроқсиз нобакор, ва ... мут-

лако зиёнкор. Нега сиз ҳар хил нарсаларни валдирайвера-сиз? Мен кетаман.

– Ох, афсус! – хитоб қилди Липутин очилиб кулиб. – Бўлмаса мен сизни, Степан Трофимович яна бир хангома-ни айтиб бериб кулдирмоқчи эдим. Ўзи ниятим шуни ай-тиш эди, ундай десам, балки сиз ўзингиз ҳам эшитгандир-сиз. Майли, нима қилдик, бошқа сафар, Алексей Нилич кетаман деб шошилаяптилар... Кўришгунча хайр. Варва-ра Петровна билан қизик бир воқеа бўлди-да ўзи, уч кун бурун тоза кулгимни кистатди, атай мени чақириб одам юборибдилар, кула-кула ўласан киши. Хайр бўлмаса, ҳа.

Лекин шунда Степан Трофимович унга маҳкам ёпиш-ди: унинг елкасидан тутиб, хона ичига қараб кескин бур-ди-да, курсига ўтқизди. Липутин ҳатто қўрқиб кетди.

– Ҳа, бўлмасам-чи? – эҳтиёткорона сўз бошлади ўтир-ган жойида Степан Трофимовичга хавфсираб қараб. – Ку-тилмаганда мени йўқлаб келдилар, «махрамона» сўраб-су-риштирдилар, сиз ўзингиз шахсан нима деб ўйлайсиз: Ни-колай Всеволодович ақдан озганми ё ақлу-хуши жойида-ми? Бунга ҳайрон қолмай бўладими?

– Сиз ақдан озибсиз! – гўлдирди Степан Трофимо-вич ва бирдан ўзини тиёлмай қолди: – Липутин, сиз ўзин-гиз ҳам жуда яхши биласизки, бу ерга бирон-бир ифлос гапни айтиш учунгина келгансиз, мана шунга ўхшаган... ё ундан ҳам баттарини!

Бир зум ичида унинг менга Липутин ҳақида айтган гапи эсимга тушди: Липутин бизнинг ишимиз тўғрисида ўзимиздан кўпроқ гапни билади, бунинг устига биз ўзи-миз ҳеч қачон билолмайдиган алланарсалардан ҳам хаба-ри бор.

– Раҳм қилинг, Степан Трофимович! – гўлдирарди Липутин гўёки жуда қаттиқ қўрқиб кетгандай, – раҳм қи-линг...

– Бас, қани айтинг! Сиздан ҳам ўтиниб сўрайман, жа-ноб Кириллов, орқангизга қайтсангиз-да, сиз ҳам эшит-сангиз, ўтинаман! Ўтиринг. Сиз эса, Липутин, очигини, тўғриси айтинг... гапни бошқа ёққа айлантирманг!

– Сизни бу нарса қаттиқ ларзага солишини билсам, оғиз очмас эдим-а... Мен эса сизга Варвара Петровна аллақачон ҳаммасини айтгандир деб ўйловдим!

– Ҳеч бундай ўйламагансиз! Бошланг, кани, бошланг деяпман!

– Э, бу нима ахир, ўзингиз ҳам ўтиринг, нима, мен ўтириб, сиз тепамда тикка ҳаяжондан калтираб турасизми?.. у ёқдан-бу ёққа чопасизми? Бу сира ярашмайди.

Степан Трофимович ўзини босди-да, креслога салмоқланиб ўтирди. Муҳандис булутдай тўрсайиб ерга тикиларди. Липутин чарақлаб, роҳат килиб уларга назар соларди.

– Нимани ҳам бошлайман... одамни ўтакасини ёрдингиз...

VI

– Уч кун бурун бирдан менга одам жўнатдилар: эртага соат ўн иккига борар экансиз деб. Тасаввур қиласизми? Мен ишимни ташлаб эртасига туш чоғида эшикни тақиллатдим. Мени тўғри меҳмонхонага олиб киришди; бир дақиқа ўтиргандим – ўзлари чиқдилар; мени ўткизиб, ўзлари рўпарамга ўтирдилар. Ўтирибману ўз кўзимга ишонмайман. У киши мени доим қандай турткилаб юришини ўзингиз биласиз! Доимий одатлари бўйича, гапни айлантирмай тўғриси бoшладилар: «Эсингиздадир, бундан тўрт йил аввал Николай Всеволодович касалга чалиниб бироз ғалати хатти-ҳаракатлар содир этган эди, бутун шаҳар бундан ажабланиб юрди, кейин ҳаммаси равшан бўлди. Шундай хатти-ҳаракатлардан бири сизга дахлдор эди. Менинг илтимосимга биноан Николай Всеволодович согайгандан сўнг сизникига кириб чиққан эди. Илгарилар ҳам сиз билан бир неча марта гаплашганини биламан. Менга очик-ойдин, тўғриси айтинг, сизга ўшанда... (шу ерга келганда у киши бироз тутилиб қолишди) – Николай Всеволодович қандай кўринди?.. Умуман сиз унга қандай қарайсиз... у ҳақда нима фикрга келдингиз... ва ҳозир қандай фикрдасиз?..»

Шу ерга келганда бутунлай тутилиб колдилар, хатто бир дакикача нафасларини ростлаб турдилар, кизариб ҳам кетдилар. Мен жуда ҳам кўркдим. Кейин меҳрибончилик билан десаммикин, аммо меҳрибончилик у кишига ярашмайди, шундай вазмин товуш билан уктирдилар:

«Мен шуни истардимки, дедилар, сиз мени яхшилаб, дедилар, тўғри тушуниб олинг. Сизни чакиртириб келдим, негаки, сизни огоҳ ва зехни ўткир одам деб ҳисоблайман, сиз яхши кузатиб, аниқ бир фикр айтоласиз (мақтовларни қаранг)! Сиз, албатта, тушунасиз, сиз билан бир она гаплашяпти... Николай Всеволодович ҳаётда баъзи бир бахтсизликлар ва тўс-тўполонларни бошидан кечирди. Буларнинг ҳаммаси, дедилар, унинг акли ва кайфиятига таъсир кўрсатган бўлиши мумкин. Албатта, гап аклдан озиш ҳақида бораётгани йўқ, ҳеч қачон бундай бўлмайди! (катъият ва ғурур билан айтилди бу гап). Лекин бошқа бир ғалати, ўзгача, қандайдир бошқача фикр, айрим алоҳида қараш майллари (булар ҳаммаси унинг ўз оғзидан чиққан сўзлар, мен Степан Трофимович, ҳайрон бўлиб қолдим, Варвара Петровна масалани жуда аниқ қилиб тушунтирар эканлар. Хонимнинг акли бало)! Ҳар қалай, дедилар, у доим нимадандир безовта, негадир бошқача бир майлларга интилишини сезаман. Аммо, мен онаман, сиз эса бегона одамсиз, шунинг учун ўз аклингиз билан мустақил бир фикр чиқаришингиз мумкин. Сиздан ёлвориб сўрайман (у худди шундай ёлвориб деб айтди), менга гапни жимжима қилмай, бор ҳақиқатни айтсангиз, яна сиз билан мутлақо махрамона гаплашганимни ҳеч қачон унутмасангиз ва бунга ваъда берсангиз, унда мен ҳамиша ва ҳар доим сизнинг бу яхшилигингизни муносиб тақдирлаш, имкон туғилган қадар миннатдорлик билдиришга ўзимни қарздор деб ҳисоблайман». Хўп, ана шу гаплар, қалай экан, а?

– Сиз... Сиз мени шунчалар лол қилиб қўйдингизки...
– бидирлади Степан Трофимович, – мен сизга ишонмайман...

– Йўқ, эътибор беринг, эътибор беринг, – илиб кетди Липутин худди Степан Трофимовичнинг гапини эшитма-

гандай, – шундай бир масала билан яна шундай юксакдан туриб, мендай бир одамга мурожаат қилишганда, қанчалар ташвиш ва ҳаяжонга ботиши мумкин киши, яна буни мутлақо сир сақланг, деб ялиниш. Ўзи нима бу? Ишқилиб, Николай Всеволодович тўғрисида қутилмаган бир хабарлар келиб қолмаганмикин?

– Мен ҳеч қандай хабарларни билмайман... мен бир неча кундан бери кўришганим йўқ, аммо... аммо сизга айтиб қўяй... – тили тутилиб бидирларди Степан Трофимович фикрлари пароканда бўлиб, – аммо сизга айтиб қўяй, Липутин, сизга ҳеч кимга айтмаслик шарт қўйилган бўлса-ю, сиз энди ҳамманинг олдида...

– Махрамона айтилди! Э, агар мен... Бу ерда бўлса нима... хўш, нима бўлибди? Нима, бегонамизми? Мабодо, Алексей Нилични қўшганда ҳам...

– Мен бундай қарашга қўшилолмаيمان; шубҳа йўқки, бу ердаги уч киши биз сирни сақлаймиз-а, аммо тўртинчи киши, сиздан мен кўрқаман ва сизнинг ҳеч қайси гапингизга ишонмайман!

– Нима деяпсиз ўзи? Мен ҳаммадан ортик манфаатдорман, ахир менга мангу миннатдорлик ваъда қилинган! Мен бўлсам худди мана шу муносабат билан фавқулодда ғалати бир нарсани айтмоқчийдим, уни ғалати дейиш ҳам оз, балки рухий дейиш керакдир. Кеча кечкурун Варвара Петровна билан гаплашгандан кейин унинг таъсирида (ўзингиз бир тасаввур қилинг менга қандай таъсир қилганини) мен Алексей Ниличга узокрокдан бир савол бердим: сиз, дедим, чет элда ҳам, Петербургда ҳам илгари Николай Всеволодовични билар эдингиз; унинг ақли ва қобилиятлари сизга қандай туюлган? У киши одати бўйича шундай қисқа жавоб берди: у ақли нозик ва ўткир, соғлом фикр юритувчи одам, деди. Бир неча йиллар ичида, дедим, унинг фикри чалғигани ёки бошқача бир тарзда бўлиб қолгани, ёки айрим ҳолда, дедим, ақли-хуши чалқашганлигини сезмадингизми, дедим. Гапнинг қисқаси, Варвара Петровнанинг менга берган саволини қайтардим: Ўзингиз тасаввур қилинг! Алексей Нилич бирдан ўйланиб қолди ва мана,

хозиргидай юзини буриштирди: «Ҳа, дедилар, менга гоҳо кандайдир жуда ғалати туюларди». Эътибор беринг, агар да нак Алексей Ниличга нимадир ғалати кўринган бўлса, унда аслида нима бўлиши мумкин, а?

– Тўғрими? – сўради Степан Трофимович Алексей Ниличдан.

– Мен бу тўғрида гапиришни истамасдим, – деб жавоб берди Алексей Нилич бирдан бошини кўтариб ва кўзларида ўт чакнаб, – мен сизнинг ҳақингиз хусусида эътироз билдирмоқчиман, Липутин. Сиз мана шу нарсада мени ўртага солманг, ҳақингиз йўқ. Мен бутун барча фикрларимни айтган эмасман. Мен Петербургда таниш бўлсам-да, бунга анча вақт ўтди, эндиликда учратган бўлсам ҳам, бироқ Николай Ставрогинни яхши билмайман. Илтимос, мени бунга аралаштирманг, бу... бу ҳаммаси ғийбатга ўхшайди.

Липутин беайб эзилган кишидай қўлларини ёзди.

– Ғийбатчими! Айгокчи эмасми? Алексей Нилич, ўзингизни ҳаммасидан четга тортиб, танкид қилишингиз осон. Сиз, мен айтсам ишонмайсиз, Степан Трофимович, нима деган кимса ўша капитан Лебядкин, ахир тентакнинг тентаги, худди... қанчалар тентаклигини айтишга уяласан; русларнинг бир ўхшатиши бор даражани кўрсатдиган, мана шу кимса ҳам ўзини Николай Всеволодович хафа қилган, деб ҳисоблайди, аммо унинг ақл-заковати олдида таъзим қилади: «Бу одамдан ҳайратдаман; донишманд илон» (унинг ўз сўзлари). Мен эса унга (яна ўша кеча ўтган гап таъсирида ва Алексей Нилич билан суҳбатдан сўнг): хой, капитан, менга қаранг, айтинг-чи, бу сизнинг донишманд илонингиз ақлдан озганми, йўқми? Ишонасизми, худди бирдан уни елкасига камчи билан ургандай бўлдим беҳосдан; турган жойида сақраб тушди: «Ҳа, дейди... ҳа, дейди... факат бу, дейди, таъсир қилмайди...» дейди; аммо нимага таъсир қилмаслигини айтмади; факат бари дунё кўзига коронғу кўриниб, ўй-хаёлга ботди, шундай хаёлга ботдики, қайфи ҳам тарқаб кетди. Биз Филиппов ковокхонасида ўтирган эдик. Факат ярим соатлардан

сўнг шу, тарс этиб столни урди: «Ҳа, дейди, эҳтимол ақлдан озгандир, фақат бу таъсир қилмайди...» – ва яна нимага таъсир қилмаслигини гапирмади. Мен сизга фақат бўлиб ўтган гапнинг жавҳарини етқизяпман, аммо ахир фикр шундоғам равшан-ку; кимдан сўраманг, ҳаммаси бир гапни айтади, ҳолбуки, илгари ҳеч кимнинг қалласига бу фикр келмаган: «Ҳа, дейишади, ақлдан озган; жуда ҳам ақлли, аммо, балки ақлдан озгандир».

Степан Трофимович ҳаёлга чўмиб ўтирар ва зўр бериб мулоҳаза юритарди.

– Лебядкин қаердан биларкан?

– Буни Алексей Ниличдан сўрасангиз қандок бўларкин, у мени ҳозир бу ерда айғокчига чиқарди. Мен айғокчиман-у, лекин билмайман, Алексей Нилич эса тирноғининг тагигача билади-ю, яна мик этмай ўтиради.

– Мен ҳеч нарсани билмайман, билганларим оз, – яна ўша тажанглик билан деди муҳандис, – сиз Лебядкинни ичириб, ундан гап оляпсиз. Мени ҳам бу ерга гап олиш учун бошлаб келдингиз, мени гапиртирмоқчисиз. Алалхусус, сиз айғокчисиз-да!

– Мен ҳали уни ичирганим йўқ, бунақа пул сарфлашга ҳам у арзймайди барча сир-асрорларини жам қилганда ҳам, мен у кишига шундай қарайман, билмадим, сиз қанлай. Аксинча, унинг ўзи пул сочиб юрибди, ҳолбуки, ўн икки кун илгари менинг олдимга ўн беш тийин сўраб келувди, у менга шампан ичирыпти, мен унга эмас. Бироқ, сиз менга фикр беряпсиз, агар зарур келса, мен ҳам уни ичираман, ҳа, айнан гап олиш учун ва эҳтимол, билиб оларман ҳам, сизларнинг бутун сир-синаотларингизни, – ўдағайлади қаҳри келиб Липутин.

Степан Трофимович ҳар икки гап талашаётганга ҳайрон бўлиб қараб турарди. Ҳар иккови ҳам ўзини фош қилар ва бир-бирини аямасди. Мен ўйланиб қолдим, Липутин бизнинг ҳузуримизга Алексей Нилични ҳақиқатан ўчинчи бир кимса воситасида гапга солиш учун олиб келган эди, унинг яхши кўрган усули ўзи шу.

– Алексей Нилич жуда ҳам яхши биладилар Николай Всеволодовични, – тажанглик билан давом этди у, – факат буни яширадилар. Сизнинг капитан Лебядкинни сўраётганингизга келганда, у ҳаммамиздан бурун у билан Петербургда танишган, бунга беш-олти йил бўлиб қолди, у пайтда, Николай Всеволодовичнинг таъбир жоиз бўлса, хаёт даври кўпчиликка маълум эмасди, у пайтлар бизга меҳмон бўлиб келиб, ҳаммамизни бахтиёр этишни хатто хаёлига ҳам келтирмасди. Бизнинг шахзодамиз ўшанда Петербургда ўзининг атрофига бирмунча галатирок одамларни йиғиб, таниш-билишчилик килиб юрди, хуллас. Мана, Алексей Нилич билан ҳам, менимча, танишиб олишган.

– Эҳтиёт бўлинг, Липутин, сизни огоҳлантириб кўяй. Николай Всеволодович тезда бу ерга келмоқчи, у ўзининг кадрилини яхши билади. Ҳеч кимга ўзини хафа қилдириб қўймайди.

– Мен нима қилдим? Ҳаммадан олдин мен айтдим жуда нозик ақл-заковатли одам деб, Варвара Петровнаи ҳам кеча шу маънода хотиржам килиб қўйдим. «Лекин унинг феълига кафолат беролмайман», дедим. Лебядкин ҳам кеча шунга ўхшаш сўз айтди: «Унинг феълидан, дейди, азият чекдим». Эҳ, Степан Трофимович, сизга айғоқчилик, гийбатчилик булар деб айтиш осон, яна эътибор бериб қўйинг, ўзингиз сўраб хол-жонимга қўймадингиз, ижикилаб суриштираведингиз. Варвара Петровна бўлса, нак тўғри нишонга урди: «Сиз, дейди, шахсан бу ишга кизиққан эдингиз, шунинг учун ҳам, сизга мурожаат қиялман». Бўлмасам-чи! Максад нима килиб юрибди бу ерда, бунинг устига бутун жамоатнинг кўз ўнгида олий ҳазратларидан шахсан ҳақоратландим ва буни ичимга ютдим! Мен факат гийбат учун кизикаётганим йўқ, чамаси, бошка бир сабаб-асбобларим ҳам бор. Бугун кўлингизни қисиб кўришади, эртасига эса бутун пок жамоат олдида сизнинг нон-тузингизни еб, хушига келиб қолса, яна башарангизга туширади. Кучи ошиб-тошиб кетган! Аклу ҳуши хотин зотида: капалақлару жўжа хўрозлар! Қадимги ишқ эски

амурлару⁵⁹ канотли помешчиклар, ишқбоз печоринлар. Сиз, Степан Трофимович, эски буйдок, сўккабош одамсиз, сизга айтиш осон, жаноб олийларини деб, мени ғийбатчига чикариш осон. Ўзингиз ҳалиям йигитлардай келишдан кишисиз, қани, бир уйланиб кўринг-чи, ёш суксурдай бир кизни топиб, ана унда кўрасиз, шахзодамизнинг дасидан ўз уйингиз, ўлан тўшагингизда эшик-тешикларинингизни така-так беркитиб, тамбалаб, занжирлаб юришдан бошқа чорангиз қолмайди! Нимасини айтасиз: ана ўша mademoiselle Лебядкинани олинг, шўрликни қамчи билан савалашади, у бечора агарда савдойи ва чўлок бўлмаганда, худо ҳақи ўйлардимки, шўрликкина генералимизнинг кирсу эхтирослари қурбонига айланмадимикин ва худди мана шундан капитан Лебядкиннинг ўз тили билан айтганда, «Оилавий шаъни-номуси барбод бўлиб» азият чекмадимикин. Фақат нозик таъбларига озор етмасмикин, лекин уларга бу ҳам чўт эмас. Уларнинг кайфиятларига мос тушса, ҳеч қандай тар мевани чикитга чикармайдилар. Сиз, мана ғийбат дейсиз, нима, мен жар соляпманми, холбуки, бутун шаҳарнинг жағи тинмай сайраяпти, мен эса фақат тинглайману бошимни сараклатаман: бошни қичирлатиб туриш ман қилинмагандир ахир.

– Шаҳар сайраяптими? Нимани сайрайди шаҳар?

– Тўғрироғи, капитан Лебядкин маст бўлиб бутун шаҳарга жар соляпти, буни бутун майдон тумонот кичкиряпти деяверинг, тўғрими? Менинг айбим нима? Мен фақат дўстларим орасида кизикиб сўйлайман, чунки мен бу ерда ўзимни дўстлар даврасида деб биламан, – у бизга бирин-сирин маъсумона нигоҳ солди. – Яна бир воқеанинг учи чиқиб турибди, бир ўйлаб кўринг: Эмишки, жаноб олийлари Швейцариядан ғоятда нажиба бир киз, нима десам экан, камтарин камсукум ятима, камина ҳам уни таниш бахтига муяссар, ана шу киз билан капитан Лебядкинга бериб қўйиш учун уч юз рубль жўнатади. Лебядкин эса, кимлигини айтолмайман-у, лекин жуда олийжаноб фалончидан, демакки, ишончга молик зотдан пул

⁵⁹ Амур – ишқ маъбудаси.

Ф. М. Достоевский

уч юз эмас, аник минг рубль бўлганини эшитади!.. Ана энди Лебядкин бакириб-чакириб юрибди: кизгина менинг етти юз рубль пулимни ўмарди деб! Полицияга хабар киламан, деб дўқ-пўписани авжга чиқаряпти, бутун шаҳарга шовкин-сурон кўтаряпти...

– Паст, паст одам экансиз! – бирдан ўрнидан туриб кетди муҳандис.

– Э, Лебядкинга Николай Всеволодович уч юз эмас, **МИНГ рубль** юборган деб айтган ўша олийжаноб ишончли одам нак сиз ўзингиз эмасмидингиз. Ахир капитаннинг ўзи маст бўлиб шундай деди.

– Бу... бу бадбахт бир англашилмовчилик. Кимдир хато қилгандир, натижада... Бекор бу, сиз пастлик қилдингиз!..

– Бекор гап деб мен ҳам ишонгим келади, эшитиб хафа бўлиб кетаман, нега деганда, истайсизми-йўқми, орада олийжаноб бир қиз аралашган, аввало етти юз рублга, қолаверса, Николай Всеволодович билан дон олишган деган маънода. Аммо жаноби олийлари парвойига ҳам келтирмайди, маъсума нажиба қизни шарманда қилдим, ё бировнинг хотинини обрўсини тўқдим деб, худди шундай ажабтовур воқеани мен ҳам бошимдан ўтказдим. Уларга бағрикенг нажиб бир одам дуч келиб қолса, уни ўз ҳалол номи билан бошқаларнинг гуноҳини ёпишга мажбур қилишади. Худди шундай нарса бошимдан ўтди; мен ўзимни айтастирман...

– Эҳтиёт бўлинг, Липутин! – ўрнидан турди Степан Трофимович ва ранги оқариб кетди.

– Ишонманг, ишонманг! Кимдир адашган, Лебядкин эса бадмаст... – хитоб киларди муҳандис ифодалаб бўлмас хаяжонга тушиб, – ҳаммаси ойдин бўлади, мен бошқа чидолмайман... бу тубанлик... етар энди, етар!

У хонадан чоғиб чиқиб кетди.

– Сизга нима бўлди? Мен ҳам бирга бораман! – саросимага гушди Липутин ва сакраб туриб, Алексей Ниличнинг ортидан югурди.

VII

Степан Трофимович бир зум ўйланиб турди, кўзлари мени кўрмай менга каради, шляпаси билан таёгини олиб, ҳиста хонадан чиқа бошлади. Мен боягидай унинг орқасидан тушдим. Дарвозадан чиқаркан, менинг кузатиб бор-раётганимни пайкаб, деди:

– Оҳ-ҳа, сиз гувоҳ бўлишингиз мумкин... de l'accident. Vous m'accompagnez, n'est-ce pas?⁶⁰

– Степан Трофимович, наҳотки сиз яна у ёққа борсангиз? Ўйлаб кўринг, нима бўлишини?

Аянч ва ночор табассум, уят ва мутлак ноумид табассум ва айни чоқда аллақандай ғалати шодмонлик билан у андак тўхтаб менга шивирлади:

– Мен «ўзгаларнинг гуноҳи»га уйланолмайман-ку ахир!

Мен фақат шу сўзни кутаётган эдим. Мана, ниҳоят орули, мендан шунча вақт яшириб келинган сўз бир ҳафта лавомидаги айлантиришлару, оҳанжамалардан сўнг тилга олинди. Мен мутлақо ўзимни туюлмади қолдим:

– Мана шунақа ифлос, мана шунақа... тубан фикр Степан Трофимовичдай теран ақл, оқил юрак соҳибидан чиқади деса, ким бунга ишонади... яна Липутингача-я!

У менга қараб кўйди-ю, жавоб бермай ўз йўлига кетди. Мен орқада қолишни хоҳламадим. Мен Варвара Петровна қошида шохидликка ўтмоқчи эдим. У ўзининг хотинларча ожизлиги боис фақат Липутинга ишонганида, мен уни кечирган бўлардим, лекин энди равшан бўлдики, у Липутиндан анча илгарирок ўзи бу нарсаларни тўқиб чиқарган, Липутин эса энди унинг барча шубҳа-гумонларини тасдиқлаган ва ёниб турган ўтга мой қуйганди. У хали ҳеч қандай, ҳаттоки Липутин тилга олган асосларга эга бўлмай туриб, биринчи кунларданок ўйлаб ҳам ўтирмай киздан шубҳаланганди. Варвара Петровнанинг зўравонларча ҳатти-ҳаракатларини эркатой Nicolasнинг дворянча

⁶⁰ Ҳодисалар. Сиз менга ҳамроҳ бўласиз, тўғрими? (франц.)

Ф. М. Достоевский

гунохларини обрӯ-эътиборли одамнинг тўйи воситасида тезрок суваб ташлашга бўлган ашаддий бир уриниш деб тушунди! Ўзининг бу иши учун унинг албатта жазо тортишини истардим.

– O! Dieu qui est si grand et si bon!⁶¹ Ким менга раҳм қилади! – хитоб қилди у яна юз кадамларча юриб ва бирдан юришдан тўхтади.

– Ҳозир уйга қайтайлик, мен сизга ҳаммасини тушунтираман! – кичкирдим мен уни зўр билан уй томонга буриб.

– Ана у! Степан Трофимович, бу сизмисиз? Сизми? – тароватли, шўх, навкирон овоз худди алланечук мусика каби жаранглади шундоқ ёнимизда.

Биз кўрмай қолибмиз, шундоқ яқинимизда кутилмаганда, от минган Лизавета Николаевна ўзининг доимий ҳамроҳи билан пайдо бўлди. У отни тўхтатди.

– Келинг, келинг тезрок! – деб янгроқ, қувноқ овоз билан чорларди у. – Мен ўн икки йил бўлди уни кўрмаганимга, лекин дарров танидим, у эса... Наҳотки, мени танимадингиз?

Степан Трофимович унинг узатилган кўлини ушлади ва лутфу навозиш билан ўпди. У қизга худди дуо ўқиётгандек қарар, лекин сўз айтишга мажоли етмасди.

– Таниди ва хурсанд! Маврикий Николаевич, у мени кўриб лол бўлиб қолди! Нега икки ҳафтадан бери сира келмайсиз? Холам сизни касал, безовта қилмайлик деб айтди; аммо билиб турибман, холам алдаяпти. Мен оёғимни тапиллатиб, сизни уришдим, аммо албатта, албатта сиз биринчи бўлиб келишингизни истадим, шунинг учун сизга киши юбормадим. Вой, худойим, у ҳечам ўзгармабди! – қиз эгардан эгилиб уни кўздан кечирарди, – кулгим келяпти, ҳеч ўзгармабди-я! Ох, йўқ, ажинлар тушибди, кўзи атрофига, икки чеккасига, сочларига оқ оралабди, аммо кўзлари ўша-ўша! Мен ҳам ўзгарибманми? Ўзгарибманми? Вой, нега ҳеч индамайсиз?

⁶¹ O. худойим, ўзинг азизу раҳимсан! (франц.).

Ушбу дамларда уни ўн бир ёшларида Петербургга олиб кетишганда анча тоби бўлмагани ҳақидаги гаплар ёдимга тушди; касал экан, йиғлар ва Степан Трофимовични йўқларди.

– Сиз... мен... – хаяжондан тутилиб-тутилиб гўдиртади Степан Трофимович, – мен ҳозиргина: «Ким менга раҳм қилади!» деб турган эдим ва шу заҳоти сизнинг овозингиз келди... Мен бунни мўъжиза деб ҳисоблайман et je commence a croire⁶².

– En Dieu? En Dieu, qui est La-haut et qui est si grand et si bon?⁶³ Кўрдингизми, мен ҳамма маърузаларингизни жимда сақлайман. Маврикий Николаевич, у менга ўша зайтларда худони қандай тушунтирарди денг en Dieu, qui est si grand et si bon! Колумб Американи очгани ҳақидаги хикояларингиз эсингиздами, ҳамма «Ер, ер!» деб қичкириб юборган экан. Энагам Алёна Фроловнанинг айтишича, мен ўшандан кейин кечаси алаҳсираб «Ер, ер!» – деб қичкириб чиккан эканман. Эсингиздами, менга шахзода Ҳамлетнинг тарихини айтиб берганларингиз? Эсингиздами, Европадан Америкага бечора муҳожирларни қандай олиб боришгани ҳақидаги хикояларингиз? Ҳаммаси ёлғон экан, кейин билдим, қандай олиб боришганини, лекин ўшанда у ёлғонни жуда бопларди, Маврикий Николаевич, унинг ёлғони чиндан яхшироқ эди! Нега сиз Маврикий Николаевичга бундай қараяпсиз? У бутун ер юзидаги энг яхши ва энг садоқатли инсон, сиз уни, албатта, худди мени яхши кўргандек севишингиз керак! Il fait tout ce que je veux⁶⁴. Аммо, отахоним, Степан Трофимович, бу кўчанинг ўртасида туриб ким менга раҳм қилади, деб қичкираётган бўлсангиз, нима яна бахтсиз бўлиб қолдингизми? Бахтсизмисиз, шундайми? Шундайми?

– Энди бахтлиман...

⁶² Мен имон келтира бошлайман (франц.).

⁶³ Худогами? Худогами? Парвардигори аъло ва азиз ва раҳимгами? (франц.)

⁶⁴ У мен нима десам, шуни қилади (франц.).

– Холам хафа қияптими? – давом этарди қиз унга кулок солмай, – ҳамон, ҳамон ўша сержахл, адолатсиз. ва хамишалик қимматли холаминиз! Эсингиздами, боғда мени кучоқлаб йиғлардингиз, мен ҳам сизни юпатиб. ўзим ҳам йиғлардим, – вой, сира чўчиманг бу Маврикий Николаевичдан; у сизни билади, ҳамма-хаммасини билади, анчадан бери, унинг елкасига бош қўйиб истаганча йиғлашингиз мумкин, у истаганча индамай тураверади!.. Шляпангизни кўтаринг, бирпас бошингиздан олинг, бошингизни яқин олиб келинг, оёқ учида туринг, мен ҳозир пешонангиздан ўпиб кўяман, хайрлашаётганимизда мен сизни шундай ўпиб қўйган эдим. Қаранг, анави оймқиз деразадан бизга ҳаваси келиб қараяпти... Қани, яқинрок, яқинрок. Вой, худойим, сочлари намуноча оқариб кетмаса!

Қиз эгардан эгилиб, унинг пешонасидан ўпди.

– Ана, энди сизникига борамиз! Қарда яшашингизни биламан. Мен ҳозир, шу тобда сизникига бораман. Сиз қайсарникига ўзим биринчи бўлиб қираман, кейин кун бўйи менинг уйимда бўласиз. Боринг, боринг, мени кутиб олишга тайёрланинг.

Шундай деб, у ўз ҳамроҳи билан от чоптириб кетди. Биз орқага қайтдик. Степан Трофимович диванга ўтириб, йиглаб юборди.

– Dieu! Dieu! – нидо қиларди у, – enfin une minute de bonheur⁶⁵.

Ўн дақиқалардан сўнг у ваъдасига кўра ўзининг Маврикий Николаевичи билан бирга кириб келди.

– Vous et le bonheur, vous arrivez en meme temps!⁶⁶ – Степан Трофимович уни ўрнидан туриб қаршилади.

– Мана, сизга гулдаста; ҳозир madame Шевалие хузурига бордим, кишда ҳам у байрамларга гул ўстиради. Маврикий Николаевич ҳам шу ерда, танишиб олинг. Мен гул ўрнига пирог келтирмоқчийдим, лекин Маврикий Николаевич бу русларга тўғри келмайди дейди.

⁶⁵ Худойим! Худойим! Ниҳоят, бир дам бахт келди! (франц.)

⁶⁶ Сиз ва бахт, бир пайтда келдингиз (франц.).

Ушбу Маврикий Николаевич деганимиз ўттиз уч
шардаги баланд бўйли, ташки томондан саранжом-са-
шта, батартиб кийинган, кўркам тўпчи капитан бўлиб,
ринчи карашда афт-башараси катта ва гоятда жиддий
ринар, аммо ўзи ҳайрон қоларли даражада назокатли ва
қўнғил, бу унга дастлаб карагандаёқ дархол кўзга ташла-
рди. Шу билан бирга у кўп гапирмас, совуққон кўринар
дўстлашиш учун суйкалмасди. Бизда кўплар уни акли
атта дейишарди; лекин бу унчалар тўғри эмасди.

Мен Лизавета Николаевнанинг гўзаллигини таъ-
рлаб ўтирмайман. Унинг гўзаллиги бутун шаҳарда дув-
в гап бўлиб кетганди, бироқ бизнинг айрим хонимла-
чимиз ва ойимкизларимиз бу гапларни ғазаблари келиб
чи этишарди. Уларнинг ичида Лизавета Николаевнани
дархол ёмон кўриб қолганлар ҳам бор эди, аввало, мағрур-
тиги боис: Дроздовлар ҳали ҳеч кимни бу ерда йўқлаш-
маганди, ранжишнинг аввал сабаби шу, аммо йўқловлар
сечикаётганлигига сабаб, ҳақиқатда Прасковья Иванов-
нанинг бетоблиги эди. Иккинчидан эса у ҳоким рафика-
сининг қариндоши бўлгани учун кўришолмас эди; учин-
чидан эса, у ҳар куни отда сайр қилишига тоқатлари чи-
толмасди. Бизда шу пайтгача хотин-қизлардан суворалар
чиқмаганди; табиийки, отда сайр қилиб юрадиган ва ҳали
ҳеч кимни менсиб йўқламаган Лизавета Николаевнанинг
пайдо бўлиб қолиши жамоатни озурда қилиши турган гап
эди. Дарвоқе, у докторларнинг тавсияси билан от мини-
шини ҳаммалари аллақачон билишар ва зотан кизнинг
касаллиги ҳақида заҳарханда ҳам қилишарди. Қиз чин-
дан ҳам касалманд эди. Унинг оғрикли, асабий, тиним-
сиз безовталиги бир кўргандаёқ кўзга ташланарди. Эвоҳ!
Шўрлик киз гоятда азоб чекарди, булар бари кейинчалик
чаълум бўлди. Эндиликда ўтган вақтларни эсласам, уни
чиройли эди деб айтолмайман, лекин ўша замон кўзимга
гўзал бўлиб кўринарди. Балки ҳатто унчалар ҳам хушрўй
эмасди. У баланд бўйли, хивичдай ингичка, аммо чайир
ва кучли, юз тархининг ҳатто номавзунлиги билан ҳайрат-
га соларди. Кўзлари қандайдир калмоқи кисик эди; ранги

ок, ёноклари бўртма, ўзи буғдой мағиз ва юзи ориқ эди; лекин унинг юзида ғолиб келувчи ва ўзига тортувчи оҳанграбо зоҳир эди! Қора кўзлари ёниб турар ва ундан қандайдир қудрат ёғиларди; у «ғолиба ва ғолиб чиқиш учун» намоён бўларди. У мағрур ва гоҳо такаббур туюларди; билмайман, у оккўнгил бўлганми ё йўқми; лекин у шундай бўлишни ўлардай хоҳларди ва ўзини бироз бўлса-да, оккўнгил кўрсатишга мажбур қилиб, тоза ҳам қийналарди. Бу хилқатда жуда ҳам кўп гўзал интилишлар ва энг адолатли ташаббуслар бўй кўрсатарди; унда ҳамма нарса доимо ўз даражасини топишни истар, аммо тополмас, бари-бари бошдан-оёқ бесару сомон, туғён ва безовталиқда эди. Эҳтимол, у ўзига нисбатан ҳаддан ташқари жиддий талаблар билан ёндашар, ҳеч қачон ушбу талабларни қондириш учун ўзида қуч тополмасди.

У диванга ўтириб хонани кўздан кечира бошлади.

– Нега мен шундай дамларда доим жуда ғамгин бўлиб қоламан, қани, топнинг-чи, алломайи замон? Мен бутун ҳаётимда ўйлардимки, сизни кўрсам, ва ҳаммасини ёдимга солсам, худо ҳам биледи, қанчалар хурсанд бўлардим, мана энди унчалар ҳам хурсанд эмасга ўхшайман, ваҳоланки, сизни яхши кўраман... Оҳ, худойим, у менинг суратимни осиб қўйибди! Беринг менга, у менинг эсимда, эсимда!

Бундан тўққиз йиллар илғари Дроздовлар Степан Трофимовичга Петербургдан ўн икки яшар Лизанинг акварель бўёқда ишланган мўъжаз ажойиб суратини тортик қилиб жўнатишган, ўшандан бери сурат доимо деворда осиглик турарди.

– Вой, мен шунақа чиройли кизмидим? Вой, менинг юзим шунақамиди?

У ўрнидан туриб, қўлида сурат ойнага қаради.

– Олинг тезроқ бунингизни! – хитоб қилди у суратни қайтараркан. – Ҳозир османг, кейин, унга қарагим келмаяпти. – Қиз яна диванга ўтирди. – Бир ҳаёт ўтди, бошқаси бошланди, кейин бу ҳам ўтди, учинчиси бошланди, ҳаммаси – охири йўқ. Охирини худди қайчи билан қийиб қўй-

гандек. Кўрдингизми, қандай эски гапларни гапиряпман, қанча ҳақиқат бор уларда!

Қиз кулимсираб менга қаради; у менга бир неча мартаба кўз кирини ташлаб қўйган эди, аммо Степан Трофимович ҳаяжон ичида мени таништиришни унутган эди.

– Нега менинг суратим ханжарлар тагига осилган? Яна шунча ханжару қиличларни нима қиласиз?

Унинг уйи деворида, ҳақиқатан, билмадим нимага, иккита ётағон қилич чалиштириб осилган, улар устида чинакам чарқасий шамшир ўрнатилганди. Қиз буни сўраркан, менга тик қаради, мен нимадир деб оғиз жуфтлаган эдим, тилимни тишлаб колдим. Степан Трофимовичнинг ниҳоят эсига тушиб, мени унга таништирди.

– Биламан, биламан, – деди киз, – мен жуда хурсандман. Онам ҳам сиз ҳакингизда кўп эшитган. Маврикий Николаевич билан ҳам танишинг, бу ажойиб инсон. Сиз ҳакингизда қизик бир нарса ўйладим: сиз Степан Трофимовичнинг сирдошисиз, тўғрими?

Мен кизариндим.

– Ох, мени кечиринг, мен бунақа демокчимасдим; ундок кулгили эмас, бошқа... (қиз кизарди ва уялиб кетди.)

– Айтганча, ажойиб одам экансиз, уялиб нима қиласиз? Вақтимиз бўлди, Маврикий Николаевич! Степан Трофимович, ярим соатдан кейин бизникига борасиз. Худойимей, тўйиб-тўйиб гаплашамиз! Энди мен сизнинг сирдошингизман, ҳаммаси, ҳаммасини гаплашамиз, тушундингизми?

Степан Трофимович дарров кўркиб кетди.

– О, Маврикий Николаевич ҳаммасини биледи, ундан хижолат бўлманг!

– Нимани биледи?

– Вой, сизни каранг! – деб кичқирди киз ҳайратланиб.

– Вой, рост экан-да, яшириб юришгани! Ишонгим келмаган эди. Дашани ҳам яшириб юришибди. Холам кеча мени Дашанинг олдига қўймади касал деб.

– Аммо... аммо сиз каердан билдингиз?

– Ох, худойим, ҳамма катори. Шу ҳам гап бўлди-ю!

– Нахот, ҳамма билса?..

– Бўлмаса-чи? Ойим, рост, аввалига менинг энагам

Алёна Фроловнадан эшитибдилар; унга сизнинг Настасьянғиз югуриб келиб айтибди. Сиз Настасьяга айтганми-сиз ахир? У сизни айтди деган.

– Мен... мен бир гапиргандим... – ғудранди Степан Трофимович юзи кизариб, – аммо... мен сал учини чиқаргандим... j'etais si nerveux et malade et puis...⁶⁷

Қиз хахолаб кулиб юборди.

– Ёнингизда сирдош махраминғиз йўқмиди, Настасья дуч келиб колувдими, – майли, бас! Унинг эгачилари шаҳарда тўлиб ётибди! Ҳай, ҳечкиси йўқ, барибир эмасми; билса билавермайдими, кайтага яхши. Тезрок боринг, биз эрта овқатланамиз... Э-ҳа, эсимдан чиқибди, – у яна жойига ўтирди, – менга каранг, Шатов дегани ким?

– Шатовми? У Дарья Павловнанинг акаси...

– Биладан, акаси, вой, сизга нима бўлган ўзи! – унинг сўзини кесди киз тоқатсизлаиб. – Унинг кимлигини, қандай одамлигини билмоқчиман?

– C'est un pense-creux d'ici. C'est le meilleur et le plus irascible homme du monde...⁶⁸

– Мен ҳам эшитган эдим унинг ғалати одамлигини.

Аммо, гап бунда эмас. Мен у уч тилни ва инглиз тилини билади, деб эшитгандим. Адабиёт ишлари билан ҳам шуғулланар эмиш. Шунинг учун унга лойик менинг ишларим кўп; менга ёрдамчи керак, қанча тез бўлса, шунча яхши. У ишга рози бўлармикин, йўқми? Уни менга тавсия қилишган эди...

– О, биззаруратан, et vous ferez un bienfait...⁶⁹

– Менга beinfait учун эмас, менга ёрдамчи керак.

– Мен Шатовни анча яхши биладан, – дедим унга, – агар унга айтадиган гапинғиз бўлса, мен дарров бориб келаман.

⁶⁷ Мен тобим қочиб тургандим. бунинг устига... (франц.).

⁶⁸ Шу ерлик ҳаёлпараст. Дунёдаги энг яхши жahlдор одам... (франц.).

⁶⁹ Сиз савоб иш қилган бўласиз (франц.).

Унга айтинг, эртага соат ўн иккига келсин. Аъло!
Миннатдорман. Маврикий Николаевич, тайёрмисиз?

Улар жўнаб кетишди. Мен шу заҳоти Шатовнинг ол-
тига югурдим.

– Mon ami! – останага етганимда оркамдан Степан
Исфимович келди. – Мен қайтиб келганимдан сўнг соат
ўн ёки ўн бирларда албатта олдимга келинг. О, мен сиз-
нинг олдингизда жуда, жуда хижолатдаман ва умуман...
самма-хамманинг олдида.

VIII

Шатов уйда йўқ экан; икки соатдан сўнг яна бордим
яна йўқ. Ниҳоят, соат саккизда ё топарман, ё хат ёзиб
қолдирарман деб бордим; яна топмадим. Унинг уйи берк,
ўзи ҳеч қандай хизматкорсиз ёлғиз турарди. Пастга ту-
шиб Лебядкиндан сўрасаммикин, деган хаёл ҳам келди
қалламга, лекин бу ер ҳам берк, худди бўм-бўш жойдек
сас ҳам эшитилмасди. Мен ўзим эшитган ҳикоялар таъ-
сирида Лебядкиннинг эшиги олдидан қизиксиниб ўтдим.
Охир-оқибат эртасига эртарок келишга қарор қилдим.
Рост, хат ёзиб қолдиришга ҳам унчалик кўнглим чопмади;
Шатов уни олиб ўқимаслиги ҳам мумкин эди, у қайсар ва
тортинчок одам. Иш юришмаганидан дилгир бўлиб, дар-
возадан чиқаётганимда кутилмаганда жаноб Кирилловга
дуч келдим; у уй томонга келатуриб, мени биринчи бўлиб
пайқади. У мендан сўраб-суриштира бошлади, мен бор
гапни айтдим, хат ҳам ёзиб қўйганман дедим.

– Юринг, – деди у, – мен ҳаммасини қиламан.

У, Липутиннинг сўзига қараганда, эрталабдан ҳовли-
даги қўшимча ёғоч уйда жойлашганини эсладим. Унинг
бир ўзига кеңглик қиладиган бу уйда у билан бирга қан-
дайдир қари кар кампир ҳам турар ва унинг хизматлари-
ни ҳам қиларди. Бу уйларнинг асл эгаси ўзи янги солган
бинода истикомат қилар, бошқа бир кўчада ковокхонаси
ҳам бўлиб, кампир, ҳойнаҳой, унинг қариндоши чоги,
ёски уйларга қараб туриш учун қолганди. Ҳовлидаги уй-

нинг хоналари озода, аммо деворга ёпиштирилган қоғозлар эскириб кетганди. Биз кирган уйнинг мебеллари ҳар жойдан йигиб келинган, ҳар хил катта-кичикликда ва ярқисиз эди: устига мовут тортилган иккита қарта столи. зирк ёғочидан ясалган паст жавон, қайси бир кулба ё ошхонадан келтирилган катта тахта стол, болишлари қаттиқ теридан ишланган, суянчиги панжарасимон диван ва стуллар. Бурчак тўрига қадимий санам қўйилган, унинг олдида ҳали биз келмасдан илгариек кампир томонидан шамчирок ёқилганди, деворларга эса мойбўёқда чизилган иккита катта хира сураат осилган: уларнинг бири, чамаси, асрнинг йигирманчи йилларида туширилган марҳум император Николай Павловичнинг сурати; иккинчисидан аллаким архиерей⁷⁰ тасвирланганди.

Жаноб Кириллов ичкарига кириб шам ёқди, бурчакда турган, ҳали очилмаган чамадонидан конверт, сургич ва биллур тамғани олди.

– Хатингизни сургичланг ва конвертга исмингизни ёзинг.

Мен керакмас, деб рад этмокчи бўлдим, аммо у қўймади. Конвертга ёзиб, мен фуражкамни қўлга олдим.

– Мен чой ичарсиз девдим, – деди у, – чой сотиб олдим. Ичасизми?

Мен, майли, дедим. Кампир тезда чой олиб кирди, чой дегани катта чойнақда қайнаган сув, куюк килиб дамланган кичкина чойнақ, иккита катта йирик гулли сопол идиш, курсилдок нон кулча ва бир ликопча тўла ушатилган оқ қанд.

– Чойни яхши кўраман, – деди у, – айникса, кечаси; кўп, хонада юриб ичаман, то тонг оқаргунча. Чет элда кечаси чой ичиш нокулай.

– Тонггача ухламайсизми?

– Ҳар доим; анчадан бери. Оз овқатланаман; доим чой ичаман. Липутин муғомбир, аммо енгилтак.

Унинг тили ечилганига ҳайрон қолдим; мен бундан фойдаланмокчи бўлдим.

⁷⁰ Юқори даражали черков руҳонийси.

Кеча кўнгилни гаш қиладиган гаплар бўлди, – деб
сизим.

У ковоғини уйди.

Бу аҳмоқлик; жуда арзимаган гаплар. Бу ерда ҳамма-
дан кўч гаплар, чунки Лебядкин маст. Мен Липутинга га-
пларганим йўқ, фақат арзимаган нарсаларни тушунтирдим,
ахирки, гирт ёлгон сўзлаяпти. Липутинда ҳавойилик кўп,
шундан тоғ ясайди. Кеча мен Липутинга ишонган эдим.

Бугун эса менгами? – кулиб юбордим мен.

Ахир сиз энди ҳаммасини биласиз. Липутин ё бўш, ё
шўрсиз, ё галамис, ё... ҳасадгўй.

Кейинги сўз мени ҳайратга солди.

Сиз шунча кўп сифатини тилга олдингизки, ажаб-
дан биронтаси баногоҳ тўғри келиб қолса.

Балки бари тўғридир.

Бу гапда ҳам жон бор. Липутиннинг – бош-кети йўқ!
Сизнинг қандайдир асар ёзаётганингизни айтди, шу гап
қирими?

– Нега тўғри бўлмасин? – яна ковоқ солиб ерга тикил-
ди у.

Мен узр сўрадим, буни унчалар билгим келаётгани
сам йўқ, дедим. У кизариб кетди.

– У тўғри айтди, мен ёзаман. Фақат бу бари бир...

Бир зум жим қолдик; у бирдан яна бояғидай болалар-
ча жилмайди.

– Каллалар ҳақидаги гапни ўзи тўқиб чиқарган, китоб-
дан олган, менга ўзи гапириб берди, яхши укмайди, мен
сиз нима учун одамлар ўзларини ўлдиришга журъат эт-
масликларининг сабабларини кидираман; бор гап шу. Бу
сам аммо бари бир.

– Нега журъат этмайдилар? Ўз-ўзини ўлдиришлар
қирими?

– Жуда оз.

– Нахотки сиз шундай десангиз!

У индамади ва ўйга ботиб хона ичида юра бошлади.

– Одамларни ўз-ўзини ўлдиришдан нима сақлаб тура-
ди? – сўрадим ундан. У нима ҳақида гаплашаётган эдик
легандай, менга фаромуш боқди.

– Мен... мен ҳали унча кўп билмайман... икки хурофий фикр тутиб туради, икки нарса; фақат иккита; биттаси жуда кичкина, иккинчиси жуда катта. Лекин кичкинаси ҳам жуда катта.

– Кичкинаси нима?

– Оғрик.

– Оғрик? Наҳот бу муҳим бўлса... бу ерда?

– Энг муҳими. Икки тоифа мавжуд: бировлари ўзларини ё кайғу-ғамга ботиб, ё аччиқлари келиб, ё телбаликдан ўлдирадилар, ё унга бари бир..., бирданига. Улар оғрик ҳақида оз ўйлашади, бирданига. Ақлу ҳуши жойида бўлганлари эса – булар кўп ўйлашади.

– Ақлу ҳуши жойида бўлганлари ҳам борми?

– Жуда кўп. Агар хурофий фикр бўлмаса, яна ҳам кўпаярди; жуда кўп; ҳамма.

– Наҳот ҳамма бўлса?

У индамади.

– Ахир оғриксиз ўлишнинг йўли йўқми?

– Бир тасаввур қилинг, – у менинг кошимда тўхтади, – каттакон уйдаи келадиган бир харсанг тошни тасаввур қилинг; у осилиб турибди; сиз эса унинг тагидасиз; агар у устингизга тушса, бошингизни мажақласа – жонингиз оғрийдими?

– Уйдаи тош бўлсами? Одам кўрқади.

– Мен кўркувни айтаётганим йўқ, – жонингиз оғрийдими?

– Тоғдай харсанг тош, бир миллион пуд келар? Турган гап, ҳеч нарса оғримайди.

– Ростдан ҳам туринг-чи, тош осилган, сиз эса кўркасиз, ёмон оғрийдидеб. Ҳар қандай катта олим, катта доктор, ҳамма, ҳамма жуда кўрқади. Ҳар ким оғримайди, деб биледи ва ҳар ким оғрийдидеб жуда кўрқади.

– Иккинчи сабаб нима, каттаси-чи?

– Нариги дунё.

– Яъни жазоми?

– Бу бари бир. Нариги дунё; фақат нариги дунё.

– Нариги дунёга мутлако ишонмайдиган дахрийлар йўқми?

У яна индамади.

– Сиз балки, ўзингиздан киёс киларсиз?

– Ҳар ким ҳеч ўзига киёс килолмайди, – деб қўйди у кизариб, – қачонки яшаш ва яшамаслик бари бир бўлганда, ана ўшанда бутунлай эрк бўлади. Ҳамма мақсад мана шунда.

– Мақсад? Э унда, балки, ҳеч кимнинг яшагиси келмас?

– Ҳеч ким, – деди у катъият билан.

– Инсон ҳаётни севгани учун ўлимдан кўркади, мен бунини шундай тушунаман, – дедим мен, – табиатнинг амри ҳам шундай.

– Бу қабоҳат, барча ёлғон шунда! – Унинг кўзларида учкунлар сачради. – Ҳаёт бу – оғрик, ҳаёт бу – кўркинч ва одам боласи – бахтсиз. Энди ҳаммаси оғрик ва кўркинч. Энди одам ҳаётни севади, негаки, оғрик ва кўркинч севади. Шундай қилишган. Ҳаёт энди оғрик ва кўркинчдан келади, ана шу батамом ёлғон. Энди одам ҳали ундай одам эмас. Янги одам бўлади, бахтиёр ва мағрур. Яшаш ва яшамаслик бари бир бўлган одам, ана ўша янги одам бўлади. Оғрик ва кўркинчнинг енгган одам ўзи худо бўлади. Анов худо бўлмайди.

– Демак, сизнингча, ўша худо бор экан-да?

– У йўқ, лекин у бор. Тошда оғрик йўқ, лекин тошдан кўркишда оғрик бор. Ўлим кўркинчининг оғриғи худодир. Ким оғрик ва кўркинчнинг енгса, ўша ўзи худо бўлади. Янги ҳаёт ўшанда, янги одам ўшанда, ҳаммаси янги... Ўшанда тарихни икки бўлакка бўлишади: маймун горилладан то худони йўқотгунча ва худони йўқотишдан то...

– То маймун гориллагачами?

– ... Ер ва инсонни жисмонан ўзгартиришгача. Инсон худога айланади ва жисмонан ўзгаради. Дунё ҳам ўзгаради, ишлар ҳам ўзгаради, фикрлар ҳам, хиссиётлар ҳам. Сиз нима деб ўйлайсиз, ўшанда инсон жисмонан ўзгарадими?

– Агарда яшаш ва яшамасликнинг фарки бўлмаса, унда ҳамма ўзини ўлдиради, балки мана шунда ўзгариш бўлади.

– Бари бир, фарки йўқ. Ёлгонни ўлдиришади. Ҳар кимки, асосий эркни истаркан, у ўзини ўлдиришга журъат этсин. Кимки ўзини ўлдиришга журъат этса, у ёлгоннинг сирини билгай. Ундан у ёғига эрк йўқ; бари шунда, ундан нари ҳеч нарса йўқ. Кимки ўзини ўлдиришга журъат этса, ўша худо. Энди ҳар ким кила олади, шунда худо бўлмайди ва ҳеч нарса бўлмайди. Лекин ҳеч ким ҳали бирор маротаба ҳам қилмади.

– Ўзини ўлдирганлар миллионларча.

– Лекин ҳаммаси унчамас, ҳаммаси кўркув ичида ва унга эмас. Кўркувни ўлдириш учун эмас. Кўркувни ўлдириш учунгина кимда-ким ўзини ўлдирса, у ўша захоти худо бўлади.

– Улгурмаса керак, балки, – дедим.

– Бунинг фарки йўқ, – секин, осуда ғурур билан андак гижиниб жавоб берди у. – Таассуфки, сиз худди кулаётганга ўхшайсиз, – кўшиб кўйди у бироздан сўнг.

– Сизнинг кеча жуда аччигингиз чиккан эди, бугун эса алангали сўзлаётган бўлсангиз ҳам, лекин жуда хотиржамсиз, ана шу менга қизик туюляпти.

– Кечами? Кеча кулгили бўлди, – жавоб берди у жилмайиб, – мен сўкишишни ёмон кўраман ва ҳеч қачон кулмайман, – кўшиб кўйди у маъюсланиб.

– Ҳа, кечалари чойхўрлик қилиб тунингизни ношод ўтказаркансиз, – мен ўрнимдан туриб фуражкамни қўлга олдим.

– Шундай деб ўйлайсизми? – жилмайганча бироз ҳайрон бўлиб деди у. – Нега экан? Йўқ, мен... мен билмадим, – чалкашиб кетди бирдан у, – бошқалар қандай, билмайман, бошқалардай бўлолмайман, шуни сезиб тураман. Ҳар ким ўйлайди, ундан кейин ҳозир бошқа нарсани ўйлайди. Мен бошқа нарсани ўйлолмайман, мен бир умр бир нарсани ўйлайман. Худо менга бир умр азоб беради, – деб хулоса чиқарди у бирдан шахд билан.

– Бир нарсани сўрасам бўладими, нега сиз рус тилини тўғри гапирмайсиз? Нахотки чет элда беш йил ичида унутган бўлсангиз?

– Тўғри гапирмаяпманми? Билмадим. Йўқ, чет элда бўлганим учун эмас. Мен доим шундай гапираман... менга бари бир.

– Яна бир нозикрок савол берсам бўладими? Мен сизга тўла ишонаман: сиз одамлар билан учрашишни ёқтирмайсиз ва улар билан кам сўйлашасиз. Нима учун бирдан мен билан очилиб гаплашдингиз?

– Сиз биланми? Сиз кеча яхши ўтирдингиз ва сиз... айтганча, бу бари бир... сиз менинг акамга ўхшайсиз, жуда, хаддан ташқари, – гудранди у кизариб, – у етти йил бўлди, ўлди; акам, жуда кўп, кўп...

– Сизга каттик таъсир кўрсатган бўлса керак-да?

– Й-йўқ, у камгап эди; ҳеч нарса гапирмасди. Мен сизнинг хатингизни бериб кўяман.

У кўлида фонар билан мени дарвозагача кузатиб чиқди, дарвозани ёпмоқчи шекилли, «Девонага ўхшайди», деб кўйдим ичимда. Дарвозада бошка учрашув рўй берди.

IX

Мен эшикнинг баланд остонасига энди кадам кўйган эдим, шунда аллакимнинг кучли кўллари кўкрагимдан тутди.

– Ким бу? – бўқирди кимнингдир овози, – дўстми, душманми? Бўйнингга ол!

– Ўзимиздан, ўзимиздан! – чинқирди шу орада Липутиннинг овози, – бу кишим жаноб Г-в бўладилар, зўр тарбия кўрган, энг юқори доиралар билан алоқадор йигит.

– Юқори доиралар билан бўлса, яхши, 3-зўр т-тарбия... демак, б-билимдон... истеъфодаги капитан Игнат Лебядкин, дунёнинг ва дўстларнинг хизматларига ҳозир у нозир... содиқмисиз, содиқмисиз, аблаҳлар!

Капитан Лебядкин хода ютгандай баланд бўйли, семиз, гўштдор, сочлари жингалак, афт-башараси қип-қи-

Ф. М. Достоевский

зил, оёқда туролмайдиган даражада маст, сўзларни алжиб талаффуз киларди. Мен уни илгари ҳам узокрокдан кўрган эдим.

– Ў, манов-ку! – бўқирди у ҳамон шу ерда фонарини кўтариб турган Кирилловга кўзи тушиб; у муштини кўтармокчи бўлди-ю яна дарҳол туширди.

– Билимлини кечираман! Игнат Лебядкин жу-уда юксак маълумотли...

*Портлаб муҳаббат оташи
Игнат кўксига туташди.
Севастополь деб, бир қўлсиз
Аччиқ кўз ёшлар тўкишди.*

– Майли Севастополда бўлмай, майли, икки қўлим ҳам соғ. аммо кофиясига бокинг! – у маст башарасини менга тикиштириб келарди.

– У кишининг вақти йўқ, вақти йўқ, уйига бориши керак, – деб уни кўндирмокчи бўларди Липутин, – у киши эртага Лизавета Николаевнага айтиб беради.

– Лизаветагами?.. – деб бўқирди у яна, – тўхта, тек тур! Бош-шкаси!

*Отда юлдуз учади
Суворалар ичинда;
Табассумлар сочади –
Аслзода у чиндан.*

«Сувора юлдузга».

– Ахир бу гимннинг ўзи! Эш-шак бўлмасанг агар, бу гимн! Валакисаланглар билмайди! Тўхта! – Мен ташқарига чиқиш учун кучим борича силтаниб уринаётган бўлсам-да, у пальтомдан чангаллаб ушлаб олди. – Унга айтиб кўй, мен номусли валломат одамман, Дашка деганинг эса... Дашкани мен икки бармоғим билан... хўжасининг кули, ботинолмайди...

Мен бор кучим билан уриниб, унинг қўлидан юлкиниб чиқдим ва кўчадан чопиб кетдим, у ерга йикилди. Липутин ортимдан чопди.

– Уни Алексей Нилич кўтариб кўядилар. Биласизми, у ҳозир менга нима деди? – оғзи тинмай гапирарди у ўпкаси шишиб. – Байт-барагини эшитдингиз-ку? У мана шу «Сувога юлдуз»ини эртага тўла исмини кўйиб конвертга солиб Лизавета Николаевнага жўнатади. Қалай, а!

– Гаров ўйнайман, бунга уни сиз кўндиргансиз.

– Ютказасиз! – хахолади Липутин. – Яхши кўриб колган, яхши кўриб колган, мушукдай мов бўлган, бўлмаса, жонидан ҳам ёмон кўрарди, биласизми. У Лизавета Николаевнани отда гашт килиб юргани учун шунчалар ёмон кўриб колдики, кўча-куйда сўкиб юборай деди; сўкди ҳам! Уч кун бўлди, у ўтиб кетаётганда, ёмон сўкди, – хайриятки, эшитмади, қутилмаганда бугун унга бағишлаб шиғир ёзганини қаранг! Биласизми, у таваккал килиб кизга оғиз солмоқчи? Рост, рост!

– Сизга жуда хайрон қоламан-да, Липутин, қаерда мана шунақа ярамас иш чикса, дарҳол ўша ерда ҳозир у нозирсиз! – деб кўйдим унга ғазабланиб.

– Аммо сиз, жаноб Г-в, чуқур кетяпсиз; юрак орқага тортиб кетдими дейман, рақибдан кўркиб, а?

– Нима-а-а? – деб кичқирдим йўлимдан тўхтаб.

– Жазангиз, бошқа бир оғиз ҳам айтмайман! Лекин эшитсангиз эди? Бошқасини кўяверинг-у, мана шу тентак энди оддий капитанмас, балки вилоятимиздаги анча салмоқли помешчиклардан бири бўлиб колди, нега деганда шу яқин кунларда Николай Всеволодович собиқ икки юз жондан иборат мулкларини сотдилар, худо ҳақи, рост айтаяпман!.. Ғоятда ишончли одамдан ҳозир билдим. Ана энди бу ёгини ўзингиз пайпаслайверинг; бошқа ҳеч нарса айтмайман; кўришгунча хайр!

Х

Степан Трофимович мени асабий сабрсизлик билан кутарди. Қайтиб келганига бир соатча бўлган эди. Кўзимга худди мастга ўхшарди; дастлаб мен ҳар ҳолда маст бўлса керак, деб ўйладим. Таассуфки, Дроздовларникига боргач, мияси янада қаттиқрок чалкашди.

– Mon ami, бутунлай ишим чувалашиб кетди... Lise... мен бу парини аввалгидай севаман ва эъзозлайман; ҳа, айнан аввалгидай; аммо, афтидан, мени ҳар икковлари интиқ бўлиб кутишган, фақат мендан гап олмокчи бўлишган, яъни сирни билиб оламиз дейишган, кейин ўз йўлига кетаверсин, худо хайрини берсин... Аниқ шундок.

– Уялмайсизми бундай дегани! – кичкириб юбордим мен чидолмай.

– Азиз дўстим, мен ёлғизланиб қолдим. Enfin, c'est ridicule⁷¹. Тасаввур қилинг, ҳаммаси сир-синоатга қоришиб ётибди. Менга бурунлару қулоқлар хусусида ташла нишди, яна аллақандай Петербург сирларини сўраб-суриштиришди. Тўрт йил илгари бўлиб ўтган Nicolas ханго-маларини улар биринчи марта шу ерга келиб эшитишибди-да ахир: «Сиз шу ерда эдингиз, сиз ўз кўзингиз билан кўргансиз, у телба эмиш, тўғрими?» Тушунмайман сира, бу фикр асти қаердан чикди. Nicolasнинг баайни жинни бўлиб чиқиши Прасковьяга нимага керак бўлиб қолди? Бу хотин шуни жуда хоҳлайди, жуда хоҳлайди! Се Margise⁷², отинг қурғур Маврикий Николаевич, Grave homme tout de tete⁷³, наҳот уни кўз остига олишган, ахир унинг ўзи биринчи бўлиб cette pauvre amie⁷⁴ деб хат ёзиб юбормагандими Париждан. Enfin, ўша Прасковьяни хоним cette chere amie дейди, мана шу бир нусха, Гоголнинг ўлмас ижод намунаси Коробочка, фақат қутурган Коробочка, жиззаки Коробочка, яна энг каттайтирилган кўринишда.

– Ундай бўлса, сандиқдай экан-да, яна жуда каттайтирилган бўлса?

– Майли, кичрайтирилган бўлсин, бари бир, фақат гапимни бўлманг, чунки бошим айланиб кетяпти. Ҳаммалари тоза чиртиллатиб тупуришди; Lisедан бошқа; бир киз эса тўхтамай: «Хола, хола» дейди, аммо Lise муғомбир, яна нимадир бор бунда. Сирлар. Аммо кампир би-

⁷¹ Ниҳоят, бу кулгили (франц.).

⁷² Ҳар холда ажойиб, яхши йигит (франц.).

⁷³ Ана шу шўрлик дўстга (франц.).

⁷⁴ Шу азиз дўст (франц.).

лан уришиб қолишди. *Cette pauvre*⁷⁵, хола, рост, ҳаммага зуғум ўтказди... бунинг орасида яна ҳокимнинг рафикасию, жамоатнинг эътиборсизлигию, Қармазиновнинг «эътиборсизлиги»; орага яна бирдан телбалик ҳақидаги гап ҳам суқулиб кириб турибди, се *Lipoutine*, се *que je ne comprends pas*⁷⁶, я-яна, айтишадики, бошини сирка билан ҳўллаган эмиш, яна бу ўртада сиз билан биз ҳам бормиз, бу хатларимиз-у бу шиква-шикоятларимиз... О, хонимни мен қанчалар қийнаб қўйдим, яна шундай бир вақтда! *Je suis un ingrat!*⁷⁷ Қаранг, қайтиб келеам, хоним хат ёзган экан; ўқинг, ўқинг! О, қандоқ паст кетдим, қандоқ паст одам бўлдим мен.

У менга хозиргина Варвара Петровнадан олган хатни кўрсатди. Чамаси, хоним ўзининг эрталаб айтган, «уйда ўтиринг», – деган сўзидан пушаймон бўлганга ўхшайди. Қискагина хат одоб-икром билан ёзилган, лекин сўзлар катъиятли эди ҳар қалай. Индинга, якшанба куни у Степан Трофимовични уйга чакирган, соат ўн иккида келишни тайинлаган, ўз дўстларингиздан биронтасини (кавс ичида менинг номим турарди) ҳамроҳ қилиб олиб келинг, дейилганди. Ўз томонидан Дарья Павловнанинг акаси бўлмиш Шатовни чакиришини билдирганди. «Сиз киздан узил-кесил жавоб олишингиз мумкин, сиз мамнунмисиз шундан? Сиз шу расмиятчиликни илиқиб истаганмидингиз?»

– Охирги расмиятчилик ҳақидаги гижиниб ёзган сўзини қаранг. Шўрлик, шўрлик ҳабибам, бутун умримнинг ҳабибаси! Тан оламан: тақдирнинг кутилмаган бу инояти устимга тошдай кулади... Мен, тан оламан, ҳамон ишонардим, энди эса, *tout est dit*⁷⁸, мен аниқ биламанки, тамом бўлди; *c'est terre ble*⁷⁹. О, қанийди, шу якшанба бутунлай бўлмаса, ҳаммаси-ҳаммаси эскисидай қолса: сиз келардингиз, мен эса бу ерда...

⁷⁵ Бу шўринг курғур (*франц.*).

⁷⁶ Манави Липутин, нимаси бор, ҳеч тушунмайман (*франц.*).

⁷⁷ Мен ношукур одамман (*франц.*).

⁷⁸ Ҳаммаси ҳал бўлди (*франц.*).

⁷⁹ Жуда расво (*франц.*).

– Сизни анави Липутиннинг мағзавалари, гийбат чақимчиликлари чалкаштириб юборди.

– Азиз дўстим, сиз ўзингизнинг дўстона бармогингиз билан менинг яна бир оғриқ жойимга тегиб кетдингиз. Бу дўстона бармоқлар умуман шафкатсиз, гоҳида эса бемаъно, pardon⁸⁰, аммо, ишонасизми, Lise ёнида бўлган пайтимда буларнинг ҳаммасини, ярамасликларни айтяпман, унутгандай бўлдим, яъни мен бутунлай унутмасам ҳам, тентаклигимдан ўзимни бахтиёр кўрсатишга уриндим ва ўзимни мен бахтлиман деб ишонтирдим. Аммо энди... о, энди ушбу олийжаноб, одампарвар, менинг қабих камчиликларимга сабр-токатли аёлни, – дарвоке, унчалар сабр-токатли ҳам эмасдир-ов, лекин мен ўзим шу пуч, ғализ феъл-атворим билан нима деган одамман асти! Ахир, мен бир тантик, инжик боламан, боладай бутунлай худбинман, фақат боладай маъсумлик йўқ менда. Ҳабибам, йигирма йил менинг оркамдан энагадай юрди, cette pauvre хола, Lise буни жуда антика қилиб айтади... Шунда бирдан кутилмаганда бола уйланишни хоҳлаб қолди, уйлантир, уйлантир, хат кетидан хат, унинг эса боши сиркаланган ва... ва мана етишди, якшанба келса, уйланиб олади, ҳазилакам гапми... Нега мен талаб қилдим, нега шунча хатлар ёздим? Айтгандай, унутаё дебман: Lise Дарья Павловнани оғзидан бол томиб мактагани мактаган; тилидан қўймайди ҳар қалай; уни: «C'est un ange⁸¹, фақат ичимдагини топ дейдиганлар хилидан», дейди. Икковлари маслаҳат беришди, ҳатто Прасковья... дарвоке, Прасковья маслаҳат бермади. О, мунча заҳар босган шу Коробочкани! Э, Lise нинг ўзи ҳам умуман маслаҳат бергани йўқ: «Уйланиб нима қиласиз, олимона роҳат-фароғатда юрвермайсизми». Хаҳолаб кулади. Мен унинг хаҳолаб қулганини кечирдим, нега деганда, унинг ўзининг юрагини ит тирнаб ётибди. Бироқ, улар, сиз аёл кишингиз бўлма-са, қийналиб қоласиз дейишади. Кексалик яқинлашяпти,

⁸⁰ Кечиринг (*франц.*).

⁸¹ Бу фаришта (*франц.*).

отин эса сизга қарайди, яна нима... *Ma foi*⁸², мен ўзим
сам, сиз билан гаплашиб ўтириб, ичимда шуни ўйлайман,
догов-далговда ўтган кунларимнинг адоғида қисмат менга
ни тухфа қилиб юборди, у менга қарайди, ёки яна нима...
спип⁸³, уй ишларида керак бўлади. Қаранг, уйим бесаран-
лом бўлиб ётибди, ҳаммаёк тартибсиз, қаранг, ивирсик,
боя йиғиштириб қўй, деб буюрдим, қаранг, китоб полга
тушиб кетган. *La pauvre amie* уйингиз ивирсик деб жаҳли
чиқади... О, энди унинг овози янграмайди бу ерда! *Vingt
ans!*⁸⁴ Тагин денг, уларнинг кўлларида имзосиз хатлар бор,
гасаввур қилинг, эмишки, *Nicolas* мулкни Лебядкинга сот-
ган. *C'est un monstre, et enfin*⁸⁵. Ким ўзи Лебядкин? *Lise*
эшитгани эшитган, унинг эшитганини кўрсангиз! Мен
унинг хахолаб кулганини кечирдим, унинг қандай тинглаб
ўтиришини кўрдим, яна шу анов се *Maurise*... мен унинг
ўрнида ҳозир бўлишни истамасдим, *brave homme tout de
me*, аммо бироз тортинчоқ; э, худо хайрини берсин...

Унинг овози ўчди; у чарчаб, фикрлари чувалашиб,
толиққан кўзларини ерга тикканча кимирламай мунга-
йиб ўтирарди. Мен орага тушган сукунатдан фойдаланиб,
Филипповнинг уйига борганимни айтдим, ҳақиқатан Ле-
бядкиннинг сингиси (мен уни кўрганим йўқ) бир пайтлар
*Nicolas*нинг Липутин таъбири билан айтганда, ҳаётининг
сирли бир даврида қандайдир ва қайси бир аҳволда унинг
қурбониға айланган бўлиши мумкин ва Лебядкин қандай-
дир сабаб билан *Nicolas*дан пул олиб турса керак, бор-йўқ
гап шу, деб ўз фикримни курук, аммо кескин баён қилдим.
Дарья Павловна ҳақидаги ғийбатларга келганда, булар
бари бекор гаплар, аблах Липутиннинг иғволари, дедим,
Алексей Ниличнинг ўзи ҳам буни ёниб-куйиб тасдиқла-
япти, унга ишонмасликка эса ҳеч қандай асос йўқ. Степан
Трофимович менинг бу ишонч билан айтган сўзларимни

⁸² Бинобарин (*франц.*).

⁸³ Ниҳоят (*франц.*).

⁸⁴ Йигирма йил (*франц.*).

⁸⁵ Бу баднамо; ва ниҳоят (*франц.*).

худди ўзига ҳеч қандай алоқаси йўқдай паришонхотир эшитди. Яна мен Кириллов билан гаплашганимни ҳам эслатиб ўтдим-да, Кириллов балки жинни бўлса керак, деб кўшиб кўйдим.

– У жинни эмас, лекин булар калтафаҳм одамлар, – истар-истамай минғирлади у. – *Ces gens–la supposent la nature et la Societe humaine autres que Dieu ne les a faites et qu’elles ne sont reelemment*⁸⁶. Улар билан мушук-сичкон ўйнашади, аммо Степан Верховенский бу ўйинга кўшилмайди. Мен уларни у пайтлар Петербургда кўрганман, *avec cette chere amie* (о, ўшанда мен ҳабибамни канчалар ранжитардим!) ва уларнинг сўқишларидангина эмас, ҳатто мактовларидан ҳам асло кўркмаганман. Энди ҳам кўркмайман, *mais parlons d’autre chose...*⁸⁷ афтидан, мен ёмон ишлар қилиб кўйдим; буни каранг, мен кеча Дарья Павловнага хат ёзиб юбордим ва... Энди ўзимни кўйишга жой тополмай турибман!

– Нима деб ёздингиз?

– О, азиз дўстим, менга ишонинг, жуда олийжаноб гаплар ҳаммаси. Унга *Nicolas* га ҳам хат ёзганимни маълум қилиб кўйдим беш кун бурун, яна ҳаммаси олийжаноб гаплар.

– Энди билдим! – деб ҳовликиб кичкирдим мен. – Нима ҳақингиз бор эди уларни бундай киёслашга?

– Аммо, *mon cher*, мени бундай каттик эзманг, менга кичкирманг; ўзим эзилиб адо бўлдим, худди... худди суваракдай, яна ниҳоят, назаримда, буларнинг бари нажиб бир алфозда... *en Suisse...*⁸⁸ эхтимол, нимадир бўлгандир деб тахмин қилсангиз, балки ўша ердан бошлангандир. Ахир мен олдиндан уларнинг қалбларида нима борлигини билишим керакдир-ку, чунки... *enfin*, чунки қалбларга ғов

⁸⁶ Бу одамлар табиат ва инсон жамиятини худо яратганидан кўра бошқача тасаввур қиладилар, аслида эса тамомила бошқача (франц.).

⁸⁷ Аммо бошқа гапга ўтайлик (франц.).

⁸⁸ Швейцарияда (франц.).

бўлиб қолмаслик, улар орасида кокилган козиқдай турмаслик учун... Мен факат олийжаноб бир ниятда.

– О, худойим, мунча тентаклик қилмасангиз! – беихтиёр оғзимдан чикиб кетди.

– Тентаклик, тентаклик! – илиб кетди у жон-жаҳди билан. – Сиз ҳеч қачон бундан кўра ақллироқ гап айтмагансиз, c'etait bete, mais que faire, tout est dit⁸⁹. Бари бир, «ўзгаларнинг гуноҳи»га бўлса ҳам, уйланаман, шундоқ бўлгач, нега ҳам хат ёздим? Тўғрими?

– Яна шу гапми!

– О, энди мени кичкириб кўрkitолмайсиз, энди сизнинг олдингиздаги бу Степан Верховенский бошқа; олдингиси ўлди, кўмилди; enfin, tout est dit⁹⁰. Нега кичкирасиз? Ўзингиз уйланмаяпсиз-да, а, сиз муғузли бош кийим киймайсиз-да, а. Яна ғашингиз келяптими? Оҳ, менинг шўрлик дўстим, сиз аёл зотини билмайсиз, мен эса уни билиш учун умримни бағишладим. «Агар дунёни енгишни истасанг, аввало ўзингни енг», сизга ўхшаган ҳаёлпараст Шатовнинг битта ақлли, жўяли гапи шу, менинг рафикамининг акаси. Унинг бу ҳикматли сўзини жону дилим билан қабул қиламан. Ана шундоқ, мен ўзимни енгишга тайёрман ва уйланаман, аммо бутун дунёнинг ўрнига нимага эга бўламан? О, азиз дўстим, уйланиш – ҳар қандай мағрур қалб учун, ҳар қандай эрк учун бу – маънавий ўлим. Уйланиш, хотинли бўлиш мени адоин тамом қилади, куч-қувватим, матонатим, оғмол учун хизматимни тортиб олади, бола-чақа туғилади, бунинг устига балки, улар меники ҳам бўлмайди, ҳа, албатта мендан бўлмайди; доно одам ҳақиқатнинг юзига тик қарашдан кўркмайди... Липутин кеча Nicolasдан тўсик, ғовлар ўртага қўйиб кутулишни айтди; ўша Липутин дегани аҳмоқ. Аёл зоти ҳамма нарсани кўриб-билиб тургувчи зотни ҳам алдайди. Le bon Dieu⁹¹, аёл зотини яратиб нима балога гирифтор бўлажагини бил-

⁸⁹ Бу тентаклик, лекин нима қилай, ҳаммаси ҳал бўлган (франц.).

⁹⁰ Қисқаси, ҳаммаси ҳал бўлган (франц.).

⁹¹ Яратган парвардигор (франц.).

ган, лекин ишончим комилки, аёл ўзи унга халал берган ва охир-окибат ўзини ўзи мана шундок яратган ва... шундок сифатлар қасб этган; акс ҳолда ким бундай офатларни ўз бошига текинга орттиришни истарди? Настасья балки менинг бу даҳриёна фикрларимдан дарғазаб бўлар, аммо... Enfin tout est dit.

Албатта, у мана шундай арзон, қочирик сўзларни ишлатиб, ўзини эркин фикрловчи одамдай кўрсатмаса, сира ўзига ўхшамай қоларди, зеро, унинг даврида бундай жайдари сўз ўйинларини қўллаш гуллаб яшнаган, мана ҳозир ҳам шундай қочирик-киноя билан ўз-ўзини юпатар, аммо бу ҳеч қачон узокка чўзилмасди.

– О, канийди индин дегани, уни ўша якшанбаси ҳеч қачон етиб келмаса! – деб хитоб қилди у кутилмаганда каттик умидсизлик билан, – ёлғиз шу биттагина ҳафтанинг якшанбаси бўлмаса нима қилади – si le miracle existe?⁹² Худо ўз йил, ой, кун ҳисобидан биттагина шу якшанбани ўчириб ташлай қолса, нима қиларди, а, жиллакурса, худосизга ўзининг куч-қудратини намойиш қилиб кўрсатмасмиди? Et que tout soit dit!⁹³ О, мен уни қанчалар севардим! Йигирма йил, тўла йигирма йил, яна у мени ҳеч қачон тушунмаган!

– Лекин сиз кимни айтяпсиз; мен ҳам сизни тушунма-
япман! – сўрадим камоли ажабланиб.

– Vingt ans! Бир марта ҳам мени тушунмади, о, бу шафқатсизлик! Наҳот у мени кўрқиб, муҳтожликдан уйла-
няпти деб ўйласа? О, шармандалик! Хола, хола, мен сенга бола!.. О, билсин, майли, ўша хола, мен йигирма йилдан бери ўз бошимга кўтариб келган бирдан бир ягона аёл эканини! У худди мана шуни билиши керак, бошқача бўлмай-
ди, аксинча, мени ана шу се qu'on appelle le⁹⁴ никоҳ чамба-
раги тагига фақат зўрлаб киритишлари мумкин!

⁹² Агар мўъжизалар бўлса (франц.).

⁹³ Майли, бари барбод бўлсин (франц.).

⁹⁴ Отинг курғур (франц.).

Мен бунчалар шахд-шиддат билан айтилган танбех
хўшларни биринчи марта эшитишим эди. Ростини айтсам,
шундай кулгим кистаётганди. Мен ноҳақ эдим.

– Битта, битта менга шу колди, битта нажот колди! –
куллари билан қарсақ уриб юборди у бошига келиб колган
енги бир фикрдан ларзага тушиб, – энди факат у менинг
ёсчора ўғлим, мени кутқаргай, эвоҳ, о, нега у шу чоккача
келмаётир! О, ўғилчам, о, менинг Петрушам... гарчи мен
ота деб аталмокқа номуносибдирман, тўғрироғи, менким,
йўлбарсдирман, бирок... *Laissez-moi, mon ami*⁹⁵, мен бироз
чўзилай, фикр-ўйларимни йиғиштириб олай. Чарчадим,
гоятда чарчадим, сиз ҳам энди ётиб ухланг, *voyez-vous*⁹⁶,
соат ўн икки бўлди...

⁹⁵ Мени ўз холимга қўйинг, азиз дўстим (*франц.*).

⁹⁶ Кўриб турибсиз-ку (*франц.*).

ТЎРТИНЧИ БОБ

ЧЎЛОҚ ХОТИН

I

Шатов кайсарлик қилмай мен қолдирган хат бўйича пешин чоғида Лизавета Николаевнанинг хузурига келди. Биз бирга қадам ранжида қилдик десак ҳам бўлади; мен ҳам бу ерга биринчи келишим. Улар барчалари, яъни Лиза, ойиси ва Маврикий Николаевич катта залда бахслашиб ўтиришарди. Ойиси Лизадан фортепианода қандайдир бир вальсни ўйнаб беришни сўраган, кизи ўша вальсни чала бошлаганда, бу ўша вальс эмас, деб тихирлик қиларди. Маврикий Николаевич соддадиллик қилиб, Лизанинг ёнини олган ва бу айни ўша вальснинг ўзи деб ишонтиришга уринарди; кампир алами келиб, йиғлаб юборганди. У касалга чалинган, оёқда базўр юрарди. Унинг оёғи шишиб кетган ва мана бир неча кундан буён инжиклик қилар, арзимаган нарса учун тирнок остидан кир излар, шунга қарамай Лизадан бироз чўчиб ҳам турарди. Бизни хурсанд бўлиб кутиб олишди. Лиза мамнуниятдан кизариб, Шатовни олиб келганим боис тегси деб кўйди-да, унга кизиксиниб караганча пешвоз юрди.

Шатов эшик олдида ўнғайсизланиб туриб қолди. Лиза унга яхши келибсиз, деб миннатдорлик билдириб, ойисининг олдига олиб борди.

– Бу кишини сизга айтган эдим, жаноб Шатов, буниси жаноб Г-в, менинг ва Степан Трофимовичнинг яқин дўстимиз. Маврикий Николаевич ҳам кеча танишиб олди.

– Профессори қайси бири?

– Профессор йўқ бу ерда, ойи.

– Йўқ, бор, сен ўзинг айтгансан, профессор келади деб; балки манави бўлса керак, – деб у ижирғаниб Шатовни кўрсатди.

– Мен сизга ҳеч қачон профессор келади деб айтганим йўқ. Жаноб Г-в хизматда, жаноб Шатов эса собиқ талаба.

– Талабами, профессорми, бари бир университетдан. Сен баҳслашсанг, бас. Швейцариядагиси эса соқол-мўй-ловли эди.

– Ойим Степан Трофимовичнинг ўглини доим профессор дейди, – деб Лиза Шатовни залнинг нариги ёғига олиб бориб, диванга ўтқизди.

– Оёғи шишиб кетган маҳалларда доим шунақа бўлиб қоладилар, тушунгандирсиз, касал, – деб шипшиди Лиза Шатовга, ҳамон уни ҳаддан ортик қизиксиниб кузатиб, айникса, бошидаги бир тутам хурпайган сочи тўхтовсиз эътиборини тортарди.

– Сиз ҳарбиймисиз? – деб сўради кампир мендан, Лиза мени раҳмсиз суратда у билан бирга қолдирган эди.

– Йў-ўқ, мен хизмат қиламан...

– Жаноб Г-в Степан Трофимовичнинг кадрдон дўсти, – деб яна изоҳ берди Лиза шу заҳоти.

– Степан Трофимовичда хизмат қиласизми? Ахир у ҳам профессор эмасми?

– Ох, ойижон-ей, сиз кечаси ҳам профессорларни туш кўриб чиксангиз керак, – гаши келиб қичқирди Лиза.

– Ўнгимдагилари ҳам етиб ортади. Сен доим онангга гап қайтарасан. Сиз бундан тўрт йил аввал Николай Всеволодович келганда, шу ердямидингиз?

Мен тасдиқлаб, жавоб бердим.

– Аллақандай инглиз киши ҳам сизлар билан бўлганмиди?

– Йўқ, бўлмаган.

Лиза кулиб юборди.

– Ана, кўрдингизми, ҳеч қанақа инглиз бўлмаган, ҳаммаси ғирт ёлгон. Варвара Петровна ҳам, Степан Трофимович ҳам икковлари ёлгон айтишган. Ҳаммалари ёлгончи.

– Холам ва Степан Трофимович кеча Николай Всеволодовични Шекспирнинг «Генрих IV» асаридаги шахзода Гаррига ўхшайди, деб гапиришган эди, ойим шундан ке-

либ чикиб, инглиз йўқ эди-ку, деяртилар, – тушунтирди Лиза.

– Гарри бўлмаса, демак, инглиз ҳам бўлмаган. Фақат Николай Всеволодовичнинг ўзи айланиб юрган.

– Ишонинг, ойим атай шундай деб айтяпти, – Шатовга тушунтиришни зарур топди Лиза, – ойим Шекспирни жуда яхши билади. Мен ўзим унга «Отелло»нинг биринчи кисмини ўқиб берганман; аммо ҳозир касали унга каттик азоб беряпти. Ойи, эшитдингизми, соат ўн иккига занг уряпти, дори ичадиган вақтингиз бўлди.

– Доктор келди, – эшикда хизматкор киз кўринди.

Кампир ўрнидан кўзгалди ва кучукчасини чакира бошлади: «Замирка, Замирка, лоақал сен юр, мен билан».

Қари, хунук, кичкина кучук Замирка унга кулок солмай, Лиза ўтирган диваннинг тагига кириб кетди.

– Хохламайсанми? Мен ҳам сени хохламайман. Яхши колинг, отагинам, сизнинг исми шарифингизни билмайман, – менга караб деди у.

– Антон Лаврентьевич...

– Э, бари бир, бир кулоғимдан кириб, иккинчи кулоғимдан чикиб кетади. Мени кузатиб ўтирманг, Маврикий Николаевич, мен фақат Замиркани чақирдим. Худога шукур, хали ўз оёғим билан юриб бораман, эртага эса сайрга чикаман.

У жаҳл билан залдан чикиб кетди.

– Антон Лаврентьевич, сиз Маврикий Николаевич билан гаплашиб ўтиринг, ишонинг, агар яқиндан танишиб олсангизлар, ҳар икковларингизга фойда бўлади, – Лиза шундай деди-да, Маврикий Николаевичга дўстона жилмайиб кўйди, унинг бу нигоҳидан Маврикий Николаевич ял-ял яшнаб кетди. Мен бошка қиладиган иш-хуш бўлмагач, Маврикий Николаевич ёнида қолдим.

II

Мен ҳайронман, Лизавета Николаевнанинг Шатов билан битирадиган иши фақат адабий ишларга тегишли экан. Нимагалигини ўзим ҳам билмайман-у, лекин менга

Мен кандайдир бошқа бир нарса юзасидан чакиргандай бўлиб туюларди. Улар гап-сўзларини биздан яширишмас, баланд овоз чиқариб сўйлашар, шунинг учун биз Маврикий Николаевич билан бирга кулок солиб, тинглаб ўтирдик; кейин улар бизни ҳам суҳбатга тортишди. Ҳамма гап шунда эдики, Лизавета Николаевна анчадан буён ўзининг назарида жуда фойдали китоб чиқаришни мўлжаллаб юрар, аммо бу соҳада тамомила тажрибасизлиги сабабли биронта биладиган ходимга муҳтож эди. У ўз режасини Шатовга шунчалар жиддийлик билан тушунтирардики, бундан ҳатто мен ҳам хайратга тушдим. «Янги чиканлардан шекилли, ўйландим мен, бекорга Швейцарияда бўлмаган». Шатов кўзларини ерга тикиб, қамоли диққат билан тинглар, киборларга дахлдор паришон бир оймкиз ўзига ярашмаган бундай ишларга бел боғлаганлигидан, чамаси, сира ажабланмасди.

Қилиниши керак бўлган ишнинг ўзи бундай эди. Россияда, унинг пойтахти ҳамда вилоятларда жуда кўп газеталар-у бошқа журналлар чиқарилиб, уларда ҳар куни турли воқеа-ходисалар баён этилади. Йил ўтган сайин газеталар тоқчаларга тахланади ёки чикитга чиқарилади, йиртилади, нарсалар ўрашга, қалпоқчалар ясашга ишлатилиб кетади. Босиб чиқарилган жуда кўп фактлар одамларда таассурот уйғотади ва уларнинг хотирасида қолади, аммо орадан йиллар ўтиб, улар эсдан кўтарилади. Кўп кишилар кейин бунга қарагилари келади, лекин ушбу қоғоз варақлари уммонида кўпинча содир бўлиб ўтган воқеанинг на куни, на жойи ва ҳаттоки йилини ҳам аниқ билмай, уни кидириш қанчалар машаққатли меҳнатни талаб қилади. Ҳолбуки, бир йил давомида рўй берган барча фактларни тўплаб бир китобга жамланса, уларни маълум бир режа, маълум бир фикр асосида тартибга солинса, мундарижа, кўрсаткичлар тузилса, ой, кунлари кўрсатилса, ана унда бир бутун ҳолга келган тўплам бир йил давомида кечган рус ҳаётининг бутун хусусиятларини ифодалаб берган бўларди, ваҳоланки, фактлар ҳаётда аслида рўй берганига қараганда ҳаддан ортиқ даражада оз эълон этилади.

– Сон-саноксиз варақлар ўрнига бир нечта қалин китоб пайдо бўлади, тамом-вассалом, – деб қўйди Шатов.

Лекин Лизавета Николаевна фикрини қийналиб, нўноклик билан баён этса-да, ўз ниятини қизгин маъқулларди. Китоб ўзи битта ва ҳаттоки қалин бўлмаслиги керак, деб ишонтиришга тиришарди у. Лекин олайлик, у қалин ва шу билан бирга равшан бўлиши ҳам мумкин, чунки энг муҳими, режада ва фактларни қандай йўналишда тақдим этишда. Албатта, ҳаммасини тикиштириш ва кўчириш шарт эмас. Фармонлар, ҳукумат ишлари, маҳаллий фармойишлар, қонунлар гарчи жуда муҳим фактлар ҳисобланса-да, аммо мўлжалланаётган нашрда уларни эътибордан соқит қилиш мумкин. Жуда кўп нарсаларни четлаб ўтиб, халқнинг маънавий хусусий ҳаётини, рус халқининг айни ушбу дамдаги ҳосиятини у ёки бу даражада акс эттирувчи ҳодисаларни танлаш билан чекланиш лозим бўлади. Албатта, мажмуага ҳамма нарсаларни киритиш мумкин: ғалати-қизик воқеалар, ёнгинлар, хайриялар, ҳар қандай яхши ва ёмон ишлар, ҳар қандай сўзлар ва нутқлар, майли, дарёлар, сув тошқинлари, майли, ҳатто ҳукуматнинг баъзи фармойишлари, лекин булар ичидан фақат даврни тасвирлайдиганларинигина танлаб олинади; барчаси маълум бир қараш, йўналиш, мақсад-ният остида, яхши бир бутунлик, жамулжам ҳодисаларни ёритувчи фикр билан йўғрилади. Ниҳоят, китоб енгил ўқилиши билан ҳам қизиқарли бўлиши, ранг-баранг маълумотлар бериши керак! Таъбир жонз бўлса, бу бир йил ичидаги рус ҳаётининг маънавий-руҳоний, ахлоқий, ички манзарасини гавдалантирмоғи зарур. «Ҳамма бу китобни сотиб олсин, бу китоб ҳамма уйларда ҳар куни стол устида турсин, ҳар куни ўқилсин, – уқтирарди Лиза, – билмайман, ҳамма гап режага боғлиқ, шунинг учун ҳам, сизга мурожаат қиляпман», – сўзини тутатди у. Лиза жуда ҳам қизишиб кетди, гаплари чаларок, мубҳамрок, қоронгирок бўлишига қарамасдан, Шатов барини англаб ета бошлади.

– Демак, қандайдир йўналиш бўлади, фактлар маълум бир йўналиш асосида жамланади, – ғўнғиллади у ҳамон бошини ердан қўтармай.

Асло ундаймас, йўналиш асосида танланмайди, ҳеч қандак йўналишнинг кераги йўқ. Фақат ҳолислик – йўналиш мана шу.

Э, йўналишнинг зарари йўқ, – кимираб кўйди Шава. – бир нарсани қандайдир танлашга киришсангиз, ундан кочиб қутулиб бўлмайди. Фактлар танланишининг ниданок уларни қандай тушунишни кўрсатиб туради. Бу фикрингиз ёмон эмас.

– Бундан чиқди, шунақа китобни чиқарсак бўладими? Хурсанд бўлди Лиза.

– Кўриш ва фикрлаш керак. Бу ҳажми жуда улкан иш. Дарров тўкиб ташлаш қийин. Тажриба зарур. Китобни чиқарганимизда ҳам, қандай нашр этишини ўрганиб олишимиз мушкул. Бунга кўп тажрибалар керак; аммо фикр уч бериб турибди. Фойдали фикр.

Ниҳоят, у бошини кўтарди, кўзлари кувончдан порларди, у бу ишга қизиқиб қолган эди.

– Буни ўзингиз ўйлаб топдингизми? – мулоим бир андиша билан сўради у Лизадан.

– Ўйлаб топиш қийин эмас, режа яратиш қийин, – жилмаярди Лиза, – мен яхши тушунмайман, унча ақлли ҳам эмасман, ўзимга равшан бўлган нарсани кўзлаяпман...

– Кўзлаяпсиз?

– Бу бошқача сўзми? – тез ўсмоқчилади Лиза.

– Бу сўз ҳам бўлаверади; мен ўзимча...

– Чет элларда юрганимдаёқ менинг ҳам бирон нарсага фойдам тегармикин, деб ўйлардим. Пулим бор, аммо бекор ётибди, мен ҳам умум ишига улуш қўшсам бўлмай-дими? Бунинг устига бу фикр ўзидан-ўзи туғилди; уни ҳечам ўйлаб топганим йўқ, бошимга келтириб хурсанд бўлиб кетдим; аммо энди амин бўлдимки, ҳамкорсиз иложи йўқ, чунки ўзим ҳеч нарсани билмайман. Албатта, ҳамкор китобга ҳамнашрлик ҳам қилади. Ишни ўртадан бўламиз: сиз режа қиласиз ва иш юритасиз, ғоя эса мандан, жумладан, нашр учун маблаглар ҳам. Китоб ўз харажатларини қоплар дейман?

– Агар аниқ режа топсак, унда китоб тарқалади.

– Огохлантириб кўяй, мен пул ундирмокчи эмасман, аммо китобнинг сотилиб таркалиб кетишини жуда истайман ва фойда келтирса, бундан фахрланаман.

– Хўп, буларнинг менга нима алоқаси бор?

– Ахир мен сизни ҳамкорликка чакиряпман... тенг ярмига. Сиз режани тузиб чиқасиз.

– Мен режа килоламанми, йўқми, сиз қаердан биласиз?

– Менга сизни айтишган эди, бу ерда ҳам эшитдим... биламан, сиз жуда ақлисиз... ҳам иш қилиясиз... ҳам кўп фикрлайсиз; Швейцарияда Пётр Степанович Верховенский сиз тўғрингизда менга айтган эди, – шошиб кўшимча қилди у. – У жуда ақлли одам, тўғрими?

Шатов бир зум унга ялт этиб каради, лекин шу захоти кўзини ерга қадади.

– Менга Николай Всеволодович ҳам сиз ҳақингизда кўп гапирган...

Шатов бирдан кизариб кетди.

– Айтганча, мана ўша газеталар, – Лиза тайёрлаб, чизимча билан боглаб қўйилган бир ўрам газетани шошиб стулдан қўлига олди, – мен бу ерда фактларни танлаб белгилаганман, йиғиб рақамлар қўйиб чиққанман... ўзингиз кўрасиз.

Шатов ўрамни олди.

– Уйга олиб боринг, кўриб чикинг, сиз қаерда турасиз?

– Богоявленский кўчасидаги Филипповнинг уйида.

– Биламан. У ерда сизга қўшни аллаким капитан турармиш, Лебядкин дейдими? – яна аввалгидай шошиб-пишиб сўради Лиза.

Шатов қўлида ўрамни тутганча қўзғалиш тараддудида бир дақиқа ерга тикилганча ўтириб қолди.

– Бу ишларга сиз бошқа одамни чакирсангиз бўларди, сизга менинг фойдам тегмайди, – деди у ниҳоят қандайдир ғалати тарзда овозини пасайтириб, ҳатто пичирлаб.

Лиза дув қизарди.

– Қандай ишларни айтяпсиз? Маврикий Николаевич!
– қичкирди у, – бояги хатни олиб келинг, илтимос.

Мен ҳам Маврикий Николаевичга эргашиб стол олди-га бордим.

– Манавини каранг, – бирдан менга қараб деди у, каттик ҳаяжонланиб хатни очаркан. – Бирон марта сиз шунга ўхшаган нарсани кўрганмисиз? Илтимос, овозингизни чиқариб ўқинг; жаноб Шатов ҳамма эшитишини хоҳлардим.

Мен ғоятда таажжубга тушиб куйидаги мактубни овозимни чиқариб ўқидим:

«Баркамолалари кизпошша Тушинага,
Марҳаматли ҳазрат олиялари,
Елизавета Николаевна!

*О, қандайин жонона,
Лизавета Тушина,
Қардоши ёнида ҳамроҳ, отда учади,
Жамалак сочларин ўйнаб шамол қучади,
Она бирлан бирга у черковда тиз чўқади
Чеҳралар ўт бўлиб, ажаб лов-лов ёнади.
Мен қонуний никоҳ лаззатларин истарам,
Онаси-ю қизига кўз ёшларим йўлларам.*

Баҳсга нўноқ ўзим туздим.

Марҳаматли ҳазрат олиялари!

Ҳаммасидан ўзимга ачинурман, нега Севастополда кўлдан жудо бўлмадим, мен у ерда бўлмадим, шараф-шон топмадим, хизматда озиқ-овқат, кийим-бош ташидим, тубан тушдим. Сиз-ку, кўхна бир илоҳа, мен эсам ҳеч вақодурман, чексиз чексизликка тўйдим. Бунга шеър деб каранг, асло ортиқ эмас, зеро, шеър бари бир сафсата, прозада бу дағал саналса, шеър жойида ўзини оқлар. Мабодо, бир ҳужайрали жонивор инфузория оламни босган сув томчисидан шеър битиб, бағишласа, наҳот куёш бундан аччиқланур! Заррага заррабиндан бокинг. Петербург-

да йирик шохдор чорвалар олий киборлар жамиятининг одамсеварлик клуби ҳақли суратда отлару итларга шафқат билдириб, бир хужайрали жониворларга нафрат ёғдирса, ва уни мутлак тилга олмаса, нега деганда ўзи шунгача ўсиб етмаган бўлса. Мен-да, ўсиб етмадим ул жониворга. Никоҳ фикри балки бағоят кулгилидир, бироқ тезда со-бик икки юз жондан иборат мулк одам ғаразий томони-дан бизнинг кўлга кирур, сиз уни нафратланг. Яна бисёр гап айтурман, ҳужжатлар била бирга ҳатто Сибирга довур борурман. Таклифдан ҳазар қилманг. Зарраи жониворнинг битиги байтда битилди. Капитан Лебядкин, тобе куллари-дурман, бўш вақтим кўп».

– Буни ғирт маёт ва аблаҳ одам ёзган! – кичкириб юбордим мен даргазаб бўлиб. – Мен уни биламан!

– Бу хатни мен кеча олдим, – ҳовлиқиб ва қизариб тушунтира бошлади Лиза, – мен ҳам дарров тушундим биронта тентак ёзганини, онамга ҳам ҳали кўрсатмадим, хафа бўлади деб. Аммо бу килиғини у яна давом эттирадиган бўлса, билмадим, нима қиламан. Маврикий Николаевич бориб келмоқчи бу ишингни тўхтат деб. Мен сизга ҳамкор деб қараганим учун, – Шатовга мурожаат қилди у, – яна сиз ҳам ўша ерда яшаганингиз боисидан, сиздан сўраб билмоқчийдимки, яна ундан нима кутиш мумкин.

– Бадмаст ва аблаҳ, – тўнғиллади нохушлик билан Шатов.

– У ростданам шундай тентакми?

– Жудаям тентак деб бўлмайди уни ҳуши жойида пай-тида.

– Мен бир генерални билардим, у ҳам худди мана шундай шеърлар ёзарди, – кулиб гап қўшдим мен.

– Ҳатто мана шу хатдан ҳам кўришиб турибди ақлу ҳуши жойида эканлиги, – кутилмаганда орага қўшилди индамас Маврикий Николаевич.

– Унинг қандайдир бир синглиси бор эмиш? – сўради Лиза.

– Ҳа, синглиси бор.

– У синглисига зулм ўтказармиш, тўғрими шу?

Шатов яна Лизага каради, ковогини солди, «Менинг нима ишим бор!» – деб тўнғиллаб, эшик томонга юрди.

– Ох, тўхтаб туринг, – ташвишланиб кичкирди Лиза, – Қаёққа кетяпсиз? Биз ҳали кўп нарсаларни гаплашиб олдими керак...

– Нимани гаплашардик. Мен эртага жавобини айтаман...

– Энг асосий нарса босмахона ҳақида! Менга ишонинг, асло ҳазиллашаётганим йўқ, жиддий бир иш қилмоқчиман, – деб ишонтирмоқчи бўларди Лиза борган сари каттиқроқ ҳаяжонга тушиб. – Агар чиқарадиган бўлсак, қаерда босамиз? Ахир бу энг муҳим масала, чунки бунинг учун биз Москвага бормаимиз, бу ердаги босмахоналарнинг эса бундай нашрга кучи етмайди. Мен анчадан бери ўз босмахонамни очаман деб юрибман, сизнинг номингизга, онам ҳам рози бўладилар агарда сизнинг номингизга очилса...

– Мен босмахоначи бўламанми, йўқми, сиз қаердан биласиз? – ковогини уйиб сўради Шатов.

– Ҳали Швейцариядаёқ менга Петр Степанович айтган эди, босма ишларини билади, босмахонани бошқара олади деб. Ҳатто сизга ўзи хат ёзиб бермоқчи эди, аммо мен унутибман.

Ҳозир эслайманки, Шатовнинг туси кочди. У яна бир зум серрайиб туриб колди-ю, сўнг чикиб кетди.

Лизанинг фигони ошди.

– У ҳар доим шундай чикиб кетадими? – менга ўтирилиб сўради у.

Мен елкамни қисиб турган эдим, бирдан Шатов орқасига қайтиб кирди, тўғри стол олдига борди-да, қўлидаги газета ўрамини қўйди:

– Мен ҳамкорлик қилолмайман, вақтим йўқ...

– Нега? Вой, нега? Сиз хафа бўлдингизми? – зориллаган овоз билан эланарди Лиза.

Қизнинг зориллаган саси афтидан уни хайрон қилиб қўйди; бир неча сония у қизнинг нақ юрагини укмоқчи бўлгандай тикилиб назар солди.

– Бари бир, – тўнгиллади у оҳиста, – мен хохламайман...

Шундан сўнг бутунлай кетди. Лиза хайратга тушиб ортик даражада анг-танг бўлиб колди, менга шундай туюлди.

– Жудаям галати одам экан-ку! – баланд овоз билан деди Маврикий Николаевич.

III

«Ғалатилиги» рост, аммо бунинг ҳаммасида ноаник нарсалар кўп эди. Нималардир бунда назарда тутиларди. Мен мутлақо бу нашрга ишонмасдим; кейин анови тентакнинг хати, унда «хужжатлар» бўйича аён бир чакув кўзда тутиларди, улар ҳаммалари бу ҳақда мик этиб оғиз очишмай, бутунлай бошқа нарсаларни гапиришди; ва ниҳоят, бу босмахона ва айнан, у борада сўз очилганда, Шатовнинг бирдан кетиб қолиши... Буларнинг ҳаммасидан мен шундай фикрга келдимки, бу ерда ҳали мен келмаёк бир гап бўлиб ўтган ва унинг нималигини мен билмасдим; бундан чиқадикки, мен бу ерда ортикча эканман ва буларни барининг менга алоқаси йўқ. Кетадиган вақт етган, илк ташриф учун шунинг ўзи кифоя қиларди. Мен хайрлашиш учун Лизавета Николаевнанинг қошига бордим.

Мен ҳам шу ердалигимни у унутгандай эди чоғи, стол ёнида ўйга ботганча, бошини эгиб, гиламдаги бир нуктага кўзини қадаган ҳолда турарди.

– Оҳ, сиз ҳам хайрлашасизми, – бидирлади у одатдаги эркаловчи оҳангда. – Степан Трофимовичга менинг саломимни етказинг ва бизникига тезроқ келсин, уни кўндиринг, Маврикий Николаевич, Антон Лаврентьевич кетяптилар. Кечиринг, онам сиз билан хайрлашгани чиқолмайдилар...

Мен чиқиб, пиллапоядан тушган ҳам эдимки, тўсатдан хизматкор менга остонада етиб олди:

– Бегойим жуда илтимос қилдилар, кайтаркансиз...

– Бегойимми ё Лизавета Николаевнами?

– Ўзлари.

Лиза энди аввал биз ўтирган катта залда эмас, якин-роқдаги бошка кабул хонасида эди. Анави залда энди Маврикий Николаевич ўзи ёлғиз колган, залга чикадиган эшик ҳам зичлаб ёпилганди.

Лиза менга жилмайди, аммо ранг-туси ўчган эди. У хона ўртасида талмовсираб, бир фикрга келолмай тик турарди; аммо бирдан кўлимдан тутиб, индамай дераза олдига олиб борди.

– Мен уни дархол кўришим керак, – дея пичирлади у менга алангали, ўткир, бесабр нигоҳини кадаб, заррача рад жавоби олишни истамай, – мен уни ўз кўзим билан кўришим керак, менга сиз ёрдам беринг.

Унинг ниҳояти жазаваси тутган ва ноумид ҳолда эди.

– Кимни кўрмоқчисиз, Лизавета Николаевна? – ўсмокчилаб сўрадим кўркув ичида.

– Анави Лебядкинани, чўлок хотинни... У ростан ҳам чўлокми?

Мен лол колдим.

– Уни ҳеч қачон кўрмаганман, аммо чўлок деб эшитганман, кеча ҳам эшитдим, – бидирладим мен ўзимни хизматга шай тутиб пичирлаганча.

– Мен уни албатта кўришим зарур. Сиз шу бугунок буни эплаштира оласизми?

Унга жуда каттик ачиндим.

– Бунинг иложи йўқ, ундан сўнг, буни кандок қилишни ҳам мутлақо билмайман, – уни қайтармоқчи бўлиб уриндим, – балки мен Шатовнинг олдига борсаммикин...

– Агар сиз эртага буни қилмасангиз, мен бир ўзим унинг олдига бораман, нега деганда, Маврикий Николаевич бош тортди. Менинг умидим факат сиздан, менинг бошка ҳеч кимим йўқ; мен Шатовга тентак гапларни айтдим... Ишончим комилки, сиз мутлақо софдил ва эҳтимол, менга садоқатли одамсиз, факат эпини қилинг.

Шунда унга ҳар қанча ёрдам керак бўлса, бажонидил бергим келди.

– Мен шундай қилмоқчиман, – жичча ўйландим мен, – ўзим бораман, шу бугунок албатта, албатта уни кўраман!

Шундай қиламанки, албатта кўраман, сизга чин сўзимни бераман; фақат Шатовдан кўмак ўтинишга менга изн беринг.

– Унга айтингки, менинг истагим шу ва мен ортик кутолмайман, лекин боя мен уни лақиллатганим йўқ эди. Эҳтимол, у жуда ҳалол одам бўлгани учун кетиб қолгандир ва унга худди мени лақиллатаётгандек туюлгандир. Мен лақиллатмадим; мен чиндан китоб чиқариш ва босма ташкил этишни истайман...

– У ҳалол, ҳалол, – қизишиб тасдиқладим мен ҳам.

– Ишкилиб, эртага бўлмаса, унда ўзим бораман, нима бўлса бўлар, ҳамма билса билар.

– Мен эртага соат учдан олдин сизникига келолмайман, – писанда қилиб қўйдим сал ҳушим ўзимга келиб.

– Бундан чиқди, соат учда. Бундан чиқди, мен кеча Степан Трофимовичникида сизни ўзимга садоқатли одам, деб тўғри тахмин қилган эканман-да? – жилмайди у менга шоша-пиша хайрлашгани қўлини узатиб ва ёлғизланиб қолган Маврикий Николаевичнинг ҳузурига интилиб.

Мен бериб қўйган ваъдамнинг юкидан эзилиб ташқарига чиқдим, мен нима бўлганлигини англолмасдим. Ҳар ҳолда нотаниш бир эркакка ўз сирини очишдан қўрқмаган бир кизнинг ҳақиқий тугёни менга аён эди. Унинг шундай мушкул дамда мунис табассуми ва кеча менинг юрагимдан ўтган туйғуларни пайкагани ҳақидаги ишораси кўксимни тарс ёргандай бўлди; лекин фақат мен унга ачинардим, ачинардим, – тамом вассалом! Унинг сиру асрорлари мен учун бирдан муқаддас бир нарсага айланди, ва мабодо ҳозир, шу тобда уларни менга ошкор қила бошласалар, унда афтидан мен кулоқларимни беркитиб олган ва ортик эшитишни истамаган бўлардим. Мен фақат олдиндан ниманидир сезгандай эдим... Бироқ шундай бўлса ҳам, мен қандай бу ишни эплашимни сира билолмасдим. Бу ҳам етмагандай, мен ҳар қалай ҳозир ҳам нимани қандай қилишни англамасдим, учрашувми, аммо қандай учрашув? Уларни бир-бирлари билан қандай кўриштириш керак? Бутун умид Шатовдан эди, лекин олдиндан билар эдимки,

у менга ҳеч қандай ёрдам бермайди. Аммо бари бир унинг қошига югурдим.

IV

Фақат хуфтонга бориб мен уни уйдан топдим. Унинг олдида меҳмонлар ўтирганидан ажабландим, уларнинг бири Алексей Нилич бўлиб, иккинчиси Шигалев деган аллаким, мен уни унча танимасдим, у Виргинскийнинг хотинига туғишган ака бўларди.

Бу Шигалев дегани икки ойлардан буён шахримизда меҳмон эди; қаердан келгани менга номаълум; унинг тўғрисида фақат шуни эшитган эдимки, у битта Петербургдаги тараккийпарвар журналда қандайдир бир мақола босиб чиқарган экан. Виргинский мени у билан кўчада тасодифан таништирганди. Умрим бино бўлиб мен бундай шумшайган, тунд, бадқовоқ башарани кўрмаган эдим. У худди дунёнинг вайрон бўлишини кутаётгандек қарарди, яъни башоратларга кўра қачонлардир рўй бериши ёки рўй бермаслиги мумкин бўлган нарса эмас, балки баайни анақа-манақа эрта ўтиб индинига эртаминан, соат ўндан роса йигирма беш дақиқа ўтганда юз беражак ходиса. Воқеан, биз ўшанда бир огиз ҳам гаплашмадик, худди икки тил бириктирган одамдай бир-биримизнинг кўлимизни қисиб кўйдик. Ҳаммадан бурун мени унинг ғайритабиий даражада катта, узун, ялпоқ ва гўштдор, қандайдир ўзгача дикрайган кулоклари ҳайратга солди. Унинг ҳаракатлари қовушмаган ва симиллаган эди. Агар Липутин бизнинг вилоятимизда фаланстера қачон бўлмасин рўёбга чиқишини орзу қилса, бу одам бунинг қачон ва қаерда, қай соатда рўй беришини аниқ биларди. У менда кўрқинчли бир таассурот қолдирди, ҳозир уни Шатовнинг уйда кўриб, мен ғоятда ажабсиндим, ваҳоланки, Шатовнинг умуман меҳмон кутишга тоқати йўқ эди.

Пиллапояданок улар ҳар учовлари баравар баланд овоз чиқариб гаплашаётганлари эшитилиб турар, афтидан, ниманидир тортишардилар; лекин мени кўришлари

биланок жим бўлишди. Улар тик оёқда туриб бахслашар ва энди ҳаммалари ўтиришди, инчунин, менга ҳам ўтиришга тўғри келди. Маъносиз сукут тўла уч дақиқага чўзилди. Шигалев гарчи мени таниган бўлса ҳам, ўзини танимаганга солди, ғараз туфайли эмас, балки ўзи шундок. Алексей Нилич билан бир-биримизга енгил бош эгиб кўйдик, сўз котмадик ва негадир кўл олишиб сўрашмадик. Ниҳоят, Шигалев менга ковогини солиб, жиддий нигоҳ югуртди, шундай килсам, у туриб чикиб кетади деб соддадиллик килди, шекилли. Ниҳоят, Шатов стулдан кўзғалиб тик оёкка турди, шунда негадир бошқалар ҳам бирдан оёкка калкишди. Улар ташқариға хайр-хўшлашмасдан чикишди, фақат Шигалев эшик олдиға борганда кузатиб чиқаётган Шатовга деди:

– Эсингизда бўлсин, сиз ҳисоб берасиз.

– Тупурдим ҳисоб-китобиға, мен ҳеч нарсаға жавобгар эмасман, – деб уни кузатиб кўйди Шатов ва эшикнинг иллагини илди.

– Лойхўрақлар! – деди у менга қараб ва огзини иршайтириб кулди.

Унинг башарасидан жаҳли чиккани сезилиб турар, ўзи биринчи бўлиб сўзға огиз очгани менга ажабтовур туюларди. Одатда мен унинг олдиға кириб колсам (вокеан, камдам-кам холларда), у доим тумшайиб бурчакка бориб ўтирар, тўнг жавоб килар ва фақат анча вақт ўтгандан сўнг у бироз жонланар ва мамнуният билан сўйлашарди. Инчунин, хайрлашаётганда, яна ҳар доим албатта ковок-тумшуғини уяр ва ўз шахсий ғанимини сўкиб чиқараётгандек, сизни кузатиб кўярди.

– Мен кеча анов Алексей Ниличникида чой ичдим, – дедим мен, – у даҳрийлик васвасасиға тушган, шекилли.

– Русларнинг даҳрийлиги ҳеч қачон қочирикдан нариға ўтмаган, – тўнгиллади Шатов олқинди шамнинг ўрниға янгисини кўяркан.

– Йўк, у менга калакачи бўлиб туюлмади; у қочирик у ёқда турсин, содда килиб гапиришни ҳам билмайди, шекилли.

– Қоғоздан чиккан одамлар; булар бари фикр ялтоқликлари, – бамайлихотир деди Шатов бурчакдаги стулга ақки кўлини тиззасига тираб ўтираркан.

– Бунга нафрат-адоват ҳам кўшилган, – деди у бироз ажим тургач, – агарда Россия, ҳатто улар айтганча, қандайдир бирдан бошқача бўлиб қолганда ва қандайдир қутилмаганда чексиз бой-бадавлат ва хуррам-бахтиёр бўлиб кетса, улар ҳаммадан бурун ўзларини ғоятда бахтсиз деб сезардилар. Ана унда улар нафрат ёғдирадиган киши қолмасди, кимнинг башарасига тупуришни, нимани таҳқирлашни билишмасди! Бунда фақат Россияга битмас-туганмас ваҳшиёна нафрат бор, холос, у вужуд-вужудларига сингиб кетган... Ва бунда кўзга кўринмас кулги тагида ҳеч қандай кўз ёшлар ҳам йўқ дунёга кўринмайдиган! Рус леганингизда ҳеч қачон худди мана шу кўзга кўринмас кўз ёшлар ҳақидаги сўздан ортиқ сохта сўз айтилмаган, ха! – деб қичқирди у қаҳрга миниб.

– Вой-бў, нималар деяпсиз асти! – кулиб юбордим мен.

– Сиз эса – «муўтадил либерал» экансиз, – кулиб деди Шатов ҳам. – Биласизми, – деди у бирдан, – мен балки «фикр ялтоқлиги» хусусида ошириб юборгандирман. Бунга жавобан сиз дарҳол айтсангиз керак: «У сен малайдан туғилган, мен малай эмасман», деб.

– Асло ундай демокчи эмасман... кўйинг-э!

– Э, сиз узр сўраманг, мен сиздан кўркмайман. Ўшанда мен малайдан туғилганман, энди эса ўзим ҳам малайга айландим, худди сизга ўхшаган. Бизнинг рус либералимиз энг аввало малай ва доим кимнинг этигини тозалаб кўйсам экан, деб қараб туради.

– Этик дейсизми? Бу нима ўхшатиш?

– Ўхшатишга бало борми? Нима, куляпсизми... Степан Трофимович тўғри айтди, мен тош остида ётибман, босилганман, аммо мажақланган эмасман, фақат тўлған-япман; у буни яхши ўхшатди.

– Степан Трофимович сизни немисларга берилиб кетган дейди, – қулдим мен, – ҳар қалай, биз немислардан бирон нарсалик бўлиб, чўнтагимизга урганмиз.

– Йигирма тийин олиб, юз рубль берганмиз.

Бир зум жим колдик.

– Э, у буни Америкада ётиб орттирган.

– Ким? Нимани орттиради?

– Мен Кирилловни айтяпман. Биз у ёкда тўрт ой у билан ёгоч уйда ерда ётганмиз.

– Нахотки Америкага боргансиз? – хайрон бўлдим. –

Буни аввал ҳеч айтмаган эдингиз.

– Нимасини айтади. Уч йил бурун биз охирги пулимизни сарфлаб, уч киши бўлиб мухожирлар кемасида Америка Штатларига йўл олганмиз, «Америка ишчисининг ҳаётини ўз устимизда синаб кўрмоқчи, шу тарика шахсий тажрибамизда инсоннинг энг оғир ижтимоий аҳволини билмоқчи бўлганмиз». Шундай мақсад билан у ёкка бориб колдик.

– Худойим-ей! – кулиб юбордим мен. – Э, бунинг учун энг яхшиси, ўзимизнинг биронта вилоятга ўрим пайтида борсанглар бўларди, «шахсий тажриба» кандок бўлишини кўрардинглар, Америкага жўнаб юборибсизлар-да, а?

– Биз у ерда бир золим эксплуататорга ёлландик: барча руслар уникида олти киши эдик – талабалар, ҳаттоки мулкларини ташлаб келган помешчиклар, ҳатто зобитлар ҳам бор эди, ҳаммамиз ўшандай юксак улуғвор мақсадни олдимизга қўйганмиз. Ишга шўнғиб кетдик, жикка терга тушамиз, азобимизни еймиз, итдай чарчаймиз, охири, мен билан Кириллов кетиб қолдик – мазамиз қочди, дош беролмадик. Эксплуататор хўжайин ҳисоб-китобда бизни чўмичда қокди, келишилган ўттиз доллар ўрнига менга саккиз, унга ўн беш доллар тўлади; бир эмас, бир неча маротаба калтакландик ҳам. Ана шундай қилиб, ўша ердаги шаҳарчада биз Кириллов билан тўрт ой ишсиз ерда ётганмиз ёнма-ён; мен бир нарсани ўйласам, у бошқа нарсани ўйларди.

– Нахот, хўжайин сизларни урган бўлса, Америкадай жойда-я? Роса уни сўккан бўлсангиз керак?

– Ҳеч-да. Аксинча, биз Кириллов билан дарҳол шундай қарорга келдик: «биз, руслар америкаликлар олди-

да ёш болалардекмиз, уларнинг даражасига етиш учун ё Америкада тугилиш ё ҳар қалай, улар билан узок йиллар бирга ёнма-ён яшаш керак». Э, нимасини айтасиз: арзимаган бир тийинлик нарса учун биздан бир доллар талаб қилишганда, биз жон-жон деб тўлар ва бундан роҳатланардик. Биз кўзимизга нима кўринса, хаммасини мақтардик: спиритизм дейсизми, Линч қонуними, револьверларми, дайдилар. Бир куни йўлда кетаётган эдик, бир киши чўнтагимга тушиб, соч тарогимни олди-да, бошини тарай бошлади; биз Кириллов билан кўз уриштирдик, холос ва бу жуда яхши-ку, дедик ва бу бизга нақадар ёқади...

– Жуда ғалати-я, бу нарсалар калламизга келганидан ташқари, яна рўёбга ҳам чиқади-я, – деб қўйдим мен.

– Қоғоздан чиккан кишилар, – такрорлади Шатов.

– Бирок гарчи «шахсий тажриба» учун бўлса ҳам, муҳожирлар кемасида номаълум бир ерга океанни кесиб ўтишлик – ўлай агар, бу ерда яна аллақандай олийжаноб катъият ва матонат мавжуд... Яна қандай қилиб у ердан қайтиб келдингиз?

– Мен Европага бир кишига хат ёздим, у менга юз рубль жўнатди.

Шатов бу сўзларни айтаркан, доим ерга бир нуқтага тикилиб кўзларини узмас, ҳатто кизишиб кетган чоғларида ҳам бу одатини тарк этмасди. Шунда у бирдан бошини кўтарди:

– Кимлигини билишни истайсизми?

– Ким экан?

– Николай Ставрогин.

У бирдан ўрнидан турди, ўзининг аргувон ёзув столига ўтирилди ва ундан ниманидир кидира бошлади. Бизда мавҳумрок бўлса-да, аммо ишончли бир гап тарқалган эди, унинг хотини Парижда бир қанча вақт Николай Ставрогин билан алоқада бўлган эмиш ва бу воқеа баайни бундан икки йил аввал, демак, Шатов Америкада юрган чоғида юз берган, – яна шуниси ҳам ростки, бу эри билан Женевада ажрашгандан анча кейин бўлиб ўтган. «Мабо-

до, бу гап рост бўлса, нима киларди ҳозир бу номни тилга олиб, айлантириб?» деган хаёл ўтди мендан.

– Мен унга ҳалигача бу пулни қайтарганим йўқ, – бирдан у яна менга ўгирилиб қаради-да, менга каттик синчиклаб тикилиб, яна бурчақдаги ўз жойига ўтирди ва бутунлай бошка овоз билан узук-юлук сўради:

– Сиз бирон иш билан келгандирсиз; нима керак сизга?

Мен дарҳол барчасини солнома тартиби бўйича сўйлаб бердим, кейин яна қўшимча қилиб қўйдимки, боя кизик устида бўйнимга олиб қўйибман, энди эс-хушим жойига келиб ўйлаб қарасам, баттар фикрим чалқашди: бу нарса Лизавета Николаевна учун ниҳоятда муҳим эканлигини тушундим, жуда ёрдам бергим келяпти унга, аммо ҳамма ишқал шундаки, берган ваъдамнинг устидан қандай чиқишни билмайман, ундан ҳам баттарроғи, унга нима деб ваъда берганимни ҳам билмайман. Шундан сўнг, унга бутун ишонч-эътиборни ўртага қўйиб айтдимки, ойимкиз сизни лакиллатишни асло истамаган ва ҳатто буни хаёлига ҳам келтирмаган эди, бу ерда бироз англашилмовчилик бўлди, ойимкиз сизнинг қутилмаганда кетиб колганингиздан каттик ранжиди.

У камоли диққат билан эшитди.

– Одатим курсин, мен кеча ҳақиқатан тентаклик қилдим... Мен нега бундай кетганимни мабодо ўзи тушунмаган бўлса, унда... ўзига яхши.

У ўрнидан турди, эшикка борди, уни қия очиб эшик томонга қулоғини тутди.

– Бу зотни ўзингиз кўрмоқчимисиз?

– Зарури ўзи шу, аммо буни қандай қилиш мумкин? – ўрнимдан туриб кетдим суюниб.

– Шундоқ бораверамиз, бир ўзи ўтирибди. Биз келганимизни билса, акасидан калтак ейди. Мен кўпинча билинтирмай кириб чиқаман. Акаси ҳали яна уни ура бошлаган эди, мен босиб қўйдим.

– Ростдан-а?

– Ростдан; сочидан чангаллаб тортиб олдим, мени ур-
моқчи эди, уни кўрkitиб қўйдим, шу билан гап тугади.
Агар маст-аласт бўлиб келса, эсига тушиб, яна аямай са-
вайди.

Биз дарҳол пастга тушдик.

V

Лебядкиннинг эшиги кия очик, биз бемалол ичкарига кирдик. Уй унча катта бўлмаган иккита искирт, деворла-ринни моғор босган, бир пайтлар ёпиштирилган коғозлар йиртилиб-осилиб ётган хонадан иборат эди. Бир маҳаллар бу ер бир неча йил ошхона бўлган, кейин бу жойнинг хўжайини Филиппов уни янги жой солиб кўчирганди. Ҳозир ўша ошхона вазифасини бажарган хоналар энди бўш, улар берkitиб қўйилган, манави икки хонада эса Лебядкин истиқомат қиларди. Хонада оддий тахта ашёлар, оддий тахта столлар ва битта ён суянчиги йўқ эски кресло жойлашган-ди. Иккинчи хонанинг тўрида устига чит адёл ёпилган каравот турар, у mademoiselle Лебядкинага тегишли бўлиб, капитаннинг ўзи эса ҳар кеча тўғри келган жойда уст-бо-шини ҳам ечмай ухлаб коларди. Ҳаммаёқ искирт, ивирсиқ, шиптир эди; биринчи хонанинг ўртасида катта, семиз, бутунлай хўл латта ётар, яна шу ернинг ўзида кўлмақда эски босиб ташланган бошмоқ кўринарди. Бу ерда ҳеч ким ҳеч қачон қўлини совуқ сувга урмаслиги кўриниб турар-ди; печларга ўт ёқилмас, таом тайёрланмасди; Шатовнинг айтишича, уларнинг самоварлари ҳам йўқ эди. Капитан ўз синглиси билан бирга бу ерга қашшоқ ҳолда келган ва Липутин айтмоқчи, ҳақиқатан, баъзи хонадонларга тиланиб, эланиб бориб юрарди; лекин кутилмаганда, қўлига аллақайдан пул тушиб, дарҳол ароқхўрликка муккасидан кетган, ичкиликбозликдан эс-хушини йиғиштиролмай колган, уй, хўжалик ишлари билан бутунлай шуғулланмай қўйганди.

Мен жуда ҳам кўргим келган mademoiselle Лебядкина иккинчи хонанинг тўрида тахтадан ясалган ошхона сто-

ли ортида тахта сўрида жимгина, кимирламай ўтирарди. Биз эшикни очиб кирганда, у овоз чикармади, ҳатто жойидан кимирламади. Шатовнинг ҳикоя қилишича, уларнинг эшиги ҳам ёпилмас, бир куни эса кечаси билан дахлиз шундок ланг очик қолган эди. Темир шамдондаги ингичка шамнинг хира ёруғида мен ёши балки ўттизларга бориб қолган аёл кишини кўрдим, у касалманд, озгин, эскигина қорамтир чит кўйлақда, узун бўйни ялангоч, кора сийракрок сочлари энсасига икки яшар гўдакнинг муштидай қилиб турмақлаб кўйилганди. У бизга бирозгина шўх-қувнок назар ташлади; унинг олдидаги стол устида шамдондан ташқари кичкина қишлоқ ойнаси, эски қарта тахлами, титилиб кетган қандайдир эски кўшиқлар китобчаси ва бир ёки икки маротаба тишланган немис ок юмшок нони турарди. Mademoiselle Лебядкина упа-элик суриши, лабларини нима биландир бўяши кўзга ташланарди. Узун, ингичка, қорамтир қошларига ҳам сурма тортилганди. Торгина баланд манглайига ёғ-упа суртилганига қарамай, учта узун ажин чизиғи тушганди. Мен унинг оёғи оксашини билардим, лекин бу сафар бизнинг олдимизда у ўрнидан тургани ҳам йўқ, юргани ҳам йўқ. Навраста ёшлик чоғлари, ҳозир сўлиган юзи эҳтимол кўхлик ҳам бўлгандир; аммо унинг осуда, меҳрибон, кўкимтир кўзлари ҳозир ҳам жозибадор эди; унинг мулойим, шўх боккан нигоҳида қандайдир орзу-хаёллар ва самимият барқ урарди. Қулоғимга чалинган казак қамчиси-ю акасининг бебошликлари ҳақидаги гап-сўзлардан сўнг унинг жилмайиб туришида ҳам ифодаланган осуда ва ғоятда мулойим қувноклик мени хайрон қилиб қўйди. Қизиғи, мана шунақа, худонинг жазосига йўлиққан барча хилкатлар қошида одатда одамда пайдо бўладиган кўркув аралаш нафратланиш ўрнига, биринчи қараганимдаёқ менга истарасининг иссиқлиги ёқди, кейин мени нафрат эмас, фақат ачиниш туйғуси тамомила эгаллаб олди.

– Кун бўйи мана шундай ёлғиз, битта ўзи ўтиради, кимирламайди, фол очади ё ойнага термулади, – остондан уни менга кўрсатиб деди Шатов, – акаси уни бокмай-

ди ҳам. Нариги уйдаги кампир гоҳида худо йўлига бирон нима олиб келади; кандай килиб уни ёниб турган шам олдида ёлғиз қолдириш мумкин!

Хайрон қоладиган томони, Шатов худди хонада аёл йўқдай баланд овоз билан сўйларди.

– Салом, Шатушка! – очик чехра билан қаршилади mademoiselle Лебядкина.

– Меҳмон бошлаб келяпман, Марья Тимофеевна, – деди Шатов.

– Меҳмоннинг иззати ўзида. Кимни олиб келдинг, билмайман, бунақаси эсимда йўқ, – у шам ортидан менга синчиклаб қаради-да, яна шу заҳоти Шатовга мурожаат қилди (кейин бутун гаплашиб ўтириш асносида худди мен унинг олдида йўқдай ҳеч иши-хуши бўлмади).

– Тор уйда у ёқдан-бу ёққа юравериб диккинафас бўлиб кетгандирсиз? – деб кулди у, шунда икки катор оппоқ ажойиб текис тишлари қўриниб кетди.

– Зерикдим ҳам, сени ҳам кўргим келди.

Шатов скамейкани столга яқин суриб, ўзи ҳам ўтирди, мени ҳам ёнига ўтқизди.

– Гаплашсам, кўнглим очилади, фақат сенга қарасам кулгим кистайди, Шатушка, худди роҳибга ўхшайсан. Сочингни қачон тараган эдинг? Кел, сочингни тараб кўяй, – у чўнтагидан тарок чиқарди, – ўтган сафар тараганимча, қўл ҳам теккизмагандирсан, хойнаҳой?

– Э, менинг ҳатто тароғим ҳам йўқ, – кулди Шатов.

– Ростданми? Унда сенга ўзим тарок бераман, буни-мас, бошқасини, фақат эсимга сол.

У камоли диққат билан Шатовнинг сочини тарашга тушди, ён томондан ҳатто фарқини чиқарди, ўзини бироз орқага ташлаб, яхши чиқдимми, деб қаради ва ниҳоят, тарокни яна чўнтагига солиб қўйди.

– Биласанми, Шатушка, – бошини чайқади у, – ўзинг ақлли кишисан-у, зерикиб юрасан. Сизларнинг ҳаммангизга қараб хайрон бўламан; одамлар нимага зерикишини тушунмайман. Қайғу зерикиш эмас, менинг димогим чоғ.

– Аканг билан ҳам димогинг чоғми?

– Лебядкинни айтяпсанми? У менинг малайим. Менга бари бир, у шу ердами, шу ерда эмасми? Уни чакириб айтаман: «Лебядкин, сув олиб кел, Лебядкин, оёк кийимимни бер деб», – у чопкиллаб килади; баъзан ҳаддингдан ошасан, унга кулгим кистайди.

– Худди ўзи, худди ўзи, – яна андиша қилиб ўтирмай баланд овозда деди менга Шатов, – у акасини худди малайдай нуқийди; «Лебядкин, сув келтир», деб кичкиргани ва хахолаб кулганини ўзим эшитганман; фарқи шундаки, у сув олиб келиш учун югурмайди, балки синглисини калтаклайди; аммо синглиси ундан заррача кўркмайди. Унинг ҳар куни қандайдир асаб тутқаноғи тутади, шундан кейин эси кетади, ҳамма нарсани унутади ва доим вақтни чалкаштириб юради. Биз кириб келган вақтимизни у эслайди деб ўйлайсизми, балки эслар ҳам, аммо чамаси, ҳаммасини ўзича ўзгартириб юборган, энди у бизни қандайдир бошқа одамлар ўрнида кўради, лекин мен Шатушка эканлигим эсида туради. Менинг бакириб сўзлаётганимнинг ҳечкиси йўқ; у билан гаплашмаётганларни у дарҳол тингламай кўяди ва шу заҳоти ўз хаёлларига ғарк бўлади; ҳа, баайни ғарк бўлади. Ҳаддан ташқари хаёлпараст; саккиз соатлаб, уззу кун бир жойда ўтиради. Ана олдида юмшоқ нон турибди, уни эрталабдан бери фақат бир марта тишлаган бўлса керак, қолганини эртага ейди. Мана энди картада фол кўра бошлади...

– Фол очишга очаман-а, Шатушка, лекин қандайдир бошқача нарсалар чиқади, – илиб кетди бирдан Марья Тимофеевна охириги айтилган сўзларни илғаб қолиб ва, қарамай чап қўлини юмшоқ нонга чўзди (афтидан, буни ҳам эшитиб қолиб). Нонни қўлига тутди, лекин уни чап қўлида бир неча вақт ушлаб тургач, гапга берилиб кетиб, ўзи ҳам эътибор бермай яна жойиға қўйди, бир тишлам емади. – Нукул бир хил чиқади: йўл, ёмон киши, кимнингдир макри, ўлим тўшаги, қаёқдандир келган хат, кутилмаган хабар – ҳаммаси ёлғон нарсалар бўлса керак, Шатушка, сен нима деб ўйлайсан? Ҳамонки, одамлар ёлғон гапиришаркан, нега энди қарталар алдамасин? – у бирдан қарталарни

аралаштириб ташлади. – Шуни бир маҳал Прасковья онага айтсам, жуда табаррук аёл, олдимга картада фол кўриш учун игуменя-онадан яширикча хужрамга келарди. Бир у эмас, бошқалари ҳам келишарди. Ох-вох килишиб, бошларини чайкашиб, уни каранг, муни каранг килишарди, мен эса кулардим: «Ўн икки йилдан бери келмаган хат яна қачон келади, онагинам Прасковья», дердим. Унинг қизини эри қайларгадир Туркияга олиб кетган, ўн икки йилдан бери дом-дараги йўқ. Буни карангки, эртасига кечки пайт игуменя-онанинг хужрасида (у князлар уругидан бўлади) чой ичиб ўтирувдик, яна битта қандайдир хаёлпараст бегойим ва яна менга ўзи кизикчирок туюлган афон роҳиби меҳмон бўлиб келган экан. Нима экан десанг Шатушка, ўша роҳиб чол ўша куни эрталаб Прасковья онага Туркиядаги қизидан хат олиб келган экан – ана сенга гиштин валет – кутилмаган хат-хабар! Чойни ичиб ўтирибмиз, афон роҳиби игуменя-онага шундай деб колди: «Мурувватли игуменя-она, парвардигор сизнинг хонақоҳингизни муборак назари билан бархурдор айладиким, саждагоҳ пучмоқларида шундай бебаҳо хазинани асраб келмоқдасиз, бунга нима етсин дунёда». – «Қанақа хазинани айтаяпсиз?» – деб сўради игуменя-она. – «Девона Лизавета она-чи». Бизда олди тўсик билан ўралган девор ичига бир саржин узунасига ва икки газ баландламасига бир катак ясалган. Лизавета девона шу катакда темир тўсик ортида ўн етти йилдан буён ўтиради, ёзин-кишин ёлғиз бўз кўйлак кияди ва доим ё хас чўп биланми, ё биронта халачўп биланми, кўйлагини нуқиб савагани-саваган, бир оғиз сўз айтмайди, ўн етти йилдан бери на ювинади ва на кашинади. Қишда унга пўстинча беришади ва ҳар куни бир бурда нон билан бир товок сув тутишади. Художўйлар кўриб охвох килишади, ачинишади, пул кўйишади. «Мана шундай хазина топганмиз», дейди игуменя-она (жаҳли чиқди; Лизавета девонани жинидан ҳам ёмон кўрарди), – Лизавета факат алам-аччик килиб ўтирибди, ҳаммасига кашанглиги сабаб, ҳаммаси факат фирибгарлик. Менга бу нарса ёкмади; ўша пайтлар мен ўзим ҳам узлатга ётсаммикин,

деб юрардим. «Менимча, дедим мен ўшанда худо ва табиат ҳаммаси битта нарса». Улар ҳаммаси шунда: «Ана холос!» – деб юборишди. Игуменя-она кулиб юборди, бегойим ниманидир шивирлашиб гаплашди, мени ёнига чакириб эркалатди, бегойим эса менга пушти рўмолча совга қилди, хохласанг, кўрсатаман? Роҳиб чол эса дарҳол менга насиҳат қилишга киришди, мулоийм ва юмшоқ Гапирди, гапларидан ақл ёгилиб турарди; тинглаб ўтирдим. «Тушундингми?» – деб сўради. «Йўқ, дедим, ҳеч вако тушунмадим, мени ўз холимга тинч қўйинг», дедим. Ана ўшандан буён улар мени бутунлай ўз холимга ёлғиз қўйишган, Шатушка. Яна черковдан чиқиб келаётганимизда бир кекса роҳиба кулоғимга: «Модари худо кимдир, нима дейсан?» – деб шивирлади. «Азиз ва азим она, деб жавоб бердим, бутун одамзоднинг умиди». – «Шундай, дейди, модари худо-азиз ва азим она – қора гил тупрок бўлади, одам боласига ундан азим шодлик етади. Ва заминдаги ҳар қандай қайғу ва ҳар қандай заминда тўкилган кўз ёш – биз учун шод-хуррамликдир; сен ўз кўз ёшларинг билан остингдаги қора ерни ярим кулоч чуқурликда суғорсанг, ана шу захоти бутун жисму жонинг қувончга тўлади. Шундан сўнг сенга ҳеч бир, ҳеч бир қайғу-ғам бошка бўлмагай, ва башорат мана шунда, деди». Бу сўз ўшанда юрагимга тўкилди. Ўшандан бери худога илтижо этиб ибодатга турсам, ҳар сафар эгилиб таъзим қилиб ерни ўпаман, ўпаману тинмай йиглайман. Сенга очигини айтайинми, Шатушка: бу кўз ёшларда ҳеч бир ёмонлик йўқ; сенинг ҳеч қандай қайғу-ғаминг бўлмаган тақдирда ҳам, барибир кўз ёшларинг қувончдан шашқатор оқади. Кўз ёшлар ўзи шундай оқаверади, гапнинг тўғриси. Баъзи вақтлар мен қўл бўйига бориб қолардим; бир томонда бизнинг хонақоҳимиз, нариги томонда – бизнинг Тикка тоғимиз, уни шундай тикка тоғ деб аташган. Мен ана шу тоғ устига чиқиб, машрикқа юзимни бураман, ерга пешонамни қўяману йиглайман, йиглайвераман ва билмайман қанча вақт йиглаганимни, ўшанда мен ҳеч нарсани эслолмайман, ўшанда мен ҳеч нарсани биллолмайман. Кейин ўрнимдан

гураману оркамга карайман, куёш эса ботиб боради, яна шунчалар катта, шунчалар мухташам, шунчалар шавкатли, – сен куёшга карашни яхши кўрасанми, Шатушка? Яхши-ю, жуда ҳасратли. Кейин яна юзимни машрикка бураман, Тикка тоғимизнинг сояси, ҳа, сояси кўл юзасидан узок-узокларга худди ўқдай югуриб, узайиб-узайиб, ингичкаланиб чақиримлаган узокларга чўзилиб кетади то кўлдаги оролларга довур, ва ўша тошлок орол сояни бутунлай қоқ иккига ажратиб ташлайди, ана шунда куёш ҳам ботади батамом, ва сўнг бирдан ўчади. Шунда менинг ҳам қайғуларим зўраяди, ва шунда бирдан хотирам ҳам ўзимга қайтади, хуфтондан кўркаман, Шатушка. Кейин ўз бўбагимни эслаб мунгрнаман, йиғлайман...

– Бормиди боланг? – уни бениҳоя диққат билан тинглаётган Шатов тирсаги билан мени туртди.

– Бўлмаса-чи: мўъжазгина, гул япрогидайгина, тирноқчалари шундай кичкина-кичкина, факат бутун ала-мим, армоним шундаки, эсимда йўқ, ўғилмиди, қизмиди. Гох ўғил деб эслайман, гох киз деб. Ўшанда уни туккан заҳотим батист ва тўрга ўрадим, пушти тасмачалар билан боғладим, гуллар сочдим устидан, ўраб-чирмаб, дуолар ўқидим-у чўқинтирмай олиб бордим, ўрмондан олиб ўтдим, мен ўрмонлардан кўркаман, даҳшатга тушаман, уни туғишга туғдим-у, аммо эрим кимлигини билмадим, деб уввос соламан.

– Балки бўлгандир бола? – эҳтиёткорона сўради Шатов.

– Сенинг тусмолларинг менга ғоят кулгили туюлади, Шатушка. Бўлса, балки, бўлгандир, аммо бўлганидан нима маъно, гарчи бари бир ўзи бўлмагандан кейин? Мана сенга осонгина топишмоқ, қани, уни топ-чи! – кулди у.

– Болани қаерга олиб бординг?

– Сарховузга элтдим, – хўрсинди у.

Шатов яна мени тирсаги билан туртди.

– Балки боланг умуман бўлмагандир ва бу гапларнинг ҳаммаси алаҳсирашдан бошка нарса эмасдир, а?

– Сен менга кийин савол бераётирсан, Шатушка, – бундай саволдан ҳеч бир ажабланмасдан хаёлланиб жавоб килди у, – буни сенга ҳеч айтмайман, балки бўлмагандир; сен шунчаки билиб кўйгинг келади; мен бари бир уни деб йиғлашдан тўхтамайман, ахир кўрганим туш эмасдир-ку? – Унинг кўзлари ёшга тўлиб халқаланди. – Шатушка, Шатушка, хотининг сендан кочиб кетгани, тўғрими? – у бирдан икки кўлини Шатовнинг елкасига ташлаб, унга ачиниб-ўртаниб каради. – Вой, жахлинг чиқмасин, ўзимнинг ҳам кўнглим озади. Биласанми, Шатушка, мен бир туш кўрдим: у яна ёнимга келиб, мени авраб чақиряпти: «Пишикчам, дейди, ҳай, менинг пишикчам, олдимга чиқ!» – дейди. Мен ҳаммадан мана шу «пишикчам» деганидан хушвақт бўлдим: яхши кўрса керак-да, деб ўйладим.

– Балки ўнгингда келиб колар, – овозини пасайтириб гўлдиради Шатов.

– Йўк, Шатушка, бу факат туш... ўнг келмас. Бир кўшик бор:

*Баланд қаср на даркор менга,
Мен қоламан ушбу ҳужрада,
Ихлос қилиб яшайман бунда,
Сен деб айлай худога сажда.*

– Ох, Шатушка, Шатушка, азизим, кадрдон, нега менадан ҳеч қачон ҳеч нарса сўрамайсан?

– Ўзинг айтмасанг, сўраб нима қиламан.

– Айтмайман, айтмайман, сўйсанг сўй, барибир айтмайман, – тезгина илиб кетди у, – ёндирсанг ҳам, айтмайман. Бошимга нима келса келсин, ҳеч нарса айтмайман, ҳеч нарсани билолмайди одамлар!

– Ана кўрдингми, хар кимники ўзига, – янада овозини пасайтириб деди Шатов бошини тобора қуйи эгиб.

– Агар сўрасанг, балки айтардим; балки айтардим! – хуррам такрорлади у. – Нега сўрамайсан? Сўра, сўра, менадан яхшилаб, Шатушка, балки сенга айтарман; ёлвор менга, Шатушка, токи мен ўзим рози бўлайин... Шатушка, Шатушка!

Аммо Шатушка мик этмасди; бир дакикача умумий жимлик чўкди. Уни упу суртилган юзидан кўз ёшлари дувиллаб окарди; у ўзининг иккала кўли Шатовнинг елкасида турганини унутганча жойида ўтирар, аммо энди йигитга қарамасди.

– Э, сен билан нима ишим бор, ўзимга гуноҳ орттириб, – бирдан ўриндикдан турди Шатов. – Қани туринг-чи! – у жаҳл билан ўриндикни тагимдан тортиб олди-да, уни аввалги ўрнига қўйди.

– Келса, сезиб колмасин; биз энди борайлик.

– Оҳ, менинг малайимни айтяпсанми! – бирдан кулиб юборди Марья Тимофеевна. – Қўрқасан-да! Хўп, хайрингиз, яхши одамлар; э, бир гапим бор, эшит. Боя бу ерга Нилич анов хўжайин Филиппов билан бирга келишди, кизил сокол, малайим эса шу пайт менга ташланиб турганди. Хўжайин уни маҳкам ушлаб олди, хонада у ёқдан-бу ёққа судради, малайим эса:

«Айб менда эмас, бошқа бировнинг айби жатига колганман!» – деб кичкиргани-кичкирган. Ҳаммамиз котиб-котиб кулибмиз, ўлмасам...

– Эҳ, Тимофеевна, ўша кизил сокол эмас, мен эдим; ахир мен уни сочидан ушлаб сендан тортиб олдим; хўжайин эса уч кун бурун келган эди сизларни уришгани, сен чалкаштириб юборибсан.

– Шошма, ахир ростдан ҳам чалкаштирганга ўхшайман, балки сен эдинг. Хўп, арзимаган нарсага тортишиб нима киламиз; ким тортиб олади, унга бари бир эмасми, – кулди у.

– Юринг, – деб бирдан мени тортди Шатов, – дарвоза гичирлади; бизни бу ерда қўрса, уни уради.

Биз пиллапоядан югуриб чикиб улгуриб-улгурмай, дарвоза томонда маст бақирик ва бўралаб сўкишлар эшитилди. Шатов мени ичкарига олиб, эшикни кулфлади.

– Бошим балога колмасин десангиз, бу ерда бирпас ўтира турасиз. Қаранг, чўчка боласидек чинқиришини, яна остонада қокилган шекилли, ҳар гал қокилиб йиқилади.

Бирок ҳангома давом этди.

VI

Шатов ёпик эшик олдида турганча ташқарига пилла-
пояга кулок тутарди; бирдан ўзини четга олди.

– Бу ёкка келяпти, билган эдим-а! – қаҳрланиб шивир-
лади у. – Энди ярим кечагача бошни қотиради.

Эшик кетма-кет қаттиқ муштлангани эшитилди.

– Шатов, Шатов, оч эшикни! – бўқирди капитан. –
Шатов, оғайни!..

Салом айтиб келдим қошингга,

Хабар берай, қуёш чиқди деб.

Алангалар сочиб оламга,

Ўрмонларда... ял-ял ёнди деб,

Айтгим келар, уйгонди деб, жин урсин сени,

Уйгондим деб... шох-шаббалар... тагида сенга...

Гўё калтак таёқ остида, ха-ха!

Ҳар бир қушча... ташна сўрайди,

Не ичасан... шуни айт дейди.

Не ичаман... мен билай қайдан...

Хўп, жин чалсин, нима қиламан аҳмоқларча шунга
қизиқиб! Шатов, ёруғ дунёда яшаш қанчалар яхши, шуни
биласанми сен!

– Жавоб берманг, – деб шипшиди менга яна Шатов.

– Очсанг-чи ахир! Муштлашишдан ортиқ юксакрок
бир нарса бор, тушунасанми, сен... одамзод аро; на-а-жи-
и-б зотнинг дамлари бор... Шатов, мен яхшиман; сендан
илтимос... Шатов, қуриб кетсин варақалари, а?

Жимлик.

– Эшакмисан ўзи, тушунасанми ўзи, мен севиб кол-
дим, мен фрак сотиб олдим, мана, кара ўзинг, севги чо-
пони, ўн беш сўлкавой; капитаннинг муҳаббати кишилик
расм-русумларини талаб қилади... Оч эшикни! – бирдан
қаттиқ бўқирди у ва қутуриб эшикни ура бошлади.

– Жўна, йўлингдан қолма! – ўкириб юборди бирдан Шатов ҳам.

– Қ-қ-ул! Кишанланган кул, сенинг синглинг ҳам кул ва чўри... ў-ў-ғ-ри!

– Сен эса синглингни пулладинг.

– Ёлгон! Айбим йўқ, чидаб келяпман, холбуки, бир оғиз сўз айтсам, бас... унинг кимлигини биласанми?

– Ким? – бирдан кизиксиниб эшик олдига борди Шатов.

– Сен ўзинг тушунасанми?

– Тушуниб оларман, айт, ким?

– Айтаман ҳам! Мен одамлар олдида айтаман!..

– Айтиб бўпсан! – қитик патига тегди Шатов ва менга эшит дегандай бошини кимиради.

– Айтолмайманми?

– Менимча, айтолмайсан.

– Айтолмайманми?

– Э, айтсанг айт, хўжайиннинг таёғидан кўркмасанг...

Сен ахир кўрқоксан, яна капитанмиш!

– Мен... мен... у... у ким десанг... – тили тутилди капитаннинг ҳаяжондан титраб, қалтираб.

– Хўш? – қулогини тутди Шатов.

Ярим дақиқача жимлик чўкди.

– А-а-блаҳх! – деган товуш эшитилди ниҳоят эшик оркасидан, шундан сўнг капитан самовардай шакирлаб тез пастга тушиб кета бошлади, ҳар зинада бир қоқиларди.

– Зангар, жуда айёр, маст ҳолида ҳам сир бой бермайдди, – эшикдан узоқлашди Шатов.

– Ўзи нима гап бу? – сўрадим.

Шатов қўл силтади, эшикни очиб зинага кулок тутди; анча эшитиб турди, хатто оҳиста бир неча зина пастга ҳам тушди. Ниҳоят, ичкарига қайтиб кирди.

– Ҳеч нарса эшитилмаяпти, уришмаяпти; ухлаб қолганга ўхшайди. Энди кетаверсангиз бўлади.

– Менга қаранг, Шатов, буларнинг ҳаммаси нимани англатади ўзи?

– Нима деб ўйласангиз ўйлайверинг? – жавоб берди у хорғин ва ижирғанган товушда ва ўз ёзув столига ўтирди.

Мен кетдим. Менинг хаёлимда битта ақл бовар қилмас фикр тобора мустаҳкам ўрнашарди. Юрагим сикилиб эртанги кунни ўйлардим...

VII

Ушбу «эртанги кун», яъни Степан Трофимовичнинг тақдири узил-кесил ҳал бўладиган ўша якшанба менинг солномадаги энг ажойиб-ғаройиб кунлардан бири эди. Бу қутилмаган воқеалар, аввалгиларнинг ечилиши, кейингиларнинг тугун боғлаши, орани кескин очик қилишлару аввалгидан ҳам баттарок чигаллаштиришлар куни эди. Ўқувчига маълумдирки, мен эрталаб азиз биродаримни Варвара Петровнанинг хузурига ўз талабига биноан бошлаб боришим, роса соат учда эса Лизавета Николаевна қошида бўлишим, ўзим ҳам билмайдиган алланималарнидир унга гапириб беришим, ўзим ҳам билмайдиган нималаргадир кўмаклашмоғим керак эди. Ҳолбуки, ҳаммаси ҳеч кимсанинг хаёлига ҳам келмаган бир тарзда ҳал бўлди-қолди. Бир сўз билан айтганда, бу тасодифлар ажойиб бир йўсинда бир-бирига тўғри келиб қолган кун бўлди.

Бошланишига, биз Степан Трофимович билан белгилангани бўйича роппа-роса соат ўн иккида Варвара Петровнаникига бориб, уни уйдан топмадик; у ҳали ибодатдан қайтмабди. Шўрлик биродарим бундан шундай кайфиятга тушдики, тўғрироғи, кайфияти шунчалар бузилдики, алҳол, тиззаси қалтираб худди ўк теккан қушдай меҳмонхонадаги креслога ўзини ташлади. Мен унга бир стакан сув тутдим; аммо ранги оқариб кетгани, ҳатто кўли қалтираётганига қарамай, у сиполикни сақлаб, рад этди. Айтганча, бу гал у жуда катта эътибор ва нозик дид-фаросат билан кийинган, балларга муносиб, гулдор батист кўйлак, ок бўйинбоғ, кўлида янги шляпа, хашак рангли тоза кўлқоп ва ҳатто, жиндаккина атир ҳам сепилганди. Эндигина ўтирган эдик, камердинер Шатовни бошлаб кирди, албатта, расмий тақлиф бўйича келгани аниқ. Степан Тро-

фимович унга кўлини узатиб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, аммо Шатов ҳар иккимизга гоёта диққат билан разм солиб, тўрға ўтиб ўтирди-ю, бизга ҳатто бошини силкитиб кўймади. Степан Трофимович яна менга хуркиб қаради.

Биз яна бир неча дақиқа мана шу алфозда индамай ўтиравердик. Степан Трофимович шунда менга ниманидир пичирлаб айта бошлаган эди, аммо менинг кулоғимга кирмади; унинг ўзи ҳам ҳаяжонланганиданми, гапини охирига етказмай, бас қилди. Яна камердинер кириб стол устидаги ниманидир тўғрилаб кетди; тўғрироғи, биздан хабар олди. Шатов бирдан унга овозини баланд кўтариб, сўз қотди:

– Алексей Егорич, билмайсизми, Дарья Павловна ҳам бека билан бирга кетдимми?

– Варвара Петровна жомега бир ўзлари ёлғиз кетдилар, Дарья Павловна эса юкорида ўзлари қолишди, товлари йўқрок, – сиполик билан мавъизанамо қилиб деди Алексей Егорич.

Шўрлик биродарим яна менга ташвишланиб сарасоф солди, охири бўлмай, мен бундан юзимни бошқа ёкка бура бошладим. Бирдан кўча эшик олдида карета гумбурлади, уйнинг нари-берисида товушлар эшитилиб, бизга бека қайтганидан дарак берди. Ҳаммамиз ўтирган ўрнимиздан диқ-диқ турдик, аммо яна кутилмаган хол: жуда кўп кадам товушлари кулокка чалинди, демак, бека ёлғиз қайтмаган, бу энди ҳақиқатан, бироз ғалати эди, чунки уни ўзи бизни шу вақтга чақиргани, кимнингдир уйга худди югургилагандай жадал кириб келгани эшитилди, Варвара Петровна одатда бундай югуриб юрмасди. Шунда бирдан беканинг ўзи бағоят ҳаяжонланган ва харсиллаганча хонага учиб кирди. Унинг кетидан бирозгина орқароқда охиста одимлаб Лизавета Николаевна, у билан бирга эса қўл ушлашиб Марья Тимофеевна Лебядкина кириб келишди! Тушда кўрсам ҳам, мен бунга ишонмасдим.

Мутлақо кутилмаган бу воқеани изоҳлаш учун бир соат орқага қарашимизга ва Варвара Петровнанинг жомедаги ибодат чоғида бошидан кечирган ғаройиб саргузашт-ни баён қилиб ўтишимизга тўғри келади.

Авваламбор, ибодатга бутун шаҳар ахли йиғилди. шаҳар ахли деганимиз бизнинг жамиятимизнинг юкори доиралари. Ҳокимнинг рафикаси келганидан бери биринчи марта кадам ранжида қилаётганидан барча хабардор эди. Яна шу нарсани ҳам айтиб қўяйки, бизда ҳокимнинг рафикаси эркин фикрли ва «янги қоидали» аёл экан, деган гап-сўзлар тарқалганди. Яна барча хонимларга шу нарса ҳам маълум эдики, у гоятда улугвор ҳамда ажойиб нафосат билан кийинган бўлади; шунинг учун бу сафар хонимларимизнинг либослари нафислиги ҳамда ҳашамдорлиги билан ажралиб турарди. Фақат Варвара Петровнаинг ёлғиз ўзигина камтарона ва доимий одати бўйича бошдан-оёқ қора кийган эди; у кейинги тўрт йил мобайнида қанда қилмай шундай кийинарди. У жомега келгач, ўзининг одатдаги ўрни, сўл томондаги биринчи қаторга жойлашди, махсус либосдаги хизматкор тиз чўкиб сажда қилишга керак бўладиган баркут ёстикчани унинг олдига қўйди, хуллас, бари одатдагича. Яна шу нарса ҳам кўзга ташланиб қолдики, бу галги бутун ибодат чоғида у ҳаддан зиёда тиришиб, таважжух билан сажда қилган; кейинчалик яна гапириб юришдики, ва буни эсга олганлар ҳам бўлди, ҳатто унинг кўзларида ёш ҳалқаланиб турган. Ибодат ниҳоят тугади, протоиерей Павел ота тантанали хутба ўқигани чиқди. Унинг хутбаларини севишар ва кадрлашарди; ҳатто бостириб чиқаринг, деб илтимос қилишар, аммо унинг журъати етмасди. Бу галги хутба қандайдир алоҳида чўзилди узокқа.

Мана шу хутба ҳали давом этаркан, жомега енгил извош аравада бир хоним келди, бундай эскича извошларда хонимлар фақат ён томонда извошчининг белбоғидан ушлаб ўтиришар ва даладаги қиёқ каби силкиниб боришарди. Бу жайдари извошлар ҳали ҳам шаҳаримизда қирақашлик қилади. Жоменинг катта дарвозаси олдида жуда кўп экипажлару ҳатто жандармалар турганидан извош жоменинг муюлишида тўхтади-да, ундан бир хоним сакраб тушиб, извошчига тўрт кумуш тийин берди.

– Нима, озми, Ваня! – деб кичкирди хоним извошчининг башараси буришганини кўриб. – Бор пулим шу, – деб «ингламсираб кўшиб кўйди у.

– Майли, худо хайрингни берсин, сендан пул сўраб турмадим, – кўл силтади извошчи ва унга: «Сени хафалантириш гуноҳ», – дегандай қилиб қаради, кейин чарм ҳамсинини кўйнига солиб, отларини чухлади, атрофдаги аравакашлар уни масхаралаб кулиб колдилар. Хоним ҳам «кипажлар ва хўжайинларнинг чиқиб қолишини кутаётган малайлар орасидан жоме дарвозасига ўтиб бораркан, одамлар негадир кулиб кўйишар ва ажабланиб қарашарди. Умуман бундай зотнинг қайдандир кўчадан келиб бирдан одамлар орасида пайдо бўлишининг ўзида қандайдир кутилмаган, одатдан ташқари бир нима ҳақиқатан ҳам бордек эди. Хоним бемор каби орик ва оқсок эди, куюк килиб ула-элик суртган, бўйни узун ва ялангоч, елкасига на камзул ва на рўмол ташлаган, сентябрнинг шу куни ҳаво очик, аммо совук, шамол эсиб турар, шунга карамай у фақат қорамтир эскирок кўйлақда эди: боши очик, сочлари кичкина килиб энсасида турмакланган, унга ўнг томондан қоратол фаришталарга тақиладиган битта ясама гул қистириб кўйишганди. Кеча Марья Тимофеевна хузурида ўтирганимда бурчакдаги санам остида шундай қогоз гуллардан чамбар тақилган қоратол фариштани кўргандим. Яна шуларнинг ҳаммаси устига хоним гарчи кўзларини маъсумона ерга тиккан эса-да, шу билан бирга шўх-қувнок жилмайиш юзидан аримасди. Мабодо, у яна озгина кечикканда, балки унда уни жомега киритишмас ҳам эди... Аммо у сирғилиб ўтишга улгурди, ибодатхона ичига киргач эса билинтирмай олдинга сукулиб ўтди.

Хутба яримлаган, ибодатхона тўла издиҳом уни чурк этмай диккат-эйтибор билан тинглар, шундай бўлса ҳам, бари бир аллақанча кўзлар янги кириб келмиш зотга кизиқсиниб, ажабланиб тикилиб колдилар. У ўзини черков супасига ташлади, пардоз-андоздаги юзини қуйи эгди, анчагача шу алфозда ётди, чамаси, у йиғларди; аммо яна бошини кўтариб, тиззасидан тургач, тез ўзини ўнглаб олди,

Ф. М. Достоевский

зийракланди. Унинг кўзлари одамларнинг афт-ангорлари, черков ошёналари ва деворларига завкляниб, шўх нигоҳ юритди, баъзи хонимларга ўзгача кизикиш билан бокди, хатто оёк учида туриб бўлса ҳам қаради ва икки бора қандайдир ғалати хихилаб кулиб юборди. Аммо хутба тугади ва хоч олиб чиқилди. Ҳокимнинг рафикаси хочга қараб биринчи бўлиб юрди, аммо унга икки қадам етмай тўхтади, чамаси, Варвара Петровнага йўл бермокчи бўлди. Варвара Петровна ўзи томонидан тикка юриб келар, афтидан олдидаги ҳеч кимни кўзи илғамасди. Ҳоким рафикасининг бунчалар одоб-икромни ва назокатининг тагида ўзига яраша ўткир бир пичинг ҳам йўқ эмасди; барча шундай тушунди; чамаси, Варвара Петровна ҳам шундай тушунди; ҳамон кўзи ҳеч кимни илғамаган ҳолда ўз мартабасини огишмай баланд тутиб, у хочга лабларини босди ва шу заҳоти черковдан чиқа бошлади. Махсус хизматкор унга олдинда йўл очиб борарди, аммо шусиз ҳам барча йўл бериб, ўзини четга оларди. Бирок ибодатхонадан чиқаверишдаги саҳнда бир тўда тигиз турган одамлар йўлга кўндаланг бўлишди. Варвара Петровнанинг қадами товсилди, ва шундан бирдан ғалати, сочига ясама коғоз гул таккан ғаройиб бир хилкат, одамлар орасини ёриб ўтиб, унинг олдида тиз чўқди. Айниқса, одамлар ўртасида ҳеч қачон шошилиб қолмайдиган Варвара Петровна сипо ва жиддий НИГОҲ СОЛДИ.

Иложи борича қискарот қилиб худди шу ўринда кистириб ўтишим жойизки, Варвара Петровна орадаги юрган гап-сўзларга қараганда, охириги йилларда ғоятда ҳисобдон ва бир қадар зикна бўлиб қолган эса-да, лекин айрим пайтлар қори хайриялардан пулни аямасди. У пойтахтдаги бир хайрия жамиятининг аъзоси эди. Яқинда рўй берган очарчиликда Петербургдаги бош кўмитага жабр чекканларга нафақа йўсинида беш юз рубль жўнатган, ва бунинг бизда тилга олиб туришарди. Ва ниҳоят, энг сўнги вақтларда, янги ҳоким тайинланиши олдида у шаҳар ҳамда вилоятдаги энг камбағал туккан хотинларга нафақа ажратувчи маҳаллий аёллар кўмитасини тузиш ҳаракатига

тушган эди. Бизда унга иззатталаб, деб анча-мунча таъназлар ёғдиришарди. Аммо Варвара Петровнанинг ҳаммага маълум шиддаткорлиги ва шу билан бирга сабот-матонати тўсиқлар устидан устун чиқишига бир баҳя қолди; жамият шаклланиб бўлди, илк ғоя эса асосчининг сурурга тўла онда тобора кенгая, ривожлана борарди: у худди шундай кўмитани Москвада ҳам тузишни, аста-секин унинг харажатлари барча вилоятларга тарқалишини орзу қиларди. Ва мана, кутилмаганда, ҳоким ўзгариши билан ҳаммаси тўхтаб қолди; янги ҳокимнинг рафиқаси эса, айтишлари-ча, бундай кўмита асосидаги ғоянинг амалий аҳамияти камлиги борасида жамоатчилик ўртасида бир канча аччиқ ва, муҳими, ўткир ва ўринли баъмани эътирозларини баён этиб улгурганди, булар эса ўз навбатида албатта, бўяб-бежалган, кўшиб-чатилган ҳолда Варвара Петровнага етказилганди. Юракларнинг қанчалар теранлиги бир худога экан, аммо наздимда, Варвара Петровна черков дарвозаси олдида бирмунча хушвақт бўлиб мамнуният билан тўхтади, у ҳозир бу ердан ҳокимнинг рафиқаси ва бошқа ҳамма ўтишини биларди, «майли, ўзи ўз кўзи билан кўрсин, нима деб ўйласа ўйласин, менинг хайрия ишларида иззатталаб-лилим хусусида яна нима заҳарҳанда қилса, қилаверсин, менга бари бир. Мана, ҳамманг кўр!»

– Нима дейсиз, азизам, нима сўрайсиз?

Варвара Петровна олдида тиз чўкиб турган аёлга диққат билан разм солди. Аёл унга ўта ҳуркак уят-андиша ўтида ёнган кўзлари билан хушнуд ва ихлосона боқарди ва шунда бирдан ўшандай ғалати хихилаб кулиб юборди.

– Нима у? Ким у? – Варвара Петровна атрофни ўраган одамларга амрона савол назари билан қаради. Ҳеч ким миқ этмасди.

– Мазангиз йўқми? Сизга ёрдам керакми?

– Муҳтожман... узоқдан келдим... – бидирлади «бахти қаро» ҳаяжондан тутила-тутила. – Мен сизнинг кўлингизни ўпиш учунгина келганман... – у яна хихилади. Болақайлар бир нарса сўраб, эркаланиб элангандай нигоҳ

билан у Варвара Петровнанинг қўлини олишга интилди, бироқ, худди кўрқиб кетгандай қўлларини тортиб олди.

– Фақат шу холосми, шунга келдингизми? – раҳмдиллик билан табассум қилди Варвара Петровна, лекин шу заҳоти чўнтагидан садаф портмоне – ҳамёнини чиқариб, ундан ўн рубль олди-да, нотаниш аёлга узатди. У олди. Варвара Петровна ажабсиниб қизиқиб қолди, афтидан, бу аёлни жайдари тиланувчилардан деб бўлмасди.

– Қаранг, ўн рубль берди-я, – деди аллаким тўда орасидан.

– Қўлингизни беринг, илтимос, – бидирларди «бахти каро», чап қўлининг бармоқлари билан ўн рубль коғоз пулнинг бурчагидан маҳкам тутди, пул шабадада силкинарди. Варвара Петровна негадир андак ковоғини солди-да, жиддийлик ва катъият билан қўлини узатди; аёл уни ихлос билан ўпди. Унинг миннатдор нигоҳи қандайдир хурсандчилик билан порлади. Худди мана шу дамда ҳокимнинг рафикаси келиб қолди, катта амалдорлар ва бизнинг хонимларимиз атрофни ўраб олишди. Ҳокимнинг рафикаси тикилинчда беихтиёр тўхташга мажбур бўлди; кўплар тўхтаб турдилар.

– Титраб кетяпсиз, совқотдингизми? – деди бирдан Варвара Петровна ва шартта устидаги хизматкор томонидан илиб олинган ёпинчиғини ечиб, елкасидаги кора шолрўмолини олиб (жуда ҳам қимматбаҳо) ўз қўллари билан ҳамон тиз чўкиб турган аёлнинг яланғоч бўйнига ўраб қўйди.

– Бўлди, туринг, туринг ахир энди, илтимос киламан! – Аёл ўрnidан турди.

– Қаерда яшайсиз? Наҳотки, унинг қаерда туришини ҳеч ким билмаса? – яна атрофга сабрсиз боқди Варвара Петровна; аммо энди одамлар тўдаси бироз сийрақлашганди, таниш, кибор башаралар воқеани томоша қилиб туришар, баъзилар вазмин ажабланишар, бошқалари нима бўларкин деб айёрона кизиқишар, бир жанжал чиқмасмикин, деб кутишарди, учинчилари эса хатто кулиб-кулиб қўйишарди.

– Афтидан, Лебядкинлар бўлишади, – деб овоз берди битта яхши одам Варвара Петровнанинг саволига жавобан, бу киши ҳамма ҳурмат қиладиган мухтарам савдогаримиз Андреев эди, у кўзойнақда, соқоли оқарган, русларга хос уст-бошлар кийган, бошидаги шляпасини олиб, кўлида ушлаб турарди, – булар Филипповнинг уйида туришади, Богоявленский кўчасида.

– Лебядкин? Филипповнинг уйи? Ҳа, эшитгандайман... Ташаккур сизга, Никон Семёнич, ким ўзи у Лебядкин?

– Капитан дейишади, нима десак бўларкин, ўзини туголмайдиғанрок одам. Рости, бу киши унинг синглиси, чоғи. Назоратда тутарди, чикиб кетганга ўхшайди, – овозини пасайтириб деди Никон Семёнич ва Варвара Петровнага маъноли қараб қўйди.

– Сизни тушундим; миннатдорман, Никон Семёнич. Сиз, азизам, Лебядкина бўласизми?

– Йўқ, Лебядкина эмасман.

– Балки акангиз Лебядкиндир?

– Биродарим Лебядкин.

– Бундай қиламиз, мен сизни, азизам, ўзим билан олиб кетаман, кейин у ердан сизни уйингизга элтиб қўйишади; мен билан кетишни хоҳлайсизми?

– Ох, хоҳлайман! – чапак чалиб юборди Лебядкина хоним.

– Хола, хола! Мени ҳам олиб кетинг уйингизга! – янгради Лизавета Николаевнанинг овози. Айтиб қўяйки, Лизавета Николаевна ибодатга ҳокимнинг рафикаси билан бирга келган, Прасковья Ивановна эса бу вақтда докторнинг тавсиясига кўра каретада сайр қилишга кетган, зерикиб қолмаслик учун Маврикий Николаевични ҳам ўзи билан ола кетганди. Лиза бирдан ҳокимнинг рафикасини қўйиб, югуриб Варвара Петровнанинг олдига келди.

– Жонгинам, мен бажонудил олиб кетаман, аммо онанг нима деркин? – деди сиполик билан Варвара Петровна, аммо бирдан Лизанинг қаттиқ ҳаяжонга тушганини кўриб, тилини тишлаб қолди.

– Хола, хола, сиз билан бораман, – ёлворарди Лиза Варвара Петровнани ўпаркан.

– Mais qu’avez-vous donc, Lise⁹⁷ – ниҳоятда хайрон бўлиб деди ҳокимнинг рафикаси.

– Оҳ, мени кечиринг, жоним, chere cousine⁹⁸, мен холамникига бораман, – талпиниб кетатуриб оркасига ўгирилиб каради Лиза ғаши келиб ажабланиб турган ўзинини chere cousinesига ва уни икки бора ўпиб кўйди.

– Онамга ҳам айтинг, тезроқ холамникига келсин. татап албатта, албатта, кириб ўтаман девди, у кеча ўзи айтган эди, мен сизни огоҳлантираман деб, эсимдан чиқибди, – жовилларди Лиза, – айб менда, жажлингиз чикмасин, Julie... chere cousine... хола, мана, мен тайёрман!

– Хола, агар мени олиб кетмасангиз, унда мен каретангиз кетидан чоғиб бораман ва бакираман, – Лиза Варвара Петровнанинг кулоғига тез ва шаддод шипшиди; яхшиямки, ҳеч ким эшитмади, Варвара Петровна ҳатто бир кадам орқага ўзини олиб, тентак кизга ўткир нигоҳини қадади. Шу нигоҳ ҳаммасини хал килди: у Лизани ўзи билан олиб кетишга қарор килди!

– Буни энди бас килайлик, – оғзидан чиқиб кетди унинг. – Яхши, Лиза, мен жоним билан сени бирга олиб кетаман, – яна шу заҳоти овозини баланд кўтариб кўшимча килди: – албатта, Юлия Михайловна сенга жавоб беришга рози бўлсалар, – у очик юз ҳамда самимий вазминлик билан тўғри ҳоким рафикасига мурожаат этди.

– О, мен уни бу хурсандчиликдан маҳрум килмокчи эмасман, бунинг устига ўзим ҳам... – ажиб бир назокат билан сўйланди кутилмаганда Юлия Михайловна, – мен ўзим... биламан елкамизда турган бу чиройли бошимиз канчалар ҳукмпармо ва хаёлларга кон эканлигини (Юлия Михайловна чараклаб табассум килди)...

– Ҳаддан зиёда миннатдорман, – одоб-икром билан пўрим таъзим бажо келтирди Варвара Петровна.

⁹⁷ Сизга нима бўлди, Лиза! (франц.)

⁹⁸ Азиз опагон! (франц.)

Менга яна шуниси яхшики, – жуда ҳам хурсанд бўлиб кетиб, сўзини давом эттирди Юлия Михайловна шунд хаяжондан кизариб, – сизникига борса Лизанинг кичицига яна кувонч кўшилади, у шундай гўзал, нима ҳам экан, яна шундай юксак ҳиссиётга ошно бўлади... (у ҳамдард бўлмоқчи... (у «бахти қаро»га кўз кирини кўради)... яна ... ибодатхонанинг нақ дарвозасида...

Бу гапингиз ҳар қанча мактовга лойиқ, – қойил-қалом маъқуллади Варвара Петровна. Юлия Михайловна шундан билан қўлини узатди ва шунда Варвара Петровна қонидил мамнуният-ла бармоқларини унга теккизиб қўйди. Ҳамма чуқур таъсирланди, бу ерда ҳозир бўлган қарим кимсаларнинг чеҳралари мамнуният-ла чарақлади, ҳар қанчаларнинг дудокларида ширин ва ялтоқ табассум кўнади.

Хуллас калом, бутун шаҳар шуни ўз кўзи билан кўриб қўйвоҳ бўлдики, шу чоккача Варвара Петровнани назар-пи-ланд килмай, унинг ҳузурига ташриф буюрмай келган асло Юлия Михайловна эмас экан, аксинча, Варвара Петров-нанинг ўзи «Юлия Михайловнани чегарада тутиб турган, марда Варвара Петровна эшикдан кайтариб юбормайди, деб ишонганда, у яёв юриб борса ҳам, чопкиллаб кўриб чиққан бўларди». Варвара Петровнанинг обрўси ҳаддан зиёд кўтарилди.

– Утиринг, жоним, – Варвара Петровна mademoiselle Лебядкинага етиб келган қаретани кўрсатди; «бахти қаро» чопкиллаб арава эшигига борди, хизматкор унга кўмак-лашди.

– Вой! Оксаяпсизми! – худди кўркиб кетгандай кички-риб юборди Варвара Петровна ранги оқариб. (Ҳамма буни пайқади, аммо англамади...)

Қарета ғилдираб кетди. Варвара Петровнанинг уйи ибодатхонага жуда яқин эди. Лизанинг кейин менга айтиб беришича, то етиб боргунларича уч дақиқа ичи Лебядки-на жоникиб асабий кулиб борган, Варвара Петровна эса «худди қандайдир оҳанрабо уйкуга чўмган», бу шахсан Лизанинг ўз ибораси.

БЕШИНЧИ БОБ

ДОНИШМАНД ИЛОН

I

Варвара Петровна кўнғирокни чалди ва дераза олдидаги креслога ўзини ташлади.

– Мана бу ерга ўтиринг, жоним, – деб Марья Тимофеевнага хона ўртасидаги катта доира стол ёнидаги жойни кўрсатди. – Степан Трофимович, нима бу ўзи? Мана, мана, манави аёлга қаранг, нима бу ўзи?

– Мен... мен... – типирчилаб қолди Степан Трофимович...

Аммо хизматкор кирди.

– Дарров қахва беринг, тезрок! Карета тайёр турсин.

– Mais, chere et excellente amie, dans quelle inquietude...⁹⁹ – овози ичига тушиб кетай деб хитоб қилди Степан Трофимович.

-- Ох! Французча-ку, французча-ку! Ана, киборлар дунёси! – чапак уриб юборди Марья Тимофеевна кафтини кафтига уриб, французча гапни эшитишга ҳозирланиб. Варвара Петровна чўчинкириб унга тикилиб қолди.

Ҳаммамиз жим, нима бўларкин, деб кутардик. Шатов бошини кўтармас, Степан Трофимович эса барига бир ўзи айбдордай саросимада ўтирар, икки чаккасидан тер куйиларди. Мен Лизага қарадим (у тўрда Шатов билан ёнма-ён ўтирарди). Унинг кўзлари дам Варвара Петровнага, дам оқсоқ аёлга сергак қадаларди; у лабини қийшайтириб жилмаяр, бу хунук кўринарди. Варвара Петровна унинг бу тиржайишини кўриб турарди. Орада Марья Тимофеевна жуда қизиқиб қолди: у Варвара Петровнанинг ҳашамат-

⁹⁹ Бирок, азиз ва меҳрибон дўстим, қанчалар ташвиш ичида... (франц.).

ти уйини заррача хижолатга тушмай ниҳоятда берилиб
чошо қиларди – мебеллару гиламлар, деворлардаги су-
ратлар, шипнинг чизма бўёқлари, бурчақдаги катта бронза
оч. чинни чирок, альбомлару стол устидаги ранг-баранг
келетлар.

– Э, сен ҳам шу ердამидинг, Шатушка! – ундади у
бирдан. – Муни қара, сени боядан бери кўриб турибман,
яна у бўлмаса керак, дейман! Бу ерга унга йўл бўлсин! – у
дўх кулиб юборди.

– Сиз бу аёлни биласизми? – деб дарҳол Шатовга бу-
ғилди Варвара Петровна.

– Биладан, – тўнгиллади Шатов, сўнг ўрнидан кўзгал-
моқчи бўлди-ю, яна ўтирганча ўтираверди.

– Нимани биласиз? Тезрок айтинг, илтимос.

– Нимани... – у заруратсиз илжайиб лабини кийшай-
тирди-да, дам бўлди... – кўриб турибсиз-ку.

– Нимани кўриб турибман? Хўи, кани, бирон нарса
сенг ахир!

– Ўша мен яшайдиган уйда туради... акаси билан бир-
та... битта офицер.

– Хўш?

Шатов яна жим бўлди.

– Гапиришга арзимади... – мингирлади у ва батамом
ўзини юмди. Бундан у бўғриқиб кетди.

– Сиздан бошқа нима ҳам кутиш мумкин! – норози бў-
либ унинг оғзига урди Варвара Петровна. Унга энди рав-
шан бўлди: ҳамма ниманидир билади ва ҳамма нимадан-
дир кўркади ва унинг саволларидан ўзини олиб қочади,
ундан алланималарни яширишга уринишади.

Хизматкор кириб, унга мўъжаз кумуш патнисда боя
бўюрилган қаҳвани тутди, аммо унинг ишораси билан шу
заҳоти Марья Тимофеевнага қараб юрди.

– Сиз, жонгинам, боя қаттиқ совкотдингиз, тезрок
ичинг, бироз исийсиз.

– Мерси, – Марья Тимофеевна қаҳвани олди ва бирдан
хизматкорга мерси дегани учун кулиб юборди. Аммо Вар-

вара Петровнанинг қаҳрли нигоҳига дуч келиб, тиззаси калтираб, қаҳвани столга қўйди.

– Хола, жаҳлингиз чикмаяптими мабодо? – деб чириллади у қандайдир шўх ўйноқлаб.

– Нима-а-а? – дикрайди қаддини тўгрилаб Варвара Петровна. – Нега мен сизга хола бўларканман? Нима депсиз ўзи?

Марья Тимофеевна бундай ғазабни кутмаганди, бутун вужуди билан титраб-калтиради, худди тутканок тутгандай кресло суюнчигига шалпайиб қолди.

– Мен... мен ўйлабманки, шундай деса бўлади... – кўзини катта-катта очиб Варвара Петровнага қараркан, чулдиради у, – Лиза сизни шундай деб чақирди.

– Яна канака Лиза?

– А, манови ойимкиз, – бармоғи билан кўрсатди Марья Тимофеевна.

– Сизга у дарров Лиза бўлиб қолдими?

– Сиз ўзингиз уни хали шундай деб чақиргандингиз, – бироз ўзига келиб дадилланди Марья Тимофеевна. – Мен тушимда худди мана шунака гўзални кўрган эдим, – худди билмагандай қулиб қўйди у.

Варвара Петровна мулоҳаза қилиб кўриб, бирмунча тинчланди; ҳатто Марья Тимофеевнанинг охирги сўзи нашъа қилиб, билинар-билиномас илжайди. Марья Тимофеевна бундан бироз дадилланиб, ўрнидан турди-да, оксокланиб, ботинмайгина унинг олдига борди.

– Олинг, қайтаришни унутибман, одобсизлик қилган бўлсам, жаҳлингиз чикмасин, – шундай деб, у бирдан елкасидан ҳали Варвара Петровна берган қора шол рўмолни ечди.

– Уни дарров елкангизга ташланг ва доим ўраб юринг. Боринг ўтиринг, қаҳвангизни ичинг, илтимос, мендан кўркманг, жонгинам, тинчланинг. Сизни энди тушуна бошладим.

– *Сере amie...* – яна нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади Степан Трофимович.

– Оҳ, Степан Трофимович, бу ерда сизсиз ҳам киши калаванинг учини йўқотиб қўяди, жиллакурса, сиз раҳм килинг... Илтимос, манави қўнғироқни чалинг, кизлар хонасига, ана, олдингизда турибди.

Жимлик чўкди. Унинг нигоҳи ҳаммамизнинг башарамизни шубҳаланган қўйи жаҳл билан бирма-бир сузиб чиқди. Унинг суюкли чўриси Агаша кирди.

– Катак рўмолни келтир, Женевада олган эдим. Дарья Павловна нима қиляпти?

– Уларнинг товлари йўқ бироз.

– Бор, чакириб кел. Айт, мазангиз бўлмаса ҳам, жуда илтимос қилдилар, чиқармишсиз, де.

Шу аснода қўшни хоналардан худди боягидай қандайдир одатдан ташқари кадам товушлари, шовкин эшитилди ва шунда бирдан эшикда ҳарсиллаган, «авзойи бузилган» Прасковья Ивановна кўринди. Маврикий Николаевич унинг қўлидан тутган эди.

– Оҳ, падарим-а, базўр етиб келдим; Лиза, жинни бўлдингми, онангни нима қўйларга соляпсан! – чинқирди у ва барча ожиз, аммо жуда жаҳлдор одамларнинг одати бўйича ушбу чинқиригига йиғилиб қолган барча аччиғини жойлади.

– Онагинам, Варвара Петровна, мен кизимни олиб кетгани келдим!

Варвара Петровна унга хўмрайиб қаради, унга пешвоз ўрнидан тургандай бўлди, гаши келганини базўр яшириб, деди:

– Омонмисан, Прасковья Ивановна, барака топ, ўтир. Мен келишингни билган эдим.

II

Прасковья Ивановна учун ўзини бундай кутиб олишларида ҳеч қандай ажабланарли нарса йўқ эди. Варвара Петровна ҳар доим, болалик чоғлариданок пансионда бирга тарбияланган дугонасини тегажқлик қилиб ҳоли-жонига қўймас, дўст бўлиб кўриниб унинг жонини олар, ундан

Ф. М. Достоевский

ижирганарди. Аммо ҳозирги ахволда ишлар бироз бош-качарок эди. Охирги кунларда икки хонадон ўртасидаги муносабатлар бузилган, мен юкорида бу ҳақда андак учини чиқариб эслатиб ўтгандим. Ора бузила бошлаганининг сабаблари ҳозирча Варвара Петровнага сирли бўлиб қолмокда, ва шу боис кўнгилга янада оғирроқ ботарди; аммо ЭНГ муҳими шунда эдики, Прасковья Ивановна унинг олдида ўзини ҳаддан ташқари қалондимоғ тутаётган эди. Албатта, бу Варвара Петровнанинг нафсониятига теккан, шу билан бирга баъзи галати гап-сўзлар унинг қулоғига етиб келаётган ва ўзининг мувоҳамлиги, ноаёнлиги билан унинг каттик аччиғини чиқараётганди. Варвара Петровнанинг феъл-атворида тўғрилиқ, мағрур очиклик ҳоқим эди ва таъбир жоиз бўлса, ҳовликмарок эди. У ҳаммадан ҳам яширин, бекитикча айбловларни ёмон кўрар ва доим очик жангни ёқтирарди. Ҳар қалай, мана, беш кундан буён ҳар иккала хоним бир-бирлари билан кўришмасдилар. Охирги бор Варвара Петровна қадам ранжида қилган ва «Дроздиханинг уйидан» ранжиб, юраги сиқилиб қайтганди. Мен шуни беҳато айтоламанки, Прасковья Ивановна ҳозир бу ерга кириб келганда, энди Варвара Петровна менинг олдимда негадир пусиб қолса керак, деган соддароқ бир ҳаёлга борганди; бу унинг юз ифодасидан ҳам сезилиб турарди. Аммо, чамаси, худди мана шу аснода Варвара Петровнани кекқайиш ва такаббурлик шайтони батамом эгаллаб олди, у негадир ўзини кадри топталгандай, ерга урилгандай ҳис қилди. Прасковья Ивановна эса, ўзини хафа қилишларига қаршилиқ қилмайдиган кўп ожиз кимсалар каби ўзига биринчи қулай пайт келгани ҳамоник фавқулудда кўпириб-тошиб ҳужумга ўтадиганлар тоифасига кирарди. Рост, у ҳозир бетоб эди, бетоб чоғида эса у ҳаддан ортик серзарда бўлиб кетарди. Яна шуни ҳам кўшиб кўяйки, агарда болалиқдан дўст бўлган ҳар иккала кимса ўртасида жанжал ўт олиб кетадиган бўлса, улар шу чоқда бу ерда ҳозир бўлганлардан асло тортиниб ўтирмас, зеро, биз ҳаммамиз уларнинг ўз одамлари ва ҳатто маълум маънода тобе кишилар ҳисобланардик. Мен ўшандаёқ

бунни кўркиброк бўлса-да, мулоҳазадан ўтказдим. Варвара Петровна келгандан бери тик оёқда турган Степан Трофимович Прасковья Ивановнанинг шанғиллашини эшитган заҳоти оёғи калтираб стулга чўқди ва кўзи ола-кула бўлиб менга қарай бошлади. Шатов ўтирган жойида кескин бурилиб, ҳатто нималарнидир тўнғиллади. Назаримда у ўрнидан туриб, чикиб кетмокчи бўларди. Лиза бироз ўрнидан кўзгалди, лекин шу заҳоти яна жойига ўтирди, ҳатто онасининг шанғиллашига эътибор ҳам бермади, лекин бу унинг «қайсар феъл-атворидан» бўлмай, балки, афтидан, у тамомила бошқа бир кудратли таассуротнинг ҳужми остида эди шу тобда. У паришон нигоҳ билан қайгадир, ҳаво бўшлиқларига термилар ва ҳатто Марья Тимофеевнага ҳам олдингидай эътибор қилмай кўйганди.

III

– Ох, шу ерга! – деб кўрсатди Прасковья Ивановна стол ёнидаги креслони ва унга Маврикий Николаевич кўмагида оғир чўқди. – Ўтирмасдим ҳам, онагинам, агар оёғим оғримаса! – кўшиб кўйди у энтикиб, зўриккан товуш билан.

Варвара Петровна бирозгина бошини кўтарди, бир ери оғриётган одамдай ўнг кўлининг бармоқларини ўнг чаккасига босди, чамаси, боши каттик оғрирди (tic douloureux¹⁰⁰).

– Нега ундай, Прасковья Ивановна, нима учун меникида ўтирмас экансан? Марҳум эринг доим мени ҳурмат қиларди, сен билан кизалок чоғларимизда пансионда кўғирчок ўйнардик.

Прасковья Ивановна қўл силтади.

– Билган эдим! Доим гапни пансиондан бошлайсиз, таънадан бошим чиқмайди. Ҳийла-найранг қиласиз. Сўзамолликдан бошқа нарса эмас. Сизнинг шу пансионингиздан ўлар бўлсам ўлдим.

¹⁰⁰ Асаб учиши (франц.).

– Афтидан, жуда диккатинг ошиб турганга ўхшайсан, оёгинг оғрияптими? Ана, сенга қаҳва олиб келишяпти, ичиб ўтир, хафа бўлма.

– Онагинам, Варвара Петровна, менга худди кичкина кизчадай муомала қиласиз. Қаҳва ичмайман, бас!

У ўзига қаҳва келтираётган хизматкорга зарда билан қўл силтади. (Дарвоқе, мен билан Маврикий Николаевичдан бошқа ҳамма қаҳвани рад қилишди. Степан Трофимович қаҳвага қўл узатди-ю, уни яна столга қўйди. Марья Тимофеевна яна ичгиси келиб турган бўлса ҳам, қўлини чўзган жойида, ўйланиб туриб, тортиб олди ва одоб билан рад этди ва бунинг учун, чамаси, ўзидан мамнун бўлди.)

Варвара Петровна оғзи қийшайиб, илжайди.

– Биласанми, қимматли дугонам Прасковья Ивановна, яна калланга бир гап келганга ўхшайди, шуни айтмоқчисан, шекилли. Бир умр шундай хаёллар ичида яшаб келяпсан. Пансион десам жаҳлинг чиқди; эсингдами, сен келиб бутун синфни ишонтирдинг, гусар Шабликин каллик қилиб танлади деб, шунда madame Lefebure бунинг ёлғон эканлигини фош қилди. Ўшанда сен ҳатто ёлгонламаган эдинг, фақат эрмак учун буни ўзингча тасаввур қилгандинг. Майли, қани, гапир: яна қандай гапинг бор? Яна нима хаёлингга келди, яна нимадан норозисан?

– Сиз эса пансионда попни яхши кўриб қолгансиз, у шариятдан дарс берарди, – ана сизга бўлмасам, ҳалигача бадхаёл бўлиб юрсангиз, – ха-ха-ха!

У жирттакилик билан хаҳолаб кулди-ю, йўтал тутди.

– А-а, сен попни унутмаган экансан-да, а... – ўқрайиб қаради унга Варвара Петровна.

Унинг башараси кўқариб кетди. Прасковья Ивановна бирдан сипо тортди.

– Онагинам, менга кулгига бало борми, ўлай деб турибман; нега менинг кизимни бутун шаҳарнинг кўз ўнгида ўзингизнинг жанжалингизга аралаштириб юрибсиз, мен мана шунга келдим.

– Менинг жанжалимга? – қаҳр билан бош кўтарди Варвара Петровна.

– Ойи, илтимос қиламан, сал эви билан гапиринг, – деди шунда Лизавета Николаевна.

– Нима-нима дединг? – онаси яна чинқирмоқчи бўлиб чоғланган эди, лекин бирдан кўзларидан ўт чакнаган қизининг олдида ўзини босди.

– Жанжал ҳақидаги гапингизга бало борми, ойи? – кизариб кетди Лиза. – Мен ўзим Юлия Михайловнадан рухсат сўраб кеддим, чунки манави бахти каро хотиннинг тарихини билмоқчийдим, унга ёрдам берсам, дегандим.

– «Бахти каро хотиннинг тарихи» эмиш! – захарханда қилиб чўзди Прасковья Ивановна. – Бундай «тарих»ларга бурнингни тикиб нима қиласан? Ох, онагинам! Етар бизга етказган зулмингиз! – у қутурганча Варвара Петровнага ўтирилди. – Тўғрими, нотўғрими, бутун шаҳарни гах деса, қўлингизга қўнадиган қилиб олган эмишсиз, одамларнинг айтишларича, энди сизга ҳам вақт келганга ўхшайди!

Варвара Петровна худди камондан отиладиган ўк ёйдай ўтирарди. Ўн сонияча у Прасковья Ивановнага кимирламай ўқрайиб қараб турди.

– Майли, худога шукур қил, Прасковья, бу ердагиларнинг ҳаммаси бегона эмас, – чиртиллатиб деди у ниҳоят огир-вазминлик билан, – кўп ортиқча гапларни айтдинг.

– Онагинам, мен баъзиларга ўхшаб доиралар нима деркин, деб ўтирмайман; у сизлар такаббурлик қилиб, доиралар фикри, деб титраб-калтирайсиз. Бу ердагилар ўз одамларимиз бўлса, янаям сизга яхши, бегона кулоқлар эшитгандан кўра.

– Бу ҳафта ичи ақлли бўлиб қолибсанми, нима бало?

– Бу ҳафта ақлли бўлиб қолганим йўқ, афтидан, ҳақиқат юзага чиққан кўринади бу ҳафта.

– Қандай ҳақиқат юзага чиқибди бу ҳафта? Кулоқ сол, Прасковья Ивановна, менинг ғашимга тегма, чин дилдан сўрайман, тўғриси айт: қайси ҳақиқат юзага чиқди ва сен бу билан нимани назарда тутяпсан?

– Э, мана, бутун ҳақиқат олдинда ўтирибди-ку! – бирдан Прасковья Ивановна бармоғи билан Марья Тимофеевнани кўрсатди оқибатини ўйлаб ўтирмай, нима бўлса

бўлди, ўкни нишонга урсам, бас, дегандай килиб. Унга бу вақт давомида шўх кизикиб тикилиб ўтирган Марья Тимофеевна дарғазаб меҳмоннинг ўзига томон нуқилган бармогини кўриб, шўх-шодон кулиб юборди ва креслода кувноқ кимираб кўйди.

– Вой, худойим, булар ҳаммалари ақл-хушдан озишганми ўзи! – нидо килди Варвара Петровна ва ранги оқариб ўзини кресло суянчигига ташлади.

Унинг шунчалар туси ўчдики, ҳатто саросима бошланди. Степан Трофимович ҳаммадан бурун унинг олдига югурди; мен ҳам яқин бордим; ҳатто Лиза ҳам ўрнидан туриб кетди, аммо креслоси ёнидан жилмади; аммо ҳаммадан ҳам Прасковья Ивановнанинг ўзи ортик кўрди колди; у кичкириб юборди ва ўрнидан бир амаллаб кўзғалиб, йигламсираб ёлвора бошлади:

– Онагинам, Варвара Петровна, мен баттариннинг аҳмоқлигимни кечиринг! Ҳой, сув беринглар-чи унга!

– Ҳикиллама, Прасковья Ивановна, илтимос, жаноблар, пича нарирок туринглар-чи, сув керак эмас! – овозини пасайтириб, лекин қатъият билан деди лаблари оқариб кетган Варвара Петровна.

– Онагинам! – давом этди Прасковья Ивановна жиндак ўзини босиб олиб, – Азизам дугонам, Варвара Петровна, мен айбдорман, ўйламай гапириб кўйдим, мени анави имзосиз хатлар конимга ташна килди, мени шундай хатлар билан аллакимлар бомбардимон килиб ётибди; сиз ҳақингизда ёзишади, ўзингизга ёзса ўладими, менинг эса мохпора кизим бошимда ўтирибди!

Варвара Петровна унга индамай кўзларини катта-катта очиб қарар ва хайрон қолиб тингларди. Шу пайт тўр томондаги ён эшик сассиз очилди-да, Дарья Павловна кўринди. У бир зум тўхтаб атрофга назар ташлади; бизнинг саросимага тушганимиз уни хайратга солди. Афтидан, у Марья Тимофеевнани ҳам дафъатан пайқаб улгурмади, ҳеч ким уни бундан хабардор қилмаганди. Степан Трофимович унга биринчи бўлиб кўзи тушди, тез харақатланди, кип-қизариб кетди ва нима учундир баланд овоз

чиқариб: «Дарья Павловна!» – деди ва ҳамма бирдан кириб келувчига қаради.

– Вой, Дарья Павловна деганларингиз шу кишими! – ҳитоб қилди Марья Тимофеевна. – Вой, Шатушка, синглинг сенга ўхшамас экан! Вой, менинг тентагим шундай жонон қизни Дашка чўри деб айтади!

Бу орада Дарья Павловна бегойим Варвара Петровнага яқин борди, аммо Марья Тимофеевнанинг хитобидан ҳайратланиб, тез ўтирилиб қаради ва ўз стули ёнидан жилмай довдирга узок тикилиб қолди.

– Ўтир, Даша, – деди Варвара Петровна фавқулодда осудалик билан, – яқинрок, ана шундай; сен ўтирган жойингдан ҳам бу аёлни кўриб турасан. Сен уни танийсанми?

– Мен уни илгари ҳеч кўрмаганман, – секин жавоб берди Даша, сўнг бироз жим қолиб, яна қўшиб қўйди: – бу кишим жаноб Лебядкиннинг синглиси бўлсалар керак.

– Мен ҳам сизни, жонгинам, энди биринчи марта кўриб туришим, лекин анчадан бери танишиб олишни орзу қилардим, нега деганда сизнинг ҳар бир ҳаракатингиздан тарбия қандай бўлишини кўраман, – жазб билан деди Марья Тимофеевна. – Менинг малайим сўкиниб юради, лекин сиздай одоб-икромли, дилбар киз ҳеч замонда бировнинг пулига тегармиди? Чунки сиз дилбар, дилбарсиз, бу менинг ўз фикрим! – қувонч билан гапини яқунлади у қўлларини силкита-силкита.

– Сен гапларини тушунапсанми? – мағрур орият билан сўради Варвара Петровна.

– Ҳаммасини тушуниб турибман...

– Пулни гапирди, эшитдингми?

– Биз Швейцарияда бўлганимизда Николай Всеволодович бериб қўйишни сўраган эди, унинг акаси жаноб Лебядкинга келтириб берганман.

Жимлик чўкди.

– Николай Всеволодовичнинг ўзи илтимос қилдим сендан?

– Шу уч юз рубль пулни жаноб Лебядкинга етказишни у жуда ҳам хоҳлаган эди. Унинг яшаш жойини эса бил-

масди, бизнинг шахримизга келишидан хабари бор эди. шунинг учун жаноб Лебядкин келса бериб қўясан, деб менга топширди, шундай тўғри келиб колди.

– Пул... йўқолган дейдими? Ҳозир манови хотин нима деди?

– Бунисини билмайман; менинг ҳам кулоғимга бир гап чалинди: жаноб Лебядкин мени пулни ҳаммасини тўла келтириб бермади, деб одамларга гапириб юрганмиш; аммо мен буни тушунмайман. Пул уч юз рубль эди, мен уч юз рубль келтириб бердим.

Дарья Павловнанинг кўнгли жойига тушди. Қўшимча қилиб айтиб қўяйки, бу кизни бирон бир нарса билан гангитиб қўйиш, чалгитиш жуда қийин эди, – лекин, албатта, ўзининг ичидан нима ўтганини ўзи биледи. У ҳозир ҳаммасига сира шошилмасдан, ҳар бир саволга аниқ қилиб, осуда, равон, дастлаб кутилмаганда хаяжонланганидан асар ҳам қолмай, ўзини заррача бўлсин айбдор деб ҳис қилмай, кисиниб-қимтинмай жавоб берди. У саволларга жавоб бераркан, Варвара Петровна бир зум ундан кўзини узмади. Варвара Петровна бирпас ўйланиб колди.

– Модомики, – деди у ниҳоят, қатъият билан фақат Дашага қараб ва афтидан атрофдагиларни ҳам назарда тутиб, – модомики, Николай Всеволодович мендан эмас, сендан илтимос қилган экан, бунга албатта, ўз сабаблари бўлгандир. Буни мендан шунақа беркитишган экан, сўраб-суриштириб ўтиришга ҳақким йўқ. Лекин сен бу ишда иштирок этганинг учун менинг кўнглим тўқ, буни аввало билиб қўйишинг керак, Дарья. Лекин сен ҳаётни ҳали яхши билмаганинг учун виждонинг соф бўлса ҳам, азизам, бирон бир эҳтиётсизликка йўл қўйишинг мумкин эди; аллақандай аблах билан муомала қилишга мажбур бўлганинг шуни кўрсатади. Ушбу қабиҳ зотнинг тарқатган гап-сўзлари сен хато қилганингни тасдиқлайди. Аммо мен уни ҳали кўраман, суриштираман, сен менинг ҳимоятимдаги кизсан, сени хафа қилдириб қўймайман. Энди буларнинг барига барҳам бериш керак.

– У мабодо сизнинг олдингизга келса, – орага кўшил-
ти бирдан Марья Тимофеевна креслодан бўйнини чўзиб,
уни дархол хизматкорлар олдига жўнатинг. Улар билан
қартасини ўйнасин, биз эса, бу ерда қаҳва ичиб ўтирамыз.
Унга ҳам қаҳва берса бўлар, балки, аммо мен ундан каттик
нафратланаман.

У бошини келиштириб силкиди.

– Бунга барҳам бериш керак, – деб такрорлади Варва-
ра Петровна Марья Тимофеевнанинг гапини диққат билан
эшитгач, – сиздан илтимос, кўнғирокни чалинг, Степан
Трофимович.

Степан Трофимович кўнғирокни чалди-да, бирдан
хаяжонга тушиб, олдинга чиқди.

– Мабодо... мабодо мен... – кизишиб, ўт бўлиб ёниб,
кизариб-бўзариб тутила-тутила сўзлай бошлади у, – ма-
бодо, мен ҳам энг кабиҳ киссани, ёки яна ҳам тўғриси,
бўхтонни эшитган бўлсам, унда... мен мутлако норози-
ман... enfin, c'est un homme perdu et quelque chose comme
un forcat evade¹⁰¹ ...

У тутилиб, гапини охирига етказолмади. Варвара Пет-
ровна унга бошдан-оёқ сузилиб нигоҳ ташлади. Батартиб
Алексей Егорович кирди.

– Каретани ҳозирланг, – буюрди Варвара Петровна, –
Алексей Егорич, сен Лебядкина хонимни уйига олиб бо-
риб қўясан, қаердалигини ўзи айтади.

– Жаноб Лебядкин уни пастда кутяпти, мени кириб
айтинг деб илтимос килди...

– Бунинг иложи йўқ, Варвара Петровна, – ташвишла-
ниб деди бирдан шу пайтгача миқ этмай ўтирган Маври-
кий Николаевич, – изн беринг, бу жамиятга кирадиган
одам эмас, бу... бу... бу – бўлмағур одам, Варвара Петров-
на.

– Карета шошмай турсин, – деди Варвара Петровна
Алексей Егоричга, хизматкор чиқиб кетди.

¹⁰¹ Қисқаси, бу тамом бўлган одам ва қандайдир сургундан қочган-
га ўхшайди... (франц.).

– C'est un homme malhonnête et je crois même que c'est un forçat évadé ou quelque chose dans ce genre¹⁰², – деб яна гўлдиради Степан Трофимович, яна кизариб кетди, яна гапни чўлтоқ килди.

– Лиза, бўлди, кетайлик, – ижирганиб деди Прасковья Ивановна ва ўрнидан кўзгалди. У боя кўркиб кетиб ўзини тентакка чикарганидан энди афсусланарди чоғи. Дарья Павловна сўзлаётганда у такаббурлик билан лабини буриб эшитди. Аммо ҳаммасидан ҳам мени Дарья Павловна кириб келганидан бери Лизавета Николаевнанинг ўзини тутиши хайратга соларди: унинг кўзларида ҳатто яшириш ҳам лозим кўрилмаган қаҳр-ғазаб ва нафрат ўти ёнарди.

– Бирпас сабр кил, Прасковья Ивановна, сендан сўрайман, – деб уни тўхтатди Варвара Петровна ҳамон ўша ҳаддан ортик хотиржамлик билан, – худо хайрингни берсин, ўтира тур, мен ҳаммасини айтмоқчиман, сенинг эса оёгинг оғрияпти. Ана шундай, раҳмат сенга. Боя мен ўзимни тўхтатолмай, сенга баъзи сўзларни ўйламасдан гапириб юбордим. Худо хайрингни берсин, мени кечир; аҳмоқлик килдим, бўйинимга оламан, чунки ҳамма нарсада адолат бўлишини хоҳлайман. Албатта, сен ҳам ўзингни босолмай, қандайдир имзосиз хатни эслатдинг. Ҳар қандай имзосиз бўхтон имзоси бўлмагани учун ҳам лаънатга лойик. Сен буни агарда бошқача тушунсанг, асло сенга хавас килмайман. Ҳар холда сенинг ўрнингда бўлганимда, бунақа ифлос нарсаларни тилга олиб ўтирмас, кўлимни булғамасдим. Сен эса булгадинг. Аммо бу нарсани ўзинг бошладинг, ўз навбатида сенга айтиб қўяйки, бундан олти кун аввал мен ҳам имзосиз, таскара бир хат олдим. Унда бир аблаҳнинг ёзишича, Николай Всеволодович ақлдан озганмиш ва мен аллақандай чўлоқ хотиндан кўркишим керакмиш, у «менинг тақдиримга жуда каттик таъсир қилармиш», хатдаги ибора шундай, уни эслаб қолдим. Ўйлаб-ўйлаб, Николай Всеволодовичнинг душманлари ниҳоятда кўплигини билганим учун мен шу ердаги бир

¹⁰² Бу виждонсиз одам, назаримда у ҳатто сургундан қочган ё шунга яқин бир нарса... (франц.).

кимсага одам юбордим, у ганимларим ичида энг яширин, энг қасоскор ва энг тубан бир зот, у билан гаплашиб ўтириб, имзосиз хатлар қаердан чиқаётганлигини аниқладим. Мабодо, сени ҳам, бечорагинам Прасковья Ивановна, мен гуфайли худди шунақа лаънати хатлар ёғдириб бошингни оғритишган, сенча айтганда, «бомбардимон» қилишган бўлса, биринчи бўлиб ўзим сенга таассуф билдираман, не қилайки, ўзим билмай, айбсиз айбдор бўлиб қолибман. Сенга шуларни олдиндан ўтиб, тушунтириб қўйсам дегандим. Афсуски, сен жуда чарчаб қолибсан ва ўзингни босиб ололмаётибсан. Бунинг устига мен ҳозир ўша ўта шубҳали кишини бу ерга чақирмоқчиман, Маврикий Николаевич ҳозиргина уни унча ўринли бўлмаган сўз билан таърифини келтириб ўтди: уни бу ерда қабул қилишнинг сира иложи йўқ деди. Айникса, Лиза буни кўрмаса ҳам бўлади. Азизам, Лиза, қани бери кел-чи, сени яна бир қара ўпиб қўяй.

Лиза уйни кесиб ўтди-да, Варвара Петровна қошида тўхтади. У қизни ўпиб қўйди-да, кўлидан тутиб, ўзидан бироз узоклаштирди-ю, унга меҳр-муҳаббат билан термилди, кейин чўқинтириб, яна бир бора ўпди.

– Хўп, хайр, Лиза (Варвара Петровнанинг овозида йиғламсирагани эшитилди), – толейинг сенга нимани тортик қилган бўлмасин, сени бари бир яхши кўраман... Худо мадақкоринг бўлсин. Унинг муқаддас ихтиёрига доим бўйсунганман...

У яна нималардир демокчи эди, аммо ўзини тутди ва жим бўлди. Лиза ҳамон ўшандай индамай ва худди ўйга ботгандай бўлиб ўз жойига қараб юрди-ю, аммо яна бирдан онасининг қошида тўхтади.

– Ойи, мен ҳали бормайман, яна бироз холамникида бўламан, – деди у товушини жуда пасайтириб, аммо унинг секин айтган сўзларида темир ирода ифодаланди.

– Вой, худойим-ей, нима бўлди ўзи! – нола қилди Прасковья Ивановна қафтлари билан ожиз қарс уриб. Аммо Лиза жавоб бермади ва ҳатто эшитмади ҳам чоғи; у

яна бояги жойига ўтирди-да, кўзларини кайгадир, ҳавога тикди.

Варвара Петровнанинг башарасида қандайдир ғолиб ва мағрур бир ифода жилваланди.

– Маврикий Николаевич, сиздан бир нокулай илтимосим бор, менга бир дўстлик қилинг, анов пастда турган одамни тушиб бир кўринг, мабодо, зиғирдак имконият бўлса, уни бу ерга, ўзингиз билан бирга ола келинг.

Маврикий Николаевич таъзим қилиб, чикиб кетди. Бир зумдан сўнг у жаноб Лебядкинни олиб кирди.

IV

Мен бир сафар бу жанобнинг ташки киёфаси ҳақида эслатиб ўтгандим: ёши қирқлардаги баланд бўйли, сочи жингалак, гирдигум бир йигит, шишинқираган, салқинган башараси қип-кизил, бошини кимираганда икки бети зириллаб туради, кўзлари кичкина, конталаш, айёр боқади, мўйлов ва чакка сочларини узун қўйган, гўштдор бакбақаси солинчак ва хунук кўринади. Аммо ҳаммасидан ҳам ҳайратга соладиган томони, у фрак ва тоза уст-бош кийганди. «Шундай одамлар борки, уларга тоза кийим-бош ярашмайди», Степан Трофимович бир куни ҳазилнамо қилиб, кўскиликни юзига солганда, Липутин шундай деб эътироз билдирган эди. Капитан қора қўлқопда, ўнг қўлига ҳали киймаган, ушлаб турибди, чап қўлига эса қўлқопни тиғиз тортиб кийган, аммо тугмачаларини ҳали ўтказмаган, гўштдор кафтини ярмигача ёпиб турар, ушбу қўлида у яна тамомила янги йилтирок биринчи марта бошга илинаётган тўгарак шляпасини кўтариб олганди. Бундан чиқдики, кеча у Шатовга «севги камзули» ҳақида дағдаға солганда, рост айтган. Буларнинг бари, яъни фрак ҳам, янги уст-бош ҳам Липутиннинг маслаҳатига кўра (буни кейинчалик билдим) аллақандай сирли мақсадларни кўзлаб қўлга киритилганди. Ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ эдики, бу ерга ҳам у кимнингдир йўл-йўриғи, кўмаги билан извошга тушиб етиб келганди; холбуки, унинг ёлғиз

Бир ўзи қандайдир чорак соат ичида бир қарорга келиб, кийиниб, йиғиштириниб улгурмасди ҳеч қачон, агар ибодатхона олдида рўй берган воқеадан дарҳол хабардор бўлган чоқда ҳам, буларни эпллмасди. У маст эмасди, лекин бутун кўриниши, ҳол-аҳволи кўп кунлардан бери сурункасига бош кўтармай ичиб, мана энди ниҳоят кўзини очган бадмастнинг оғир, ҳалпиган, тутун қайтариб турганига ўхшарди. Чамаси, агар биров унинг икки елкасидан тутиб силкитиб қўйса, у яна дарҳол кайф қиладигандай эди.

У ичкарига шахд билан учиб қирмоқчи бўлди-ю, бирок бирдан эшиқда гиламга кокилди. Марья Тимофеевна кула-кула ўлаёзди. У унга ёмон ўқрайди ва бирдан тез учгўрт одим отиб, Варвара Петровнага яқинлашди.

– Мен келдим, хоним... – худди овози қувурдан чикқандай гулдиради у.

– Мендан мархаматингизни дариг тутманг, мухтарам афандим, – қаддини ростлади Варвара Петровна, – хов, анави стулни олиб ўтиринг. Сизни ўша ердан бемалол эшитаман ва бу ердан кўриб ўтираман.

Капитан оёқ остига маъносиз қараганча тўхтаб қолди, аммо шундай бўлса ҳам, ўгирилиб, эшик ёнидаги кўрсатилган жойга ўтирди. Унинг афт-башарасининг ифодасида ўзига ҳаддан ташқари ишонмаслик ва шу билан бирга безбетлик ва қандайдир туганмас жahlдорлик кўзга ташланарди. У ҳаддан ортик кўрқар ва бу шундок кўриниб турар, ўзини камситилгандек сезар, иззат-нафси оғрир, шуни ҳам яна сезиш мумкин эдики, иззат-нафсига мабодо, озор етса, у кўроклигига қарамай, кези келса, ҳар қандай уятсизликдан асло қайтмасди. У ўз бесўнақай гавдасининг ҳар бир ҳаракатидан чўчирди. Маълумки, мана шунга ўхшаган жаноблар қандайдир кутилмаган тарзда жамоат ичида пайдо бўлиб қолсалар, аввало қўлларини қаерга қўйишни билмай қаттиқ кийналадилар. Капитан кўлида кўлқопи ва шляпаси, кимирламай ўтирар ва маъносиз нигоҳини Варвара Петровнанинг жиддият акс этган юзидан узмасди. Эҳтимол, у атрофга диққат билан назар солишни истар, аммо бунга ҳозирча журъати етмасди.

Марья Тимофеевна афтидан унинг бу ҳолатда ўтиришини жуда кулгили деб топиб, яна хандон ташлаб кулди, аммо у кимир этмади. Варвара Петровна уни мана шундай ҳолатда бир дакиқадан ортиқроқ раҳмсизларча тутиб турди, аёвсизлик билан кўздан кечирди.

– Аввало, ижозат беринг, исмингизни ўз оғзингиздан эштайлик? – сиполик билан маънодор килиб сўради у.

– Капитан Лебядкин, – даранглади капитан, – мен келганим, хоним... – ўз ўрнида кимирлади у.

– Ижозат этинг! – яна уни тўхтатди Варвара Петровна. – Манави шўрлик киз ҳақиқатан сизнинг синглингизми, мен унга жуда кизиқиб колдим?

– Синглим у, хоним, назоратдан кочиб чиқибди, у шундай бир аҳволдаки...

У бирдан оғзини юмди ва бўртиб кетди.

– Бошқача янглиш тушунманг, хоним, – у жуда каловланиб колди, – туғишган акаси бундай вазиятда... кўлини булғамайди – бу демак, бундай вазиятда бўлмаганда... обрўга путур етадиган маънода... охирги пайтларда...

У бирдан тўхтади.

– Мархаматли жаноб! – бошини кўтарди Варвара Петровна.

– Мана, кандай аҳволда! – бирдан хулоса чиқарди у бармоғини манглайининг ўртасига нуқиб. Бир зум сукунат чўкди.

– Кўпдан бери касалми? – чўзилиб сўради Варвара Петровна.

– Хоним, мен ибодатхонада кўрсатган мурувватингиз учун... русчасига... биродарона... миннатдорлик билдиргани келдим...

– Биродарона?

– Йўқ, яъни биродарона эмас, фақат мен шуни демокчийдимки, мен синглимнинг акаси бўламан, шу маънода хоним, ишонинг, хоним, – деб чулдираб колди у яна кизариб-бўзариб, – менинг унақа маълумотим унча етарли эмас, сизнинг бу кошонангизда бир карашда шундай туюлиши мумкин. Бу кошоналарнинг ҳашамати олдида биз

синглим билан ҳеч ким эмасмиз, хоним. Бунинг устига, Ёўхтончиларимиз ҳам бор. Аммо обрў устида Лебядкин сизга яраша мағрур, хоним... Мен... мен... ташаккур айтгани келдим... мана, пуллар, хоним!

Шунда у чўнтагидан ҳамёнини чиқариб, ичидан бир даста қоғоз пулларни суғуриб олди-да, жазавага тушиб калтираган бармоқлари билан уларни титкилай бошлади. У тезроқ ниманидир тушунтирсам дерди, афтидан, бу унга жуда ҳам керак эди, чоғи. Аммо пул устида бундай куймаланиб чувалашаётгани ўзини янада аҳмоқроқ қилиб кўрсатаётганидан оғриниб, у охирги тоқатини ҳам батамом йўқотди; пулни санаши янаям мушуқлашди, бармоқлари нукул чалкашиб кетаверди, бу уят-шармисорлик устига битта кўк қоғоз пул ҳамёндан сирғалиб тушиб, айланиб учиб ғиламга кўнди.

– Йигирма рубль, хоним, – ўрнидан туриб кетди у бирдан даста пулни қисимлаб, бу азоблардан юзи қора терга ботганча; ғилам устига учиб тушган пулни кўриб, уни олмоқчи бўлиб энгашди-ю, лекин негадир уялиб бунга қўл силтади.

– Сизнинг хизматкорларингизга, хоним, малай олсин уни. Лебядкинадан бир хурсанд бўлсин!

– Мен бунга йўл кўёлмайман, – шошиб-пишиб, яна бироз кўркиб кетиб деди Варвара Петровна.

– Ундок бўлса...

У эгилиб пулни олди, бўғриқиб ва бирдан Варвара Петровнага яқинлашиб, унга саналган пулларни узатди.

– Бу нима? – бутунлай кўркиб кетди у ва креслосида орқага тисарилди. Маврикий Николаевич, мен ва Степан Трофимович ҳар биримиз бир қадам олдинга чиқдик.

– Тинчланинг, тинчланинг, мен жинни эмасман, худо хаки, жинни эмасман! – ҳаяжонга тушиб ҳаммани ишонтиришга уринди капитан.

– Йўк, хурматли жаноб, сиз эсингизни ебсиз.

– Хоним, бу сиз ўйлаган нарса эмас! Мен, рост, бир арзимас бўғин... О, хоним, кошонангиз бой-бадавлат, аммо, менинг синглим Мария Неизвестнаянинг мақоми қашшоқ,

менинг синглим асли исми шарифи Лебядкина, аммо хозирча уни Мария Неизвестная деб атай қоламиз, хозирча, хоним, факат ва факат хозирча, аммо ҳар доим шундай қолишига худо йўл қўймайди! Хоним бекам, сиз унга ўн рубль ҳадя қилдингиз, у эса олди, лекин факат сиздан ҳадя бўлганлиги учунгина олди, хоним бекам! Эшитяпсизми, хоним бекам! Мана шу Мария Неизвестная бу дунёда ҳеч кимдан олмайди, акс ҳолда унинг бобоси штабс-офицер гўрида тик туради, у Кавказда нақ Ермоловнинг кўз ўнгида ҳалок бўлган, аммо сиздан, хоним бекам, сиздан ҳаммасини олади. Аммо бир қўли билан ўн рубль олиб, иккинчиси билан йигирма рубль беради, ҳа, марказдаги хайрия қўмиталаридан бирига хайрия, сиз, хоним бекам, у ерда аъсосиз... яна сиз, хоним бекам, «Москва ахбори»да ёзиб ҳам чиқдингиз, шахримиздаги хайрия жамиятининг китоби ҳам сизнинг қўл остингизда, унга ҳар ким ёзилиши мумкин...

Капитаннинг бирдан овози ўчди; у қандайдир оғир жасорат кўрсатгандай бўғриқиб хансирарди. Хайрия қўмитасига доир гапларнинг ҳаммаси, чамаси, олдиндан ва эҳтимол, Липутиннинг тахрири остида тайёрланганди. У яна баттар терлади; тер пешонасидан сувдай қуйиларди. Варвара Петровна унга нигоҳини ўқдай қадаб ўтирарди.

– Сиз айтган китоб, – деди у жиддийлик билан, – доим пастдаги уйимнинг қоровулхонасида туради, агар иста-сангиз, ўз хайриянгизни ўша китобга ёздириб қўйишингиз мумкин. Шунинг учун энди пулларингизни қўлингизда силкитавермай олиб қўйишингизни сўрайман. Ана шундай. Энди аввалги жойингизга ўтиринг. Сизнинг синглингиз хусусида бироз хато қилганим учун ўқинаман, ҳурматли жаноб, унинг бунчалар давлатмандлигини билмай, кашшокми деб, садақа берибман. Факат бир нарсага ақлим етмай турибди, нега ёлғиз мендан олади-ю, бошқалардан эса сира хоҳламайди. Сиз буни таъкидлаб айтганингиз учун мен мутлақо анигини билишни истаيمان.

– Хоним бекам, бу шундай бир сирки, у тобутдагина қўмилиши мумкин! – жавоб берди капитан.

– Нега энди? – кандайдир ишончсизроқ оҳангда сўради Варвара Петровна.

– Хоним бекам, хоним бекам!..

У хўмрайиб жим бўлди, кўзи ерга кадалган, ўнг қўлини юрагининг устига қўйганди. Варвара Петровна ундан кўзини узмай кутиб турарди.

– Хоним бекам! – ўқирди у бирдан, – сизга факат битта, чин юракдан, очик, тўғри, русчасига савол берсам бўладими?

– Майли, сўранг.

– Хоним бекам, сиз ҳаётда азоб чекканмисиз?

– Сиз кимдандир азоб чекканман ёки чекаётибман деб айтмоқчимисиз?

– Хоним бекам, хоним бекам! – деб яна сапчиб ўрnidан туриб кетди у буни ўзи ҳам пайкамай ва кўксига муштлаб, – мана, мана шу кўксимда шунчалар кўп озор кайнаб-тошиб ётадики, киёмат куни ошкор бўлганда, худонинг ўзи ҳайратдан ёқасини ушлаб қолади.

– Ҳм, ошириб юбордингиз.

– Хоним бекам, мен балки аччик-тиззик гапларни айтаётгандирман.

– Ташвишланманг, сизни қачон гапдан тўхтатишни ўзим биламан.

– Сизга яна битта савол берсам, бўладими?

– Майли, беринг.

– Одам факат калби олийжаноб бўлгани учун ўлиб кетиши мумкинми?

– Билмайман. Мен ўзимга бундай савол бермаганман.

– Билмасиз! Бундай савол бермагансиз! – деб қичқирди у кўтаринки бир киноя билан. – Ундай бўлса, ундай бўлса: Жим бўл, ноумид кўнгил! – шундан сўнг у жазава-си кўзиб кўксини муштлади.

У энди яна хонани чарх уриб юрди. Бу одамларнинг хусусиятлари – ўз хоҳиш-истакларини ўзлари жиловлай олмасликлари; аксинча, бу хоҳиш-истаклар пайдо бўлиши ҳамонқоқ уларни мутлақо андишасизлик билан юзага чиқаришга тўхтатиб бўлмас интилишлар. Ўзига ёт бўлган

жамият ичига тушиб колган бундай жаноб аввал бошда ўзини камсукум кўрсатади, ботинмай туради, лекин унга килча ён берсангиз, тамом, дархол ҳаддидан оша бошлайди. Капитан қаттиқ кизишиб, жўшиб кетди, тинмай хонани кезар, кўллари ни силкитар, саволларни эшитмас, ўзи ҳақида кўпириб-тошиб сўйлар, баъзан тили айланмай қолар, бир гапини тугатмай бошқасига сакраб ўтиб кетарди. Рост, уни батамом хушёр деб ҳам бўлмасди; бу ерда Лизавета Николаевна ҳам ўтирибди, у эса унга бир марта ҳам қайрилиб карамади, аммо кизнинг шу ердалиги афтидан, унинг бошини қаттиқ айлантириб қўйганди. Аммо бу бир тахмин, холос. Варвара Петровна нафратланишига карамай, бундай ношойиста одам билан гаплашишни лозим топган экан, албатта, бунинг ўзига яраша сабаби бор эди. Прасковья Ивановна эса кўркиб қалтирар, аммо чамаси, гап нимадалигини унча англамасди. Степан Трофимович ҳам қалтирар, аммо, аксинча, боридан ортиқроқ тушунишга майли бор эди. Маврикий Николаевич эса ҳаммани бало-қазодан сақловчи бир киёфада турарди. Лизанинг ранг-туси оқарган, кўзларини катта-катта очиб, ёввойи капитанга тикилгани-тикилган эди. Шатов аввалгича ўтирар; лекин ҳаммадан кизиғи, Марья Тимофеевна энди батамом кулмай қўйган, аммо жуда ҳам маъюс бўлиб қолганди. У ўнг қўли билан столга суяниб, пешдаҳан қилаётган ақасига ҳазин термуларди. Факат Дарья Павловнагина менга хотиржам туюларди.

– Буларнинг ҳаммаси бекорчи масаллар, – деди ниҳоят норози бўлиб Варвара Петровна, – сиз менинг: «Нега?» деган саволимга жавоб бермадингиз. Мен қатъиян жавоб кутаман.

– «Нега?» деганингизга жавоб бермадимми? «Нега?» деган саволга жавоб кутяпсизми? – кўзларини қисиб такрорлади капитан. – Ушбу ушоккина «Нега» сўзи дунё яралгандан буён биринчи куниданок бутун кавну маконларга ёйилиб ётмоқдадир, хоним бекачим ва бутун борлик табиат ўз Яратувчисига қараб: «Нега?» – деб қичқиради-ю, мана, етти минг йилдирки, унга жавоб ололмайд.

Нахотки, факат капитан Лебядкин бунга жавоб бериши керак, бу адолатдан бўлармикин, хоним бекам?

– Ҳаммаси бекор, гап эмас бу! – аччиги чиқиб бетоқат бўларди Варвара Петровна, – булар бари мажозлар; бундан ташқари, сиз, ҳурматли жаноб, жуда ҳам болохонадор қилиб гапиряпсиз, мен буни фаросатсизлик деб биламан.

– Хоним бекам, – эшитмасди уни капитан, – мен балки Эрнест деб аталишни истардим, ҳолбуки Игнат деган қўпол номни кўтариб юрибман, – нега шундай, сиз нима деб ўйлайсиз? Мен князь де Монбар деб номлансам дердим, ҳолбуки, мен факат Лебядкинман, оққуш сўзидан, – нега шундай? Мен шоирман, хоним бекам, кўнгил шоириман ва ўз ноширимдан минг рубль қалам ҳақи олишим мумкин эди, ҳолбуки, мен мана, тос-тоғорада яшашга мажбурман, нега, нега? Хоним бекачим! Менимча, Россия – табиатнинг ўйини бўлса керак, бошқа эмас!

– Сиз бошқа аниқроқ бир гапни айтолмайсизми?

– Мен сизга «Суварак» деган масални ўқиб беришим мумкин, хоним бекачим!

– Нима-а?

– Хоним бекам, мен ҳали жинни бўлганим йўқ! Мен жинни бўламан, бўлсам керак эҳтимол, аммо ҳали бўлганим йўқ! Хоним бекам, менинг бир биродарим, на-а-жиб бир инсон – Криловнинг бир масалини ёзган, у «Суварак» деб аталади, шуни ўқиб берсам бўладими?

– Сиз Криловнинг қандайдир масалини ўқимокчимисиз?

– Йўқ, мен Криловнинг масалини эмас, ўзимнинг масалим, ўз асаримни ўқимокчиман! Ўзимни хафа қилиб қўймаслик учун айтиб ўтайки, хоним бекачим, мен у қадар ҳам чаласавод ва бузуқ одам эмасман, Россиянинг улуғ масалнависи Крилов борлигини биламан, унга маориф вазири томонидан Летний садда (Ёзги боғ) ҳайкал ўрнатилган, болалиги акс эттирилган. Сиз, хоним бекачим, мана мендан сўраяпсиз: «Нега?» деб. Бунга жавоб мана шу масалнинг тагида, ўтли ҳарфлар-ла ёзилмиш!

– Ўқинг ўша масалингизни.

*Яшар эди суварак,
Болалик чогда эрмак.
Стаканга тушиб қолди,
Пашшага идиш тўлди...*

– Вой, худойим-ей, бу нима ўзи? – хайрон бўлди Варвара Петровна.

– Яъни ўз пайтида бўлиб ўтяпти, – деди шоша-пиша капитан, кўлларини каттик силкитиб, ўкишига халал етган муаллиф шундай ғаши келиб кичкиради, – ёзда стаканга пашшалар тушиб қолса, пашшахўрак бўлади, буни жинни ҳам биледи, бўлмай туринг, бўлмай туринг, кўрасиз хали, кўрасиз... (Тўхтовсиз кўлларини силкитади.)

*Жой эгаллаб суварак
Пашшалар сиқилишди,
Қичқириб муштарийга:
«Жой қолмади!» – дейишди.*

*Қичқириқни эшитиб
Никифор яқин келди,
Ажойиб чол, керишиб...*

– Мен буни хали тугатганим йўқ, аммо, бари бир, бу сўзлар! – шакилларди капитан. – Никифор стаканни олади-ю, дод-войга карамай бутун маза-бемазани тоғорага тўқади, на пашша қолади, на суварак, аллақачон шундай қилиш керак эди. Аммо, каранг, каранг, хоним бекачим, суварак шикоят қилмайди! Мана, сизнинг «Нега?» – деган саволингизга жавоб! – кичқириб юборди капитан ғолибона: – «Суварак шикоят қилмайди!» Никифор масаласига келганда, у табиат кучларини ифодалайди, – манманлик билан кўшиб қўйди у ва хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Варвара Петровнанинг каттик жаҳли чикди.

– Сиздан бир нарсани сўрай, сиз гўёки Николай Всеволодовичдан олинган, лекин сизга тўла етказиб берилмаган

пул ҳақида гапириб юрар эмишсиз, менинг хонадонимга тегишли бир одамни айблармишсиз, бу нима ўзи?

– Тухмат! – бўқирди Лебядкин ўнг қўлини аянчли кўтариб.

– Йўк, туҳмат эмас.

– Хоним бекам, шундай хол-ахволлар борки, ҳақиқатни баралла айтгандан кўра, оила номуси учун чидаган маъкул. Лебядкин мик этиб огиз очмагай, хоним бекачим!

У худди кўр бўлиб колгандек эди; у илҳом оғушида жўшарди; ўзини алламбало баланд мартаба топгандай сезарди; тасаввурида нималардир ғужгон ўйнарди. Унинг энди кимнидир хафа килгиси, кандайдир булғагиси, ўз ҳукмини ўтказгиси келарди.

– Степан Трофимович, кўнғирокни чалинг, илтимос, – сўради Варвара Петровна.

– Лебядкин айёр, хоним бекам! – кўзини қисди у сурбетларча илжайиб, – айёр, аммо унга ғов бор, эхтирослар олдидан бир дебочаси бор! Бу дебоча – гусарларнинг қадимдан қолган жанговар шишаси, уни Денис Давидов куйлаган. У мана шу дебоча, мана шу пеш эшик олдида турганда, хоним бекам, шундай бўлиб қолгайки, у шеър билан ёзилган а-ажо-о-йиб бир мактуб жўнатгай, хоним бекам, аммо уни бир умр қайнок кўз ёшлар тўкиб қайтариб олмоқликни истаганрок бўлурди, зеро, бунда гўзаллик ҳиссиётига талафот етгай. Аммо учиб кетган қуш думини тутқизмас! Худди мана шу пеш эшик олдида, хоним бекам, Лебядкин мохпора қиз хусусида ҳам сўйламоғи жоиз бўлур, озорлардан зада бўлган маъсум қалбнинг олийжаноб шиквалари, мана шундан фойдаланишади унга бўхтон тошларини отувчилар. Аммо Лебядкин айёр, хоним бекам! Унинг боши узра ўтирган қонхўр бўри ҳар дамда ўт қўйиб, жон таслимини кутса ҳам, ҳеч нарсага эришолмайди: Лебядкин сирни очмайди ва ҳар гал қутилганнинг ўрнига икки шиша бўлса, унга Лебядкиннинг муғомбирлиги дош бергай! О, етар энди, о, етар! Хоним бекам, сизнинг ажойиб ҳашаматли кошонангиз энг олийжаноб жонлардан бирига тегишли бўлиши мумкин эди, аммо суварак шикоят

килмас! Эътибор беринг, эътибор беринг, ниҳоят, шикоят килмас ва билинг улуг руҳни!

Шу он пастдаги қоровулхонадан кўнғирок саси келди ва шу заҳоти Степан Трофимовичнинг кўнғироғига бироз ҳаяллаган Алексей Егорич пайдо бўлди. Батартиб кекса хизматкор нечундир каттик ҳаяжонда эди.

– Николай Всеволодович ҳозиргина етиб келдилар ва бу ерга чиқаётирлар, – деб айтди у Варвара Петровнанинг саволмуз қараб қўйганига жавобан.

Мен унинг ўша зумдаги ҳолатини айниқса эслайман: унинг олдин ранги оқариб кетди, кейин бирдан кўзларидан ўт чакнади. У фавкулудда бир қарорга келгандай креслода қаддини ростлади. Умуман, ҳамма ҳайратдан лол эди. Бир ойдан кейин келиши кутилаётган Николай Всеволодовичнинг бутунлай кутилмаган тарзда пайдо бўлиши ўзининг кутилмаганлиги билангина ғалати эмас, балки баайни ҳозирги дам билан ажиб бир тарзда мувофик келганлиги билан ҳам гаройиб эди. Ҳатто капитан хонанинг ўртасида қоқилган қозикдай қакқайиб оғзини катта очиб, аҳмоқона бир қиёфада эшикка тикилиб қолди.

Мана, ниҳоят, қўшни хонадан, жуда катта ва узун залдан тез яқинлашаётган қадам товушлари эшитилди, қадамлар майда ва тўқиллаб чиқарди; кимдир худди сирғаниб келаётганга ўхшарди ва бирдан бу ерга Николай Всеволодович эмас, ҳеч ким танимайдиган бошқа бир йигит шитоб билан кириб келди.

V

Шу ўринда андак тин олай-да, кутилмаганда пайдо бўлган бу кимсани бироз қисқарок бўлса-да, тавсифлаб ўтай.

Бу ёши йигирма еттилардаги ёки шунга яқин йигит эди, бўйи ўртадан кўра тикрок, сочлари ок-сарик, сийрак ва анча узун, энди сабза уриб келаётган соқол-мўйлаблари лахтакрок эди. Тоза ва ҳатто мода бўйича кийинган, аммо олифта эмасди; бир қарашда елкалари чикқанрок ва ҳалпиллаган кўринар, бироқ қадди ғоздай ва якто эди. Қан-

дайдир гаройиб одамга ўхшар, шунга карамай, бу ерда-гиларнинг ҳаммаси унинг ўзини тутиши-туришини жуда маъкул, гап-сўзларини эса равиш-режали деб топишди.

Ҳеч ким унинг кўринишини хунук деб айтолмайди, аммо башараси ҳеч кимга ёкмайди. Унинг боши энсаси томон узайган ва худди икки ёнидан қисилгандек, шунинг учун башараси ўткир кўринади. Манглайи тор, аммо баланд, юзининг тархи, чизиқлари майда; кўзи ўқдай, бурун-часи ушок ва киррадор, лаблари чўзик ва юпка. Башараси касалманд кўринади, аммо аслида ундаймас. Унинг ҳар икки ёноғи ва жағларида териси курук осилинқираган, бу уни оғир касалликдан сўнг соғайиб келаётган одамга ўхшатади. Шунга карамасдан, у мутлако соғлом, кучли ва хатто ҳеч қачон касал бўлмаган.

У питрак, шошқин юради ва ҳаракат қилади, аммо ҳеч қайга шошилмайди. Афтидан, ҳеч нарсадан саросимага тушмайди; ҳар қандай ҳолатда ва ҳар қандай жамиятда у ўзини йўқотмайди. У жуда ҳам манман, аммо ўзини манманликда айбламайди, буни пайкамайди.

Тез-тез, шошиб-пишиб сўзлайди, лекин бунда ўзига каттик ишонгани сезилиб туради, сўзамол, ҳозиржавоб. Кўринишдан шошқалок бўлса-да, фикрлари осуда, аниқ ва тугал шаклга эга – бу, айниқса, кўзга ташланади. Талаффузи ажойиб ва равон; сўзлари текис, йирик бугдой доналари каби сочилиб, доим хизматга шай, доим сара. Аввалига бу сизга ёқади, лекин кейин худди мана шу ҳаддан ортик равшан талаффуз, доим тайёр турган дурдона сўзлар бадингизга уради. Сизга унинг оғиз бўшлиғидаги тили қандайдир алоҳида бир шаклда, қандайдир фавкуллода узун ва юпка, ҳаддан зиёда кизил ва ҳаддан ортик ўткир бигиздай учи доим тўхтамай ва беихтиёр айланиб турадигандай туюлади.

Хўп, худди ушбу йигит ичкарига учиб кирди, очиғи, назаримда, у ҳали кўшни хонаданоқ гапга тушиб кетди ва гап копи очилганча бу ерга кириб келди. У кўз очиб-юмгунча Варвара Петровнанинг олдига борди.

– ... Тасаввур килинг, Варвара Петровна, – дерди у сўзларни маржондай териб, – мен уни чорак соат ичида

шу ердан топаман деган эдим; бу ерга келганига ҳам бир ярим соат бўлди; биз Кирилловникида учрашдик; ярим соат бўлди, бу ерга жўнаганига ва менга чорак соатдан сўнг етиб бор, деб тайинлади...

– Ким ўзи? Ким сизни бу ерга келсин, деб тайинлади? – сўроқларди Варвара Петровна.

– Ким бўларди? Николай Всеволодович-да! Нахотки, сиз ростдан ҳам буни энди билаётган бўлсангиз? Аммо унинг юклари анча олдин келган бўлиши керак, нега сизга айтишмаган? Бундан чиқди, мен биринчи бўлиб хабар қилаётган эканман-да. Унинг оркасидан бирон ерга одам жўнатилса ҳам бўларди, дарвоқе, ўзи ҳам тезда келиб қолар, айнан ўзи кутган вақтга мувофиқ ва ўзи мўлжаллаган ҳисоб-китобига яраша. – Шунда у хонани кўздан кечирди ва айникса, капитанга диққат билан тикилди. – Ох, Лизавета Николаевна, бу ерда дастлаб сизни кўраётганимдан ғоятда хурсандман, кўлингизни кишидан қанчалар бахтлиман, – у қувноқ табассум билан узатилган Лизанинг кўлини олиш учун учиб унинг олдига борди, – яна кўриб турибман, мухтарама Прасковья Ивановна ҳам ўз «профессор»ини хали унутмаганлар чоғи ва хафа ҳам эмаслар, шекилли, Швейцарияда доим жаҳллари чиқиб, хафа бўлиб юрардилар. Лекин, калай, бу ерда оёғингиз тузалиб кетдими, Прасковья Ивановна, Швейцария докторлари ота юрт табиати, ҳавоси сизга даво бўлади деб, тўғри айтишган эканми?.. Қандай? Хўллаб туришми? Бу жуда ҳам фойдали бўлса керак. Аммо Варвара Петровна (унга тез ўгирилиб) мен ўшанда сизни чет элда кўролмай жуда ҳам ачиниб ва ўқиниб қолдим, бунга улгуролмадим, сизга ҳурматимни шахсан адо этолмадим, сизга эса айтадиган гапларим ниҳоятда кўп эди... Мен бу ерга, қариямга маълум қилган эдим, аммо у киши ўз одатига кўра, афтидан...

– Петруша! – кичкириб юборди Степан Трофимович дарҳол қарахликдан чиқиб; у кўлларини қарсиллатиб уриб, ўғли томон отилди. *Piege, mon enfant*¹⁰³, вой, мен

¹⁰³ Петя, болакайим (*франц.*).

сени танимабман! – у ўглини бағрига босди, кўз ёшлари шашқатор куйилди.

– Бўлди, бўлди, ўзингни бос, ўзингни бос, қўлларингни силкитма, бўлди, бас, бўлди, илтимос, – тутилиб, тутилиб гўлдиради Петруша отасининг кучоғидан чикишга уриниб.

– Мен доим, доим сенинг олдингда гуноҳқорман!

– Майли, бўлди, етар; кейинроқ бафуржа гаплашамиз. Ўзингни босолмай коласан, деб ўйлагандим. Ҳой, хой, озгина эс-хушингни йигиштир, илтимос қиламан.

– Мен ахир сени кўрмаганимга ўн йил бўлди.

– Унда янаям талтайишга ҳожат йўқ.

– Mon enfant!

– Билдим, билдим, яхши кўрасан, ол қўлингни. Сен бошқаларга халакит беряпсан... Оҳ, ана, Николай Всеволодовичнинг ўзи, ўзингни бос деяпман, илтимос қиламан, бас!

Николай Всеволодович хонага қадам қўйди; у жуда ҳам секин кириб келди ва эшик олдида тўхтади, осуда нигоҳ билан жамоатни кўздан кечирди.

Тўрт йил илгари уни биринчи марта кўрганимда унга илк карашдаёқ қандай лол колган бўлсам, ҳозир ҳам худди шундай бўлди. Мен уни ҳеч ҳам унутмаган эдим; бироқ шундай бир афт-ангор, қиёфалар бўладики, улар ҳар гал янгидан намоён бўлганда, ўзи билан қандайдир янги бир нарса олиб келади, аввал улар билан юз бора учрашган бўлсангиз-да, буни ҳали пайкамаган бўлиб чиқасиз. Афтидан, у тўрт йил аввал қандок эса, худди шундок эди: ўшандок фасих, ўшандок салобатли, ўшандок ўқтам, ўшандок салмоқ билан кириб келди, ҳатто ўшандок деса бўлғайки, ёш, навқирон эди. Унинг енгил табассуми ўшандок вазмин, меҳрибон ва ўшандок ўз-ўзидан мамнун эди; нигоҳи ҳам ўшандок жиддий, ўйчан ва қандайдир паришон эди. Қисқаси, биз худди кечагина кўришгандек эдик, чамаси. Бироқ мени бир нарса ҳайратга солди: илгари уни гоятда кўркам деб ҳисобласалар-да, аммо унинг башараси жамиятимизнинг айрим тили заҳар хонимларининг таъбирича,

хақиқатан ҳам, «ниқобни эслатарди». Энди эса, – энди эса негалигини билмайман – у биринчи қарашдаёқ менга эътирозга ўрин қолдирмайдиган тенгсиз гўзал бўлиб кўринди, унинг башараси никобга ўхшайди, деб сира айтиб бўлмасди. Бу унинг олдингига қараганда андак ранги оқаргани ва назаримда, бироз озинкираганидан эмасмикин мабодо? Ёки бўлмаса, унинг назар-нигоҳида қандайдир янги бир фикр-хаёл порлаб кўринаётганиданмикин бу?

– Николай Всеволодович! – кичкириб юборди креслодан турмай қаддини ростлаган Варвара Петровна уни амрона ишора билан тўхтатиб, – бир зумгина тўхтаб тур!

Мана шу хитоб ва мана шу ишоратдан сўнг қутилмаганда даҳшатли бир савол ўртага тушди, бундай савол Варвара Петровнадан чиқиши мумкин деса, одам бунга ишонмайди, мен бу саволни тушунтиришдан олдин ўқувчини Варвара Петровнанинг феъл-атворини эслаб кўришга чакирган бўлардим, – бу феъл-атвор унга умр бўйи йўлдош ва баъзи фавқулодда дамларда ақл-бовар қилмас даражада шиддатли тус қасб этган. Яна шу нарсани ҳам ақл чакмоғи билан чақиб кўришни таклиф эта оламанки, қалбининг одатдан ташқари метин саботига, амалий ҳаёт ва ҳатто хўжалиқ ишларида ақл-фаросат, оқиллик билан иш юритишига қарамай, унинг ҳаётида шундай онлар ҳам бўлардики, уларга у ўзини бутунлай бор-йўғи билан багишлаб юборар ва бундай дамларда уни асло тўхтатиб бўлмасди. Яна шуни ҳам ҳисобга олишни сўрардимки, мана шундай бир дамда бутун бир ҳаётнинг моҳияти унинг назарида мужассамлашиб юзага чиқади ва унда бутун яшаб ўтилган умр, ҳозир ва ҳатто келажак ақс этади. Яна бир сира унинг қўлига теккан имзосиз хатни ҳам эслатиб ўтай, буни у боя ғоятда аччиқланиб Прасковья Ивановнага сўйлаб берди, яна шуниси ҳам борки, хатнинг кейинги гаплари хусусида у оғиз ҳам очмади, эҳтимол, худди мана шу ерда у қутилмаганда ўғлига берган даҳшатли саволнинг ечими чиқар эди.

– Николай Всеволодович, – деб тақрорлади даъваткорона у ҳар бир сўзини қатъият билан чертиб-чертиб

галаффуз қиларкан, – сиздан илтимос қиламан, турган жойингиздан кимирламай, ҳозир айтасиз; мана шу бахти каро, чўлоқ хотин – ана ўзи, ҳов анави ерда, қаранг унга! ростми, мана шу хотин... сизнинг қонуний хотинингиз қанлиги ростми?

Мана шу дам жуда яхши эсимда; у кўзини ҳам пирпиратмай диққат билан онасига тикилиб турди; башарасида ингирча ҳам ўзгариш содир бўлмади. Ниҳоят, у қандайдир марҳаматли табассум қилди, бир оғиз сўз айтмай, аста онасининг қошига келди, унинг қўлини тутди, дудоғига олиб борди, эъзозлаб ўпди. Унинг онасига ҳар қачонги таъсири шунчалар кучли ва енгиб бўлмас эдики, она шу ерда ҳам қўлини тортиб олишга журъат этмади. Она фақат бошдан-оёқ битта саволга айланиб ўғлидан кўз узмас, унинг бутун қиёфасидан агар номаълумлик яна андак давом этса, буни кўтаролмаслиги аён кўриниб турарди.

Аммо у ҳамон индамасди. Она қўлини ўпиб, хонани яна бир кўздан кечирди-да, яна аввалгидай сира шошмасдан тўғри Марья Тимофеевнанинг олдига борди. Одамларнинг баъзи онлардаги қиёфаларини чизиш ғоятда қийин. Масалан, шу нарса менинг эсимда қолдики, Марья Тимофеевна кўркувдан қотиб қолиб, унга пешвоз ўрнидан турди ва худди қаттиқ ёлворгандай қўлини қовуштирди; яна шу нарса ҳам эсимда қолганки, бу унинг нигоҳидаги ҳайрат, қандайдир телбасаро ҳайрат, унинг юз ифодаларини бутунлай ўзгартириб юборган, – бундай ҳайрат ифодасига одамлар тоқат қилолмайдилар. Балки иккови ҳам, ҳайрат ҳам, кўркув ҳам бир пайтнинг ўзида рўй бергандир; аммо эсимда, мен тез у томонга сурилдим (мен шундоқ ёнгинасида тургандим), назаримда, у ҳозир ҳушидан айриладигандай эди.

– Бу ерда бўлиш сизга мумкин эмас, – деди унга Николай Всеволодович оҳиста эркаловчи, оҳангдор товуш билан, шунда унинг кўзларида бениҳоя мунислик порлаб кетди. У аёл қошида ғоятда иззат-икромли қиёфада турар, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатида бениҳоя самимий ҳурмат

зухур этарди. Бечора аёл ғоятда шошиб-пишиб, нафаси бўғзига тикилиб, овози зўрға ичидан чикиб, пичирлади:

– Майлими... майлими... ҳозир... сизнинг олдингизда тиз чўксам?

– Йўк, бунинг иложи йўк, – йигит унга ажиб бир та-бассум ҳадя қилди, бундан аёл ҳам шодланиб жилмайди. Ўша-ўша оҳанрабо товуши билан у аёлни худди маъсум ғўдакни эркалаб кўндиргандай, вазмин-босиқ гап қотди:

– Хаёлингиздан чиқармангки, сиз қиз боласиз, мен эсам, гарчи энг садоқатли дўстингиз бўлсам ҳам, лекин бари бир бегона одамман, эрингиз эмас, отангиз эмас, қаллиғингиз эмас. Менга қўлингизни беринг ва юринг, кетдик; мен сизни каретага чиқариб кўяман, ва мабодо изн берсангиз, уйингизга кузатиб бораман.

Аёл кулоқ солиб турди ва хаёлга ботиб бошини қуйи солди.

– Юрдик, – деди у хўрсиниб ва унга қўлини тутқазиб.

Аммо шу ерда жиндак бахтсизлик рўй берди. Чамаси, у ўнғайсиз бурилдими, ўзининг касал оксоқ оёғини беҳос босиб олди, – қисқаси, ён томони билан креслога ёнбошлаб қолди, кресло бўлмаганда ерга учиб тушарди. Йигит дарҳол уни тутди, суяди, қўлидан маҳкам ушлаб, ғамхўрона эҳтиёткорлик билан эшикка бошлади. Қиз йиқилаёзганидан хижолат чекди, ўнғайсизланди, кизариб-бўзарди ва ёмон уялди. У индамай ерга қараганча, қаттиқ оксоқланиб йигитнинг қўлига осилган қўйи унга эргашди. Шу қўйи улар чиқиб кетишди. Мен шуни ҳам кўриб турдимки, улар чиқаркан, Лиза нимагадир креслосидан дик этиб турди ва то улар эшикка етгунларича бир зум кўз узмай кузатди. Кейин яна индамай жойига ўтирди, аммо юзида қандайдир титраш сезилар, худди беҳос бир ғазандага тегиб кетгандай эди.

Николай Всеволодович билан Марья Тимофеевна ўртасида бу воқеа кечаркан, ҳамма ҳайратга чўмган, ҳеч ким оғиз очмасди; пашша учса эшитиларди; аммо улар чиқишлари ҳамон ҳамма бирдан тилга кирди.

VI

Дарвоке, ҳеч ким гапирмас, ҳамма хитоб қиларди. Мен ўшанда ҳаммаси ўз навбати билан қандай бўлиб ўтганини биров унутганман, чунки ҳаммаси ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Степан Трофимович ниманидир французча хитоб қилди ва қўлини чапак қилиб чалди, аммо Варвара Петровна унга қарайдиган аҳволда эмас эди. Ҳатто Маврикий Николаевич тез-тез ва узук-юлук гўлдирарди. Аммо ҳаммадан кўпроқ Петр Степанович қизишарди; қўлларини каттик-каттик силкиб, Варвара Петровнага нимагадир зўр бериб ишонтирмоқчи бўлар, аммо мен анчагача нима гаплигини тушунолмадим. У Прасковья Ивановнаю Лизавета Николаевнага ҳам мурожаат қилар, «Ўл-йўлақай бир сира отасига ҳам қичкириб қўяр, – хулласи калом, хонада чарх уриб айланарди. Варвара Петровна тутунлай қизариб-бўртиб, ўрнидан сакраб туриб кетгудек бўлиб, Прасковья Ивановнага қичкириб қоларди: «Эшитдингми, эшитдингми, у хозир бу ерда нима деганини?» Аммо унинг жавоб беришга ҳам қурби келмас, фақат нимадир деб тўнғиллаб қўлини силкитарди. Шўрликнинг ўз ташвиши ўзига етарли эди; у дам сайин бошини буриб Лизаветага боқар, қизига беҳисоб қўрқув ичида термилар, қизи кўзгалмагунча ўрнидан туриб кетишни энди ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмасди. Орада капитан, афтидан, сирғалиб чиқиб кетишни мўлжалларди, мен буни пайкаб қолдим. У, Николай Всеволодович пайдо бўлгандан буён, шубҳасиз, жуда каттик қўрқувга тушганди; аммо Петр Степанович унинг қўлидан тутиб қолди, кетишга йўл қўймади.

– Жуда зарур, жуда зарур бу, – деб маржон сочарди у Варвара Петровна олдида ҳамон уни ишонтиришга уриниб. У хоним рўпарасида турар, хоним эса яна креслода ўтириб, эсимда, унга ташналик билан қулоқ тутарди; у ниятига эришди ва хонимнинг диққат-эътиборини ўзига горта олди.

– Жуда зарур бу. Ўзингиз ҳам кўриб турибсизки, Варвара Петровна, бу ерда англашилмовчилик рўй бер-

ган, кўринишидан жуда ғаройиб-у, аммо аслида ҳаммаси шамчирокдек равшан ва бармоқдек содда. Мен жуда яхши тушунаман, ҳеч ким менга ваколат берган эмас буларни ҳикоя қилиб беришга ва ҳатто ўзим отилиб чиқаётганим учун кулгили бўлиб туюлиши ҳам мумкин. Аммо, биринчидан, Николай Всеволодовичнинг ўзи бу ишга унча аҳамият бермайди, иккинчидан, бари бир шундай ҳодисалар ҳам борки, киши ўзи шахсан тушунтириш бериши мушкул, буни фақат учинчи бир одамгина адо этиши мумкин. у айрим нозик нарсаларни осонроқ баён қилиб беради. Менга ишонинг, Варвара Петровна, сизнинг бояги саволингизга дарҳол жавоб беролмагани учун Николай Всеволодович айбдор эмас, бу арзимаган бир гап бўлса ҳам, дангал айтавериши мумкин эди; мен уни Петербургдан бери биламан. Бунинг устига бутун ҳангоманинг ўзи Николай Всеволодовичнинг иззат-хурматига хизмат қилади, агарда мана шу «иззат-хурмат» деган ноаниқ бир сўзни қўллаш албатта жуда ҳам жўяли бўлса...

– Сиз нима демокчисиз? Сиз ушбу англашилмовчиликни келтириб чиқарган қандайдир бир ҳодисанинг ўзим гувоҳи бўлганман, демокчимисиз? – сўради Варвара Петровна.

– Гувоҳи ҳам, қатнашчиси ҳам, – шоша-пиша тасдиқлади Петр Степанович.

– Николай Всеволодович мендан ҳеч нарсани яширмайди, унинг менга нисбатан маълум туйғуларига путур етмайди, деб агар менга сўз берсангиз... ва шу билан бирга унинг мамнун бўлишига ишончингиз комил эса...

– Ҳеч шак-шубҳасиз мамнунлик бўлади, чунки буни мен ўзим ҳам алоҳида мамнуният билан адо этаман. Ишончим комилки, унинг ўзи мендан сўраган бўларди...

Бошқа одатий усуллардан ташқари олиб қараганда ҳам, осмондан қутилмаганда тушган ушбу жанобнинг бошқаларнинг ҳангомаларини ҳикоя қилиб беришга оғишмай интилиши бирмунча ғалатирок бўлиб туюларди. Аммо у Варвара Петровнанинг жуда ҳам оғрик бериб турган жойини топиб олиб, уни қармоққа илинтирди. Мен

шанда бу одамнинг феъл-атворини, бунинг устига унинг шаят-максадларини ҳали билмас эдим.

– Кулогимиз сизда, – босиклик билан эҳтиёткорона ҳоли Варвара Петровна, бировнинг раъйига юрганидан қўрқиб қўлларини қўриқиб турди.

– Ўзи қисқароқ воқеа; ҳатто, агар истасангиз, бу латишча ҳам эмас, – маржонлар соча кетди у, – дарвоқе, роман-эпос бекорчиликдан роман ёзиб ташлаши мумкин. Жуда қимбат антиқа нарса, Прасковья Ивановна, ишончим комилки, Лизавета Николаевна ҳам кизиқиб эшитадилар, негаки, бу ерда ажойибгина эмас, ғаройиб нарсалар кўп. Бундан беш йилча муқаддам Николай Всеволодович Петербургда манави жаноб билан танишиб қолдилар – мана, мана шу жаноб Лебядкин, қаранг, оғзини катта очиб турибди, қўли бўлса, бу ердан жуфтакни ростламоқчи. Кечиринг, Варвара Петровна. Айтмоқчи, мен сизга қочиб қолишни маслаҳат бермайман, собик озик-овқат бошқармасининг собик истеъфодаги хизматчиси бўлмиш жаноб (кўрдин-қизми, мен сизни жуда яхши эслайман). Менга ҳам, Николай Всеволодовичга ҳам, сизнинг бу ердаги найрангла-рингиз миридан-сиригача маълум, эсингиздан чиқарманг. Сиз улар ҳақида ҳисоб беришингиз керак. Яна бир қарра кечирим сўрайман, Варвара Петровна. Николай Всеволодович ўша пайтда бу жанобни ўзимнинг Фальстафим деб атади; бу эҳтимолки (у бирдан тушунтирди) аллақандай ўтмишдаги сиймо, burlesque¹⁰⁴ бўлса керак, ҳамма унинг устидан кулади, ҳаммага ўзи рухсат беради ўз устидан қулишга, фақат пулини тўлашса, бас. Николай Всеволодович ўша пайтда Петербургда ўйин-қулгига берилган эди, мен бунини бошқача сўз билан айтолмайман, нега деганда, бу одам умидсизлик, тушқунликка тушадиган одам эмас, ўша пайтлар ишга тоқати йўқ, бўйни ёр бермасди. Мен фақат ўша вақтнинг ўзинигина назарда тутаётirman, Варвара Петровна. Манави Лебядкиннинг синглиси бор – у ҳозиргина шу ерда ўтирган эди. Ака-сингилнинг ўз бошпаналари йўқ, бошқаларга сиғинди бўлиб яшашарди. У Гости-

¹⁰⁴ Ҳазил-мазок (франц.).

ний дворнинг равоклари тагида ўзининг аввалги ҳарбий мундирида сангиб юрар, тузукрок кийинган кишиларни тўхтатар – кўлига қанча тушса, ҳаммасига ичарди. Синглиси эса ҳавода учган қушдай кун кўрарди. Бировларнинг уй юмушларига қарашар, ҳожат чиқарарди. Инжилдаги Содомнинг ўзгинаси; мен муюлишларда кечган бу ҳаёт манзараларини четлаб ўтаман, – гаройиб бўлиб кўринган ўша ҳаётга Николай Всеволодович ҳам кизикчилик, жиннисанғилик қилиб, боши билан шўнғиган эди. Мен фақатгина ўша вақтни айтяпман, Варвара Петровна: «жиннисангилик»ка келганда эса, бу унинг ўз ибораси. У кўп нарсаларни мендан яширмайди. Бир вақтлар mademoiselle Лебядкина Николай Всеволодовични кўп учратарди, унинг ташки кўринишидан ҳайратга тушган эди. У ифлос ҳаёт кучоғидаги мисоли биллур эди. Мен ҳиссиётларни яхши тасвирлаб беролмайман, шунинг учун буларни четлаб ўтаман; аммо ифлос одамлар кизнинг устидан кулишди. шундан кейин у ҳасратга ботди. У ёқда уни ёмон калака қилишарди, аммо илгари у бунинг фаркига бормасди. Бошининг савдоси ўшанда ҳам чаток эди, лекин унда, албатта, ҳозиргидай эмасди. Фараз этиб ўтиш мумкинки, болалик чоғида бир валинеъмат аёлнинг марҳамати билан тарбиялангани эҳтимолдан узоқ эмас. Николай Всеволодович ҳеч қачон унга ҳеч қандай эътибор бермас, яғри чикиб кетган картани босиб, ўртага чорак танга қўйиб, чиновниклар билан преферанс ўйнагани-ўйнаган эди. Аммо бир куни қизни хафа қилиб қўйишган эди, у сабабини суриштирмай бир чиновникни ёқасидан олди-да, иккинчи қаватдан пастга улоқтирди. Бу ерда бегуноҳ хўрланган жабрдийда учун валломатларча қайғуриш деган нарсанинг ўзи йўқ эди; бор амалиёт кулги-қаҳқаҳа остида рўй берган ва ҳаммадан кўпроқ Николай Всеволодовичнинг ўзи хандон ташлаб кулди; ҳаммаси яхшилик билан тугагандан сўнг, ярашиб олишиб, пунш ича бошлашди. Бирок бегуноҳ хўрланган зотнинг ўзи буни унутмади. Ҳаммаси унинг соғлом ақлий қобилиятларининг барбод бўлиши билан тугади. Яна такрорлайман, мен ҳиссиётларни қойил

Килиб чизолмайман, аммо бу ерда асосийси орзу. Николай Всеволодович эса, атай қилгандай, орзунни янада қилди: шўх-шўх кулиш ўрнига, у бирдан mademoiselle Лебядкинага фавқулодда ҳурмат-эътибор кўрсата бошлади. Шу ерда ҳозир бўлган Кириллов (жуда-жуда антика эст. Варвара Петровна, ҳаддан ташқари питрак одам; сиз уни бирор кун, албатта, кўрарсиз, у ҳозир шу ерда), ҳа, шу эсангиз, мана шу Кириллов, гапни ичидан тортиб олмангиз, гапирмайди, негадир кизишиб кетдимиз, Николай Всеволодовичга, сиз бу хонима қизни худди маркизадай қалатиб юбордингиз ва бу билан унинг шахти-бахтини бутунлай поймол қилдингиз, деди. Қўшимча қилиб қўяй, Николай Всеволодович ушбу Кирилловни бироз ҳурмат қилди. Унга нима деб жавоб берди дегн: «Сиз, жаноб Кириллов, мени унинг устидан куляпти, деб ўйлаяпсиз; бу сизнингиздан қайтинг, мен чиндан ҳам уни ҳурмат қиламан. чунки у ҳаммамиздан ҳам яхши». Биласизми, буни кўра жиддий қилиб айтди. Орадаги шу икки-уч ой ичида бу қиз билан «салом», «хайр» деган сўзлардан бошқа бир сўз гаплашмади. Мен ўша ерда эдим, ҳаммаси эсимда, сиз алҳол шундай хаёлга бориб қолдик, уни гўё ўз қалбидан кўради, агарда ғанимлари бунчалар кўп бўлмаганда ва оилавий тўсиқлар ғов бўлиб турмаса, мени олиб кочиш кетиши ҳам ҳеч гап эмасди, дегандай кўнгил қилди. Қип-қизил кулги! Ҳаммаси шу билан тугадики, Николай Всеволодович бу ерга жўнашлари керак бўлиб қолгач, кета туриб қизнинг кўр-кутини бадастур қилиб қўйдилар, бир йилда уч юз рубль нафақа ажратдилар, балки ундан ҳам кўпроқдир, бу озмунча пул эмас. Бир сўз билан айтганда, мисол учун, бу унинг тантилиги, бевакт ҳориб-чарчаб қолган одамнинг хоб-хаёли, – майли, Кириллов айтгандай, эрмаклардан тўйган қимсаннинг янги бир қизгиси, мажруҳ бир хилқатни не қўйларга солиш мумкинлиги ҳақидаги бир тажрибаси янглиғ бўла қолсин. «Сиз, дейди Кириллов, атай энг тубан хилқат, мажруҳни танладингиз, у мангу шармисорлик ва қалтаклашларга маҳкум, – сиз яна шуни ҳам билардингизки, сизга кулгили бир муҳабба-

ти боис ўлишга ҳам рози, – шундай бўла туриб, сиз бирдан кани, бундан нима чикаркин деб, унинг бошини айлан-тириб, лакиллатмоқдасиз». Телбасаро аёлнинг хаёллари бундай йўналиш олганида кишининг айби борми, йўқми? Эътибор беринг, яна у шу киз билан икки огиз бакамти ўтириб гаплашиб ҳам кўрмаган! Шундай нарсалар мавжудки, Варвара Петровна, улар ҳақида ақл билан гап айтиб бўлмайди, шу билан бирга улар ҳақида гап очишнинг ўзи ҳам ақлдан эмас. Майли, охир-окибат жиннисанғилик бўла колсин – аммо ахир шундан ортик гап айтиб бўлмайди-ку; холбуки, энди буни бутун бир тарих, солномага айлантиришяпти... Бу ерда рўй бераётган воқеалар, Варвара Петровна, менга қисман таниш.

У бирдан ҳикоясини тугатди ва Лебядкинга ўтирилай деб турганда, Варвара Петровна уни ўзига қаратди; хоним жуда каттиқ хаяжон ичида эди.

– Сиз тугатдингизми? – сўради у.

– Ҳали йўқ; агар сиз изн берсангиз, гап тўлиқрок бўлиши учун баъзи бир нарсаларни манави жанобдан сўраб аниқламокчи эдим... Сиз нима гаплигини ҳозир кўрасиз, Варвара Петровна.

– Етар, бирпас бас қилинг, кейинрок, илтимос. Сизни гапиртирганим қанчалар соз бўлди-я!

– Эътибор қилинг, Варвара Петровна, – талпиниб қанот коқди Петр Степанович, – боя буларнинг ҳаммасини сизнинг саволингизга жавобан Николай Всеволодович тушунтириб бера олармиди, – бунинг устига саволингиз кутилмаган даражада каттиқ бўлди?

– О, ростдан ҳам каттиқ!

– Ана энди мен тўғри айтган эканманми, айрим ҳолларда манфаатдор шахсга қараганда учинчи одам ҳаммасини оппа-осон тушунтириб беради, деб?

– Рост... рост... Аммо сиз бир нарсада янглишдингиз, афсус, кўриб турибманки, ҳалиям янглишяпсиз.

– Нахотки? Нимада?

– Қаранг... Айтганча, сиз мундок ўтирсангиз бўларди, Петр Степанович.

– О, майли, сиз айтганча бўлсин, ўзим ҳам чарчадим, раҳмат сизга.

У дарҳол креслони ўзига суриб, уни шундай жойлаштирдик, бир томондан Варвара Петровна ва бошқа томондан стол ёнидаги Прасковья Ивановна ўртасига, кўзини жаноб Лебядкинга тик қаратиб ўрнашди, у шунча вақтдан буён Лебядкиндан бир дақиқа ҳам кўзини узмасин.

– Сиз бу нарсаларни «жиннисанғилик» деб атаб, ташлашасиз...

– О, фақат шугина бўлсайди...

– Йўк, йўк, йўк, шошманг, – тўхтатди уни Варвара Петровна, узок тўликиб сўйлашга афтидан эҳтиёж сезиб. Петр Степанович бунини пайқаши биланок камоли диққат қўйиб эшитишга чоғланди.

– Йўк, бу жиннисанғиликдан аллақандай юксакроқ бир нарса эди, менинг гапимга ишонинг, ҳатто қандайдир муқаддас нарса! Мағрур одам, шохи эрта кайрилган, «хазил-мазоқ»дан бошқа иши қолмаган – сиз бу иборани ҳўп топиб ишлатдингиз, – бир сўз билан айтганда, Степан Трофимович зўр ўхшатгандай, шахзода Гарри ва менинг назаримча, ундан ҳам ортиқроқ, Ҳамлетга ўхшаб кетадиган одам.

– Et vous avez raison¹⁰⁵ – тўлкинланиб лўкма ташлади Степан Трофимович.

– Сизга ташаккур айтаман, Степан Трофимович, сизга яна шунинг учун алоҳида ташаккур билдираманки, сиз айнан ҳар доим Nicolasга, унинг юксак иктидори ва юрак парвозига ишонч билан қараб келдингиз. Мен тушқунликка тушган пайтлар ҳам, сиз шу ишончнинг менда мустаҳкамладингиз.

– Chere, chere... – Степан Трофимович олдинга ўтмоқчи бўлиб чоғланди, аммо унинг гапини бўлиш хатарли эканлигини ўйлаб, ўзини тўхтатди.

– Агарда Nicolasнинг ёнида (гаплари қўшиқ каби қўйилиб келарди бир жиҳатдан Варвара Петровнанинг) тоқа-

¹⁰⁵ Ва сиз бутунлай ҳақсиз (франц.).

тида улуг ва осуда Ҳорацио каби инсон турганда, – бу сизнинг яна бир гўзал иборангиз, Степан Трофимович, – унда балки у аллақачон маъюс ва «киноянинг кутилмаган шайтони»дан халос бўлур эди, бу шайтон уни бир умр қийнаб, изтиробга солиб келади. (Киноянинг шайтони ҳақидаги яна сизнинг ажойиб сўзларингиздан бири, Степан Трофимович). Аммо Nicolasнинг ҳеч қачон на Ҳорациоси ва на Офелияси бўлмаган. Унинг фақат ёлғиз онаси бор эди, холос, аммо ёлғиз онанинг ўзи бундай ҳолларда нима килолади, кўлидан нима келади? Биласизми, Петр Степанович, шу Nicolasга ўхшаган хилқат ҳатто сиз ҳикоя қилиб берган ифлос хароботларга бориб юриши менга ҳаддан ташқари тушунарли бўлиб туюлади. Энди мен ҳаётнинг «ҳазил-мазоқ»ини жуда яхши тасаввур қиламан (бу сизнинг жуда ўтқир иборангиз!), бу зиддиятларга тўймас ташналик, у худди биллур каби намоён бўлган мудҳиш манзара, бу яна сизнинг ўхшатишингиз, Петр Степанович. Мана, ниҳоят у ўша ерда ҳамма хўрлаган майиб-мажруҳ чала савдойига ва, шу билан бирга, балки юрағи олийжаноб ҳиссиётларга тўла бир шўрлик жонга дуч келади!

– Ҳм, балки шундайдир.

– Шундан кейин сизга тушунарли эмасми, у кизнинг устидан бошқаларга ўхшаб кулмайди! О, одамлар! Сизга тушунарли эмасми, уни таҳқирлардан ҳимоя қилади, «худди маркизадай» уни иззат-икромга чулғайди (анави Кириллов одамларни жуда ҳам теран тушунади, шекилли, гарчи ҳатто унинг ўзи ҳам Nicolasни тушунмаган!) Истасангиз, худди мана шу зиддият орқасидан кулфат чиққан; агарда шўрлик бахти қаро киз бошка бир шароитда бўлганда, унда мана бунақа ақлни зое қилувчи орзу ҳам тугилмасди. Аёл, фақат аёл буни тушуниши мумкин, Петр Степанович, нечоғлик афсусланаман, сиз... яъни, негаям сиз аёл киши эмассиз, жиллакурса, мана шу ўринда тушуниб етардингиз!

– Яъни, қанча ёмон бўлса, шунча яхши деган маънода, мен тушунаман, тушунаман, Варвара Петровна. Бу худди диндаги каби; одам қанчалик ёмон яшаса ёхуд бутун халқ

канчалар эзилган ва кашшок бўлса, жаннатдаги мукофот ҳақида шунчалар каттиқ орзу қилади ва бунинг устига-устак яна юз минглаб руҳонийлар бу орзуларни аланга олдириб, чайковга солиб турсалар, унда... мен сизни тушунаман, Варвара Петровна, ишончингиз комил бўлсин.

– Олайлик, бу унчалар тўғри эмас, аммо, айтинг-чи, наҳотки Nicolas ушбу шўрликкина вужуддаги (нега бу ерда Варвара Петровна «вужуд» сўзини ишлатди, мен сира тушунолмадим) орзуни поймол этиш учун, наҳотки у ҳам унинг устидан кулиши ва унга бошқа амалдорлардай муносабатда бўлиши керак эди? Наҳотки сиз Nicolas бирдан жиддий туриб, Кирилловга: «Мен унинг устидан кулмайман» деганда, наҳотки сиз ундаги юксак ҳамдардликни, ўша бутун аъзойи вужуднинг олийжаноб титроғини инкор этасиз? Ахир унинг жавоби юксак, мукаддас жавоб-ку!

– Sublime¹⁰⁶, – пичирлади Степан Трофимович.

– Билиб кўйинг, у яна сиз ўйлаганчалик бой эмас; мен бойман, у эмас, у эса ўша пайтлар мендан ҳеч нарса олмасди.

– Мен тушунаман, тушунаман бунинг ҳаммасини, Варвара Петровна, – энди биров тоқатсизлик билан кимирлаб кўйди Петр Степанович.

– О, бу менинг характерим! Мен Nicolasда ўзимни кўряпман. Бу навкиронлик, бу гулдурас, бу туғёнли интилишлар менга таниш... Агарда пайти келиб биз сиз билан тил топишсак, Петр Степанович, мен шундай бўлишини чин кўнгилдан истар эдим, устига-устак сизнинг олдингизда бурчли бўлиб қолдим, балки ўшанда сиз тушунган бўлардингизки...

– О, менга ишонаверинг, мен ҳам истардим, – узук-юлук ғудранди Петр Степанович.

– Сиз ўшанда тушунган бўлардингизки, олийжанобликнинг кўзи юмук ва унинг туғёнли интилишлари боис ўзингизга ҳатто ҳар томонлама номуносиб, сизни мутлақо тушунмайдиган, имконият туғилиши ҳамон сизни

¹⁰⁶ Юксак (франц.).

азоб-укубатга ташлайдиган одамга кутилмаганда дучор бўласиз ва буларнинг ҳаммасига терс ўларок, ана ўша одамни қандайдир идеалга айлантирасиз, орзуларингизнинг чўккиси деб қарайсиз, бутун умидларингизнинг мужассамини унда кўрасиз, унга таъзим қиласиз, нималигини билмай, бир умр севасиз, – балки айти шунга муносиб бўлмагани учун севасиз... О, мен умрим бўйи азоб тортиб келаман, Петр Степанович!

Степан Трофимович юзи азобдан кийшайиб дам-бадам менга нигоҳ ташлай бошлади, лекин мен вақтида бунга чап бердим.

– ...Яна яқинда, яқинда – о, қанчалар айбдорман Nicolas олдида!.. Айтсам, ишонмайсиз, улар менга ҳар томондан азоб беришади, ҳамма, ҳаммаси, ғанимлар ҳам, бошқалар ҳам, дўст-ошнолар ҳам; дўст-биродарлар душмандан баттар. Менга биринчи марта ўша лаънати имзосиз хат келганда, айтсам ишонмайсиз, Петр Степанович, бундан нафратланишга ҳам қурби қувватим етмади, кабохатнинг бошлаб жавобини беролмадим, юрагим пўкиллади... Ҳеч қачон, ҳеч қачон бу ожизлигим учун ўзимни кечиролмайман!

– Бу ердаги имзосиз хатлар хусусида мен умуман баъзи гап-сўзларни эшитдим, – бирдан жонланди Петр Степанович, – мен сизга уларни топиб бераман, хотиржам бўлинг.

– Аммо сиз тасаввур ҳам қилолмайсиз бу ерда қандай фитна-найранглар бўлганини! – улар ҳатто бизнинг бечора Прасковья Ивановнамизни ҳам ўз ҳоли-жонига қўйишмади – ҳолбуки, ахир унинг нима гуноҳи бор экан? Мен, балки бугун сенинг олдингда жуда ҳам айбдордирман, жонгинам Прасковья Ивановна, – қўшиб қўйди кўкси тоғдай қўтарилиб, ийиб, талтайиб ва андак музаффарона истехзо билан.

– Қўйсангиз-чи, онагинам, – деб ғудранди у рўйхуш бермай, – менимча, буларнинг барига барҳам бериш керак; кўп валдирадик... – у шундай деб, яна ботинмайгина

Лизага бокди, аммо у Петр Степановичдан кўзини узолмасди.

– Манави ҳамма нарсасини йўкотган, фақат юрагини сақлаб қолган бечора, бахти қаро сари савдойи қизни мен ўзимга фарзанд қилиб олишга қарор қилдим, – бирдан хитоб этди Варвара Петровна, – бу менинг бурчим, уни оғишмай адо этмоқчиман. Бугундан бошлаб уни ўз химо-ятимга оламан!

– Баъзи жихатлардан бу жуда яхши бўлади, – жонланди Петр Степанович. – Кечиринг, мен боя гапимни тугатолмадим. Мен баайни хомийлик ҳақида айтмоқчийдим. Тасаввур эта оласизми, ўшанда Николай Всеволодович жўнаб кетганда (мен баайни Варвара Петровна тўхтаган жойдан гап бошламоқчиман), манов жаноб, ҳа, мана шу жаноб Лебядкин унинг синглисига тайинланган нафақадан тўла-тўқис фойдаланишга дарҳол киришади. Мен ўша пайтда бу нарсани Николай Всеволодович қандай ташкил қилганларини билмайман, аммо бир йилдан сўнг, чет элларда юрганда, у киши аҳволдан хабар топиб, бошқача йўл тутишга мажбур бўлганлар. Тафсилотларини яна яхши билмайман-у, у ўзи буни айтиб берса керак, лекин шуниси менга маълумки, мазкурани қаергадир узок бир монастирга жойлашган, у ерда барча қулайликлар бўлган, қаровчилар қараб туришган – билдингизми? Лекин Лебядкин нима фикрга тушади денг? У жон-жаҳди билан ундан тўлов қоғозини қаерга яширишганини қидиради, ахир, синглиси унга тўлов-ундирув билан баробар-да, яқин ораларда мақсадига етади, синглисига бўлган қандайдир ҳуқуқини пеш қилиб, уни монастирдан олади-да, тўғри шу ерга олиб келади. Бу ерда синглисини бокмайди, уриб, қалтаклаб азоб беради, ниҳоят, Николай Всеволодовичдан анчагина пул ундиради, муккасидан кетиб ичкиликка берилади, миннатдор бўлиш ўрнига Николай Всеволодовичга дўк-пўписа йўлига ўтади, бемаъни талаблар қўяди, нафақа тўланмаган тақдирда ва тўғри унинг қўлига берилмаса, судга бераман, деб кўрқитади. Шундай қилиб, Николай Всеволодовичнинг ихтиёрий ҳадясини унинг мажбурий

тўлови деб қабул қилади, буни сиз тасаввур қилоласизми? Жаноб Лебядкин, мен бу ерда айтганларимнинг ҳаммаси тўғрими?

Шу пайтгача ерга тикилганча индамай турган капитан тез икки одим олдинга чиқди-да, кизариб-бўғриқиб кетди.

– Петр Степанович, сиз менга бераҳмлик қилдингиз, – деб чирсиллаб гапни узди у.

– Нимаси бераҳмлик, нима учун? Аммо, менга каранг, бераҳмлик ёки мулойимлик ҳақида кейин гаплашамиз, ҳозир эса мен сиздан биринчи саволимга жавоб беришингизни сўрайман, мен айтган нарсалар, ҳаммаси тўғрими, йўқми? Агар сиз нотўғри десангиз, шу заҳоти баёнот беришингиз мумкин.

– Мен... сиз ўзингиз биласиз, Петр Степанович... – тўнғиллади капитан, аммо тутилиб жим бўлиб қолди. Ай-тиш керакки, Петр Степанович оёқларини чалкаштириб креслода ўтирар, капитан эса унинг қошида қўл қовуштириб турарди.

Капитан Лебядкиннинг иккиланиб туриши, чамаси, Петр Степановичга ғоятда маъқул тушмади; унинг юз томирлари қаҳрли учди.

– Балки сиз ростдан ҳам бирон баёнот бермоқчидир-сиз? – Жуда маъноли қилиб қаради у капитанга. – Ундай бўлса, марҳамат қилинг, сизни кўриб туришибди.

– Ўзингиз яхши биласизки, Петр Степанович, менинг баёнот берадиган жойим йўқ.

– Йўқ, мен буни билмайман, ҳатто биринчи марта эшитяпман; нега сиз баёнот беролмайсиз?

Капитан кўзини ерга тикиб миқ этмасди.

– Мен кетай, руҳсат беринг, Петр Степанович, – мингирлаб деди у қатъият билан.

– Аммо олдин менинг биринчи саволимга жавоб бера-сиз: мен айтган нарсалар ҳаммаси тўғрими?

– Тўғри, – ғудранди Лебядкин ва кўзларини ўзини қийнаётган одамга тикди. Унинг пешонасидан тер чиқди.

– Ҳаммаси тўғрими?

– Ҳаммаси тўғри.

– Бирон нарса кўшимча килолмайсизми, эътирозингиз йўқми? Агар бизни ноҳақ деб билсангиз, бу ҳақда баёнот беринг; норозилигингизни очик айтинг, инкор қилинг.

– Йўқ, норози эмасман.

– Яқинда Николай Всеволодовичга дўк-пўписа қилганмидингиз?

– Бу... бу, ичкиликнинг касофати, Петр Степанович. (У бирдан бошини кўтарди). Петр Степанович! Агар оила обрўсига путур етса, агар юрак беайб холда хўрликка учраган бўлса ва одамлар орасида бундай надоматга қолса, наҳот ўшанда ҳам одамни айбдор ҳисоблайдилар? – бўкириб юборди у, худди боягидай ўзини унутиб.

– Э, сиз ҳозир хушёрмисиз, жаноб Лебядкин? – унга кўзларини ўқдай қадади Петр Степанович.

– Мен... хушёрман.

– Оила обрўси нима дегани ва беайб хўрлик кўрган юрак дегани-чи?

– Мен ҳеч кимни назарда тутмадим, ҳеч кимни айтмоқчимасман. Мен ўзимча... – чўкиб кетди яна капитан.

– Сиз ва сизнинг ахлоқингиз ҳақида айтган сўзларидан каттик хафа бўлдингиз, шекилли? Сиз жуда жаҳли тез одам экансиз, жаноб Лебядкин. Аммо менга қаранг, мен ҳали сизнинг ахлоқингиз ҳақида тўлалигича ҳеч нарса деганим йўқ. Мен сизнинг ахлоқингиз аслида қанака эканини айтаман. Мен, албатта, сўзлай бошлайман, ҳали гапнинг индаллосини бошлаганим йўқ.

Лебядкин сесканиб тушди ва кўзлари ола-кула бўлиб Петр Степановичга қаради.

– Петр Степанович, менинг кўзим энди очила бошладди!

– Ҳм. Мен сизни уйғотиб юбордимми?

– Ҳа, сиз мени уйғотдингиз, Петр Степанович, мен эса тўрт йилдан бери осилиб турган булут тагида ухлаб қолибман. Мен энди кетсам бўладими, Петр Степанович?

– Энди бўлади, мабодо Варвара Петровна ижозат берсалар...

Аммо хоним қўл силтади.

Капитан таъзим қилди, икки қадам эшик томонга юрди, қутилмаганда тўхтади, кўлини юрагига қўйди, нимадир демоқчи эди, демади ва тез юриб чиқиб кетди. Аммо нак эшиқда Николай Всеволодович билан юзма-юз келди; у ўзини четга олди; капитан қандайдир унинг олдида кичрайиб, бужмайиб қолди ва турган жойида худди бўғма илонга дуч келган қуёндай кўзи бақрайганча тек қотди-қолди. Николай Всеволодович андак тўхтаб, уни кўли билан бироз нари сурди-да, ичкари залга кирди.

VII

У қувноқ ва хотиржам эди. Эҳтимол, ҳозир у бизга қоронғу бўлган жуда ҳам яхши бир нарсани бошидан кечиргандир; ҳар қалай у алланимадан гоятда мамнун бўлгандек кўринади.

– Сен мени кечирармикинсан, Nicolas? – тоқати етмай сўради Варвара Петровна ва шоша-пиша унга пешвоз чиқиб ўрнидан турди.

Бирок Nicolas баралла қулиб юборди.

– Худди шундоқ! – деди у ҳазиломуз тарзда оккўнгиллик билан.

– Кўриб турибман, ҳаммасидан хабар топибсиз. Мен эса бу ердан чиққач, қаретага ўтирганда ўйланиб қолдим: «Жуда бўлмаганда бир латифа айтиб берсам бўларкан, ким бунақа қилиб чиқиб кетади?» Аммо сизнинг олдингизда Петр Степанович қолаётганини эсладим-у, анча енгил тортидим.

У сўйларкан, атрофга олазарак қарарди.

– Петр Степанович бизга бир тентакнинг Петербургда қўхна замонларда бошидан кечирганларидан ҳикоя қилиб берди, – хурсанд бўлиб илиб кетди Варвара Петровна, – бир тантик ва телба одам экан, аммо доим ўй-хаёллари нажиб ва доим валломатлардай одил экан...

– Валломатлардай-а? Наҳотки шунчалар бўлса? – қуларди Nicolas. – Айтмоқчи, мен бу сафар Петр Степановичнинг шошқалоқлигидан миннатдорман (шу ерға кел-

ганда, у Петр Степанович билан бир зум кўз уриштириб олди). Ойи, сиз билиб кўйишингиз керак, Петр Степанович хаммани яраштириб юради: у яраш-ярашга уста, бу унинг касали, аргумоғи, шу томонларига алоҳида эътибор берсангиз, арзийди. Сизларга бу ерда нималар деб шақиллаганини сезиб турибман. У бир нарсани ҳикоя қилаётганда шунақа шақиллайди; мияси идора хизмати бўлиб кетган. Билиб кўйинг, у соғлом қарашли йигит, ёлғон гапирмайди, ҳақиқат унга ютуқдан кўра кимматрок... албатта, ютук ҳақиқатдан кимматрок бўлган алоҳида ҳоллар бундан мустасно. (Шуларни айтаркан, у тўхтовсиз аланг-жаланг тевааракка қарарди). Шундай қилиб, ойи, кўриб турибсизки, мендан кечирим сўрашга ҳожат йўқ ва мабодо бу ерда қандайдир телбалик бор бўлса, у аввало менинг томонимдан содир этилган телбалик ва демак, охир-оқибат ҳар қалай мен телба бўлиб чиқаман, – бу ерда мен ҳақимда тугилган фикрларни оқлашим керак-ку...

Шунда у онасини майин кучди.

– Ҳар ҳолда, иш шу билан тугади ва ҳикоя қилиб ўтилди, демак, унга нукта қўйиш мумкин, – кўшиб қўйди у ва унинг гап оҳанги қуруқлашди ва катъият янгради. Варвара Петровна бу ҳолни пайқади; аммо унинг хаяжони сира босилмас, аксинча зўрайди.

– Келишингга ҳали бир ой бор деб ўйлагандим, Nicolas!

– Ойи, мен сизга ҳаммасини тушунтираман, энди эса...

У шундай дея, Прасковья Ивановна томонга юрди.

Аммо у бошини унга билинар-билинемас бурди, холос, холбуки, ярим соат бурун у биринчи бор кириб келганда, ларзага тушиб лол бўлиб қолганди. Энди унинг ташвишларига янги ташвиш қўшилганди: капитан чиқиб кетаётиб эшиқда Николай Всеволодович билан тўкнашгандан буён Лиза бирдан тўхтовсиз кула бошлади, – кулгуси аввалига секин ва ўқтин-ўқтин, аммо борган сари зўрайиб, аён ва баланд янгради. У қизариб бўғриқди. У ҳозиргина тумтайиб, тумшайиб ўтирган қизга ўхшамасди. Николай

Всеволодович ойиси Варвара Петровна билан сўйлашаркан, у икки марта Маврикий Николаевични худди унга ниманидир пичирламокчи бўлгандай имлади; лекин у кизга бошини эгиши биланок кизи тушкур, шу заҳоти хахолаб кулиб юборарди; у шўрлик Маврикий Николаевичнинг устидан куляптимикин, деб ўйланиб қоларди, киши. У ҳар қалай, афтидан, ўзини тутишга ҳаракат қилар ва рў-молчасини лабларига босарди. Николай Всеволодович ҳеч нарса билмагандай, маъсум бир киёфада у билан саломлашди.

– Илтимос, мени кечиринг, – деб жавоб берди киз тез-тез бидирлаб, – сиз... сиз, Маврикий Николаевични кўрдингиз-ку, ахир... Вой, худойим-ей, бўйингиз намуноча баланд бўлмаса, Маврикий Николаевич!

Яна кулги. Маврикий Николаевичнинг бўйи ҳақиқатан дароз, аммо унчалик ҳам эмасди.

– Сиз... анча бўлдими келганингизга? – деб пичирлади у яна ўзини тутишга уриниб ва хижолат чекиб, аммо кўзларидан ўт чакнаган ҳолда.

– Икки соатдан ошди, – жавоб берди Nicolas унга диққат билан разм соларкан. Айтиб қўяй, у хаддан ортик босик ва хушмуомала эди, аммо хушмуомалани йиғиштириб қўйганда ғоятда лоқайд ва бўшанг бир тусга кирарди.

– Қаерда яшайсиз?

– Шу ерда.

Варвара Петровна ҳам Лизадан кўзини узмас, лекин у бирдан калласига келиб қолган бир фикрдан хайратга тушди.

– Шу пайтгача, икки соатдан бери қаерда эдинг ўзи, Nicolas? – ўғлига яқин борди у. – Поезд соат ўнда келади.

– Мен аввал Петр Степановични Кирилловникига олиб бориб қўйдим. Петр Степановични эса Матвеевода учратдим (уч бекат нарида), битта вагонда бу ерга келдик.

– Мен тонг отмасдан Матвеевода кутдим, – илиб кетди Петр Степанович, – кечаси орқа вагонлар издан чиқиб кетди, оёқларимиз синишига сал қолди.

– Оёк синдими! – кичкирди Лиза. – Ойи, ойи, сиз билан ўтган ҳафта Матвеевога бормоқчи бўлувдик, сал қолди-да оёқларимиз синишига!

– Худо сақласин! – чўкиниб қўйди Прасковья Ивановна.

– Ойи, ойи, жон ойи, агарда мен ростданам икки оёғимни синдириб қўйсам, сиз асло қўркманг, ахир шундай бўлиб қолиши ҳам мумкин-ку, ўзингиз айтасиз-ку, ҳар куни кўзингга карамай от чоптирасан деб. Маврикий Николаевич, мен чўлок бўлиб қолсам, етаклаб юрасизми?

– Яна хахолаб қулди у. – Агар шундоқ бўлиб қолса, сиздан бошқа ҳеч кимга мени етаклаб юришига йўл қўймайман, менга ишонаверинг. Айтайлик, мен битта оёғимни синдириб қўйдим... Бир илтифот қилиб айтинг-чи, етаклаб юришни бахтим деб биламан, денг-чи.

– Битта оёк билан қандай бахт бўлсин? – ковоғини солиб, жиддийлашди Маврикий Николаевич.

– Лекин сиз етаклайсиз, фақат сиз, бошқа ҳеч ким!

– Ўшанда ҳам сиз мени бошлаб юрасиз, Лизавета Николаевна, – яна ҳам жиддийроқ тортиб деди Маврикий Николаевич.

– Э, худойим, ахир у қочирик қилмоқчи бўлган! – бироз даҳшатга тушиб хитоб қилди Лиза. – Маврикий Николаевич, ҳеч қачон бу йўлга қирманг! Аммо бунча худбин бўлмасангиз! Сиз инсофли кишисиз, ишончим қомилки, сиз ўзингизга ўзингиз тухмат қиялмасиз; аксинча: сиз эрта-лабдан-кечгача мени бир оёқсиз янада латофатлироқ бўлиб қолдингиз, деб ишонтирасиз! Фақат бир нарсани ҳеч қачон тузатиб бўлмайдим, сизнинг бўйингиз жуда ҳам баланд, оёғим бўлмаса, мен кичкина бўлиб қоламан, қандай қилиб қўлимдан етаклайсиз, бир-биримизга мос тушмай-миз!

Шунда у изтироб билан қулди. Қочириқлар ва ишоралар жуда жўн, аммо у буни ўйлаётгани йўқ эди.

– Жазава! – шипшиди менга Петр Степанович. – Тезроқ сув беришса эди.

Айтгани рост чиқди; бир дакикадан сўнг ҳамма шошиб колди, сув олиб келишди. Лиза ойисини кучоқлаб. оташин ўпар, елкасига бошини кўйиб йиғлар ва яна шу заҳоти бошини орқасига ташлаб, унинг юзига тикилиб. хандон отиб куларди. Ниҳоят, онаси ҳам ҳикиллаб колди, Варвара Петровна ҳар икковларини тезликда боя Дарья Павловна залга чиқиб келган эшиқдан ичкарига олиб кириб кетди. Аммо у ёқда узок қолиб кетишмади, тўрт дакика чамаси бўлишди, холос...

Эндиликда мен бу ҳеч қачон унутиб бўлмайдиган тонг чоғининг охириги дакикаларининг ҳар бир чизигини эслашга уринаман. Эсимда, аёллар чиқиб кетгач (фақат Дарья Павловнагина ўз жойида кимирламай ўтирарди), Николай Всеволодович Шатовдан бошқа ҳар биримизнинг кошимизга келиб, қайтадан сўрашди, Шатов ҳамон ўша пучмоқда ўтирар ва боши янада куйирок ерга эгилганди. Степан Трофимович Николай Всеволодович билан бениҳоя ўтқир ва кизик бир нарса тўғрисида гап бошлаган эди, аммо шоша-пиша Дарья Павловна томонга интилди. Аммо йўл-йўлакай уни Петр Степанович куч билан тўхта-тиб, дераза томонга бошлади ва ниманидир тез пичирлаб айта бошлади, афтидан, жуда муҳим бир гап бўлса керак, бу уларнинг юзлари ва қўл ҳаракатларидан билиниб турарди. Николай Всеволодович эса ялков ва паришон тинглар, лабидан одатдаги табассуми аримас, охирида эса ҳатто сабр-сизланиб, кочиби қолишнинг пайида бўларди. Хонимлар хонага қайтиб киришганда, у дераза олдидан кетди. Варвара Петровна Лизани яна бояги жойига ўтқизди, яна ўн дакикача, албатта, сабр қилиб нафас ростлаб туринглар, нозиклашиб колган асабларга очик ҳаво бошқача таъсир қилиши мумкин, деб уларни ушлаб колди. У Лизанинг атрофида астойдил айланиб-ўргилар эди, ўзи ҳам унинг ёнига ўтирди. Бўш колган Петр Степанович дарҳол уларнинг ёнига ўтди ва шўх-қувнок суҳбатни бошлаб юборди. Худди мана шу дақиқада Николай Всеволодович, ниҳоят, Дарья Павловнанинг қошига шошилмай қадам ташлаб борди; Даша унинг яқинлашиб келаётганини кўриб, ўтир-

эн жойида тўлкинланиб кетди ва уялиб-кисиниб ўрнидан кўзгалди, юзи ял-ял кизарди.

– Сизни табрикласак бўладими... ё хали эртами? – деб аяп бошлади Николай Всеволодович башарасида қандайдир салқиш пайдо бўлиб.

Даша унга нимадир деб жавоб килди, аммо буни эшигиб бўлмади.

– Нега бурнини тикяпти деб ўйламанг, – деб овозини кўтарди у, – аммо сиз биласиз-ку ахир, мен атай хабардор қилинганман. Сиз буни биласизми?

– Ҳа, мен биламан, сиз атай хабардор қилингансиз.

– Мен бевақт табригим билан ҳеч кимга халал бермадиммикин ишқилиб? – кулиб юборди у, – мабодо Степан Трофимович...

– Нима, нима билан табриклаш керак? – югуриб келди Петр Степанович, – сизни нима билан табриклаймиз, Дарья Павловна! Воҳ! Наҳот ўша анов иш билан? Қизариб кетишингиздан мен топганга ўхшайман. Ҳақиқатан ҳам, бизнинг гўзал ва маҳпора қизларимизни ортиқ нима билан ҳам табриклаш мумкин ва яна қанақа табриклардан улар ҳаммадан кўпроқ кизаришади? Хў-ўп, агар тўғри топган бўлсам, мендан ҳам табриклар қабул қилинг ва баҳсда ютқизганингизни тан олинг, эсингиздами, Швейцарияда бас бойлашиб, эрга тегмайман, деган эдингиз... Ох-ха, Швейцария борасида – мен нима деяпман ўзи? Қаранг-а, асли шуни деб келганман, сал бўлмаса эсимдан чиқай дебди: сен менга айт-чи, – у шитоб билан Степан Трофимовичга бурилиб қаради, – сен ахир қачон бормокчисан Швейцарияга?

– Мен... Швейцарияга? – хайрон бўлиб тутилиб қолди Степан Трофимович.

– Нима? Бормайсанми? Ахир сен ҳам уйланяпсан-ку, а... ёзган эдинг-ку?

– Ріегте!¹⁰⁷ – хитоб қилди Степан Трофимович.

– Нима Ріегте... Ўзинг кўргин-да, ахир, агар бу сенга маъкул бўлса, мен қарши эмасман, шуни айтгани учиб

¹⁰⁷ Петя (франц.).

етиб келдим, чунки сен албатта менинг фикримни иложи борича тезрок билишни истагандинг; агарда (маржон сочарди у) сени «халос» килиш керак бўлса, бунни ўша хатингда ўзинг ёзгансан ва ялиниб-ёлвориб сўрагансан, ундок бўлсам, мен хизматга тайёрман. У ростланам уйланмоқчими, Варвара Петровна? – у тезгина хонимга ўгирилди. – Мен бурнимни тикаётганим йўқ; ўзи шаҳардагиларнинг ҳаммаси билади ва ҳаммаси табриклашяпти, бундан кочиш учун ташқарига факат коронғу тушганда чикаман, деб ёзган. Хат менинг чўнтагимда. Аммо, ишонасизми, Варвара Петровна, мен уни умуман тушунмаяпман! Сен менга факат бир нарсани айт, Степан Трофимович, сени табриклаш керакми ёки «кутқариш?» Айтсам, сиз ишонмайсиз, унинг энг бахтиёр сатрлари аро энг бахтсиз сўзлар учрайди. Биринчидан, мендан кечирим сўрайди, майли, дейлик, бунга ҳаққи бор... Дарвоке, айтмасам бўлмайди, тасаввур қилинг, бу кишим мени умрида факат икки маротаба кўрган, у ҳам тасодифан, мана энди бирдан учинчи маротаба уйлана туриб, ўғлим олдидаги оталик бурчимга хиёнат қилаётирман, деб ўйлаганми, минг қақирим нарида туриб мендан хафа бўлмасликни, унга изн беришимни илтижо қилади! Илтимос, мендан хафа бўлма, Степан Трофимович, замона зайли, мен бунга кенг қарайман ва айбситмайман, бу сенинг шаънингни ерга урмайди ва ҳоказо ва хоказо, лекин, барибир асосий гап шундаки, мен шу асосийсини сира тушунолмайман. Бу ерда аллақандай «Швейцариядаги гуноҳлар» тўғрисида нималардир ёзилган. Гуноҳлар боиси уйланаман ёки бошқаларнинг гуноҳига уйланаман, дейдими-ей, қисқаси «гуноҳлар». «Қиз бола, дейди, биллур ва олмос», мен унга муносиб эмасман дейдими-ей, «муносиб эмасман» – ўзининг сўзи; аммо ўша қандайдир гуноҳлар туфайли ёки шарт-шароитлар туфайли «никоҳ ўкитишим ва Швейцарияга боришим керак», дейдими, шунинг учун бошқа ишларингни қўйиб, «мени кутқаргали канот қоқиб учиб кел», дейдими-ей. Мана шуларнинг ҳаммасидан бирон нарсани тушуниб бўладими ўзи? Дарвоке... дарвоке, мен одамларнинг юзидан кўриб

турибманки (у кўлида хат билан чарх айланар, маъсумона табассум билан кишиларнинг юзига назар соларди), ода- тим курсин менинг, афтидан, бирон хатога йўл кўйдим, шекилли... мен ўзим шундай, ҳаддан ташқари очик-сочик одамман ёки Николай Всеволодович айтмоқчи, ховликма- рокман. Мен ахир бу ерда ҳаммаси ўзимизникилар – деб ўйлабман, яъни, Степан Трофимович, сенинг ўзингники- лар – сенинг ўзингникилар, мен эса нафсиламрга, бу ерда бегонаман, кўриб турибманки... кўриб турибманки, ҳам- ма ниманидир билади, мен эсам, айна, қаранг, ҳеч вақони билмайман.

У ҳамон атрофга олазарак қарарди.

– Степан Трофимович сизга худди шу сўзларни ёзган- ми, «Швейцариядаги гуноҳлар боиси уйланаман» деган- ми, мени келиб «куткариб ол» деб ёзганми, айна шу сўз- ларни айтганми? – яқин келди бирдан Варвара Петровна лаблари кийшайиб, титраб-калтираб саргайган кўйи.

– Яъни, демокчиманки, буни қарангки, мен ҳеч нима тушунмадим, – қандайдир кўрқиб, янада ҳовликиброк деди Петр Степанович, – бунга унинг ўзи айбдор, ўзи шундок ёзган. Мана хати. Биласизми, Варвара Петровна, хатларнинг кети кўринмайди, бири кетидан бошқаси, ай- никса кейинги икки-уч ой ичи охири йўқ, ростини айтсам, охири ўқимамай ҳам кўйдим. Сен менинг бу пойинтар-со- йинтар гапларимни кечир, Степан Трофимович, лекин хатларни менинг номимга жўнатган бўлсанг-да, аслида наслларга карата ёзгансан, шунинг учун сенга бари бир... Кўй, кўй, хафа бўлма; ҳар қалай сен билан биз бегона эмасмиз-ку ахир! Аммо, манов хатни, Варвара Петровна, манов хатни мен охиригача ўқиб чикдим. Ўша «гуноҳлар» – ўша «бировнинг гуноҳлари» – бу, афтидан, қандайдир бизнинг ўзимизнинг гуноҳларимиз ва гаров ўйнайманки, ҳеч арзимаган гуноҳлар, аммо улар бизнинг олийжаноб назар-эътиборимизда алланимабало бўлиб кўринган-у, шу олийжаноблик зайлидан уни кўтариб чикқанмиз. Биласиз- ми, бу ерда қандайдир ҳисоб-китоб юзасидан ҳам оксай- миз – оқибатда буни тан олиш керак-ку. Биласизми, биз

карта-марталарга муккасидан кетганмиз... дарвоке, бу ортикча, бу энди жуда ҳам ортикча, айб менда, хаддан ошиб валдираяпман, аммо, худо хаки, Варвара Петровна, у мени кўрkitиб юборди ва мен хакикатан, уни «куткариш» пайига тушиб колдим. Оқибат, менинг ҳам виждоним кийналади. Нима, мен унинг томоғига пичок қадаб турибманми? Қарзимни қистаяпманми? Бу ерда у канақадир сеп моли тўғрисида ёзган... Айтмоқчи, сен ўзи уйланмоқчимисан тўла-тўкис, Степан Трофимович? Бу ҳам хали муаммо, ахир биз сўйлайверамиз, сўйлайверамиз, кўпрок сўзамоллик учун сўйлаймиз... Ох, Варвара Петровна, ахир менинг ишончим комил, сиз мени айбситаётган бўлсангиз ҳам ажабмас, айни мана шу сўзамоллик боис...

– Аксинча, аксинча, сизнинг сабр косангиз тўлиб тошган, бунга сабабларингиз ҳам бор, – қаҳр билан илиб кетди Варвара Петровна.

У Петр Степановичнинг бош-кеги кўринмас «хаққоний» вағирлашларини қаҳр-ғазаби тошиб ва бундан лаззатланиб эшитди, афтидан, Петр Степанович биронта роль ўйнаётганга ўхшарди (мен бунинг қандай роллигини ўшанда билмасдим, аммо бу аниқ эди, гарчи унинг роль ўйнаши кўполрок чикқан бўлса-да!).

– Аксинча, – давом этди хоним, – сиз сўз очганингиздан ғоятда миннатдорман; бўлмаса билмай ўтираверарканман. Йигирма йил ичида биринчи марта энди кўзим очилди. Николай Всеволодович, сиз хозиргина атай хабардор қилиндим, деб айтдингиз: мабодо, Степан Трофимович сизга ҳам шунга ўхшаш сўзларни ёзмаганми?

– Мен ундан ғоятда маъсум ва... ва... ғоятда олийжаноб хат олдим...

– Сизга кийин, нима дейишни ҳам билмайсиз – бас! Степан Трофимович, сиздан сўраймиз, – бирдан мурожаат қилди хоним кўзларидан ўт чакнаб, – бас қилинг, бу ердан дарҳол чиқиб кетинг, бундан буёқ менинг остонамдан хатлаб ўтманг.

Хоним, очиғи, ҳамон ҳаяжон оғушида эди, ҳамон алангайи оташда ёнарди. Рост, Степан Трофимовичнинг ўзида

хам айб бор-да! Мени ўшанда ҳайратга солган бошқа нарса: у Петрушанинг «фош қилишлари»га ҳам заррача қаршилиқ кўрсатмай мардона чидади, Варвара Петровнанинг «қарғишлари»га мик этмай туриб берди. Бунчалар ирода унда қайдан пайдо бўлди? Мен фақат шуни билолдимки, у Петруша билан бояги илк учрашув ва айнан бояги совуккина кўришувлардан шубҳасиз, жуда қаттиқ ранжиган, дили оғриганди. Бу энди жуда теран дард, ҳақиқий аламозор эди, унинг кўзи, юрагида бу оғир дард қолдирмай иложи йўқ эди. Ўша дақиқаларда унинг яна бошқа бир дарди ҳам йўқ эмасди, тубан кетдим, деб ич-эттини ит тирнарди; кейинроқ буни ўзи ёрилиб менга арзи ҳол қилди. Аммо ахир ҳақиқий, чин дард ҳатто ҳаддан зиёд энгилтабиат одамни ҳам вазмин ва матонатли қилиб қўйишга қодир бўлади гоҳида, гарчи бу узок давом этмаса ҳам; бу ҳали оз, ҳақиқий, чин дард-аламдан ҳатто ақли қискалар ҳам ақли бўлиб қолишади, бу, албатта вақтинча; дарднинг хусусияти ўзи шунақа. Мабодо шундай экан, Степан Трофимовичдай одамнинг юрагидан нималар ўтди экан, асти? Албатта, тўла инқилоб, албатта, бу ҳам вақтинча.

У ўзини адл тутиб, Варвара Петровнага таъзим бажо қилди ва мик этиб оғиз очмади (рост, шундан бошқа нима ҳам қиларди). У шундай шартта чиқиб кетмоқчи ҳам бўлди-ю, аммо яна тоқати етмай, Дарья Павловнанинг қошига борди. Дарья Павловна буни сезиб турган экан, шекилли, кўркиб кетиб, уни гапиришга қўймай дарҳол сўз бошлади;

– Илтимос қиламан, Степан Трофимович, худо ҳақи, ҳеч нарса деманг, – тез-тез қизишиб гапирди у чеҳрасида изтироб нишонлари пайдо бўлиб ва шу захоти қўлини чўзди, – ишончингиз комил бўлсин, мен сизни ҳамон ўшандай ҳурмат қиламан... ва ўшандай кадрлайман ва... мен ҳақимда ёмон ўйламанг, Степан Трофимович, ва мен буни жуда, жуда кадрлайман...

Степан Трофимович унга бошини эгиб таъзим қилди.

– Ихтиёр сенда, Дарья Павловна, ўзинг биласан, бу ишларнинг ҳаммасида ихтиёр тўла сенда! Бўлган эди,

бўлади, хозир ҳам, эртага ҳам! – катъият билан хулоса чикарди Варвара Петровна.

– Вох, мен ҳам энди ҳаммасини тушундим, – деб пешонасига бир урди Петр Степанович. – Бирок... бирок шундан сўнг мени нималар қилишмади? Дарья Павловна, илтимос, мени кечиринг. Шундан сўнг мен ким бўлдим ўзи, а? – деб у отасига қаради.

– Риеге, сен менга бунақа муомала қилмасанг бўларди, шундай эмасми, дўстгинам? – жуда ҳам секин пичирлади Степан Трофимович.

– Менга бақирма, илтимос, – қўлларини силтади Риеге, – ишон, булар бари қартайган, курукшаган бемор асаблар, бақиришнинг фойдаси йўқ. Ундан кўра оғзимни тийиб туролмаслигимни ҳисобга олиб, мени оғоҳлантириб қўйсанг бўлмасмиди.

Степан Трофимович унга ўткир нигоҳ солди.

– Риеге, сен бу ерда бўлаётган кўп воқеалардан хабардорсан, нахотки сен ростдан ҳам бу иш тўғрисида ҳеч нарса билмасанг, ҳеч гап эшитмаганмисан?

– Нима-а-а? Вох одамлар! Биз қари бола бўлганимиз етмайдими, биз ёмон бола ҳам бўлайлиқми? Варвара Петровна, эшитдингизми унинг гапини?

Шовкин-сурон кўтарилди; аммо шунда, шунақанги бир хангома кўпдики, буни ҳеч ким кутмаганди.

VIII

Ҳаммадан бурун шуни эслатиб ўтайки, кейинги икки-уч дақиқа ичида Лизавета Николаевнада қандайдир бошқача ўзгариш юз бера бошлади; у ойиси ҳамда унга бошини эгиб турган Маврикий Николаевич билан нималарнидир тез-тез пичир-пичир қилиб сўйлашарди. Унинг чехраси ташвишли, аммо шу билан бирга унда катъият акс этарди. Ниҳоят, чамаси кетишга чоғланиб ўрнидан турди ва онасини ҳам кистай бошлади, Маврикий Николаевич кампирни ўрнидан суяб турғизиш пайида эди. Аммо ҳаммасини охиригача кўрмай чиқиб кетиш уларга муяссар бўлмади.

Ўз ўтирган жойида хамманинг эсидан чикиб кетган (у Лизавета Николаевнага якин ўтирганди), нега ўтиргани-ю, нега боядан бери чикиб кетмаётганини билмаган Шатов бирдан стулдан турди, шошилмай адл юриб бутун хонани кесиб ўтди-да, Николай Всеволодовичнинг юзига тик боққанча олдига борди. У Шатовнинг якинлашаётганини узоқдан пайқади ва кулиб кўйди; аммо Шатов юзма-юз якин келиб тўхтагач, лабидан кулги ўчди.

Шатов индамай унинг олдига тикка кўз узмай келгач, бирдан буни ҳамма пайқади ва жим бўлиб қолди, Петр Степанович бошқалардан кейин сездди; Лиза билан ойиси хона ўртасида туриб қолишди. Шу алпозда беш сонияча вақт ўтди; Николай Всеволодовичнинг чехрасидаги кўрс хайрат қаҳрга айланди, унинг қошлари керилди ва шу пайт...

Шунда бирдан Шатов ўзининг дароз, залворли кўллари кулочкашлаб бор кучи билан унинг юзига урди. Николай Всеволодович турган ерида чайқалиб кетди.

Урганда ҳам бошқача килиб урди Шатов, одатда юзга тарсаки уриш бошқача бўлгучи эди (агар шундай дейиш жоиз бўлса), у шапалок ургани йўқ, мушт туширди, унинг мушти эса чўнг, залворли, суяқлари йўғон, сарғиш тук ва сепкил билан қопланганди. Агар зарб тумшукка тушганда, бурнини пачақларди. Аммо мушт сўл юзга тўғри келди, оғзининг чап бурчи ва тепа тишларга тушди ва дархол қон оқа бошлади.

Шу пайт кимдир қаттиқ кичкириб юборди, Варвара Петровнамикин – буниси эсимда йўқ, нега деганда шу заҳоти ҳамма тек қотди. Дарвоқе, бу воқеа қандайдир ўн сония ичида рўй берди.

Шунга қарамай, мана шу ўн сонияда жуда кўп нарса бўлиб ўтди.

Ўқувчимга яна эслатиб ўтай, Николай Всеволодович кўрқинч нималигини билмайдиган кишилар тоифасига кирарди. Дуэлга чиққанда рақибининг қуролига кўрагини мардона тутиб турар, ўзи ҳам вахший каби бемалол мўлжал олиб ўқ узарди. Агар биров баногоҳ унга шапалок

тортса, назаримда, у хатто дуэлга ҳам чакириб ўтирмас, дилозорни шу захоти шу ернинг ўзида ўлдирган бўларди; у айнан мана шундайлардан, яъни асло ўзини йўқотмай, атайлаб ўлдирарди. Назаримда, у фикрлаб-ўйлаб ўтиришга имкон бўлмайдиган, кўзни бутунлай кўр қилиб қўядиган қаҳр-ғазаб жунбишларини ҳеч қачон туйган, билган эмас. Уни баъзан чексиз қаҳр-ғазаб камраб олар, аммо шунда ҳам у ҳеч қачон эс-хушини йўқотиб қўймас, ўзини тергашни унутмас, ва демак, дуэлдан ташқари одам ўлдирганлик учун, албатта, сургун қилишларини тушунарди; шундай бўлса-да, у дилозорни ҳеч иккиланмасдан ўлдирган бўларди.

Кейинги пайтлар ичида мен Николай Всеволодовични кўп ўргандим ва ушбуларни ёзарканман, алоҳида ҳол-аҳволлар юзасидан кўп маълумотларни биламан. Нима десам экан, мен уни бутун ўтиб кетган жаноблар билан қиёслагим келади, булар ҳақида эндиликда бизнинг жамиятимизда афсонавор хотираларгина сақланиб қолмиш. Мисол учун декабрист Л-ни гапириб юришарди, у бутун умр хавф-хатарли ишларнинг кетидан қувиб юрар, уларни ҳис қилиб роҳатланар, табиатан у шуларсиз яшолмасди; ёшлигида ҳеч арзимаган нарсалар туфайли дуэлга чиқаверарди; Сибирда битта пичокнинг ўзи билан айикқа қарши тик борар, Сибирь ўрмонларида сургундаги қочоқлар билан тўкнашишни ёқтирар, эслатиб қўяйки, бу қочоқлар айиклардан кўра минг қарра хавфлироқ эдилар. Шубҳасизки, ўша афсонавор жаноблар эҳтимол, жуда қучли бир тарзда ўзларида қўрқинч ҳиссиётини сезишга қодир эдилар, – аксинча, анча-мунча хотиржамроқ бўлишар ва хавф-хатар туйғусини ўз табиатларининг эҳтиёжига айлантириб ўтирмасдилар. Аммо ўзидаги қўрқоқликни енгилар – уларни кўпроқ мана шу нарса ўзига тортарди. Ғалабадан тинимсиз лаззатланиш ва уни енгадиган ғолиб йўқлигини туйиш – мана шу нарса уларга роҳат бағишларди. Мана шу жаноб Л-н сургундан аввал ҳам бир қанча вақт очлик билан олишган ва огир меҳнат қилиб нонини топиб еган, бой-бадавлат отасининг талабларига бўйсун-

май, уларни адолатсиз деб билиб, мана шундай машакатларни бошидан кечирганди. Бу демак, кураш деганда уни хар томонлама кенг тушунган; ўзидаги матонат ва характер кучини айикларга карши чикканда ёки дуэлларга тушгандагина синаган эмас.

Лекин хар холда ўшандан бери кўп йиллар ўтди ва бизнинг замонамиз кишиларининг асабий, музтар, иккига бўлиниб кетган табиати эски, яхши замонларда яшаган айрим жаноблар ўз безовта фаолиятларида излаган ўша самим ва яхлит сезгиларга эндиликда мутлако эхтиёж сезмайди. Николай Всеволодович балки Л-нга менсимай караган, уни ўзини ботир қилиб кўрсатаётган кўрқок ва жўжажўроз деб атаган, – аммо рост, буни овоз чиқариб, баралла айтмаган бўларди. У худди Л-н каби дулда ракибини отган, агар керак бўлса, айик билан ҳам олишган, ўрмонда карокчиларни енгган, мардлик ва корафталик кўрсатган, аммо энди буларни хеч қандай рохатланмай, фақат оғир бир зарурат каби локайд, эриниб ва хатто зерикиб адо этган бўларди. Қахр-газабда тайинки, Л-ндан ҳам, Лермонтовдан ҳам ўтиб кетарди. Николай Всеволодовичдаги қахр-газаб, эхтимол, анавиларникини бирга кўшгандан ҳам каттарок эди, аммо бу қахру газаб совуққон, хотиржам ва агар, таъбир жоиз бўлса, окилона, ва демак, энг баттарин ва энг дахшатли бўлиши мумкин эди. Яна бир карра такрорлайман: мен ўшанда ҳам, хозир ҳам уни айни шундай одам деб ҳисоблайманки (хозир, барчаси тугаган бир маҳалда), агар биров унинг юзига шапалок урса ёки шунга ўхшаш ҳакоратга учраса, унда ўзининг ушбу ракибини илло-биллога келтирмай, дуэлга чақириб ўтирмай, шу ернинг ўзида дарҳол ўлдирган бўларди.

Бирок, буни карангким, хозир бутунлай ўзгача, гаройиб бир хол рўй берди.

Тушган оғир муштдан гавдасининг ярми қадар ношойиста чайқалиб, қадди-коматини базўр ростлагач ва ҳали хонада кабиҳ зарбанинг овози тинмасдан бурун Николай Всеволодович дарҳол икки кўли билан Шатовнинг елкаларини чангаллади; аммо яна шу заҳоти, ўша оннинг

Ўзидаёк ҳар иккала кўлини тортди ва уларни оркасига ча-
лиштирди. У индамас, Шатовдан кўз узмас ва тобора ранги
окариб борарди. Аммо кизик, унинг нигоҳи сўна бошлади.
Ўн сониядан сўнг унинг кўзлари совук боқар ва – ишон-
чим комил, – осуда эди. Фақат ранги-туси ёмон ўчганди.
Албатта, унинг ичидан нима кечарди, мен билмайман, мен
фақат ташки томондан кўраётгандим. Менга шундай ту-
юлдик, агар биронта одам лакка чўкка айланган темир
ғўлачани ўз ирода-матонатини синаш учун кафтига босиб
чангалласа ва сўнг ўн сония давомида чидаб бўлмайдиган
оғрик азобини енгса ва охири ундан ғолиб чикса, ана ўша
одам Николай Всеволодович охирги сонияларда бошидан
кечирганга ўхшаш алланимани туйган бўларди.

Улардан биринчи бўлиб Шатов ерга қаради ва чамаси,
шунга мажбур бўлди. Кейин оҳиста ўтирилди-да, хонадан
чиқа бошлади, лекин энди бу бояги юришига сира ўхша-
масди. У елкаларини орқа томондан қандайдир ўнғайсиз
кўтариб, бошини куйи эгиб, худди ўзи билан ўзи сўзлаша-
ётгандай бўлиб оҳиста қадам ташларди. Чамаси, у ўз-ўзи-
га пичирларди. У ҳеч нарсага тўкинмай, ҳеч нарсани ағда-
риб юбормай, эшикка эҳтиёткорона секин борди, эшикни
озгина қия очди, шу озгина қия очилган жойдан ёни билан
сукилиб ўтди. У эшикдан сукилиб ўтаётганда, энсасидаги
дикрайган сочлари янада дикрайиб кўринди.

Кейин бошқа кичкириклардан аввал бир даҳшатли
кичкирик янгради. Мен Лизавета Николаевна ойисининг
елкасини ва Маврикий Николаевичнинг кўлларини чан-
галлаб ушлаб олганини кўрдим, уларни икки-уч маротаба
хонадан чиқиш учун орқасидан итариб силталади, лекин
бирдан чинкириб юборди ва ҳушдан кетиб, бор бўй-басти
билан ерга кулади. Ҳали-ханузгача унинг гиламга чалқан-
ча гурсиллаб йиқилгани қулоғимга эшитилиб туради.

ИККИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

ТУН

I

Ўшандан буён саккиз кун ўтди. Энди бари ортда қолди ва мен бу солномани ёзаётирман, энди-энди биз нима гап бўлганини биламиз; аммо ўша чоғлар бизга ҳаммаси қоронғу эди ва табиийки, турли нарсалар бизга ғалати бўлиб кўринарди. Ҳар қалай дастлабки пайтларда биз Степан Трофимович билан уйдан чиқмай узоқдан кўркиб-пусиб кузатардик. Мен-ку хали у ёк-бу ёкка чиқиб келар ва унга турли хабарлар олиб келардим, буларсиз у туролмасди.

Нимасини айтасиз, шаҳарда ўша яқшанба куни бўлиб ўтган воқеалар, яъни мушт тушириш, Лизавета Николаевнанинг хушдан кетиши қабилар хақида кўп ранг-баранг миш-мишлар юрарди. Лекин биз жуда ҳам хайрон эдик: буларнинг бари ташқарига ким орқали тезлик билан ёйилиб кетдйкин? Афтидан, ўшанда иштирок этганларнинг биронтаси ҳам сирни очишдан манфаатдор эмас, бунга эҳтиёжи ҳам йўқ эди. Хизматкорлар қатнашмаганди; фақат Лебядкин валдираб қўйиши мумкин эди; буни аламидан ёки кўркқанидан эмас (ғанимдан кўркиш унга бўлган қаҳр-ғазабни ҳам сўндиради), фақат тилининг узунлиги ва уни тиёлмаслигидан қилиши эҳтимол эди, ўша куни у юраги ёрилгудек бўлиб чиқиб кетганди. Аммо Лебядкин эртасигаёқ синглиси билан бирга ғойиб бўлган эди; Филипповнинг уйдан у топилмади, у номаълум бир ёкка жўнаган, дом-дараксиз эди. Мен Марья Тимофеевнани Шатовдан сўрамокчи бўлдим, аммо Шатов саккиз кундан буёғига ташқарига чиқмас, шаҳардаги ишига ҳам

бормасди. У мени уйга киритмади. Мен сешанбада унинг эшигини такиллашиб борган эдим. Жавоб бўлмади, унинг уйдалигига ишончим комил эди, шунинг учун яна тақиллатдим. Шунда у чамаси, ётган тўшагидан сакраб туриб. йирик кадамлар ташлаб эшик яқинига келди-да, бор овози билан «Шатов уйда йўқ», деб бўкирди. Мен иложсиз кетдим.

Биз Степан Трофимович билан бирга кўп тахминлар килиб кўрдик, тахминларимизда журъат килганимиз учун ҳатто чўчидик, аммо бир-биримизни кўллаб-қувватлаб шундай бир фикрда тўхтадик: биз миш-мишларнинг тарқалишига фақат Петр Степанович сабабчи бўлиши мумкин, деган қарорга келдик; лекин бироз вақт ўтгандан сўнг отаси билан гаплашиб ўтириб, воқеани кўпчиликнинг оғзидан эшитгани, кўпроқ клубда гап тарқалгани ва миридан-сиригача ҳоким билан унинг рафикасига ҳам маълум бўлганини ишонтириб айтди. Яна бир ажойиб гап: иккинчи куни душанба оқшомида мен Липутинни учратиб қолдим, у ҳам ҳаммасини охириги сўзигача аллақачон биларкан, демак, биринчи воқиф одамлардан эшитган.

Кўпгина хонимлар (аксаран киборлар) «сирли чўлок киз» борасида – Марья Тимофеевнани шундай аташарди, – қизикишиб гап тинглашарди. Уни албатта шахсан кўришни ва танишишни хоҳловчилар ҳам йўқ эмасди, бундан англашиладики, Лебядкинларни кўздан йироқроқ жойга яширишга шошилган жанобларнинг бу ишлари айни муддао бўлиб чиқди. Аммо биринчи ўринда ҳар қалай Лизавета Николаевнанинг хушдан кетиши турарди, «бутун киборлар» доираси бунга қизикарди, ахир қизикмасинми, зотан, бу иш Лизавета Николаевнанинг қариндоши ва раҳнамоси Юлия Михайловнага ҳам дахлдор эди. Нималар дейишмасди эзмалар! Ахвол жуда сирли бўлиб кўринарди, гап-сўзларнинг кўпайишига бир чеккаси шу ҳам сабабчи эди: ҳар икки хонадонда кирди-чиқди тўхтаган эди. Айтишларича, Лизавета Николаевна қаттиқ иситмалаб ётарди; Николай Всеволодович ҳақида ҳам шунга

Ўхшаш гаплар юрарди, тишларини кокиб туширишган, кўзи оқ пилладан шишиб кетганини бири олиб, бири кўлиб чайнашарди. Ҳатто чекка-чеккада бизда одам ўлдирилиши мумкин деб сўйлашарди, Ставрогин бундай ҳақоратни индамай кўтариб кетадиган одам эмас, у Шатовни ўлдирди, лекин буни қасоскор корсикаликларга ўхшаб яширин қилади. Бу гап одамларга ёқарди; аммо бизнинг кўпчилик кибор ёшларимиз бундай гапларни нафратланиб, менсимай лоқайд эшитишар, албатта ташқаридан караганда шундай кўринарди. Умуман, жамиятимизнинг Николай Всеволодовичга илгаридан душманлик кўзи билан қараши аниқ билиниб қолди. Ҳатто бообрў одамлар нимағалигини ўзлари билмасалар ҳам, уни айблашга уринардилар. Шивир-шивир қилиб, у Лизавета Николаевнанинг номусига теккан, Швейцарияда ўрталарида машмашалар бўлган дейишарди. Албатта, эҳтиёткор одамлар оғизларини тийишар, бироқ ҳаммалари кулоқларини динг қилиб тинглашарди. Яна бошқа гап-сўзлар ҳам юрарди, улар умумий эмас, балки хусусий ноёб ва деярли хуфиёна ва ҳаддан ортик ғалати гаплар ҳам бўлиб, мен солнома-нинг кейин келадиган воқеаларини назарда тутиб, улардан ўқувчиларни оғохлантириб қўяётирман, холос. У гаплар биноан шундай: баъзилар ковоқларини уйиб, худо билади қандай далилларга суяниб шундай дейишарди, эмишки, Николай Всеволодович бизнинг вилоятимизда қандайдир алоҳида бир иш кўради, у Петербургда граф К. воситасида қандайдир олий доирада муносабат ўрнатган, эҳтимол, у ҳатто хизмат қилса ҳам керак ва кимдандир аллақандай вақолатга эга. Улуғвор ҳамда вазмин кишилар, бизда ишни юзига мушт тушишдан бошлаган жанжалкаш бир кимса ҳечам мансабдорга ўхшамайди, деб оқилона эътироз билдиришса, бунга яна шивирлаб шундай жавоб қилишардики, унинг хизмати расмий хизмат эмас, у хуфия хизматда, бундай хизматнинг қондаси шуки, хизмат қилувчи иложи борича мансабдорга ўхшамай хизмат қилади. Бундай жавоб тез таъсир кўрсатарди; бизда шу нарса ҳам маълум эдики, вилоятимизнинг земствосига пойтахтда бошқача бир

диққат-эътибор билан қаралади. Яна такрорлайман: ушбу миш-мишлар вақтинча бир олашовур бўлиб ўтиб, Николай Всеволодович ташқарига илк кадам кўйгандаёқ батамом изсиз йўқолди; лекин эслатиб ўтай, кўп миш-мишларнинг сабаби шунда эдики, якин кезларда Петербургдан қайтиб келган истеъфодаги гвардия капитани Артемий Павлович Гаганов клубимизда қандайдир мубҳам, узук-юлук, киска бўлса ҳам бир неча заҳарли сўзларни айтганди; бу зот вилоятимиз ва уезддаги жуда йирик помешчиклардан бўлиб, пойтахт қибор доираларида юрар, ўзи марҳум Павел Павлович Гагановнинг ўғли эди, бундан тўрт йилдан ошиқроқ аввал Николай Всеволодович мана шу мухтарам оқсоқол билан фавқулудда кутилмаганда, ақл бовар қилмайдиган даражада ношойиста тўқнашиб қолган, бу ҳақда мен солномамнинг аввалида тўхталиб ўтгандим.

Шу нарса яна дарҳол маълум бўлдики, Юлия Михайловна фавқулудда Варвара Петровна кўргани борган-у эшик олдидан уни «касалликлари сабабли қабул қилолмайдилар» деб қайтариб юборишган. Яна хабар топилдики, Юлия Михайловна у ерга боргандан сўнг икки кун ўтиб Варвара Петровнанинг соғлигидан хабар олиш учун киши юборган. Ниҳоят, ҳамма жойда Варвара Петровна «химоя қилиб» гапирган, албатта буни энг олий маънода англамоқ лозим бўлади, яъни имкон қадарли энг мубҳам маънода. Ҳар қалай яқшанба ходисаси ҳақидаги дастлабки шошқалоклик билан айтилган ишорат сўзларни жиддий ва совуқ қабул қилган, шу боис кейинги кунларда унинг хузурида ушбу ишоратлар қайтарилмаган. Шундай қилиб, ҳамма ёқда Юлия Михайловна ушбу сирли ҳодисадан хабардор, унинг бутун сирли маъносини энг майда тафсилотларигача бегона четдаги одам қаби эмас, балки дахлдор якин киши қаби билади деган фикр тарқалди. Яна ўрни келганда қайд этиб ўтайки, у бизда аста-секин олиймаком таъсир кучига эга бўлди, унинг ўзи шунга эришиш учун ташналик билан интиларди, у энди ўзини “куршовли” одамлар қаторида кўра бошлади. Жамиятимизнинг бир қисми унинг амалий ақл ва одобга эга эканлигини тан

олди... аммо буни кейинроқ айтамиз. Петр Степановичнинг бизнинг жамиятимиз доирасида тез муваффақият қозонганлиги ҳам қисман унинг раҳнамолик қилганлиги билан изоҳланарди, – бу ғалабалар ўша чоғларда Степан Трофимовични айниқса ҳайратга солган эди.

Биз унинг борасида балки муболаға қилгандирмиз. Аввало, Петр Степанович бу ерга келганидан бери тўрт кун ичида қариб кўз очиб-юмгунча бутун шаҳар билан танишиб олди. У якшанба куни келган бўлса, сешанба куниёқ мен уни Артемий Павлович Гаганов билан қоляскада бирга бораётганини кўрдим, ўзининг қибороналигига қарамай бу зот такаббур, тажанг ва кеккаймачок эди, шунинг учун унинг феъл-атвори билан чиқишиш жуда мушкул эди. Ҳоким ҳам Петр Степановични жуда яхши қабул қилди, дарҳол унинг яхши кўрган яқин одамлари қаторидан жой олди: Юлия Михайловна ҳузурида деярли ҳар куни бирга тушлик қиларди. Юлия Михайловна билан Швейцарияда танишганди, аммо жаноби олийлари ҳузурида бунчалар тез муваффақият қозониши ҳақиқатан ҳам жуда қизиқ бир нарса эди. Лекин ҳар қалай бир вақтлар у чет элдаги инқилобчилардан саналарди, ростми, ёлғонми, қайсидир хорижий нашрларда қатнашар, конгрессларда иштирок этар, кекса ҳоким қошида сийланган бошқа бир собиқ ёш мансабдорлардан Алёша Телятников (мен билан учрашганда) заҳарханда қилгандай “буни ҳатто газеталардан ўқиб билса ҳам бўларди”. Бироқ бу ерда яна бир факт бор: собиқ инқилобчи кадрдон ватанига беташвиш, бежавотир қайтди, бундан ташқари уни қўшқўллаб, ҳатто рағбатлантириб кутиб олишди; бундан чиқадики, орада ҳеч нарса бўлмаган экан-да. Бир куни Липутин менга баъзи гапларни шивирлаб қулоғимга айтганди, узунқулоқ гапларга қараганда, Петр Степанович гўёки қаердадир тавба-тазарру қилган ва бир қанча бошқа номларни айтиб бергач, гуноҳлари кечирилган, ва шу тариқа айбларини “ювган”, бундан кейин ҳам ватанимга садоқат билан хизмат қиламан деган. Мен бу заҳарли жумлани Степан Трофимовичга айтиб бердим, шунда у фикрлашга қобил

ахволда бўлмаса ҳам, каттиқ ўйланиб қолди. Кейинчалик маълум бўлиб чиқдики, Петр Степанович биз томонларга хаддан зиёд обрўли тавсияномалар билан келган, ҳар нечук ҳоким хонимига петербурглик ғоятда эътиборли кампирнинг хатини етқизган, бу кампирнинг эри Петербургнинг ниҳоятда обрўли қарияларидан экан. Ўша кампир Юлия Михайловнанинг тутинган онаси бўлиб, ўзининг хатида граф К. ҳам Николай Всеволодович орқали Петр Степановични яхши билиши, уни сийлаб эъзозлаши, «ўтмишдаги хатоларига қарамай муносиб ёш йигит» деб билишини ёзиб юборган эди. Юлия Михайловна ўзининг «олий доиралар» билан бу қадар қийинчиликда саклаб туриладиган сийрак муомала-муносабатларини бениҳоя қадрларди ва шунинг учун ҳам кампирнинг хатини олиб хурсанд бўлганди; бироқ ҳар ҳолда бу ерда бошқа аллақандай ўзгача ҳол ҳам йўқ эмасди. Хоним ҳатто ўзининг эрини ҳам Петр Степановичга нисбатан бетакалтуфона муносабат доирасига олиб кирган, бундан жаноб фон Лембке шиква-шиқоят қиларди... аммо бунга кейинроқ келамиз. Эслатиб ўтай, улуғ ёзувчи ҳам Петр Степановичга ғоятда илтифот кўрсатиб, уни дарҳол уйига меҳмонга чақирди. Кеккайган бир зотнинг бунчалар шошқалоклиги Степан Трофимовичга ҳаммасидан кўра алам қилди; аммо мен буни ўзимча бошқача тушундим: жаноб Кармазинов ёш нигилистни ўз уйига таклиф қилиб, албатта, унинг ҳар иккала пойтахтдаги илғор ёшлар билан муносабатларини эътиборга олганди. Улуғ ёзувчи энг янги инқилобий ёшлар олдида титраб-қалтираб турар, масаланинг тагига етмаса-да, назаримда руслар келажанинги калити улар қўлида деб билар, ўз шаънига ярашмаган тарзда уларга ялтоқланар, бунинг асосий сабаби, улар унга ҳеч қандай эътибор бермасдилар.

II

Петр Степанович отасининг олдига икки мартача келиб-кетди, бахтга қарши, ҳар иккала сафар мен бўлмади

қолдим. Дастлаб, у чоршанба куни иш билан келди, яъни ўша биринчи учрашувдан тўрт кун ўтгандан кейин. Дарвоқе, мулк бўйича уларнинг ҳисоб-китоблари ими-жимиди тугади. Варвара Петровна ҳаммасини ўз устига олиб, пулини тўлаб, ерни олди, Степан Трофимовичга ҳаммаси тамом бўлганини маълум қилди, шундан сўнг унинг вакили, камердинер Алексей Егорович Степан Трофимовичга имзо чекиш учун бир қоғоз келтирди, у иззат-обрўсини баланд тутган ҳолда индамай қўл қўйиб берди. Иззат-ҳурмат деганда айтиб қўяй, шу кунларда мен илгариги қариямизни сира таниёлмасдим. У энди ўзини аввалгидан тамомила бошқача тутар, ҳайратомуз даражада индамас бўлиб қолган, ўтган якшанбадан буён Варвара Петровнага битта ҳам хат ёзмаган, буни эса мен мўъжиза деб атаган бўлардим, энг муҳими, ғоятда хотиржам, осуда кўринарди. У қандайдир тугал ва фавқулодда бир фикрга келган, бу унга хотиржамлик багишларди, бу нарса аён кўринарди. У ўзининг бир гоясини топган, энди ўтириб ниманидир кутарди. Аввал, дарвоқе, тоби қочиб юрди, айникса, душанба куни, иситмалади. Лекин бари бир ташқаридан хабарлар эшитмаса, туролмасди; лекин мен фактларни четга суриб, масаланинг моҳиятига ўтиб қандайдир тахминларимни баён этишга тушсам, у дарҳол мени тўхтатиш учун қўлларини силтай бошларди. Аммо ўғли билан ҳар икки кўришуви унинг ишончига путур етказолмаган эса-да, бари бир уни чуқур изтиробга солиб қўйди. Кўришгандан кейинги икки кун ичида у сиркада ҳўлланган латта билан бошини ўраб диванда чўзилиб ётарди; аммо гапнинг пўст-калласини айтганда хотиржамлигини йўқотмасди.

Айтганча, гоҳида у менга қўлини силкимасди. Яна баъзан менга шундай туюлардики, у ўзи касб этган қатъиятдан маҳрум бўлаётгандек сезилар, у худди тўлқин солиб келаётган янги жозибатор хаёллар оқими билан олишаётгандек бўларди. Бу баъзи онлар рўй берар ва мен буларни эътиборга олардим. Сезишимча, у яна ўзини намоён қилмоқчи, узлатдан чиқиб, охирги бора курашга ўзини отмоқчи, жангга кирмоқчи бўларди.

– Cher, уларни тор-мор килардим! – оғзидан чикиб кетди унинг пайшанба куни кечкурун Петр Степанович билан иккинчи учрашувдан сўнг, у диванда чўзилиб ётар, бошини сочик билан ўраб боғлаганди.

Шу дакикагача у мен билан кун бўйи бир оғиз ҳам гаплашмаганди.

– “Fils, fils cheri¹⁰⁸” ва ҳоказо, майли, майли, бундай сўзлар ҳаммаси бекор, шинавандалар тили, майли, нари турсин, мен ўзим ҳам энди кўриб турибман. Мен уни бокиб катта қилганим йўқ, уни ҳали чакалок чоғида Берлинда туриб почта орқали фалон вилоятга жўнатган эдим, хуллас, шунақа ишлар бўлган-да, мен розиман... “Сен мени боқмагансан, почтада жўнатгансан, яна бу ерда ҳам шир ялангоч қилиб таладинг дейди”. Аммо, ҳой, бадбахт, дейман унга, почтада бўлса ҳам, сени бир умр юрагимда сақлаганман, сен учун қайғурганман! Il rit¹⁰⁹. Аммо, розиман, розиман... майли, почтада бўлсин, – деб тугатди у худди алаҳлаётгандай.

– Passons¹¹⁰, – деб бошлади яна у беш дакикадан сўнг. – Мен Тургеневни тушунмайман. Унинг Базарови қандайдир сохта, ҳаётда умуман бундай одам йўқ; бу ҳеч нарсага ўхшамайди, палон-пистон деб улар ҳаммадан олдин уни рад этишди. Ўша Базаров дегани Ноздрев билан Байроннинг қандайдир мавҳум қотишмаси, cest le mot¹¹¹. Диккат билан қаранг уларга: улар худди офтобрўяга чиккан лайчалар каби ўмбалок ошиб, яйраб-яйраб ангиллашади, ўзларини бахтиёр, голиб сезишади! Байронга бало борми!.. Кўрган кунларини қаранг! Яна шинавандалардай жаҳлдор, манман, яна ўлардай бачканалик билан faire du bruit autour de son nom¹¹², яна билишмайдики, бу son nom... О, тасқаралар! Э, менга кара, барака топкур, деб бакирдим унга, наҳот сен ўзингни мана шу аҳволда одамларга худди

¹⁰⁸ «Ўғил, суюкли ўғил» (франц.).

¹⁰⁹ Қулади (франц.).

¹¹⁰ Буни кўяйлик (франц.).

¹¹¹ Худди шундай (франц.).

¹¹² Ўз номларини кўз-кўзлашади (франц.).

Исо Масихдай килиб кўрсатмоқчисан? Il rit. Il rit beaucoup, il rit trop¹¹³. Кулгиси ҳам қандайдир ғалати. Онаси бундай кулмасди. Il rit toujours¹¹⁴.

Яна у жим бўлиб колди.

– Улар айёр; якшанба куни улар аҳдлашиб... – бирдан оғзидан чикиб кетди унинг.

– О, ҳеч, шубҳасиз, – кичкирдим мен кулоғимни динг килиб, – ҳаммасининг оғзи бир, келишиб олишган, қалбакилиги кўриниб турибди, керак одам билиб кўйсин... дейишади. Буни тушунасизми?

– Йўқ, тушунмайман.

– Tant mieux. Passons¹¹⁵. Бугун жуда аччигим чикиб турибди.

– Нимага у билан баҳслашиб ўтирибсиз, Степан Трофимович? – таънаомуз сўзладим унга.

– Je voulais convertir¹¹⁶. Албатта, куласиз-да. Cette pauvre холаси, elle entendra de belles choses!¹¹⁷ О, азиз дўстим, ишонасизми, мен боя ўзимни ватанпарвардай ҳис қилдим! Дарвоқе, мен доим ўзимни рус деб сезганман... ҳа, ҳақиқий рус ва бошқача бўлиши мумкин эмас, сиз билан биз. Il y a la dedans quelque chose d'avengle et de louche¹¹⁸.

– Баайни шундок, – дедим мен.

– Азиз дўстим, чинакам ҳақиқат доим ҳақиқатга ўхшамайди, сиз буни биласизми? Ҳақиқат ҳақиқатга ўхшаши учун, унга албатта ёлгон аралаштириш керак. Одамлар доим шундай килиб келишган. Балки бу ерда биз тушунмайдиган бир нарса бордир. Сиз нима деб ўйлайсиз, шу музаффарона чинқиришларда биз тушунмайдиган бирор нарсалар борми? Мен истардимки, бўлсин. Мен истардим.

Мен индамадим. У ҳам узок жим колди.

¹¹³ У кулади. У кўп, жуда кўп кулади (франц.).

¹¹⁴ У тинмай кулади (франц.).

¹¹⁵ Янада яхши. Буни бас қилайлик (франц.).

¹¹⁶ Мен ишонтирмоқчи бўлдим (франц.).

¹¹⁷ Э, бу шўрлик холаси, эшитадиганини эшитади! (франц.)

¹¹⁸ Бу ерда қандайдир кўр ва шубҳали бир нарса яширинган (франц.).

– Дейдиларки, француз акли... – у бирдан худди исит-малагандай бидирлади, – бу ёлгон, ўзи доим шундай бўлган. Француз аклига тухмат қилиб нима? Бу русларнинг оддий ялқовлиги, гоё яратишдаги бизнинг хақир-пақир ожизлигимиз, халқлар сафида бизнинг манфур текин-хўрлигимиз. Ils sont tout simplement des paresseux¹¹⁹, бу француз акли эмас. О, руслар текинхўрлар каби инсоният манфаати йўлида кириб ташланса эди! Биз мутлақо, мутлақо бунга интилмаганмиз; мен ҳеч вақони тушунолмаганман. Мен тушунмай қўйдим! Э, тушунасанми ўзинг, деб унга бақирдим, тушунасанми, бизда қалла узадиган жоди биринчи галда ва бундан ҳамма хурсанд, бунинг бирдан-бир сабаби шуки, бош кесиш ҳаммасидан осон, гоёга эга бўлиш эса ҳаммасидан қийин! Vous etes des paresseux! Votre drapeau est une guenille, une impuissance¹²⁰. Анави, аравалар, қандай эди: «Инсониятга нон элтаётган араваларнинг овози», бу Сикстин Мадоннадан фойдалироқ, нима дейиларди, бу... une bêtise dans ce genre¹²¹. Аммо, сен ўзи тушунасанми, деб бақирдим унга, сен тушунасанмики, инсонга бахтдан ташқари, яна шунча ва мутлақо яна шунча бахтсизлик ҳам керак! Il rit. Сен бу ерда зукколик қиялсан, дейди, «баркут диванда ётиб... нозик аъзоларингни уқалаб...» дейди, у янаям уятсизроқ бир сўзни айтди. Қараб қўйинг бир, бу бизнинг олдимизда.

Vous ne comprenez pas. Passons! отасини оғзини тўлдириб сенсираб гаплашадиган одатими, ўртада мурсою мадора бўлса хўб-хўб-а, аммо жанжаллашаётган бўлсалар-чи?

Бирпас яна жим қолдик.

– Cher, – деб хулоса қилди у бирдан ўрнидан қўзғалиб, – биласизми, бу албатта, нима биландир тугайди?

– Ҳа, албатта, – дедим мен.

¹¹⁹ Улар шундай танбал (франц.).

¹²⁰ Сизлар ялқовларсиз! Сизнинг байроғингиз латта – ожизлик тимсоли.

¹²¹ Шунга ўхшаш бир аҳмоқлик (франц.).

– Vous ne comprenez pas. Passons!¹²² Аммо... дунёда одатда ҳеч вақосиз тугайди, аммо бу ерда тугайди, албатта, албатта!

У ўрнидан туриб, жуда каттиқ тўлкинланган ҳолда хонани бир айланиб чиқди, сўнг яна диван олдига етиб, ўзини унга таппа ташлади.

Жума куни эртаминан Петр Степанович қаергадир бир уездга кетди ва то душанбагача келмади. Унинг кетганини мен Липутиндан эшитдим ва орадан гапдан гап чиқиб ундан ака-сингил Лебядкинлар қайдадир, дарёнинг нариги ёғида Горшечная слободакада туришганини билдим. «Мен ўзим кўчириб қўйдим», – деб кўшиб қўйди Липутин, сўнг Лебядкинлар тўғрисидаги гапини тўхтатиб, бирдан менга Лизавета Николаевна Маврикий Николаевичга турмушга чиқаётгани, гарчи бу эълон қилинмаган эса-да, бироқ унаштириш бўлиб ўтганини айтди. Эртасига мен анча тузалиб қолиб, биринчи марта Маврикий Николаевич билан бирга отда сайрга чиққан Лизавета Николаевнани учратдим. У менга узоқдан кўзлари чараклаб қаради, қулиб, ниҳоятда дўстона бош силкиб қўйди. Мен буларни Степан Трофимовичга сўйлаб бердим; у Лебядкинлар тўғрисидаги гапгагина андак эътибор қилди.

Мана, ниҳоят саккиз кун давомидаги бизнинг сир-синоатларимизни баён қилиб ўтдим, ўшанда биз ҳеч нарса билмасдик, энди солноманинг кейин бўлган воқеаларини тасвирлашга ўтаман, уларни ҳозир қандай кўрган ва изоҳлаган бўлсам, шундайича ишнинг кўзини билганимча, баён этаман. Ўша якшанбадан кейинги саккизинчи кун, яъни душанба окшоми воқеаларини қаламга оламан, нега деганда, моҳиятан, шу кечадан эътиборан «янги тарих» бошланади.

III

Окшом соат етилар эди, Николай Всеволодович ўз хонасида ёлғиз ўтирарди – гиламлар тўшалган, бироз чўнг, эскича йўсиндаги оғир жихозлар ўрнатилган шифти ба-

¹²² Сиз тушунмайсиз. Буни кўяйлик (франц.).

ланд бу хонани у илгаридан ёктирарди. У тўрдаги диванда ўтирар, худди ташкарига чиқишга отлангандай кийинган, аммо, чамаси, ҳеч қаёққа борадиган эмасди. Унинг олдида стол устида қалпокли чирок турарди. Катта хайҳотдай хонанинг ён-атрофи ва бурчаклари коронгу эди. Унинг нигоҳи ўйчан, ниманидир каттик фикрлар, безовталанарди; юзи хорғин ва бироз озинкираганди. У ҳақиқатан окпилла билан оғриганди; аммо тиши уриб туширилгани тўғрисидаги гаплар муболағадан бошқа нарса эмасди. Рост, тиши бироз кимирлаб қолган, аммо энди ўрнига тушганди; устки лаби ҳам ичдан ёрилган, лекин бу ҳам битиб кетганди. Окпилла бир ҳафтадан буён тuzалмаётганининг сабаби, касал докторни қабул қилишни истамаётгани ва тишни ўз вақтида даволашга унамаётганида эди, у шиш ўзи етилиб ёрилишини кутарди. У докторгина эмас, онаси киришини ҳам хушламас, онаизор бир кунда фақат бир марта, у ҳам бўлса хуфтонда, коронгу тушиб, аммо ҳали чирок ёкилмаганда бир зумга кириб чиқарди. У Петр Степановични ҳам қабул қилмасди; бироқ Петр Степанович то ҳали шаҳарда экан, кунига икки ё уч марталаб Варвара Петровнанинг хузурига келиб кетарди. Ва, ниҳоят, мана, душанба кунини уч кун шаҳарда бўлмагандан сўнг эрталаб барвақт қайтиб келиб, бутун шаҳарни чарх уриб айланиб чиқиб, Юлия Михайловна даргоҳида бирга тушлик қилиб, Петр Степанович ниҳоят кечки пайт уни сабрсизлик билан кутаётган Варвара Петровна қошига келди. Эшиклар очилган, Николай Всеволодович ҳам одамларни қабул қилаётган эди. Меҳмонни Варвара Петровнанинг ўзи хона эшигигача бошлаб келди; у анчадан бери уларнинг учрашувларини интизор кутарди, Петр Степанович эса Nicolas билан кўришгач, унинг олдида кириб ўтишга ваъда берди, ҳаммасини сўйлаб бераман, деди. Она ўғлининг эшигини ботинмайгина тақиллатди ва жавоб ололмай, эшикни андак қия очишга журъат этди.

– Nicolas, олдинга Петр Степановични олиб кирсам майлими? – секин ва вазмин сўради у чирок ортидан Николай Всеволодовични кўргали уришиб.

– Майли, майли, албатта, бўлади! – деб баланд, кувнок овоз билан кичкирди Петр Степановичнинг ўзи ва эшикни баралла очиб, ичкарига кирди.

Николай Всеволодович эшик тақиллаганини эшитмай, кулогига фақат онасининг хавфсираган овозигина кирди, аммо унга жавоб беришга улгурмади. Ушбу дақиқада унинг олдида ҳозиргина ўкиб чиқилган хат ётар, у хатнинг устида қаттиқ ўйга ботганди. Петр Степановичнинг қутилмаган шанғиллашини эшитиб, у сесканиб тушди ва қўл остида турган босма билан тезроқ хатни ёпишга уринди, аммо бари бир хатнинг четлари ва жилди ташқаридан кўринганча қолди.

– Сиз тайёрланиб олинг деб, мен кучим борича кичкирдим, – ажиб бир соддадиллик билан шоша-пиша пичирлади Петр Степанович югурганча стол олдига келаркан, дарров босма ҳамда чети очилиб қолган хатга тикилиб.

– Мен ҳозиргина хат олган эдим, сизни кўрмасин деб, уни босма тагига беркитгандим, дарров шунга ҳам кўзингиз тушгандир-да, а? – осудалик билан деди Николай Всеволодович ўрнидан кўзгалмай.

– Хат дейсизми? Худо хайрингизни берсин, хат билан нима ишим бор, менга нима! – ҳиддат билан деди меҳмон, – аммо... муҳими, – шипшиб сўзлади у берк эшикка ўгирилиб караб ва ўша томонга калласини лиқиллатиб ишора қиларкан.

– Онам ҳеч қачон гап тингламайди, – совуккина қилиб деди Николай Всеволодович.

– Агар тинглаганда ҳам чикора! – шу заҳоти илиб кетди овозини шўх баландлатиб Петр Степанович креслога чўқаркан. – Мен ҳеч қарши эмасман, мен ҳозир фақат холи гаплашиш учун келдим... Ниҳоят, олдингизга кирдим-а! Аввало, соғлиқ-саломатлигингиз қандай? Кўринишингиз аъло, эртага балки чикарсиз дейман, а?

– Қайдам...

– Энди тинчлантиринг уларни, мени тинчлантиринг! – у ҳазиломуз ва ёқимтойлик билан жонбозлик қилиб қўллари қар томонга силкитиб ўйнатарди. – Уларга нималар

деганимни билсайдингиз. Дарвоке, сиз билсангиз керак.
У кулиб юборди.

– Озроқ хабарим бор. Мен фақат онамдан эшитдимки.
сиз жуда ҳаракат қилибсиз.

– Яъни мен аниқ бир гап айтганим йўқ, – худди ёмон каттик ҳамладан ўзини саклагандай хурпайди Петр Степанович, – биласизми, мен Шатовнинг хотинини ишга солдим, яъни у билан сизнинг Париждаги гаплашиб юрганларингиз ҳақидаги овозаларни ишора қилдим, якшанбада бўлган воқеани... шунга олиб бориб тақадим... хафа бўлмайсизми?

– Аминманки, сиз кифтини келтиргансиз.

– Ўҳ, мен худди шундан кўрққан эдим. Айтмоқчи «кифтини келтиргансиз» деганингиз нимани англатади? Бу таъна-ку. Дарвоке, сиз урғуни тўғри қўйяпсиз, бу ёкка келаётганимда мени энг кўрқитган нарса сиз урғуни тўғри қўйишни истамайсизми, деган эдим.

– Мен умуман ҳеч нарсани қўймоқчи ҳам эмасман, – бироз жаҳли чиқиб тўнғиллади Николай Всеволодович, лекин шу заҳоти кулди.

– Мен уни эмас; уни эмас, янглишманг, уни эмас!.. – қўлларини силтади Петр Степанович сўзларни худди нўхотдек сочиб ва шу ондаёқ хўжайиннинг тажанглиги тутганидан хурсанд бўлиб. – Мен ўз ишимизни айтиб, жаҳлингизни чиқармоқчи эмасман, айниқса, ўзингиз бундай аҳволда турганда. Мен фақат якшанбадаги воқеа учун югуриб келдим, у ҳам ўз меъёрида, чунки бу яхшимас-да ахир. Мен очик гаплашиб олсак дейман, шунга жуда муҳтожман, муҳими, мен, сиз эмас, – бу сизнинг нафсониятингиз учун керак, шу билан бирга бу айни бор гап. Мен мана шу дақиқадан эътиборан доим очик-ошкора бўлиш учун келдим.

– Бундан чиқди, илгари очик-ошкора бўлмаган экансиз-да?

– Буни сиз ўзингиз ҳам биласиз. Мен кўп муғомбирлик қилганман... Куляпсиз-а, кулганингиздан хурсандман, бу тушунишга хизмат қилади; мен «муғомбирлик»

ёган мактанчок сўз билан атай кулгингизни келтирдим, дарров сизнинг жаҳлингиз чиксин дедим; муғомбирлик олганман деб айтганимни қаранг, қандай тилим борди, менга қолса дарров бир-биримизни тушуна қолайлик дейман-да. Кўрдингизми, кўрдингизми, қанчалар очилиб кетдим! Хў-ўп-п, бу ёгини эшитаверасизми?

Меҳмон ўзининг олдиндан тайёрлаб қўйилган тўпори соддаликлари билан хўжайиннинг атай қитик патига тегиш учун сурбетларча очикдан-очик уринишига қарамай Николай Всеволодовичнинг ҳам осуда заҳарҳанда, ҳам мазок кулги акс этган чехрасида ниҳоят бирмунча хавотирли қизиқиш пайдо бўлди.

– Бўлмаса эшитинг, – деб бошлади Петр Степанович олдингидан ҳам ортиқ чарх уриб. – Ўн кун аввал бу ерга, яъни мана шу шаҳарга жўнарканман, мен албатта роль ўйнашни кўнглимга тугиб қўйдим. Умуман роль бўлмаса қанийди, бундан яхшиси йўқ, ўз башарангни кўрсатишдан яхшиси йўқ, тўғтрими? Ўз башарангдан ортиқроқ муғомбир йўқ, негаки, ҳеч ким ишонмайди. Бўйнимга оламан, олдинига жинни, тентак боладай бўлмоқчи эдим, негаки, тентак бола ўз башарангдан кўра осонроқ; аммо тентак бола энг охирги нукта, охирги нукта эса қизиқиш уйғотади, шунинг учун мен ўз башарамда тўхташга узил-кесил қарор қилдим. Хў-ўп-п, ўз башарамнинг қайси бири? Ўртамиёнаси олтин: аҳмоқмас, ақлимас, анча лаёқатсиз ва худди энди ойдан сакраб тушгандай, бу ерлик оқилу доно кишилар шундай дейишади, гапим тўғтрими?

– Ҳай, майли, балки шундайдир, – жиндак жилмайди Николай Всеволодович.

– Э, сиз қўшиласизми – хурсандман; мен олдиндан билардим, булар сизнинг фикрларингиз... Ташвишланманг, ташвишланманг, менинг жаҳлим чикмайди, ўзимни бу аҳволда кўрсатишни унинг учун қилганим йўқ, сиздан бунинг тесқариси ўлароқ мақтовлар эшитмоқчи эмасман: «Ундай эмас, йўқ, сиз лаёқатсиз эмассиз, йўқ, ундаймас, сиз анави жуда ақлсиз»... Ў, сиз яна куляпсиз!.. Яна хол қўйдим. Сиз айтмасангиз ҳам бўларди. «Сиз ақлсиз»

деб, майли, шундай бўла колсин; мен ҳамма нарса бўлиши мумкин дейман. Падар айтмоқчи, passons, ва, қавс ичида. жаҳлингиз чикмасин, бу кўп сўзлик меники эмас. Айтмоқчи, мана бир мисол: мен доим кўп гапираман, яъни сўз кўп, ҳовликаман, кейин ҳеч жойига кўёлмайман. Нега мен кўп гапираман, нега мен сўзларни ўрнига кўёлмайман? Чунки мен гапиришни билмайман. Яхши гапиришни қойил қиладиганлар, улар қиска гапирадилар. Мана шунинг учун лаёқатсизман деяпман-да, – тўғрими гапим? Аммо менда лаёқатсизлик лаёқати ўз ҳолича табиий, шундай экан, нега энди мен ундан сунъий равишда фойдаланмаслигим керак? Мен шунинг учун, фойдаланаман. Рост, бу ёкка келарканман, мен аввал индамайман деб ўйладим: аммо индамаслик – катта талант-ку, ва демак, менга ярашмайди, иккинчидан эса, индамаслик эса ҳар қалай хатарнок; шунинг учун узил-кесил гапирган яхши деган қарорга келдим, аммо айнан лаёқатсиз қилиб гапириш, яъни кўп, кўп, кўп, жуда кўп гапириш, шошиб-пишиб исботлаш ва охирида ўзинг келтираётган далиллар ичида чалкашиб, чувалашиб кетиш, шундайки, тингловчи боши ғовлаб, бош-кетини тополмай қочиб кетсин, қўлларини ҳайрон бўлиб ёзсин, энг яхшиси, боплаб тупурсин. Алоҳа, биринчидан, сиз ўзингизнинг соддафаҳмлингизга ишонтирасиз, жуда ҳам унинг жонига тегасиз ва ниҳоят, у битта гапингизга ҳам тушунмайди – мана шу учала фойда бирдан сизга қолади! Раҳмат сизга, шундан сўнг ким сиздан бунинг сирли, яширин максадлари бўлса керак, деб шубҳаланиб ўтиради. Мен эсам, бунинг устига баъзан қулдираман – бу эса жуда қимматли. Улар энди фақат битта нарса учун ҳаммасини кечирадилар, шунинг учунки, у ерда варақалар чиқарган донишманд бу ерда ҳаммаларидан кўра аҳмоқроқ бўлиб чиқади, шундай эмасми? Табассумингиздан кўриб турибманки, сиз буни маъқуллайсиз.

Николай Всеволодович мутлақо қулаётгани йўқ эди, аксинча, ковоқ солиб, бирмунча сабрсизланиб тингларди.

– Нима? Вой? Сиз, назаримда «бари бир» дегандай бўлдингизми? – шақилларди Петр Степанович (Нико-

лай Всеволодович мик этиб оғиз очмаганди). – Албатта, албатта, ишонинг, мен буларни айтаётган бўлсам, сизни асло биродарлар (товарищество) билан фош қилмоқчи эмасман. Биласизми, сиз бугун жуда ёмон ирғир бўлиб турибсиз; мен сизнинг ҳузурингизга очик ва қувнок кўнгил билан келдим, сиз эса менинг ҳар бир сўзимни пўстлоқка чиқаряпсиз; амин бўлинг, мен бугун ҳеч қандай нозик гапларни айтмоқчи эмасман, сўз бераман ва сизнинг барча шартларингизга олдиндан розиман!

Николай Всеволодович ҳеч гапирай демасди.

– Нима? Вой? Нимадир дедингизми? Билдим, билдим, мен яна, чамаси, пачавасини чиқардим; сиз шарт қўймадингиз, қўймайсиз ҳам, ишонаман, ишонаман, ҳўп тинчланинг, мен ахир ўзим ҳам биламан, менга таклиф қилишнинг ҳожати йўқ, шундайми? Мен сиз учун олдиндан жавоб бераётирманки – бу лаёқатсизлигимдан; лаёқатсизлик, лаёқатсизлик ва яна лаёқатсизлик... Сиз куляпсизми? Нима? Вой?

– Ҳеч нима, – қулди ниҳоят Николай Всеволодович, – мен ҳозир ҳақиқатан эсладим сизни негадир лаёқатсиз деганимни, аммо унда сиз йўқ эдингиз, демак, сизга етказишган... Сиздан сўрар эдимки, тезроқ гапнинг пўстқалласига ўтинг.

– Мен ахир ишим-хушим устида, мен айнан якшанба хақида! – дерди Петр Степанович. – Ҳўп, мен якшанбада нима, нималар бўлдим сизнинг фикрингизча? Баайни ўша шошқалоқ, ўртамиёна лаёқатсиз киши, ва мен ўтакетган лаёқатсизлик билан зўравонлик қилиб гапга тушиб кетдим. Аммо барини кечиришди, негаки, биринчидан, мен ойдан тушганман, бу ерда ҳозир ҳамма ялпи шу фикрда; иккинчидан, латиф бир хангомани хикоя қилиб бердим ва ҳаммангизни қутқардим, шундоқми, шундоқми?

– Яъни шундай хикоя қилгансизки, оқибатда шубҳа туғдиргансиз, бизнинг йиғинимиз ва чалкаштириб қўйганимизни маълум қилгансиз, холбуки, йигин бўлмаган ва мен сиздан ҳеч нарсани ўтинмагандим.

– Худди ўзи, худди ўзи! – хайратга тушгандай илиб кетди Петр Степанович. – Мен айнан шундай қилдим. пружинанинг ҳаммасига сизнинг кўзингиз тушсин дедим: мен сизни деб ўзимни ҳар кўйга солдим, нега деганда сизни овладим ва фош қилмоқчи бўлдим. Энг асосийси, мен сиз қанчалар кўркишингизни билмоқчийдим.

– Қизик, нима учун сиз ҳозир бунчалар очик-ойдин сўзляяпсиз?

– Жаҳлингиз чикмасин, жаҳлингиз чикмасин, кўларингизни ола-кула қилманг... Айтганча, ола-кула эмас. Менинг очик-сочиклигим сизга қизик туюляптими? Айнан нега деганда, энди ҳаммаси ўзгариб кетди, албатта, қор ёғди, излар босилди. Мен бирдан сиз ҳақингиздаги фикримни ўзгартирдим. Эски йўл бутунлай тугади; мен энди ҳеч қачон сизни эски йўл билан фош қилмайман, энди йўл янгиланди.

– Тактикани ўзгартирдингизми?

– Тактика йўқ. Энди ҳаммасида ихтиёр тўла ўзингизда, истасангиз хўп денг, истасангиз – йўқ. Менинг янги тактикам – мана шу. *Бизнинг* ишимиз ҳақида миқ этиб оғиз очмайман, то ўзингиз айтмагунча. Куляпсизми? Соғ бўлинг. Ўзим ҳам куляпман. Аммо мен энди жуда жиддий, жиддий, жиддий, гарчи бунчалар шошқалоклик қилаётган кимса, албатта, лаёқатсиз, тўғримасми? Майли бари бир, лаёқатсиз бўлса бўлар, мен эса жиддий, жиддий.

У ҳақиқатан ҳам, жиддий сўзлади, бутунлай бошқача оҳангда, қандайдир ўзгача тўлқинланиб, шундан Николай Всеволодович унга қизиқиб разм солди.

– Мен ҳақимда фикримни ўзгартирдим дедингизми? – сўради у.

– Сиз Шатовдан кейин қўлингизни тортдингиз, мен ана ўшанда сиз ҳақингиздаги фикримни ўзгартирдим, бас, етар, илтимос, бошқа сўраманг, энди бошқа бир гап ҳам айтмайман.

У худди саволларни ўзидан нари қувгандек қўлларини силкитиб ўрнидан сакраб турмоқчи бўлди; аммо савол

бўлмагани, кетишга ҳам хожат йўқлиги учун, у бироз ўзини босиб, яна креслога чўқди.

– Айтмоқчи, кавс ичида, – яна дарҳол вайсагани тушди у, – бунда баъзи бировлар сиз уни ўлдирасиз деб юришибди, ҳатто бир-бирлари билан бас бойлашяпти, шунинг учун Лембке полицияни ишга солмоқчи экан, аммо Юлия Михайловна рухсат бермабди... Бас, бўлди, нимасини гапирaveraди буни, фақат сизни билиб қўйсин дедим-да. Айтганча, яна: мен Лебядкинларни ўша куниек дарёнинг нариги ёғига ўтказиб қўйдим, буни биласиз; уларнинг қаерда тургани ёзилган хатимни олдингизми?

– Ўшандаёқ олганман.

– Бу «лаёқатсизлик»ка кирмайди, буни чин дилимдан чиқариб, сидкидилдан бажардим. Мабодо лаёқатсиз бўлса-да, аммо самимий.

– Майли, ҳечкиси йўқ, балки, шундай бўлгани маъкулдир... – ўйчан деди Николай Всеволодович. – Фақат менга бошқа хат ёзманг, илтимос қиламан.

– Иложи бўлмади, фақат бир мартагина ёздим.

– Хўп, Липутин биладими?

– Иложи бўлмади; аммо, ўзингиз биласизки, Липутиннинг ҳадди сиғмайди... Айтмоқчи, бизникиларнинг олдига бориш керакмиди, яъни бизникилар эмас, уларнинг олдига, бўлмаса, сиз яна чипта ўрнига тушмабди дейсиз. Э, ташвиш чекманг, ҳозир эмас, бир пайти келганда. Ҳозир ёмгир ёғяпти. Уларга хабар қиламан, йиғилишади, биз кечда борамиз. Улар худди уядаги зоғча болаларидай оғизларини катта очиб кутиб ўтиришади, бизга қандай ширинлик олиб келишаркин деб? Жўшқин халқ. Китобларини олдиларига қўйиб бахслашмоқчи бўлишади. Виргинский – умуминсоний, Липутин – фуръечи, полиция ишларига ҳам катта майли бор; бир жиҳатдан жуда қимматли одам, аммо бошқа барча жиҳатлари жиддий қарашни талаб қилади; ниҳоят, анави узун қулоқ, у ўзининг маҳсус тизимини ўқиб беради. Биласизми, улар бизни менсимаяпти, нукул сувга чайқаяпти деб, хафа, хи-хи! Аммо албатта бориш зарур.

– У ерда сиз мени кандайдир бошлик деб айтмадингизми? – иложи борича беписандлик билан савол ташлади Николай Всеволодович. Петр Степанович унга ялт этиб каради.

– Айтмокчи, – илиб кетди у кандайдир эшитмагандай ва тезрок сувагандай бўлиб, – мен ахир икки, хатто уч марта мухтарама Варвара Петровнаинг хузурларида бўлдим ва жуда кўп гап сотишга тўғри келди.

– Тасаввур қиламан.

– Йўк, тасаввур қилманг, мен жуда содда қилиб, сиз ўлдирмайсиз деб айтдим ва яна бошқа ширин-шакар нарсаларни гапирдим. Тасаввур қилинг, ул мухтарама эртасигаёк мен Марья Тимофеевнани дарёнинг у юзига ўткизиб қўйганимни билиб олибди; буни унга сиз айтдингизми?

– Хаёлимга келгани йўк.

– Билувдим, сиз эмас. Сиздан бошқа ким? Қизик.

– Липутиндир-да.

– Йў-ўк, Липутин эмас, – ғўлдирди хўмрайиб Петр Степанович, – мен қимлигини биламан. Шатовга ўхшайди... Дарвоқе, бу бекор, қўяйлик шуни! Айтмокчи, бу ёмон муҳим... Бир ёғи, онангиз бирдан менга асосий савол билан ташланиб қоладими деб қутгандим... Эҳ, буни қаранг, бошидан бошлаб унинг кош-қовоғи сира очилмади, бугун келиб қарасам, ранг-рўйи чарақлаган, нимадан экан-а, бу?

– Бунинг сабаби шуки, мен унга беш кундан сўнг Лизавета Николаевнанинг қўлини сўрайман деб, ваъда бердим, – деб қолди қутилмаганда Николай Всеволодович очикчасига.

– Э, ў... ҳа, албатта, – бидирлади Петр Степанович кандайдир тили тутилиб, – унашиш ҳақида овозалар юрибди, биласизми? Тўғри бўлса керак. Аммо сиз ҳақсиз, агар сиз ишора қилсангиз, келинлик либосларини ташлаб югуриб келади. Жаҳлингиз чиқмайдими бу гапларимга?

– Йўк, жаҳлим чиқмайди.

– Бугун сизнинг жаҳлингизни чиқариш жуда қийин, сезиб турибман, шунинг учун сиздан кўрқяпман. Эртага

кандай боришингизга ёмон кизиқяпман. Сиз балки жуда кўп нарсаларни тайёрлаб қўйгандирсиз. Мен бундай де-яётганимга жажлингиз чикмаяптими?

Николай Всеволодович ҳеч нима демади, бу Петр Степановичнинг ёмон гашига тегди.

– Дарвоқе, сиз Лизавета Николаевна ҳақида онангизга ростдан ҳам шундай дедингизми? – сўради у.

Николай Всеволодович унга диккат билан совук қаради.

– Э, хотиржам қилиш учун айтгансиз-да, а, тушунаман, ҳа, албатта.

– Агар жиддий бўлса-чи? – қатъият билан сўради Николай Всеволодович.

– Бундай пайтларда худо ярлақасин дейишади, ишга зиёни тегмайди (кўрдингизми, мен бизнинг ишимизга демадим, сиз *бизнинг* деган сўзни ёқтирмайсиз), мен эса... мен эса нима қилдим, мен хизматингизга тайёрман, ўзингиз биласиз.

– Шундай деб ўйлайсизми?

– Мен ҳеч, ҳеч ўйламайман, – шошилиб деди кулганча Петр Степанович, – шуни яхши биламанки, сиз ишларингизни олдиндан ўйлаб қўйгансиз, сизда ҳаммаси ўйланган. Мен фақат хизматингизга тайёрман демоқчиман, ҳар доим, ҳар қайда, ҳар қандай ҳолда, яъни ҳамма ҳолларда, тушундингизми?

Николай Всеволодович эснади.

– Жонингизга тегдим, – бирдан сакраб ўрнидан турди Петр Степанович ва ўзининг янгигина думалок шляпасини қўлга олди ва кетаётгандек бўлиб интилди, ҳолбуки, қўзгалмади ва ҳамон тик турганча жағи тинмай сўзлар, гоҳо хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келар ва гапириб жўшган онларида шляпасини тиззасига уриб-уриб қўярди.

– Мен ҳали сизни хурсанд қилиш учун Лембкеларни хикоя қилиб бермокчи эдим, – шўх кичқирди у.

– Қўйинг, бўлар, кейинрок. Аммо Юлия Михайловнанинг соғлиқлари қалай?

– Сиз киборлар мана шунақа усуллар кўллайсизлар-да; ола мушукнинг соғлиғи нима-ю, у кишининг соғлиғи нима, сизга бари бир, холбуки, яна сўраб кўясиз. Бу мактовга сазовор. Узи соғ-саломат ва сизни хурофий даражада хурмат килади, сиздан хурофий даражада кўп нарса кутади. Якшанба воқеаси ҳақида мик этмайди, ўзингиз бир кўриниш бериб ҳаммасини енгиб ўтасиз, деб ишонади. Худо ҳақи, унинг назарида сиз нималарга қодир эмассиз. Дарвоқе, сиз энди сирли, сурурли зотсиз, аввалгидан ҳам ўтиб тушдингиз. Айтганча, хат учун сизга яна бир қарра раҳмат. Улар ҳаммалари граф К.дан кўркишади. Биласизми, чамамда, улар сизни жосус деб ўйлашади. Мен балки шундайдир деб бошимни лиқирлатиб тураман, жаҳлингиз чиқмайдими?

– Ҳечкиси йўқ.

– Ҳечкиси йўқ; бу келгусида зарур. Бу ерда уларнинг ўз тартиб-низомлари бор. Мен, албатта, маъқуллаб тураман: Юлия Михайловна бошчилигида, Гаганов ҳам... Куляпсизми? Менинг ўз тактикам бор: ёлғон гапириб, бирдан ақлли гап айтиб қоламан, улар худди шу сўзни қидиришаётган бўлади. Улар мени қуршаб олишади ва мен яна ёлғонларимни бошлайман. Ҳамма аллақачон менга кўл силтаб кўйган: «Қобилиятли йиғит-у, аммо ойдан тушган-да», Лембке мени хизматга олмоқчи, қаддини ростлаб ўнгланиб олсин дейди. Биласизми, мен унинг ёмон жиғига тегаман, гашини келтираман, кўзлари ола-қула бўлиб кетади. Юлия Михайловнага ёқади. Айтмоқчи, Гагановнинг сиздан ёмон жаҳли чиқиб юрибди. Кеча Духовода менга сизни ёмонлаб гапирди. Мен дарҳол унга бор ҳақиқатни айтдим, яъни, албатта, ҳақиқатнинг ҳаммасини эмас. Мен униқида, Духовода бир кун бўлдим. Мулки зўр экан, уйлари яхши.

– Ахир у ҳалиям ўша ердами? – бирдан ирғиди Николай Всеволодович, у қарийб сакраб туриб кетди ва олдинга интилди.

– Йўқ, мени боя эрталаб олиб келиб қўйди, бирга кайтдик, – деб қўйди Петр Степанович худди Николай

Всеволодовичнинг дафъатан ҳаяжонга тушганини пайкамагандай. – Китобни тушириб юбордим, – у китобни олиш учун эгилди. – «Бальзак маъшукалари», суратлари ҳам бор, – бирдан китобни очди у, – ўкимаганман. Лембке ҳам романлар ёзади.

– Шундайми? – сўради Николай Всеволодович худди кизикқандай бўлиб.

– Русча ёзади, албатта, аста-секин. Юлия Михайловнанинг хабари бор, ўз майлига қўяди. Қалпок; ўзига яраша усулда; бунинг ҳадисини олган. Шаклларнинг шундок жиддийлиги, шундок нафосат! Қанийди бизга ҳам шундок муяссар бўлса.

– Сиз маъмуриятни мактаяпсизми?

– Мактамай ҳам бўладими! Россияда мавжуд бирдан-бир табиий ва эришилган... бўлди, бўлди, бошқа гапирмайман, – бирдан чакчайди у, – мен бошқа нарсани айтмоқчийдим, қалтис бўлса, дим-дим. Майли, хайр, негадир кўкариб кетдингиз.

– Иситмам чикяпти.

– Ишонса бўлади, ёта қолинг. Ҳа, айтганча, бу ерда, уездда бичилганлар тоифаси бор, жуда ғалати одамлар... Дарвоқе, кейин. Дарвоқе, яна битта хангома: бу ерда уезднинг пиёдалар полки бор. Жума куни кечда мен Б-цада офицерлар билан ўтириб ичдим. У ерда ахир бизнинг учта ошнаимиз бор. *Vous comprenez?*¹²³ Даҳрийлик ҳақида гаплашишди, албатта, худони ағдар-тўнтар қилиб ташлашди. Бошлари осмонда, кийкиришади. Айтганча, Шатов агар Россияда ғалаён чиқарилса, албатта, даҳрийликдан бошлаш керак, деб ишонтирмоқчи бўлади. Балки тўғридир. Битта сочи оқарган бурбон¹²⁴ капитан ўтириб, ўтириб, бир оғиз сўз айтмай, охирида хонанинг ўртасига чиқиб турди-да, худди ўзи билан ўзи сўзлагандай овозини баланд кўтарди: «Агар худо бўлмаса, мен нима қилиб капитан бўлиб юрибман?» Фуражқасини олиб, қўлларини ёзиб чикди-кетди.

¹²³ Тушундингизми? (франц.)

¹²⁴ Қўпол, дағал одам (тарж.).

– Анча бамаъни гап айтибди, – деб учинчи бора ҳому-
за тортди Николай Всеволодович.

– Шундайми? Мен тушунмадим, сиздан сўрамокчи
эдим. Сизга яна нимани айтиб берсам экан: Шпигулин-
ларнинг фабрикаси антика экан, беш юзта ишчиси бор,
вабо касофатнинг уяси, ўн беш йилдан бери тозаланма-
ган, ишчиларнинг ҳақини уриб қолишади; миллионер
тожирлар. Менга ишонинг, ишчилар орасида баъзилари
Internationale¹²⁵ ни билишади. Нима, кулдингизми? Ҳали
ўзингиз кўрасиз, менга андак, андаккина вақт берсангиз
бас! Мен олдин ҳам сиздан фурсат беришни сўрагандим,
яна сўрайман, ана ўшанда... ха, майли, гуноҳқорман, бўл-
ди, бўлди, сўрамайман, мен бошқа нарсани айтмоқчий-
дим, тажанг бўлманг. Хўп, бўпти, хайр энди. Мен нима? –
у яна юрган жойида орқасига қайтди, – тамом унутибман,
энг муҳими: менга ҳозир айтишди: Петербургдан бизнинг
юкимиз келибди.

– Яъни? – тушунмай унга каради Николай Всеволо-
дович.

– Яъники, сизнинг юкларингиз, буюмларингиз, фрак-
лар, кийим-кечақларингиз; келдими? Ростми?

– Ҳа, менга боя нимадир дейишаётганди.

– Эҳ, ҳозир мумкин эмасми?

– Алексейдан сўранг.

– Хўп, эртага, эртагами? У ерда сизнинг нарсаларин-
гиз орасида менинг кийимларим, пижак, фрак ва Шармер-
дан олинган учта шим бор эди, сиз тавсия қилувдингиз,
эсингиздами?

– Мен эшитдимки, сиз бу ерда айтишларича, жент-
льменлик қилиб юрганмишсиз? – кулди Николай Всево-
лодович. – Сиз берейтор¹²⁶дан отда юришни ўрганмокчи
эмишсиз?

Петр Степанович оғзини кийшайтириб кулди.

– Биласизми, – деди у ҳаддан зиёд шошилиб, қандай-
дир қалтираган, дўриллаган овозда, – биласизми, Нико-

¹²⁵ Байналмилал.

¹²⁶ От минишни ўргатувчи (тарж.).

лай Всеволодович, биз шахсиятга тегинмаймиз ҳеч қачон, шундай эмасми? Сиз, албатта, хоҳлаганча мендан нафратланишингиз мумкин, мабодо, сизга шунчалар кулгили туюлса, аммо бир қанча вақт шахсиятга тегмай туриш ҳар қалай яхшимикин дейман, шундай эмасми?

– Яхши, бошқа бундай бўлмайди, – деб кўйди Николай Всеволодович, Петр Степанович эса кулди, шляпасини тиззасига урди, оғирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига солди ва аввалги ҳолатга қайтди.

– Бу ерда баъзи бировлар мени Лизавета Николаевна борасида сизнинг рақибингиз деб ҳисоблашади, шундан ўзимни тартибга солиб юраман-да, – кулди у. – Буни сизга ким чакимчилик қилаётган экан? Ҳм. Роса саккиз бўлибди соат; хўп, йўлга тушсак ҳам бўлар; мен Варвара Петровна ёнига кириб ўтаман, деб ваъда берувдим, аммо бошқа пайт кирарман, сиз эса энди ётинг, эртага куч-қувватга тўлиб турасиз. Ташқарида ёмғир ёғяпти, зимистон, айтгандек, менинг извошим бор, нега деганда, бу ер кечалари хатарли... Оҳ, эсимга тушди: бу ер ёнига, шаҳарда ва шаҳар атрофларида битта Федька Каторжний деган санғиб юради. Сибирдан қочиб келган, муни қаранг, у менинг эски қаролларимдан, уни отам ўн беш йиллар илгари солдатликка бериб юборган, бунга пул ҳам ундирган. Жуда антиқа нусха.

– Сиз...у билан гаплашдингизми? – кўзини чакчайтирди Николай Всеволодович.

– Гаплашдим. Мендан қочмайди. Ҳамма нарсага тайёр, ҳамма нарсага; албатта, пулга, аммо ўзига яраша эътиқоди ҳам йўқ эмас. Оҳ, яна эсимга тушиб қолди: боя сиз эсингиздами, Лизавета Николаевна борасида бир ният билдирган эдингиз, агар бу жиддий бўлса, яна қайта маълумингиз бўлгайким, мен ҳам ҳамма нарсага тайёр кишиман, ихтиёрингиздаги ҳар қандай ишга, мени бутунлай ўз хизматингизда деб билгайсиз... Нима бу, сиз таёқ кўтаряпсизми? Оҳ, йўқ, таёқ эмас экан... Буни қаранг, менга таёқ кидираётгандек бўлдингиз?

Николай Всеволодович ҳеч нарса кидираётгани ва ҳеч нарса деб сўзлаётгани йўқ эди, аммо бирдан ўрнидан турган, чехрасида аллақандай ғалати ифодалар жилваланганди.

– Агар сизга жаноб Гаганов борасида ҳам бирон нима керак бўлиб колса, – тарс этиб гапирди бирдан Петр Степанович тўппа-тўғри стол устидаги босма томонга ишора қилиб, – албатта, мен ҳаммасини ўзим тўғрилайман, ишончим комилки, сиз мени четлатиб ўтмассиз.

У жавобни кутмай, бирдан чикиб кетди, лекин эшик оркасидан яна бир карра бошини сукди.

– Гапимнинг боиси, – кичқирди у бидирлаб, – мисол учун Шатов ҳам ахир ўшанда якшанба куни рўпарангизга келиб, ҳаётини таваккалга қўйишга ҳақи йўқ эди, шундаймасми? Сиз бунга эътибор беришингизни сўраган бўлардим.

У жавобни кутмай, яна кўздан ғойиб бўлди.

IV

У ғойиб бўларкан, эҳтимол, Николай Всеволодович ёлғиз бир ўзи хонада қолиб, деворни муштлашга тушади, деб ўйлаган ва баҳарҳол канийди бунни томоша қилсам, деб кўнглидан кечирса ажабмас. Аммо у ғоятда янглишган бўларди: зеро, Николай Всеволодович ниҳоятда хотиржам эди. У икки дақиқагача ўша аҳвол-вазиятда стол олдида туриб колди, чамаси, у каттик ўйға ботганди; аммо андак вақт ўтиб, унинг лабларида сўлғин, ланж, совук табассум зухур қилди. У ўзининг бурчакдаги жойи, диванга оҳиста чўқди ва худди каттик ҳоригандай кўзларини юмди. Ўша-ўша хатнинг четлари босма тагидан чикиб турар, аммо у тўғрилаб қўйишга уринмас ҳам эди.

Тезда у батамом мизғиб колди. Шу кунларда уст-устига ёғилиб келган ташвишлардан абгор бўлган Варвара Петровна, сабри чидамай, кираман деб кирмай кетган Петр Степановичдан кейин гарчи бемаҳал, тайинланмаган вақт бўлса ҳам, Nicolasни кириб кўришга таваккал қилди.

Назарида ўгли энди ниҳоят ниманидир узил-кесил қилиб айтадигандек эди. У худди боягидай эшикни оҳишта тақиллатди ва яна бунга жавоб ололмай ўзи очиб ичкарига кирди. У Nicolas ҳаддан ортик кимирламай ўтирганини кўриб, юраги каттик гурсиллаб урган холда ўзи эҳтиёткорлик билан диванга яқинлашди. У ўглининг бундай алфозда – кимир этмай тикка ўтирганча тез ухлаб қолганидан хайратланди; ҳатто нафас олиши ҳам эшитилмасди. Юзи докадай оқарган, қаҳрли эди, худди қотиб қолгандек ҳаракатсиз эди; қошлари керилган, чимирилиб турарди; у мумдан ясалган жонсиз ҳайкалга батамом ўхшарди. Она ўглининг тепасида уч дақиқалар туриб қолди, у базўр нафас оларди, ва бирдан уни қўрқинч қучди; у оёғининг учида юрди, эшикда бир зум тўхтади, тез-тез уни ғойибона чўқинтирди-да, билинтирмай чиқиб кетди, уни яна янги оғир хиссиётлар ва янги қайғулар чулғаган эди.

Ўгил шу алфоз, шу қарахтликда узок, бир соатдан ортиқроқ ухлади; унинг юзида бир тук кимирламади, бутун вужудида зарраи ҳаракат осори кўринмади; қошлар ҳамон ўша-ўшандок керилганди. Мабодо, Варвара Петровна яна уч дақиқагина бу ерда қолгандайди, у одамни эзадиган ушбу қарахт ҳаракатсизликни кўтаролмаган ва эҳтимол уни уйготган бўларди. Аммо бирдан у ўзи кўзини очди ва ҳамон кимир этмасдан яна ўн дақиқача ўтирди, у бурчакда ўзини хайратга солган қандайдир бир нарсага каттик кизиқиб қолиб, кўз узмай тикилаётгандек эди, лекин у тикилган томонда ҳеч қандай янги, кўзга ташланадиган нарса йўқ эди.

Ниҳоят, катта девор соатининг бир марта урган оҳишта бўғик товуши эшитилди. У бироз ташвишланиб соат милини кўриш учун бошини бурди, бироқ худди мана шу сониянинг ўзида йўлакка чиқадиган орқа эшик очилиб, хизматкор Алексей Егорович кўринди. У бир қўлида қалин пальто, шарф ва шляпа, иккинчисида кумуш патнисча кўтарган, унда хат кўринарди.

– Тўққиз ярим бўлди, – деди у оҳишта товуш билан, сўнг олиб кирган уст-бошини бурчакдаги стулга қўйиб,

калам билан икки қатор сўз ёзилган муҳрланмаган мўъ-жазгина хатни кумуш идишда келтирди. Николай Всеволодович икки қатор сўзни ўқиб, столдан қалам олди-да, хатча охирига икки оғиз сўз ёзиб, яна патнисчага қўйди.

– Мен чиқишим билан берилсин ва кийинилсин, – деди у дивандан тураркан.

У устидаги енгил баркут пижакка эътибор қилди, ўйланиб туриб, ўзига бошқа, мовут камзул сўради, бу тунги маросимлар учун қулайроқ эди. Ниҳоят, бафуржа кийиниб, бошига шляпасини қўндирди-да, боя Варвара Петровна кирган эшикни қулфлади, босма тагига яширинган хатни олиб, Алексей Егорович ҳамроҳлигида йўлакка чиқди. Йўлакдан тошдан ясалган тор орқа пиллапоёга етишиб, ундан тўғри бокка олиб чикувчи даҳлизга ўтишди. Даҳлиз бурчагида аввалдан хозирлаб қўйилган фонарча ва катта ёмғирпўш зонт турарди.

– Ёмғир челақлаб қуйяпти, бу ернинг кўчалари ўтиб бўлмас боткок, – деб қўйди Алексей Егорович, бир ёқаси хўжайинни лой кўчаларга чиқишдан қайтармокчи бўлиб. Аммо хўжайин зонтни очиб худди ўрадай коронгу, зах, шалаббо эски бокка чиқди. Шамол ярим ялангоч дарахтларнинг учларини букиб, чайқаб гувилларди, кум тўшалган тор боғ сўкмокларига оёк ботиб кетар, сирпанчик эди. Алексей Егорович фракда, бошьяланг, уч кадам нарини фонарь билан ёритиб келарди.

– Кўриб қолишмайдами? – сўради бирдан Николай Всеволодович.

– Деразалардан кўринмайди, ундан ташқари олдиндан ҳаммаси ҳисобга олиб қўйилган, – секин вазмин жавоб берди хизматкор.

– Онам ухладими?

– Кейинги кунларда соат тўққизда ичкарига кириб кетишни одат қилганлар ва хозир ҳеч нимани билиб бўлмайди. Сизни соат нечада кутай? – қўшиб қўйди у савол беришга журъат қилиб.

– Соат бирда, бир яримда, иккигача.

– Бош устига.

Айланма йўлақлардан ўзлари яхши биладиган бутун боғни айланиб ўтиб, улар боғнинг гишт деворига етишди, бу ерда деворнинг бурчида доим берк турадиган, тор ва овлоқ кичкина кўчага олиб чиқадиган одам зўрға сиғадиган эшикни топишди, унинг калити ҳозир Алексей Егоровичнинг қўлида экан.

– Эшик ғичирламайдими? – сўради яна Николай Всеволодович.

Аммо Алексей Егорович кеча ва бугун ҳам мой суртиб қўйилганини маълум қилди. У бошдан-оёқ шалаббо бўлганди. У эшикни очиб калитни Николай Всеволодовичга берди.

– Агарда узок йўлга отланган бўлсангиз, эсингизда бўлсинким, бу томоннинг одамларига ишониб бўлмайди, айникса, овлоқ чет кўчаларда юриш хатарли, дарёнинг нариги ёғини-ку асти қўяверинг, – оғзини тиёлмай деди эски хизматкор. У Николай Всеволодовичнинг оталиғи бўлган, бир пайтлар унинг беланчагини тебратган, қўлида кўтариб катта қилганди, у жиддий ва оғир одам бўлиб, илохий китобларни ўқитиш ва ўқишни суярди.

– Хотиржам бўл, Алексей Егорович.

– Худо мададкорингиз бўлсин, ҳазратим, аммо фақат яхши ишларда қўлласин.

– Нима? – кўчага қадамини қўйган Николай Всеволодович тўхтаб қолди.

Алексей Егорович ўз истагини яна қатъият билан такрорлади; аввалги вақтлар бўлса у ҳеч қачон ўз хўжаси олдида бундай сўзларни овоз чиқариб айтмаган бўларди.

Николай Всеволодович эшикни ёпди, калитни чўнтагига солди-да, оёқлари лойга ботганча тор кўчадан юриб кетди. Ниҳоят, у узун бўм-бўш кўчага тахта-ёғоч тўшалган йўлкага чикди. У шаҳарни ўзининг беш қўлидай яхши билар, аммо Богоявленская кўчаси ҳали анча узок эди. У ниҳоят Филиппов уйининг қоронғу эски берк дарвозасига етиб келганида соат тўққиздан ўтган эди. Лебядкинлар кўчиб кетишгач, пастки қават бўшаб қолган, деразаларига тахта қоқилганди, аммо Шатов яшайдиган болохонада чи-

рок шульғаси кўринарди. Дарвозанинг кўнгируги бўлмагани учун у кўли билан такиллата бошлади. Дарча очилиб, Шатовнинг боши кўринди; зим-зиё зулматда бир нарсани кўриш мушкул эди; Шатов бир дақиқача узоқ караб турди.

– Сизмисиз? – деб сўради у.

– Мен, – жавоб килди чакирилмаган меҳмон.

Шатов деразани ёпиб, пастга тушди-да, дарвозани очди. Николай Всеволодович баланд зинадан сакраб ўтиб, бир оғиз сўз демай, Кириллов яшайдиган бўлмага ўтди.

V

Бу ерда ҳаммаси очик-сочик, ҳеч нарса ёпилмаганди. Даҳлиз билан олдинги икки хона қоронгу, аммо Кириллов яшайдиган кейинги хона ёруғ, кикир-кикир кулги ва аллақандай кийкирик, кичкириклар эшитиларди. Николай Всеволодович ёругга караб юрди, аммо ичкари кирмай остонада тўхтади. Столга чой қўйилганди. Хонанинг ўртасида бу уй хўжасининг қариндоши бўлмиш кампир бошланг, одми юбкада, яланг оёғига бошмоқ илган, устида куён терисидан пўстинча. Унинг кўлида бир ярим яшар гўдак, яланг кўйлақда, оёқлари яланғоч, икки ёноғи кип-қизил, оқиш сочлари пахмок, хозиргина беланчакдан тургани билиниб турарди. У яқинда тоза бакириб йиғлаган бўлса керак; кўзлари остида ёшлар милтирарди; аммо шу тобда миқти кўлчаларини узатиб кийкирар, панжалари билан чапак урар, гийқ-гийқ қилиб чинкирарди. Кириллов унинг олдида туриб катта кизил коптокни полга урар, копток шипга бориб урилар, яна полга тўпиллаб тушар, болакай эса: «Мя, мя!» – деб кичкирарди. Кириллов коптокни тутиб болакайга узатар, у эса ўнқовсиз кўлчаларини чўзиб коптокни иткитарди, Кириллов эса яна уни тутиб келтирарди. Алоҳа, «мя» жавон тагига кириб кетди. «Мя, мя!» – деб чинкирарди болакай. Кириллов полга ётиб, жавон тагидан коптокни чиқаришга қўлларини чўзди. Николай Всеволодович хонага кирди; болакай уни кўриб кампирнинг кўксига ёпишиб, тинмай йиғлашга тушди; кампир дарҳол уни олиб чиқиб кетди.

– Ставрогин? – кўлида копток билан полдан каддини кўтараркан деди Кириллов, у кутилмаган меҳмон кадам ранжида қилганидан зиғирча ҳам ҳайрон бўлмади. – Чой ичасизми?

У адл кад ростлади.

– Агар қайноқ бўлса, канийди, – деди Николай Всеволодович, – ёмғирда тоза ивидим.

– Иссик, ҳатто қайноқ, – бажонидил тасдиқлади Кириллов, – ўтиринг; лойга ботибсиз; ҳечкиси йўқ; полни хўл латта билан артиб оламан.

Николай Всеволодович ўтирди-да, узатилган чойни бир хўплашда ичиб қўйди.

– Яна ичасизми?

– Раҳмат.

Кириллов шу пайтгача тик оёқда турганди, кейин шу заҳоти унинг рўпарасига ўтириб сўради:

– Сиз нимага келдингиз?

– Ишим бор. Манави хат Гагановдан, ўкиб кўринг; эсингиздами, мен Петербургда сизга айтган эдим.

Кириллов хатни олиб ўкиди, столга қўйди ва таҳаммул қилиб кўз тикди.

– Ўша Гагановни, – деб тушунтира бошлади Николай Всеволодович, – маълумингизки, умримда биринчи марта бир ой олдин Петербургда учратдим. Мен билан танишиб ва гаплашиб ўтирмаёк менга жуда дағал ва кўрс муносабатда бўлди. Биз уч маротабагача одамлар орасида бир-биримизга рўпара келдик. Мен ўша пайтда сизга айтиб берган эдим, – аммо сиз билмайдиган бошка бир гап ҳам бор: у Петербургдан мендан илгари жўнаб кета туриб, менга бир хат ёзди, у манови хатига ўхшамаса ҳам, ўта даражада уятсиз эди, бунинг устига нима мақсадда ёзилганлиги ҳам тушунтирилмаган, жуда ғалати эди. Мен ҳам унга ўша заҳоти хат ёзиб жавоб бердим ва очикчасига айтдимки, тўрт йил илгари клубда отангиз билан рўй берган воқеа туфайли мендан хафадирсиз, мен ўз томонимдан ўша иш учун сиздан истаганча узр сўрашга тайёрман, нега деганда мен уни қасдан қилмаганман, аҳволимда

касаллик туфайли рўй берган эди, деб ёздим. Менинг бу узримни эътиборга олишни сўрадим. У жавоб бермай жўнаб кетди; бу ерга келиб у жуда ёмон кутурганини кўрдим. Жамоат орасида бир неча маротаба устимга мутлако ҳақоратомуз сўзлар айтгани, ғалати айблар ёғдирганини эшитдим. Мана энди бугун манови хат келди, бунакасини ҳеч ким ҳеч қачон олмаган бўлса керак, сўкади, одамнинг шаънига тегади: “мушт еган башарангиз” дейди. Умид қиламанки, сиз менга секундант бўлишга розилик берарсиз, деб келдим.

– Сиз бунака хатни ҳеч ким олмаган дедингиз, – эслатди Кириллов, – бу кутурган пайтда бўлиши мумкин; бир эмас, бир неча марта. Пушкин Геккернга ёзган. Яхши, розиман. Аммо йўлини айтинг?

Николай Всеволодович эртагаёк бўлсин деди, албатта даставвал узр сўрашдан бошлайлик, ҳатто узр-маъзур баён этилган иккинчи хатни ёзишга ҳам тайёрман, бироқ шарт шу бўладики, Гаганов ҳам ўз навбатида бошқа ҳеч қачон хат ёзмасликка сўз беради. Олинган хат эса худди ёзилмагандай, хат деб ҳисобланмайди.

– Ён бериш кўп, рози бўлмайди, – деб қўйди Кириллов.

– Мен бу ерга сиз у томонга ушбу шартларни етказа оласизми, деб келдим.

– Мен олиб бораман. Сизнинг ишингиз. Аммо у рози бўлмайди.

– Биламан рози бўлмаслигини.

– У уришмоқчи. Қандай уришасизлар, шуни айтинг.

– Гап шундаки, мен эртага тугатмоқчиман. Эрталаб тўққизда сиз уникига борасиз. У сизни эшитади, рози бўлмайди ва ўзининг секунданти билан сизни учраштиради, – айтайлик, соат ўн бирларда. Сиз шу билан ҳал қиласиз, кейин ҳамма соат бир ёки иккида йиғилади. Илтимос, шундай қилишга тиришинг. Курол, албатта, пистолетлар, айниқса, сиздан мана бундай қилишни сўрайман: маррани ўн кадам қилиб белгилайсиз; кейин ҳар биримизни маррадан ўн кадам нарида жойлаштирадиз, кейин биз белгилан-

ган ишорага кўра юзма-юз юриб борамиз. Ҳар ким албатта ўзининг маррасигача бориши керак, аммо юриб бора туриб, аввалроқ ўк узиши ҳам мумкин. Хуллас, менимча мана шундай.

– Марралар ораси ўн кадам бўлса бу жуда яқин, – деди Кириллов.

– Майли, ўн икки кадам, аммо бундан ортиқ эмас, тушуняпсизми, у жиддий олишмоқчи. Сиз тўппончани ўклашни биласизми?

– Биламан. Менда тўппончалар бор; аминманки, сиз улардан отмагансиз. Унинг секундантлари ҳам ўз шартларини айтади; икки жуфт, биз жуфтми тоқ киламиз, ё уники, ё бизники?

– Қойил.

– Тўппончаларни кўрасизми?

– Майли.

Кириллов бурчақдаги ҳали бўшатилмаган чамадон олдига тиз чўқди, буюмлар зарур бўлгандагина ундан олиб туриларди. У чамадон тагидан палма ёғочдан ясалган, ичига қирмизи баркут қопланган қутичани чиқариб, ундан иккита жуда олифта, ҳаддан зиёд қимматбаҳо тўппонча олди.

– Ҳаммаси бор: дори, ўк, патронлар. Бошқа револьверим ҳам бор; шошманг-чи.

У яна чамадонни титкилаб, олти стволли америка револьвери жойланган қутини чиқарди.

– Куролингиз кўп экан, яна ҳаммаси қимматбаҳо.

– Жуда. Ҳаддан ортиқ.

Йўқсил, кашшок Кириллов нафсиламрга ҳеч қачон ўзининг кашшоқлигига эътибор бермасди, чамаси, ҳозир ўз қурол бойликларини мақтаниб намоён этар, буларни у шубҳасиз жуда кўп нарсалардан воз кечиб қўлга киритганди.

– Сиз ҳали ҳам ўзингизнинг ўша фикрларингизда турибсизми? – сўради Ставрогин бир зум жимликдан сўнг ғоятда эҳтиёткорлик билан.

– Турибман, – киска жавоб қилди Кириллов гап оҳангидан дархол нимани сўраётганларини англаб, сўнг стол устидан курулларни йиғиштира бошлади.

– Қачон бўлади? – янада эҳтиёткорроқ сўради Николай Всеволодович яна бироз жимликдан сўнг.

Кириллов орада иккала қутини ҳам чамадонга жойлаб яна аввалги жойига ўтирди.

– Бу менга боғлик эмас, биласиз-ку; қачонлигини айтишади, – деб пичирлади у бирмунча саволдан гаши келиб, аммо шу билан бирга бошқа ҳар қандай саволларга ҳам жавоб беришга тайёр ҳолда. У Ставрогиндан ўзининг туссиз қора кўзларини узмай тикилар, уларда қандайдир осуда, самимий, дўстона хиссиётлар акс этарди.

– Мен, албатта, отишиш нималигини тушунаман, – деб яна сўз бошлади Николай Всеволодович уч дақиқалар узок ўйга ботиб жим ўтирганларидан сўнг, – мен баъзан ўзимча тасаввур қилардим, бунда яна қандайдир янги фикр келади: агарда бир ёвузлик қилинса, ёки, муҳими, уят, яъники, шармисорлик, фақат жуда ҳам кабиҳона ва... кулгили, шундайки, минг йил ўтса ҳам, одамлар эсдан чиқармайдилар ва минг йилгача тупурадилар ва кутилмаганда бир фикр келади: «чаккангга бир зарб тушади-ю, тамом, бошқа ҳеч нарса бўлмайди». Унда одамлар билан ҳам, уларнинг минг йил тупуришлари билан ҳам нима ишинг бор, шундай эмасми?

– Сиз буни янги фикр деб айтяпсизми? – деди Кириллов ўйлаб кўргач.

– Мен... айтаётганим йўқ... мен бир гал ўйлаб кўрганимда тамомила янги фикрни сездим.

– «Фикрни сездингизми?» – қайталаб сўради Кириллов. – Бу яхши. Кўп фикрлар борки, улар доим ва бирдан янги бўлиб қолади. Рости. Мен энди кўп нарсаларни худди биринчи маротаба кўраётгандайман.

– Айтайлик, сиз ойда ҳаёт кечирдингиз, – унинг сўзини эшитмай бўлди Ставрогин ва ўз фикрини давом эттирди, – сиз у ерда мисол учун мана шу ҳамма кулгили майнавозчиликларни қилдингиз... Сиз афтидан бу ерда туриб

биласиз, у ерда сизнинг номингизга минг йил, мангуга, то ой-кун тургунча кулиб мазах килиб тупуришади. Аммо энди сиз бу ердасиз ва ойга бу ердан қарайсиз, сиз у ерда нима майнавозчиликлар қилганингиз билан бу ерда нима ишингиз бор ва бу ердагилар сизга минг йил тупуришган-да ҳам бундан сизга нима қайғу, тўғри эмасми?

– Билмадим, – деди Кириллов, – мен ойда бўлган эмасман, – деб кўшиб қўйди у ҳеч қандай киноясиз, фақат ходисани қайд этиб.

– Бояги болақай кимники?

– Кампирнинг қайнонаси келган; йўқ, келини... фарки йўқ. Уч кун бўлди. Боласи билан касал ётибди; кечаси билан бақириб чиқади, корни... Онаси ухлаб қолади, кампир болани кўтариб қиради; мен копток отаман. Уни Гамбургда олганман. Гамбург коптоги. Отиб ушлаб ўйнайман: елкани чиниқтиради. Болақай қизалок.

– Сиз болаларни яхши кўрасизми?

– Яхши кўраман, – деди Кириллов бироз лоқайдлик билан.

– Демак, ҳаётни ҳам севасиз?

– Ҳа, ҳаётни севаман, нима эди?

– Ўзингизни отишга аҳд қилган бўлсангиз.

– Нима экан? Нега бирга бўлсин? Ҳаёт бошқа, ановни-си бошқа. Ҳаёт мавжуд, ўлим эса умуман йўқ.

– Сиз келажак мангу ҳаётга ишона бошладингизми?

– Йўқ, келажак мангу ҳаётга эмас, бу ердаги мангуликка. Дақиқалар бор, сиз дақиқаларга етасиз, шунда вақт бирдан тўхтайди, шундан кейин мангулик.

– Сиз шундай дақиқага етаман деб умид қиласизми?

– Ҳа.

– Бизнинг замонамизда бу мумкин бўлмаса керак, – киноя қилмай деди Николай Всеволодович салмокланиб ўй-хаёл ичида. – Апокалипсисда¹²⁷ фаришта энди вақт бўлмайти деб қасам ичади.

¹²⁷ Башорат. Инжилнинг Янги Аҳд китобига қирган қисми. Дунё ва инсон тақдири. Охирги замон, қиёмат ҳақида ҳикоя қилади (тарж.).

– Биламан. У ерда жуда тўғри; аник ва равшан. Қачонки бутун одам бахтга эришса, унда бошқа вақт бўлмайди, нега деганда кераги йўқ. Жуда тўғри фикр.

– Уни қаёққа қўйишади?

– Ҳеч қаёққа қўйишмайди. Вақт нарса эмас, гоё. Аклда ўчади.

– Фалсафанинг эски жойлари, асрларнинг ибтидосидан бери ҳамон ўша-ўша, – қандайдир ижирғаниш ва надомат билан гапирди Ставрогин.

– Ўша-ўша бир хил! Асрлар бошлангандан буён ўша-ўша бир хил, ҳеч қачон, бошқа ҳеч қандай! – илиб кетди кўзларидан ўт чакнаган Кириллов, гўё худди мана шу ғояда галаба мавжуд эди.

– Сиз, чамаси, жуда бахтли бўлсангиз керак, Кириллов?

– Ҳа, жуда бахтлиман, – деди у, худди жуда оддий нарса ҳақида сўйлагандай.

– Аммо сиз яқиндагина Липутиндан каттик хафа бўлиб, жаҳлингиз чиккан эди?

– Ҳм... мен энди сўкмайман. Мен ўшанда ҳали ўзининг бахтли эканлигимни билмасдим. Сиз япрокни кўрганмисиз, дарахтдаги япрокни?

– Кўрганман.

– Мен яқинда сарик, бироз кўк, четлари чириб қуриганини кўрдим. Шамол учириб юрарди. Мен ўн яшар чоғимда қишда кўзларимни атай беркитиб – кўм-кўк, яркироқ, томирлари офтобда ялтираган япроқни тасаввуримга келтирардим, қуёш порларди. Мен кўзларимни очиб, кўзларимга ишонмасдим, нега деганда жуда яхши эди, кейин яна юмардим.

– Бу нима, мажозми?

– Й-йў-ўк... нега? Мен мажозни эмас, мен бир япроқни, битта япроқ. Япроқ яхши. Ҳаммаси яхши.

– Ҳаммасими?

– Ҳаммаси. Одам бахтли эканлигини билмагани учун бахтсиз; фақат шунга. Бу ҳаммаси, ҳаммаси! Кимки билса,

ўша заҳоти бахтли бўлади, шу дақиқада. Бу кайнона ўлади, кизалок қолади – ҳаммаси яхши. Менга бирдан очилди.

– Ким оч қолиб ўлади, ким кизалокни хафа қилиб таҳқирлайди – бу яхшими?

– Яхши. Болакайнинг бошини мажақласа, бу ҳам яхши; ким мажақламаса, у ҳам яхши. Ҳаммаси яхши, ҳаммаси. Ҳаммаси яхши эканлигини биладиганларга ҳам яхши. Улар ўзларига яхши эканлигини билганларидайди, уларга ўшанда яхши бўларди, аммо уларга яхши эканлигини билмагунларича, уларга яхши бўлмайди. Бутун гап шунда, бошқа ҳеч қандай гап йўк!

– Сиз шундай бахтли эканлигингизни қачон билдингиз?

– Ўтган ҳафта сешанбада, йўк, чоршанбада, чунки, чоршанба кирганди, шунда.

– Нима сабаб бўлди?

– Эсимда йўк, шундай. Хонада юргандим... бари бир. Мен соатни тўхтатдим, соат иккидан ўттиз етти дақиқа ўтганди.

– Вақт тўхташи керак деб белгиладингизми?

Кириллов жавоб бермади.

– Улар яхши эмас, – бошлади у яна бирдан, – чунки яхши эканликларини билишмайди. Билганларидан сўнг кизалокни зўрлашмайди. Улар яхши эканликларини билишлари керак, ва шу заҳоти ҳаммалари яхши бўлади, ҳар биттаси.

– Мана сиз билдингиз, ўзингиз яхши бўлдингизми?

– Мен яхшиман.

– Мен ҳар қалай бунга қўшиламан, – пичирлади ковоғини уйиб Ставрогин.

– Ҳаммани яхши деб ким ўргатса, ўша дунёни тутади.

– Ўргатувчини хочга михлашди.

– У яна келади, унинг оти одамхудо.

– Худоодам?

– Одамхудо, фарқ шунда.

– Унга чирокни ҳам ўзингиз ёқяпсизми?

- Ҳа, мен ёқдим.
- Имон келтирдингизми?
- Кампир яхши кўради чирокни... унинг бугун кўли тегмади, – пичирлади Кириллов.
- Ўзингиз ибодат қилмайсизми?
- Мен ҳаммасига ибодат қиламан. Қаранг, ўргимчак деворда ўрмалаб кетяпти, мен қараб турибман, унинг ўрмалаб бораётганидан миннатдорман.
- Унинг кўзлари яна ёнди. У ҳамон Ставрогинга қатъ-нятли ва оғишмас нигоҳ билан тикка қарарди. Ставрогин уни ковок солиб, ижирганиб кузатар, аммо нигоҳида мас-хара сезилмасди.
- Бас ўйнайманки, мен яна бир сафар келганимда, унда сиз худога имон келтирган бўласиз, – деб қўйди у ўрнидан тураркан, шляпасини кўлига олиб.
- Нега? – Кириллов ҳам ўрнидан турди. – Сиз худога ишонишингизни билганингизда, унда ишонган бўласиз; худога ишонишингизни билмагач, унда ишонмайсиз, – кулди Николай Всеволодович.
- Бу ундаймас, – ўйланди Кириллов, – фикрни тўнкардингиз. Киборлар қилиғи. Мен учун қандай бўлганингизни бир эсланг, Ставрогин.
- Хайр-хўш, Кириллов.
- Кечаси келасиз; қачон?
- Сиз эртани нима эсингиздан чиқардингизми?
- Оҳ, эсимдан чиқди, хотиржам бўлинг, ухлаб қолмайман; соат тўққизда. Мен истаган пайтимда уйғонаман. Мен ётаётганда соат еттида дейман, роса еттида уйғонаман; соат ўнда десам, ўнда тураман.
- Ажойиб одатларингиз бор, – деб Николай Всеволодович унинг оқарган юзига қаради.
- Мен бориб дарвозани очай.
- Ташвиш чекманг, дарвозани Шатов очади.
- Э, Шатов. Хўп, хайр бўлмаса.

VI

Шатов яшайдиган бўм-бўш уйнинг ташки эшиги очик эди; аммо Ставрогин йўлакка ўтиб, бутунлай зимистон қоронғуликда қолди ва кўли билан пайпасланиб болохонага чиқадиган зинани қидира бошлади. Бирдан юкорида эшик очилиб, ёруғ шуъла тушди; Шатов ўзи ичкаридан чикмай эшигини очди. Николай Всеволодович унинг остонасида тўхтаб ичкарига кўз ташлаганда, унинг тўрдаги стол олдида кутиб турганини кўрди.

– Мен иш билан келдим, кирсам бўладими? – сўради у остонадан.

– Кириг ичкарига, ўтириг, – деди Шатов, – эшикни ёпинг, тўхтанг, мен ўзим.

У эшикни қулфлади, стол олдига келиб, Николай Всеволодовичнинг рўпарасига ўтирди. Бу ҳафта у этдан тушган, ҳозир эса иситмалаётганга ўхшарди.

– Сиз мени кийнаб юбордингиз, – пичирлади у ерга қараб, – нега келмадингиз?

– Келади деб ўйловдингизми?

– Ҳа, шошманг, мен алаҳладим... ҳозир ҳам алаҳлаб турибман... Тўхтанг.

У ўрнидан туриб, учта китоб тоқчасининг четидаги бир нарсани олди. Бу револьвер эди.

– Тунов куни мен иситмалаб, мени ўлдиргани келади деб, эрталаб барвақт такасалтанг Лямшиндан охирги пулимга револьвер сотиб олдим; сизга бўш келмайман дедим. Кейин иситмам тушди... Менда ўқдори ҳам, ўкнинг ўзи ҳам йўқ; ўшандан бери тоқчада ётибди. Тўхтанг...

У ўрнидан туриб кичик дарчани очмоқчи бўлди.

– Ташлаб юборманг, нима киласиз? – тўхтатди Николай Всеволодович. – У пулга келган, эртага одамлар Шатовнинг деразаси тагида револьвер ётибди деб валдирашадди. Жойига кўйинг, ана шундай, ўтириг. Мени ўлдиргани келади деб ўйлабсиз, нега бундан пушаймон бўлгандай гапиряпсиз? Мен ҳозир ярашгани келганим йўқ, зарур бир гапни айтмоқчиман. Биринчидан, менга тушунтириб бе-

ринг, сизнинг хотинингиз билан алокада бўлганим учун урмадингизми?

– Ўзингиз биласиз-ку, ундай эмас, – деб яна ерга қаради Шатов.

– Дарья Павловна ҳақидаги аҳмокона ғийбат туфайли ҳам эмасдир?

– Йўқ, йўқ, ундаймас! Тентаклик! Синглим бошидаёқ менга айтувди... – тоқатсизлик билан кескин деди Шатов ва ҳатто оёқларини андак тапиллатиб қўйди.

– Бундан чиқадики, сиз ҳам сезибсиз, мен ҳам сезибман, – хотиржам товуш билан деди Ставрогин, – сиз ҳақсиз: Марья Тимофеевна Лебядкина бундан тўрт ярим йил бурун Петербургда менинг никоҳимга кирган хотиним. Ахир сиз уни деб менга мушт туширдингизми?

Шатов ҳайратдан лол қолиб, индамай тинглаб ўтирарди.

– Мен сездим, бунга ишонмадим, – деб гўнғиллади у ниҳоят Ставрогинга ғалати қараб.

– Мушт урдингизми?

Шатов кизариб кетди ва алоқасиз гапларни гўлдирай бошлади:

– Сиз тубан кетганингиз учун... Ёлғон гапирганингиз учун. Олдингизга сизни ураман деб борганим йўқ эди; бо-раётганда уришни ўйламовдим... Менинг ҳаётимда тутган ўрнингиз жуда бошқача эди... Мен...

– Тушунаман, тушунаман, сўзга эҳтиёт бўлинг. Афсус, иситмалаб турган экансиз. Зарур ишим бор эди.

– Сизни мен жуда узоқ кутдим, – қандайдир бутун аъзойи бадани қалт-қалт титраб, ҳатто ўрнидан туриб кетиб деди Шатов, – айтаверинг ишингизни, мен айтаман... кейин...

У ўтирди.

– Бу иш сиз ўйлаганча эмас, – деб бошлади Николай Всеволодович унга қизиксиниб зеҳн солиб, – баъзи бир сабабларга кўра мен шу пайтга танлашимга тўғри келди, сизни огоҳлантириб қўйишим керак: сизни ўлдириб кетишлари мумкин.

Шатов кўзлари ола-кула бўлиб унга тикиларди.

– Бошимда хатар борлигини биламан, – бир маромда деди у, – аммо сиз, сиз буни каердан биласиз?

– Чунки мен ҳам сиз каби уларга тааллуқлиман, худди сизга ўхшаб улар жамиятининг аъзосиман.

– Сиз... сиз жамият аъзосими?

– Кўзингиздан кўриб турибманки, мендан бошқа ҳар нарсани кутгансиз-у, лекин буни асло кутмагансиз, – оҳиста кулди Николай Всеволодович, – аммо айтинг-чи, бундан чиқди, сизга қасд қилинаётганини билган экансиз-да?

– Хаёлимга келтирганим йўқ. Сизнинг сўзларингизга қарамасдан, хаёлимга келтирмайман ҳам, гарчи... гарчи бу тентакларга бир нарса деб бўлармиди! – бирдан кичкириб юборди у столни муштлаб қутуриб. – Мен улардан кўркмайман! Мен алоқани узганман. Анов олдимга тўрт марта чопкиллаб келди ва мумкин деб... бироқ, – у Ставрогинга боқди, – сизга ўзи бунда нима маълум?

– Тинчланинг, мен сизни алдаётганим йўқ, – совуқки-на давом этди Ставрогин, худди устидаги мажбуриятни ўтаётган одамдек. – Сиз нима маълумлиги ҳақида мени имтиҳон қиляпсизми? Сиз икки йил илгари бу жамиятга аъзо бўлиб кирганингиз менга маълум, ўшанда ташкилот ҳали эски эди, сиз Америкага сафар қилмоқчи бўлиб тургандингиз, чамаси, бизнинг охириги марта гаплашиб олганимиздан кейин, сиз бу ҳақда менга Америкадан ёзган хатингизда кўп айтгансиз. Айтмоқчи, сизга мен ҳам хат орқали жавоб қайтармаганим учун маъзур тутинг, ўшанда факат...

– Пул жўнатдингиз; тўхтаб туринг, – унинг гапини бўлди Шатов, шошилиб столнинг тортмасини сурди-да, коғозлар остидан ялтироқ коғоз пул чикарди, – мана, олинг, юз рубль, менга юборган эдингиз; сиз бўлмасангиз, у ерда ҳалок бўлардим. Онангизнинг эҳсони бўлмаса, ҳали анчагача узолмасдим: мана шу юз рублни у киши бундан тўққиз ой бурун касалдан турганимдан сўнг камбағаллар-

Ф. М. Достоевский

га иона тарикасида берган. Аммо, бояги гапингизни давом эттираверинг бафуржа...

У хаво етишмагандай харсилларди.

– Америкада сиз фикрларингизни ўзгартирдингиз ва Швейцарияга қайтгач, воз кечмокчи бўлдингиз. Улар сизга жавоб беришмади ва бу ерда, Россияда аллакимдан қандайдир типографияни қабул қилиб олиш ва уларнинг ўз одами келгач, топширишни бўйнингизга қўйишди. Мен ҳаммасини тўла ва аниқ билмайман, аммо, асосий гап мана шу шекилли, шундайми? Сиз бу уларнинг охирги талаби бўлса керак, шуни қилиб берсам, кейин бутунлай қўйиб юборишар, деган умидда ишга киришдингиз. Буларнинг ҳаммасини, ўзи шундаймиди, йўқми, мен улардан эмас, бошка ёқдан тасодифан билдим. Лекин сиз шу пайтгача бошка бир нарсани билмасангиз керак: мана шу жаноблар мутлако сизни қўйиб юборишни истамайдилар.

– Бўлмагур гап! – бўкириб юборди Шатов. – Мен виждонан айтдим: сизларга бутунлай қўшилолмайман, йўлимиз бошка дедим! Бу менинг ҳуқуқим, виждон ва гоя ҳуқуқи... Мен бунга йўл қўймайман! Мени мажбур килоладиган куч...

– Менга қаранг, сиз бақирманг, – жуда жиддий тўхтатди уни Николай Всеволодович, – анов Верховенский шундай одамки, балки, бизни ўзи ёки бошқанинг кулоғи билан сизнинг дахлизингизда биқиниб эшитаётган бўлса ажабмас. Ҳатто арокхўр Лебядкин сизни иложи борича кузатиб юриши, сиз эса, эҳтимол, уни кўздан қочирмаслигингиз керак эди, шундай эмасми? Яхшиси, айтинг: ҳозир Верховенский сиз келтирган далил ва рўқачларга рози бўлдим, йўқми?

– У рози бўлди; майли деди, ҳақингиз бор, деди...

– Ҳўш, у сизни алдайди. Мен биламан, ҳатто уларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган Кириллов ҳам сиз ҳақингизда маълумот берган; уларнинг агентлари кўп, ҳатто жамиятга хизмат қилаётганларнинг ҳаммасини ҳам билавермайдилар. Сизга доим кўз-қулок бўлишган. Нафсиламрга, Петр Верховенский бу ерга сизнинг ишингизни битириш

учун келган, унга шу ваколат берилган, яъни айнан: сизни кўп нарсадан хабардор ва ҳукуматга етказиши мумкин бўлган кимса сифатида қулай пайт топиб йўқотишга келган. Яна такрор айтаман: бу аниқ гап; яна, руҳсат этинг, кўшиб қўяй: нимагадир сиз айғоқчи эканлигингизга уларнинг ишончи комил, агар ҳали сотмаган бўлсангиз, энди албатта сотасиз. Шу тўғрими?

Жуда одми оҳангда айтилган бундай саволни эшитиб, Шатов оғзини қийшайтирди.

– Агар мен айғоқчи бўлганимда ҳам, унда кимга сотардим? – қаҳрланиб деди у саволга тўғри жавоб бермай. – Йук, қўйинг мени, жин урсин мени! – кичкирди у ўзини каттиқ ларзага солган олдинги фикрига яна ёпишиб; чама-си, барча белгиларга қараганда бу фикр унинг боши устида турган хавф-хатардан ҳам кўра кучлироқ эди. – Сиз, ха, худди сиз Ставрогин, қандай қилиб шундай уятсиз, лаёқатсиз, малайларча бемаъни бир нарсага суйкалиб колдингиз! Яна уларнинг жамиятига аъзо эмишсиз! Шу бўлдим Николай Ставрогиннинг жасорати! – деб кичкирди у батамом фиғони бошидан ошиб.

У ўзи учун худди бундан ҳам аччиқроқ ва бундан ҳам аламлироқ кайфият бўлиши мумкин эмасдай, ҳатто қўллари бир-бирига қарсиллатиб урди.

– Кечиринг, – ҳақиқатан хайрон бўлди Николай Всеволодович, – аммо сиз менга афтидан худди қандайдир куёш деб қарайсиз, ўзингизни эса менга қиёсан аллақандай пашшача ҳам кўрмайсиз, мен буни ҳатто сизнинг Америкадан ёзган хатингиздан ҳам сездим.

– Сиз... сиз биласиз... Оҳ, қўйинг, қўйинг мен ҳақимда бутунлай, бутунлай гаплашмайлик! – кескин тўхтатди Шатов. – Ўзингиз ҳақингизда бирон нарса демокчи бўлсангиз, айтинг... саволимга жавоб беринг! – такрорларди у иситмада алангаи оташ бўлиб.

– Бажонидил. Мени қандай қилиб бу хароб кулбага кириб колдингиз, деб сўраяпсиз? Сизга айтган бояги гаплардан кейин бу иш бўйича яна баъзи нарсаларни очик маълум қилишга ўзимни бурчли деб биламан. Биласизми,

жиддийрок олиб караганда, мен бу жамиятга мутлако тегишли эмасман, олдин ҳам тегишли эмасдим, шунинг учун улардан чикиб кетишга сиздан кўра анча ортиқрок ҳақим бор, нега деганда кирмаганман. Аксинча, бошиданок улар билан ош-қатик бўлолмаслигимни маълум қилганман, мабодо, тасодифан ёрдамим теккан бўлса, бир бекорчи одамдай кўмаклашганман. Мен қисман жамиятнинг янги режа асосида қайта ташкил этилишида қатнашганман, холос. Бирок энди улар ўйлаб ўтиришиб, мени ҳам қўйиб юбориш хатарли деган қарорга келишган ва афтидан, менинг устимдан ҳукм чиқаришган.

– О, уларга ҳамма нарса ўлим жазоси, ҳамма нарса фармойиш, ҳамма нарса муҳрланган қоғозлар ва буларни уч яримта одам имзолайди. Сиз эса шуларга карамай уларни кодир ва курби етади деб ҳисоблайсиз!

– Бу ўринда сиз қисман ҳақсиз, қисман йўқ, – деб худди олдингидай локайд ва ҳатто лоҳас давом этди Ставрогин. – Шак-шубҳа йўкки, ушбу ҳолларда доим хаёлпарастлик кўп бўлади: тўда ўзининг ўсаётгани ва аҳамияти ортаётгани ҳақида дағдаға қилади. Агар, истасангиз, менимча, уларнинг ҳаммасини жам қилганда, битта Петр Верховенский қолади, у эса жуда камтар, ўзини фақат жамиятнинг агенти деб билади. Дарвоқе, асосий ғоя бошқа шунга ўхшаганлардан ортиқрок ва ақллироқ эмас. Уларнинг Internationale билан алоқалари бор; улар Россияда ҳам ўз агентларига эга бўлишди, ҳатто бирмунча қойилмаком усул ҳам топишди... лекин ҳали, албатта, назарий томондан. Уларнинг бу ердаги ният-мақсадларига келганда, унда бизнинг рус ташкилотимизнинг ҳаракати доим шунчалар қоронғу ва доим шунчалар қутилмаган бир ишлардан иборатки, унга қараб ҳақиқатан бизда ҳамма нарсаларни қилиб кўрса бўларкан, деган хулосага келиш мумкин. Билиб қўйинг, Верховенский жуда ўжар одам.

– Бу қандала, оми, тентак одам, Россияни мутлако туншунмайди! – қаҳрли қичқирди Шатов.

– Сиз уни яхши билмайсиз. Рост, уларнинг ҳаммаси умуман Россияни билмайди, балки сиз билан бизга кара-

ганда бироз камроқ билишар; бунинг устига Верховенский жонбоз.

– Верховенский жонбозми?

– О, албатта. Шундай бир нукта борки, бунда у масхарабозликни тўхтатади ва... ярим жиннига айланади. Сиз бир гал: «Биласизми, бир одам канчалар кучли бўлиши мумкин?» – деган эдингиз, эсланг. Кулмаслигингизни сўрайман, у тепкини босишга жуда кодир. Улар мен ҳам жосус эканлигимга ишонишади. Улар ҳаммалари ишга нўнок бўлганлари боис жосусликда айблашни ўлардай яхши кўришади.

– Аммо сиз кўркмайсиз-ку?

– Й-ўк... Унча кўркмайман... Аммо сизнинг ишингиз бутунлай бошқача. Буни эътиборга олинг, деб огохлангирдим сизни. Аҳмоқлар дағдаға қияпти деб хафа бўлиб ўтиришнинг ҳожати йўк, менимча; гап уларнинг аклида эмас: сиз билан мендан анча бошқачарок одамларга ҳам улар қўл кўтарган. Айтмоқчи, ўн бирдан ўн бешта ўтибди, – у соатга қараб ўрнидан қўзғалди, – мен сиздан яна бутунлай бошқа нарсани сўрамоқчи эдим.

– Худо ҳақи! – хитоб қилди Шатов шарт ўрнидан туриб.

– Яъники? – саволомуз қаради Николай Всеволодович.

– Беринг, бераверинг саволингизни, худо ҳақи! – ифодаб бўлмас ҳаяжон ичида такрорлади Шатов, – аммо шарт шуки, менинг ҳам сизга саволим бор. Мен ёлвораман, сиз изн бергайсиз... мен чидолмайман... айтинг саволингизни!

Ставрогин бироз кутди-да, сўнг бошлади:

– Сиз бу ерда Марья Тимофеевна билан гаплашиб турар экансиз, деб эшитдим, у сиз билан кўришиб, гаплашиб туришни яхши кўраркан. Шу гап ростми?

– Ҳа... эшитарди... – бироз хижолат чекди Шатов.

– Яқин кунлар ичида мен шу ерда шаҳарда у билан никоҳдан ўтишим ҳақида жамоатга маълум қилмоқчиман.

– Ахир бу шундай бўлиши мумкинми? – сал бўлмаса даҳшатга тушиб шивирлади Шатов.

– Яъни қайси маънода? Бу ерда ҳеч қандай мушкулчилик йўқ; никоҳнинг гувоҳлари шу ерда. Бунинг ҳаммаси ўшанда Петербургда мутлақо қонуний ва осойишта тарзда бўлиб ўтган, шу чокқача маълум ва ошқор бўлмаганининг сабаби шуки, никоҳнинг бирдан-бир гувоҳи Кириллов ва Верховенский, қолаверса, Лебядкиннинг ўзи (уни мен энди ўзимнинг қардошим деб ҳисоблайман) ўша пайтда бунни овоза қилмасликка сўз берган эдилар.

– Мен унимас... Сиз жуда хотиржам сўзлаяпсиз... аммо давом этинг! Менга қаранг, сизни бу никоҳга мажбур қилишмагандир ахир, тўтрими?

– Йўқ, ҳеч ким мени бунга зўрлаган эмас, – кулиб юборди Николай Всеволодович Шатовнинг жиззаккиларча шошқалоқлигидан.

– У нимага нукул ўзининг боласини гапиради? – иситма аралаш ховлиқиб, узук-юлук сўзларди Шатов.

– Ўз боласини гапирадими? Воҳ! Мен билмаган эдим, биринчи маротаба эшитяпман. Унинг боласи йўқ, бўлиши ҳам мумкинмас: Марья Тимофеевна бокира қиз.

– А! Айтган эдим-а! Менга қаранг!

– Нима бўлди, Шатов?

Шатов юзини қўллари билан беркитди, ўтирилди, аммо бирдан Ставрогиннинг елкаларидан маҳкам тутди.

– Биласизми, биласизми, жиллакурса, – деб қичкириб юборди у, – буларнинг ҳаммасини нима учун қилганингизни ва нима учун энди бу жазога ўзингизни гирифтор этаётганингизни?

– Саволингиз ақлли ва захарли, аммо мен ҳам сизни хайрон қилиб қўяй: ҳа, мен ўшанда нега уйланганимни ва сизнинг таъбирингизча нима учун бундай «жазо»га гирифтор қилаётганимни бироз бўлса ҳам, биламан.

– Қўйлик бун... бу ҳақда кейин, ҳали гапирмай туринг; энг асосийси, энг асосийси тўғрисида гаплашайлик: мен сизни икки йил кутдим.

– Ҳа-я?

– Сизни жуда анчадан буён кутаман, мен сизни тўхтовсиз ўйладим. Сиз бирдан-бир одамсиз, менинг саволларимга... Мен хали Америкадан сизга буни ёзгандим.

– Сизнинг узун хатингиз яхши эсимда.

– Ўқиш учун узун демокчимисиз? Майли; олти ва- рақ. Гапирманг, гапирманг! Айтинг-чи, сиз менга яна ўн дақиқа вақт ажрата оласизми, лекин hozир, шу тобда... Мен сизни ўлардай узоқ кутдим!

– Майли, ярим соат ажратай, лекин хўп десангиз, шундан ортиқ эмас.

– Аммо бир шарти, – шахд билан илиб кетди Шатов, – сиз гапингизнинг оҳангини ўзгартирасиз. Эшитаяпсизми, мен талаб қиламан, холбуки, ёлворишим керак... Тушунасизми, ёлвориш ўрнига талаб қилиш нималигини?

– Тушунапман, сиз шундай йўл билан барча одми жўн нарсалар устидан юксак мақсадлар сари юксаласиз, – андак кулиб қўйди Николай Всеволодович, – сиз каттик иситмалаяпсиз, мен ачинаман.

– Мени хурмат қилишларини сўрайман, талаб қиламан! – кичқиарди Шатов, – ҳамиятим учун эмас, – уни жин урсин, – мен бошқа нарсага, бунга фақат вақт, бир неча оғиз сўз... Биз икки хилкат бепоён оламда кўришиб қолдик... ёруғ жаҳонда охирги марта. Қўйинг ўша оҳангини, одамий қилиб сўйланг! Умрингизда лоақал бир марта одамга ўхшаб гапиринг. Мен ўзим учун эмас, сиз учун сўраяпман. Тушунасизми, юзингизга урганим учун мени кечиришингиз керак, лоақал бир нарса туфайли, у ҳам бўлса, мен сизга ўзингиз беҳадду бепоён кучга эга эканлигингизни билдирдим... Сиз яна киборлар каби ижирганиб куляпсиз. О, сиз қачон мени тушунасиз! Йўқолсин киборвачча! Тушунсангиз-чи ахир, буни талаб қиламан, талаб қиламан, акс холда гапирмайман, бир оғиз ҳам, ҳеч қачон!

Унинг жазаваси тутиб алаҳларди; Николай Всеволодович ковоғини солди ва энди эҳтиёткорроқ бўлиб қолди.

– Мен энди яна ярим соатга қолган эканман, – деб вазмин, жиддий қилиб гапирди у, – вақтим эса жуда ҳам зик,

ишонинг, сизни жуда диққат қилиб тинглаяпман, тинглаш ниятидаман ва... ва ишончим комилки, кўп янги нарсаларни сиздан эшитаман.

У стулга ўтирди.

– Ўтиринг! – кичкирди Шатов ва ўзи ҳам бирдан ўтирди.

– Аммо, изн беринг, эслатай, – эсига тушиб қолиб деди Ставрогин, – мен сизга Марья Тимофеевна хусусида илтимосимни айтаётгандим, хар ҳолда, унинг учун бу жуда муҳим...

– Қани? – ковоғини уйди бирдан Шатов, у гапи энг кизик жойида бирдан бўлинган одамга ўхшаб қолди, у сизга қараб туради-ю, аммо ҳали саволингиз нима ҳақда эканлигини англолмайди.

– Аммо гапимни охирига етказишга қўймадингиз, – табассум қилиб деди Николай Всеволодович.

– Э, бекор гап, кейин! – ниҳоят таънанинг мазмуни миясига етиб борган Шатов ҳазар қилгандай қўл силтади ва тўғри ўзининг асосий мавзусига ўтди.

VII

– Сиз биласизмики, – деб бошлади у гапини дагдага билан стулда олдинга энқайган, кўзлари йилтираган ҳолда ўнг кўлининг кўрсаткич бармоғини юқорига кўтариб (чамаси, нега бундай қилаётганига ўзи ҳам эътибор бермасди), – сиз биласизмики, хозир бутун ер юзида янги худонинг номи билан дунёни янгилаш ва халос қилиш учун келадиган бирдан-бир ягона «художўй» халқ кимлигини, ҳамда фақат ягона унга ҳаёт қалитлари ва янги сўз берилганлигини... Биласизмики, бул халқ кимдир ва унинг номи нимадир?

– Сизнинг усулингизга қараганда мен жуда зудлик билан шундай хулосага келишим жоиздирки, бу халқ – рус халқи...

– Сиз яна куляпсизми, о, бу қавм! – ирғиб кетай деди Шатов.

– Тинчланинг, илтимос; аксинча, мен худди шунга ўхшаш бир нарса кутган эдим.

– Шунга ўхшаш нарсани кутувдингизми? Ўзингизга-чи, бу сўзлар нотаниш эдими?

– Жуда таниш; нимага шама қилаётганингизни яхши сезиб турибман. Бундан икки йилдан ошиқроқ вақт олдин хорижда сиз Америкага жўнаб кетишингиздан сал илгарироқ гаплашиб олган эдик, сизнинг ҳозирги барча сўзларингиз ҳам, ҳатто «худоёр» халқ деган иборангиз ҳам ўшандаги гапларнинг хулосаси... Агар ёдимдан кўтарилиб, фаромуш этмаган бўлсам.

– Бу меники эмас, бутунлай сизнинг иборангиз. Гапимизнинг хулосасигина эмас, ҳаммаси тўла-тўқис ўз гапингиз. Ўша гап ҳатто «бизнинг» гапимиз эмасди: улкан сўзларни башорат қилаётган устод-у энди ўликдан тирилган шогирд бор эди унда. Ўша устод сиз, мен эса шогирдман.

– Аммо эсингиздадир, сиз айнан менинг сўзларимдан сўнг ўша жамиятга кирдингиз ва фақат шундан кейин Америкага йўл олдингиз.

– Ҳа, кейин мен бу ҳақда Америкадан ёзганман; ҳаммасини ёзганман. Ҳа, мен болаликдан кон-жонимга сингиб кетган нарсалардан мен дарҳол бира тўла ажралиб кетолмадим, умид-оёмолларимнинг бутун ҳайратлари-ю нафратларимнинг қайноқ кўз ёшлари бари шунга кетди... Худоларни алмаштириш оғир. Мен ўшанда ишонишни истамаган эдим, сизга ишонмадим, ва охириги марта мана шу ахлат ўрага ёпишдим... Аммо уруғ колди ва етилади. Жиддий, жиддий айтинг, менинг Америкадан ёзган хатимни охиригача ўқидингизми? Балки, умуман ўқимагандирсиз?

– Мен унинг уч саҳифасини, биринчи, иккинчи ва охиригисини ўқидим, ўртасига ҳам кўз югуртириб чиқдим. Дарвоқе, кўнглимда бор эдики...

– Э, фарқи йўқ, қўйинг, жин чалсин! – қўл силтади Шатов. – Агарда сиз халқ тўғрисидаги ўшандаги сўзлардан чекинган бўлсангиз, унда қандай қилиб улар оғзингиздан чиқди ўшанда?.. Мени ҳозир шу эзоди.

– Мен ўшанда ҳам сиз билан ҳазиллашган эмасман; сизни ишонтиришга уриниб, мен кўпроқ сизни эмас, ўзимнинг ғамимни еганман, – сирли қилиб деди Ставрогин.

– Ҳазиллашмаганмисиз! Америкада мен уч ой хашак устида... бир бечора билан ёнма-ён ётдим, у менга шуни гапириб бердики, сиз мени юрагимга худо ва юртни бостириб экаётган маҳалингизда, айна шу пайтнинг ўзида, ҳатто, эҳтимол, худди шу кунларнинг айна ўзида, сиз анави шўрлик, анави савдойи восвос Кирилловнинг қалбини оғу билан захарлагансиз... Сиз унинг миясига ёлғон бўҳтонларни тикиштириб сингдиргансиз ва ақлини зойил қилиб, жазавага туширгансиз... Боринг, энди уни кўриб қўйинг, уни сиз шундай яратдингиз... Дарвоқе, сиз уни кўрдингиз.

– Аввало, сизга айтиб қўяй, Кирилловнинг ўзи ҳозиргина менга ўз оғзи билан айтди, мен бахтлиман, ҳаётим соз деди. Бир пайтнинг ўзида рўй берган, деган тахминингиз ҳам тўғри дейиш мумкин; ҳўб, нима бўлибди шунга? Яна қайтараман, мен сизни, на у ва на бошқасини йўлдан уриб алдамаганман.

– Сиз даҳрийми? Энди даҳриймисиз?

– Ҳа.

– Ўшанда-чи?

– Худди шундай ўшанда ҳам.

– Мен булар ҳақида гап очиб, ўзимга хурмат-эътибор сўраётганим йўқ; сизнинг ақлингиз билан бунга тушуниш мумкин эди, – дарғазаб бўлиб тўнғиллади Шатов.

– Мен оғзингизни очишингиз биланок ўрнимдан туриб кетмадим, гапга нуқта қўймадим, ҳамон тек ўтириб барча саволларингиз ва... бакирик-чакирикларингизга жавоб беряпман, демак, сизга бўлган хурматимни бузмай сақлаганман.

Шатов қўл силтаб, унинг гапини бўлди:

– Эсингизда борми бир сўзингиз: «Даҳрий рус бўлиши мумкин эмас, даҳрий ўша заҳоти рус бўлмай қўяди», эсингиздами шу гап?

– Шундайми? – қайта сўраб ўсмоқчилагандай бўлди Николай Всеволодович.

– Сўрашингизни қаранг-а? Эсингиздан чиқдимиди? Қолбуки, бу ўша рус руҳининг сиз топган энг асосий хусусиятларидан эди, сиз уни аниқдан аниқ қилиб кўрсатиб эдингиз. Сиз буни унутишингиз мумкинмиди? Сизга бундан ҳам ортиқроғини эслатай, – сиз ўшанда яна шундай дегансиз: «Православ бўлмаган рус бўлолмайди».

– Менимча, бу славянофилларча¹²⁸ фикр.

– Йўқ; ҳозирги славянофиллар уни қабул қилишмайдди. Ҳозир одамлар ақлли бўлиб қолган. Аммо сиз яна ҳам узоқроқ қадам ташлагансиз: сиз Рим католицизми насронийлик эмас, дегансиз; сиз Рим иблисининг учинчи васвасасига учган Христни кўкка кўтариб, сўнг бутун дунёга Христос ердаги салтанатисиз заминда барқарор бўлиб гурулмайди, деб эълон қилиб, католиклар мазҳаби бу билан зиддихристни кўтариб чиқди ва шу билан бутун ғарб оламини ҳалокатга дучор қилди дегансиз. Айнан, сиз кўрсатгансизки, агар Франция азоб-укубат чекаётган экан, бу фақат католик мазҳабининг айби, зеро, Римнинг манхус илоҳини рад этиб, ўзига янгисини тополмади. Ана ўшанда сиз мана шуларни айта олгансиз! Мен суҳбатларимизни эслайман.

– Агарда мен динга ишонганимда эди, унда, шубҳасиз, буни ҳозир ҳам такрорлардим; мен диндор каби сўйлаб, ботил сўйламаганман, – жиддийлик билан деди Николай Всеволодович. – Лекин ишонинг, менинг ўтган вақтлардаги фикрларимни қайтариш менда жуда ёмон таассурот қолдиради. Сиз буни бас қилолмайсизми?

– Агар динга ишонганингизда-чи? – бақирди Шатов суҳбатдошнинг ўтинчига заррача эътибор бермай. – Лекин сиз айтмагандингизми менга, агарда менга ҳақиқат Христдан ташқарида деб математик тарзда исботлаб беришса, унда мен Христ билан қолишни ҳақиқат билан қолгандан кўра афзал билардим, деб? Сиз шу гапни айтганмисиз? Айтганмисиз?

– Лекин менга ҳам ахир изн беринг, ахир мен ҳам сўрай, – овозини кўтарди Ставрогин, – бу ҳовликма... ёвуз имтиҳон қаерга олиб боради?

¹²⁸ Славянпарастлар (сақолибпарастлик) (тарж.).

– Бу имтиҳон мангуликка ўтади ва бошқа ҳеч қачон такрорланмайди, сизга эслатилмайди.

– Сиз ҳали ҳам, биз замон ва макондан ташқаридамиз деб, оёгингизни тираб турибсиз...

– Жим бўлинг! – бирдан бўқирди Шатов. – Мен тентак ва бесўнақайман, аммо майли ҳалок бўлсин менинг исмим мазоқда! Лекин сиз ўшандаги бутун асосий фикрингизни олдингизда такрорлашга изн-ижозат берасизми?.. О, фақат ўн сатр, биттагина хулоса.

– Майли, битта хулоса бўлса, такрорлай қолинг...

Ставрогин соатига қарамоқчи бўлиб кимирлаб қўйди-ю, аммо қарамади.

Шатов яна ўтирган стулига энқайди-да, бир зумгина хатто бармоғини кўтаргандай бўлди.

– Ҳеч қайси халқ, – деб бошлади сатрма-сатр ўқиётгандай ва айни чоғда Ставрогинга дағдага билан қарашда давом этиб, – илм ва ақлга суяниб, ўз ҳаётини ҳали қурган эмас; гарчи бир зум аҳмоқлик важдан бўлса ҳам, бундай мисол бирор марта ҳам рўй берган эмас. Социализм моҳият эътибори билан атеизм бўлиши керак эди, зотан, ўзининг илк сатрлариданок маснадини даҳрийлик асосига қуриш ва фақат илм ва ақлга суянибгина қарор топишини эълон қилди. Ҳозир ҳам, асрларнинг ибтидосида ҳам илм ва ақл халқларнинг ҳаётида доимо иккинчи даражали хизматкор вазифани бажариб келганлар; яна токи асрлар тугагунча бажарадилар. Халқлар бошқа бир ҳукм қилгувчи ва ҳукмрон куч туфайли ташкил топадилар ва ҳаракат қиладилар, аммо бу кучнинг келиб чиқиши номаълум ва ноаён. Бу куч охиригача боришликнинг туганмас ва қонмас истаги ва шу билан бирга охир бўлишлигини инкор этади. Бу ўз борлигини тинмай, ҳеч тўхтамай, чарчаш нималигини билмай тасдиқловчи ва ўлимни инкор этувчи куч. Инжил айтмоқчи, ҳаёт руҳи, «тирик сув наҳри», Апокалипсис унинг қуриб битиши борасида дағдага қилади. Файласуфлар айтмоқчи, эстетик ибтидо, уларнинг айнияти бўйича, маънавий ибтидо. Мен эса, ҳаммасидан соддароқ қилиб, «Худони излаш» дейман. Ҳар бир халқ ва

унинг борлик турмушининг ҳар бир даврида бутун халк харакатининг мақсади фақат ўзининг ягона худосини, ўз худосини, албатта, ўзиникини излаш ва унга ягона бирдан-бир ҳақ деб имон келтириш. Худо бутун халкнинг – унинг ибтидоси ва охиридан олинган, ҳеч қачон барча ёки кўп халкларнинг битта муштарак худоси бўлмаган, аммо ҳар бир халкнинг доим ўз алоҳида худоси бўлган. Худолар муштарак бўла бошлаганда элатлар йўқола боради. Худолар муштарак бўлганда, унда элатлар билан бирга худолар ҳам, уларга ишонч ҳам ўлади. Халк қанча қучли бўлса, унинг худоси ҳам ўзига яраша ўзгача, ҳеч қачон динсиз, яъни яхшилик ва ёмонлик тушунчасисиз халк бўлмаган. Ҳар бир халкнинг ёмонлик ва яхшилик ҳақида ўз тушунчаси ва ўзининг алоҳида яхшилик ва ёмонлиги мавжуд. Яхшилик ва ёмонлик борасидаги тушунчалар кўп халкларда муштарак бўла бошлаганда, ўшанда халклар ўлиб битади ва ўшанда яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги фарқлар сийкалашиб йўқолишга ўтади. Яхшилик ва ёмонликни аниқлашга ҳеч қачон ақлнинг қучи етган эмас, жиллакурса, яхшиликни ёмонликдан тақрибан бўлса-да, ажратолган эмас; аксинча, доим шармандаларча ва аянчли тарзда аралаштириб юборган; илм-фан эса мушт кўтариб ҳал қилишни кўрсатган. Бунда айниқса чала илм-фан ажралиб турган, у ўлатдан ҳам ёмонрок, инсониятнинг энг даҳшатли офати, уруш ва очарчиликдан ҳам баттаррок, бизнинг юз йиллигимизгача у номаълум эди. Чала илм-фан – илгари ҳеч қачон бўлмаган мустабид. Ўз қохинлари ва қулларига эга бўлган мустабид, ҳозиргача ақл бовар қилиб бўлмайдиган даражада ҳамма унинг олдида муҳаббат ва хурофият ила таъзим бажо айлаган мустабид, ҳақиқий илм-фаннинг ўзи ҳатто унинг қошида титраб-қалтираб туради ва унга ҳайбаракаллачилик қилади. Булар ҳаммаси сизнинг ўз сўзларингиз, Ставрогин, фақат мен чала илм-фан ҳақидаги сўзларни кўшдим; бу сўз меники, чунки менинг ўзим ҳам чала илм-фандирман ва демакки, ундан ҳаддан ортик жирканаман. Сизнинг сўзларингиз ва фикр-

ларингизни эса мен заррача ўзгартирганим йўк, бир сўзни ҳам ҳатто.

– Ўзгартирмаганга ўхшамайсиз, – эҳтиёткорона сўзлади Ставрогин, – сиз ўзингиз сезмаган ҳолда оташин қабул қилгансиз ва оташин ўзгартиргансиз. Сиз худони халкчиликнинг бир сифатига айлантириб қўяётганингизнинг ўзиёк...

У бирдан Шатовнинг сўзларигина эмас, ўзини ҳам каттик диққат билан алоҳида кузата бошлади.

– Худони халкчиликнинг бир сифатига туширибманми? – кичкирди Шатов. – Аксинча, халкни худога қараб кўтаряпман. Бирон пайт бошқача бўлганми? Халк бу – худонинг танаси. Ҳар бир халк тоқай ўзининг алоҳида худоси бор экан, халк деб ҳисобланади, дунёдаги бошқа барча худоларни эса ҳеч қандай муросасиз инкор этади; ўзининг худоси билан дунёдаги бошқа барча худоларни енгиб бадарға қилишига ҳозирча ишонади. Асрларнинг ибтидосидан бошлаб ҳамма шунга ишонган, ҳар қалай, барча улуғ халқлар, қандай бўлмасин, ўзини кўрсатган, инсониятнинг бошида турган халқлар шундай ишонган. Фактга қарши бориб бўлмайди. Яхудийлар ҳақиқий худони кутиб яшаганлар ва дунёга ўз ҳақиқий худосини қолдирдилар. Юнонлар табиатни илоҳийлаштирдилар ва дунёда ўз илоҳиётларини, яъни фалсафа ва санъатни қолдирдилар. Рим давлати халкни илоҳийлаштирди ва халқларга давлатни қолдирди. Франция эса ўзининг бутун узун тарихи давомида Рим худоси гоёсининг ёлғиз мужассамаси ва таракқиёти бўлиб келди ва ниҳоят, охирида ўз Рим худосини тубсиз чоҳга улоқтириб, ҳозирча ўзлари социализм деб атайдиган даҳрийликка муккасидан кетган эканлар, буни фақат атеизм ҳар ҳолда рим католицизмидан соғломроқлиги учун қилдилар. Агарда улуғ халқ ҳақиқат ёлғиз унинг ўзида эканлигига ишонмаса (айнан фақат унинг ўзида ва айнан мустасно тарзда), агарда у ўз ҳақиқати билан бошқа ҳаммани тирилтириш ва халос этишга чорлангани ва шунга қобил эканлигига ишонмаса, унда шу ондаёқ улуғ халқ бўлмай қолади ва ўша захотиёк, улуғ халқ эмас, эт-

нографик материалга айланади. Ҳақиқий улуг халк инсоният олдида иккинчи даражали роли билан чиқишиб кетолмайди ва ҳатто биринчи даражали роли билан чиқишолмайди, фақат ва фақат биринчи бўлмоғи даркор. Бу ишончни йўқотиб қўйса, у энди халк эмас. Аммо ҳақиқат битта, демак, халқлар ичида фақат биттаси ҳақиқий худоба эга бўлиши мумкин, ҳолбуки, бошқа халқларнинг ҳам ўз алоҳида ва буюк худолари бўлиши мумкин. Ягона «художўй» халк бу – рус халқи ва... ва... ва нахотки, нахотки, Ставрогин, мени шундай бир тентак деб ҳисоблайсиз, – каттик жазавага тушиб ҳайкириб юборди у бирдан, – у ўзининг шу дамда айтаётган сўзларини фаҳмламайди, деб ўйлайсизми, булар бутун Масковнинг славянпараст тегирмонларида майдалаб, увалаб чиқарилган эски, арзимас, пуч лаш-лушлардан бошқа нарса эмас дейсизми, ёки тамомила янги сўз, янгиланиш ва тирилишнинг охириги, ягона сўзи, деб биласизми, ва... э, менинг нима ишим бор сизнинг шу тобда кулаётганингиз билан! Нима ишим бор менинг, сиз мени мутлако, мутлако тушунмаслигингиз билан, биттаям сўз, биттаям ҳарфни тушунмайсиз, илло!.. О, мен қанчалар жирканаман шу онда сизнинг бу такаббур табассумингиздан, шу аянч нигоҳингиздан!

У ўрнидан сакраб туриб кетди; унинг оғзидан кўпиклар сачради.

– Аксинча, Шатов, аксинча, – ҳаддан зиёд жиддият билан ўзини тутиб деди Ставрогин ўрнидан кўзгалмаган ҳолда, – аксинча, сиз кайнок сўзларингиз билан менда жуда кўп ўткир хотираларни уйғотиб юбордингиз. Сизнинг сўзларингизда мен бундан икки йил бурунги кайфиятларимни ўқигандай бўлдим. Боя сизга менинг ўша чоғлардаги фикр-хаёлларимни муболаға қилиб баён этаётирсиз, деган эдим, энди бу сўзларимни қайтиб олдим, сиз муболаға қилмаган экансиз. Менга ҳозир ҳатто шундай бўлиб туюладики, ўша ўй-фикрлар ҳатто бундан ҳам хориқулддароқ, бундан ҳам ҳукмпарморок бўлгандир, шунинг учун сизни учинчи маротаба ишонтириб айтаманки, мен ҳозир-

гина сиз баён этган гапларни, ҳатто энг сўнги сўзигача тасдиқлашни жуда ҳам истар эдим-ку, аммо...

– Аммо сизга куён керакдир?

– Нима-а?

– Сизнинг ўз кабиҳ иборангиз, – қахрли кулди Шатов жойига ўтираркан, – «куён қайласини пишириш учун куён керак, худога имон келтириш учун худо керак», айтишларича, сиз Петербургда Ноздревга ўхшаб шу гапни айтиб юрар экансиз, Ноздрев бўлса, эсингиздадир, куённи орқа оёғидан ушлаб олмокчи бўлади.

– Йўқ, ана ушладим деб, фақат мактанган. Дарвоқе, сизни ҳам битта савол билан безовта қилишга ҳар қалай, менга ижозат беринг, боз устига менинг бундай савол қўйишга энди тўла ҳақим бор. Менга айтинг-чи, ҳар нечук сизнинг куёнингиз ушланганми ё ҳалиям чопиб юрибдими?

– Мендан бундай сўзларингиз билан сўраманг, бошқа, бошқа сўзлар билан сўранг! – бошидан-оёғигача калтиради Шатов.

– Майлингиз, бошқа сўзлар бўлсин, – унга ҳиддат билан каради Ставрогин, – мен фақат шуни билмокчийдим-ки, ўзингиз худога ишонасизми, йўқми?

– Мен Россияга ишонаман, унинг проваславия динига ишонаман... Мен Исо Масихнинг вужудиятига ишонаман... Унинг янги маҳдийлиги, халоскор тирилиши Россиядан бошланади, деб ишонаман... Мен ишонаманки... – васваса босиб бидирлаганча тили танглайига ёпишди унинг.

– Э, Худога-чи? Худога?

– Мен... Худога ҳам энди ишонаман.

Ставрогиннинг юзидаги бир туки ҳам кимирламади.

Шатов эса уни худди ўз нигоҳи билан ёндириб юбормоқчидай унга ўтдай ёниб дағдаға билан тикиларди.

– Мен сизга ахир бутунлай ишонмайман деганим йўқ-ку! – чинқирди у ниҳоят, – мен фақат айтиб қўймоқчиманки, мен бадбахт, зерикарли бир китобдирман, ҳозирча, ҳозирча шундай... Аммо менинг отимга ўт тушсин! Гап мен-

да эмас, сизда... Мен одми, лаёқатсиз, жўн бир одамман, ҳар бир лаёқатсиз, жўн одам каби сизга фақат ўз конимни багишлай оламан, ортиғига қодир эмасман. Менинг конимга ҳам ўт тушсин! Мен сиз ҳақингизда гапиряпман, мен сизни бу ерда икки йил кутдим... Мен сизни деб ярим соатдан буён кип-яланғоч ўйин тушяпман. Сиз, фақат сизгина бу байрокни кўтаришингиз мумкин!..

У гапини охиригача тугатолмади ва худди хуноби ошгандек икки қўлини столга тираб, бошини чангаллади.

– Мен сизга жуда галати бир нарсани айтиб қўяй, – деб бирдан унинг сўзини бўлди Ставрогин, – нега ҳамма менга аллақандай байрокни бурнимга тикиштираверади? Петр Верховенскийнинг ҳам ишончи комилки, мен уларнинг байроғини кўтаришим мумкин экан, ҳар қалай, унинг шундай деган сўзларини менга етказишди, унинг фикрича, менда “жиноят қилишга фавқуллодда бир қобилият бор экан”, – бу унинг ўз сўзлари, шунга улар учун Стенька Разин бўлиб боришим керак экан.

– Қандай? – сўради Шатов, – “жиноят қилишга фавқуллодда қобилияти борлиги учун?”

– Айнан шундай.

– Ҳм-м. – Шатов ёмон иршайди, – айтинг-чи, сиз Петербургда ҳайвонлардан лаззат оладиган яширин жамиятга аъзо бўлган экансиз, шу тўғрими? Сиз маркиз де-Садга устозлик қила оларкансиз, бу соҳада уни ора йўлда қолдириб кетаркансиз, ростми? Сиз алдаб, болаларни йўлдан ураркансиз, тўғрими? Гапиринг, қани, ёлғон денг-чи, – ўзини йўкотаёзиб чинкирди у, – Николай Ставрогин ўзидан тарсаки еган Шатовга ёлғон сўзлаши мумкин эмас! Ҳаммасини айтинг, агар рост бўлса, мен сизни ҳозирок, шу ернинг ўзида ўлдираман!

– Мен бу сўзларни айтганман, аммо болаларни хафа қилмаганман, – деб оғиз очди Ставрогин анча жим тургандан сўнг. Унинг ранги ўчди, кўзларида ўт чакнади.

– Аммо сиз сўзлагансиз! – ҳиддат билан давом этди Шатов чакмоқдай йилтираган кўзларини ундан узмай. – Сиз гўё шундай деган экансизки, ҳар қандай ҳайвоний,

шахвоний бир лаззат билан бошқа истаган жасорат ўртасида, ҳатто инсониятга жонини қурбон қилиш ўртасида фарқ йўқ деб? Сизнинг шу иккала қутб орасида бир-бирига мувофиқ гўзаллик, бир хилдаги лаззат-фарогат топган-лигингиз ростми?

– Бунақада жавоб бериб бўлмайди... мен жавоб беришни истамайман, – тўнғиллади Ставрогин, у ўрнидан шартга туриб кетавериши мумкин эди, аммо у жойидан жилмас ва чиқиб ҳам кетмасди.

– Мен ҳам нега ёмонлик тубану, яхшилик гўзаллигини билмайман, аммо мен шуни биламанки, мана шу нарсалар ўртасидаги фарқ Ставрогинга ўхшаш жаноблар ўртасида сийқаланиб, ўчиб, йўқолиб кетади, – ўз айтганидан қайсарлик билан қолмасди дағ-дағ калтираган Шатов, – биласизми, сиз ўшанда нима учун шунчалар шармандаларча ва қабиҳларча уйлангансиз? Айнан худди шармандалик ва бемаънилик беҳадду бепоён бўлгани учун! О, сиз бир чеккада кезмайсиз, пастга мардона учиб тушасиз. Сиз азоб-укубатга хирс қўйганлигингиз, маънавий лаззатпараст бўлганингиз учун уйлангансиз. Асабларингиз жунбушга келган... Соғлом фикрга қарши бориш сизга гоятда жозибали кўриниб ўз домига тортган! Ставрогин ва тиши тушган, ақли қиска, кашшок чўлок қиз! Сиз ҳокимнинг кулогини тишлаб олганингизда, бундан лаззат туйганмисиз? Туйганмисиз? Такасалтанг, санғи бойвачча, сиз туйганмисиз?

– Сиз психолог экансиз, – тобора туси ўчиб деди Ставрогин, – аммо уйланишимнинг сабабларига келганда, бироз адашдингиз... Сизга, айтмоқчи, бу маълумотларни ким берган бўлиши мумкин? – у зўраки кулди, – наҳот Кириллов? Аммо у катнашмаганди...

– Рангингиз оқаряптими?

– Аммо сиз ўзи нима истайсиз? – ниҳоят овозини кўтарди Николай Всеволодович. – Мен ярим соат камчингизга чидаб ўтирибман, жиллакурса энди мени тинчгина кузатиб қўймасмикинсиз дейман, агар ҳақиқатан ҳам, мен

билан бундай муомала қилишга бошқа ҳеч қандай маъкул мақсадингиз бўлмаса.

– Маъкул мақсад?

– Ҳеч шубҳасиз. Нар и борганда, менга ниҳоят, маъкул мақсадингизни айтишга бурчли эдингиз. Қачон гапнинг пўсткалласига ўтаркансиз, деб шунча кутдим. Аммо фақат кутурган сўзларингизни эшитдим. Менга дарвозани очиб беринг.

У ўрнидан турди. Шатов кутургандай унинг орқасидан борди.

– Ерни ўпинг, унга кўз ёшларингизни окизинг, кечирим сўранг! – деб қичқирди у Ставрогиннинг елкаларини чангаллаб.

– Ҳар ҳолда, мен сизни ўлдирмадим... ўшанда... икки кўлимни қайтариб олдим... – алам билан деди Ставрогин кўзини ерга қадаб.

– Охиригача айтинг; охиригача айтинг! Сиз мени хавф-хатардан огоҳлантиришга келгансиз, сиз менга гап-пиришга ижозат бердингиз, сиз эртага никоҳингизни ҳаммага маълум қилмоқчисиз!... Мени юзингиздан кўрмаяпти дейсизми, сизни янги даҳшатли фикр ўртаётганини... Ставрогин, нега мен абадул абад сизга ишонишга мубтало бўлганман? Бошқа бир одам билан мен шунақа гаплаша олармидим? Мен ҳаёли одамман, аммо мен ўз ялангоч ҳолимдан кўркмадим, негаки, Ставрогин билан сўйлашаётган эдим, мен буюк фикрга тил теккизиб уни ҳажв қилишдан кўркиб ўтирмадим, нега деганда мени Ставрогин тинглаётганди... Сиз кетгач, мени оёқларингизни ўпмайди деб ўйлайсизми? Мен сизни ўз юрагимдан узиб ташлай олмайман, Николай Ставрогин!

– Мен ачинаман, мен сизни севолмайман, Шатов, – совук деди Николай Всеволодович.

– Биладан буни, алдамаётганингизни ҳам биламан. Менга қаранг, мен ҳаммасини тўғрилай оламан; мен сизга куённи тутиб бераман!

Ставрогин индамасди.

– Сиз дахрийсиз, чунки сиз бойваччасиз, охирги бойвачча. Сиз яхши-ёмоннинг фарқини йўкотгансиз, негаки, ўз халқингизни танитай кўйгансиз. Халқнинг нақ юрагидан янги авлод чиқиб келаётирки, уни на сиз, на ота-бола Верховенскийлар ва на мен мутлақо танитаймиз, негаки, мен ҳам бойваччаман, сизнинг хизматкор лакейингиз Пашканинг ўғлиман... Қулоқ солинг, худони меҳнат-машаққат билан топинг; ҳамма гап шунда, акс ҳолда тубан пўпанак каби йўқ бўлиб кетасиз; меҳнат билан топинг.

– Худони меҳнат биланми? Қандай меҳнат билан?

– Эракча меҳнат билан. Боринг, ташланг бойликларингизни. Э! Сиз куляпсизми, сиз расвойи радди бало бўлади деяпсизми?

Лекин Ставрогин кулаётгани йўқ эди.

– Сиз худога меҳнат ва айни эракча меҳнат билан етиш мумкин деб ўйлайсизми? – ўйлаб кўришга арзийдиган қандайдир янги ва жиддий бир нарсага ҳақиқатан дуч келгандек хаёлга толиб деди у. – Дарвоқе, – у бирдан янги фикрга кўчди, – сиз ҳозир эсимга солиб кўйдингиз: биласизми, мен унчалар ҳам бой-бадавлат эмасман, шунинг учун ташлайдиган нарсанинг ўзи йўқ-ку? Мен ҳатто Марья Тимофеевнанинг келажagini таъминлашга ҳам кодир эмасман... Яна бир гап: агар мумкин бўлса сиздан келгузида Марья Тимофеевнага қараб туришингизни сўрамоқчи эдим, зотан, ёлғиз сизгина у бечоранинг ақлу ҳушини бироз жойига келтириб тура оласиз... Ҳар эҳтимолга қарши сизга айтиб кўйяпман.

– Майли, майли, Марья Тимофеевна дейсиз-да, – бир кўлида ёниб турган шам, иккинчи кўлини силкаб деди Шатов, – майли, кейин, ўз йўли билан... Қулоқ солинг, Тихонга борсангиз-чи.

– Ким дейсиз?

– Тихонга. Тихон илгари архиерей бўлган, касалга чақилиб, шу ерда шаҳарда, шаҳар чеккасида, бизнинг Богородский Ефимьев монастырида яшайди.

– Нима ўзи бу?

– Ҳеч. Уни зиёрат қилишади. Бориб кўринг, нима, кийинми? Нима сизга?

– Энди эшитишим... илгари бундай тоифа одамларни ҳеч кўрмаганман. Ташаккур сизга, бораман.

– Бу ёққа, – Шатов зинага чирок тутиб турарди, – яхши боринг, – у ташқарига чиқадиган эшикни очди.

– Мен энди бошқа олдингизга келмайман, Шатов, – оҳиста сўзлади Ставрогин остонадан ҳатлаб ўтаркан.

Ҳамон зулматли тун, ёмғир қуярди.

У Богоявленская кўчасидан охиригача борди; ниҳоят, тепаликлар бошланди, оёқлар лойга ботарди ва бирдан кенг, туман босган, худди бўм-бўш каби макон – дарё очилди. Кета-кетгунча кулбалар, тартибсиз, овлоқ кичкина кўчалар оралаб йўл гойиб бўлди. Николай Всеволодович, соҳилдан узоклашмай, ҳатто буни хаёлига келтирмай, ўз йўлини ўзи адашмай топиб, деворлар ёқасидан узок юрди. Унинг хаёли бутунлай бошқа нарса билан банд эди, у бирдан теран ўй-хаёллардан сергак тортганда ўзини бизнинг узундан-узун нам босган плашкот¹²⁹ кўпригимизнинг нақ ўртасида кўрди ва ҳайрон бўлиб атрофга аланглади. Атрофда зоғ йўқ ва кизик, қутилмаганда бирдан тирсагининг шундок тагида куруккина бўлса ҳам одоб билан кимдир ёкимтойгина овозда сўз қотди, бундай тантик тамтамланган талаффузда бизда ўзларини алланечук димоғдор тутадиган шахар табаалари ёхуд Гостиний ряднинг ёш жингалак соч гумашталари посон қилиб сўйлашни яхши кўрадилар.

– Марҳаматли жаноб, сизнинг бу катта шамсиянгиздан биргаликда фойдаланишга руҳсат беролмайсизми?

Ҳақиқатан ҳам, қандайдир одамнинг қораси унинг шамсияси остига кириб олди ё кириб олишга ҳаракат қилгандай бўлди. Дайди унинг шундок ёнгинасида, аскар болалар тили билан айтганда, «тирсаги тирсагига тегиб» борарди. Николай Всеволодович қадамини бироз секинлатиб, қоронғуда имкон бориचा кўриш учун андак эгилди: бу одамнинг бўйи унча ҳам баланд эмас, кайф-сафо қилиб

¹²⁹ Плашкот – тахтадан ясалган ясси кўприк.

санғиган олифта шахарликка ўхшарди; кийим-бошлари ҳам юпка ва кўримсиз эди; унинг пахмок жингалак сочлари устига матоси калин, айвончасининг ярми юлук ҳўл картўз¹³⁰ кўндирилганди. Қорачадан келган, котма, бақувват одамдек туюларди; кўзлари худди лўлиларникидек коп-кора, сарғимтир йилтирарди; бу коронғуда ҳам билинарди. Ёши чамаси, киркларда, маст эмасди.

– Сен мени биласанми? – сўради Николай Всеволодович.

– Жаноб Ставрогин, Николай Всеволодович. Менга сизни ўтган якшанба кунни бекатда темир йўл машина тўхтагандан кейинок кўрсатишганди. Бундан ташқари ҳам, илгариларда сиз ҳакингизда эшитганмиз.

– Петр Степановичданми? Сен... сен Федька Каторжний эмасмисан?

– Федор Федорович деб чўкинтиришган; hozир ҳам шу ерларда бизни тукқан волидамиз, худонинг бандаси бир кампир барҳаёт, бизни эртаю кеч дуо қилиб худодан сўрайди, бурни ерга тегай деб қолган бўлса ҳам, печка устида ётиб вақтини бекор кеткизмайди.

– Сургундан қочиб келдингми?

– Қисматим ўзга бўлди, черковнинг лаш-лушлари, китоблари, қўнгироқларини учирма қилувдим, шунинг учун сургунга учрадим, жуда узок ўтирдим, мухлатим тугашини кутиб ётдим.

– Бу ерда нима қияпсан?

– Қаранг бунни, тонг отади, кун ботади – умр ғизиллаб ўтади. Устига-устига, амакимиз қалбаки пуллар жўясидан бу ердаги камоқда ўтирган эди, ўтган ҳафта омонатларини топширдилар, у кишининг таъзия маросимларини ўтказдим, жойлик итларга йигирмага яқин тош ташладим, – бу ерда қилган ишимиз ҳозирча шу бўлди. Буни устига денг, Петр Степанович худди савдогарларга ўхшатиб, бутун Россияга ўтадиган паспорт олиб бермоқчилар, мархаматларини фақир тўрткўз бўлиб кутяпман. Нега деганингда, дейдилар у киши, падарим сени инглиз клубида ўша пайт-

¹³⁰ Картўз – бош кийими.

ларда картага юткизганди; мен буни одамгарчиликдан узок адолатсизлик деб биламан, дейдилар. Афандим, аёз жонимдан ўтиб кетди, совқотдим, иссиққина чой ичсамми, девдим. Мабодо, уч сўлкавойгина марҳамат килолмайсизми бир шўрликка?

– Бундан чикди, мени бу ерда пойлаб ўтирган экансан-да; мен буни ёктирмайман. Ким буюрди буни сенга?

– Ҳеч ким буюргани йўқ менга, фақат сизнинг одампарварлигингизни билганим учун, буни бутун олам билди. Бизнинг топар-тутаримиз ўзингизга маълум: ё бир парча сомону хошок, ё бикинга паншаха кок. Ўтган жума кўни Мартин совун егандай, бир бўлак пирог оғзимга текканди, ана ўшандан бери бир кун туз тотмадим, эртасига таҳаммул килдим, учинчи кун яна туз тотмадим. Дарё сувга сероб, хоҳлаганча ич, ичимда кискичбақа боқаман... Мумкинмики, саховатингиздан жиндак баҳрадор бўлсак; шу ўртада мени бир эгачим кўзи тўрт бўлиб кутяпти, лекин жиринглаган танганг бўлмаса, асло ёнига йўлатмайди.

– Сенга, нима, Петр Степанович мендан пул олиб бераман деганми?

– Ваъда бердигина эмас, сиз ҳазрат олийларининг бир корига яраб қолишинг мумкин, деб айтдилар, агар эҳтиёж туғилиб қолса, мисол учун, дедилар, аммо аниқ нималигини тушунтирмадилар, нега деганда Петр Степанович мени бу казакнинг сабр-тоқати канчагача етар экан, деб синамоқчи бўладилар ва менга ҳеч эътимод килмайдилар.

– Нега унақа?

– Петр Степанович – мунажжим, худонинг барча кори ҳайридан хабардор, шунга карамай уни ҳам ҳажв килса бўлади. Мен сизнинг қошингизда, афандим, худди Ҳак элдида тургандайман, негаки сиз ҳақингизда кўп эшитганмиз. Петр Степанович – бир бошка, сиз эса бутунлай бошқачасиз. Агар унга бир кимсани аблаҳ дейишган бўлса, шу аблаҳлигидан бошка ҳеч нарсани билмайди. Ёки тентак лэйилган бўлса, у ўша кимсани фақат тентак дейди. Мен эса, каранг-да, сешанба ва чоршанба кунлари фақат тентак бўлиб турсам, пайшанбага борганда, ундан кўра анча

аклироқман. Ҳозир у менинг паспортга зор эканлигимни биледи, – нега деганда, Россияда паспортсиз кун кўролмайсан, – мана шундан у ўзини менинг бурнимдан ип ўтказиб олгандай тутади. Афандим, мен сизга айтсам, Петр Степанович бу дунёда учиб-қўниб енгил яшайди, у бошқа одамларни билиб олдим дейди-да, шу бўйича яшайверади. Устига-устак, ўлардай зикна. У киши шундай фикрдаки, мен унинг измисиз сизга ўзим мурожаат қилолмайман гўё, мен эса, афандим, сизнинг кошингизда худди Ҳақ олдида тургандайман, – мана, тўрт кечадан бери сизнинг хузурингизни шу ерда пойлайман, демокчиманки, мен уларнинг измисиз ҳам, аста-секин босадиган қадамим билан сиз томонга ўз йўлимни топиб бора оламан. Чипта кавушга сизингандан кўра ғарчиллама этикка бош урганим яхши эмасми?

– Сенга ким айтди мени кечаси кўприкдан ўтади деб?

– Тўғриси айтсам, бу кулоғимга чалиниб қолди, қолаверса, капитан Лебядкиннинг тентаклиги, нега десангиз, унинг ичида ҳеч нарса турмайди... Шунинг учун уч кеча-кундузга бу ерда ҳақ деб йўл пойлаб ўтирганимга сиз хазрати олийларидан уч сўлкавой олсам арзийди. Уст-бошим шалаббо бўлганига келсак, бунинг аламини ичимизга ютиб, индамай кўя қоламиз.

– Кўприк тугади, мен чапга юраман, сен ўнгга. Федор, кулогингга яхшилаб қуйиб ол: мен сўзимни икки қилмасликларини яхши кўраман: сенга бир тийин ҳам бермайман, бундан кейин на кўприк ва на бошқа ерда кўзимга кўринма, менга керагинг йўқ, бундан кейин ҳам керак бўлмайсан, агар гапимга кирмасанг, қўл-оёгингни боғлаб, полицияга олиб бораман. Жўна!

– Ох-хо, жуда бўлмаса, учрашиб қолганимиз учун саховат қилинг, яхши гаплашиб келдик.

– Жўнаб қол!

– Сиз ўзи бу йўлларни биласизми? Шунақанги овлок, жин кўчалар келади... мен йўл кўрсатиб боришим мумкин, нега деганда бу шаҳар шунақангиги, худди жиннинг савати – ичи тўла алвасти... бош-кетини тополмайсиз.

– Ҳей, бола, боглаб ташлайман! – ғазаб билан орқаси-
за қаради Николай Всеволодович.

– Раҳмингиз келсин, афандим; етимчани хафа қил-
манг.

– Йўқ, сен гапга кўнадиганга ўхшамайсан!

– Мен, афандим, фақат сизга кўнаман, аммо ўзимга
ишончим йўқ.

– Менга ҳеч керагинг йўқ, деб айтдим-ку сенга!

– Ахир сиз менга кераксиз-да, афандим, гап шунда.
Сизни қайтишингизда кутиб ўтираман, бошқа иложим
йўқ.

– Йигит сўзини бераман: агар йўлимдан чиқсанг,
оёқ-кўлингни боғлайман.

– Унда мен белбоғ тайёрлаб тураман. Ок йўл, афан-
дим, ҳар қалай, етимчани соябонингиз тагига олдингиз,
шунинг ўзига ҳам ўла-ўлгунча миннатдормиз.

У орқада қолди. Николай Всеволодович бора-боргун-
ча хаёл суриб борди. Худди осмондан тушгандай пайдо
бўлган бу кимса ўзининг унга кераклигига ишончи қомил
эди ва буни апил-тапил фаросатсизлик билан унга бил-
дирарди. Умуман, унинг олдида андиша қилаётгани йўқ.
Аммо бу дайди балки алдамаётган бўлса ҳам, ажаб эмас.
Ўз хизматини Петр Степановичга билдирмай, ўз ихтиёри
билан таклиф этаётган бўлиши ҳам мумкин; ҳаммадан ки-
ниги ҳам мана шунда эди.

VIII

Николай Всеволодович етиб келган уй хувиллаган
жин кўчада деворлар орасида жойлашганди, деворларнинг
ортида шаҳарнинг энг чеккасидаги дала-отизлар чўзилиб
кетганди. Бу эндигина қуриб битказилган, деворларига
ҳали тахта қоплама коқилмаган чоғроқкина, овлоқкина
оғоч уй эди. Деразалардан бирининг тахта тавақаси атай
ёпилмаган, дераза раҳида шам ёниб турар – афтидан, бу-
гун тунда келиши кутилаётган кечки меҳмонга мўлжал
хизматини ўтарди. Николай Всеволодович ўттиз қадамлар

нариданок остонада турган баланд бўйли одамнинг қорасини кўрди, чамаси, у уй эгаси бўлиб, интизорлик билан йўл қарагани чиққанди. Унинг тоқатсизланган, бирмунча журъатсиз товуши эшитилди:

– Бу сизми? Сизмисиз?

– Мен, – деб жавоб қилди Николай Всеволодович остонага етиб келгач, шамсиясини йиғиштириб ёпаркан.

– Ниҳоят-е! – типирчилаб саросималаниб қолди қапитан Лебядкин, остонада турган одам унинг ўзи эди, – шамсияни беринг; ҳўл бўлиб кетибди; мен уни очиб, шу ерга бурчакка қўяман, қуриб туради, марҳамат қилсинлар, марҳамат қилсинлар.

Иккита шам ёкиб ёритилган хонага дахлиздан кириладиган эшик ланг очиб қўйилган.

– Албатта келаман деб айтмаганингизда, мен ишонмаган бўлардим.

– Ўн иккидан қирк беш дақиқа ўтди, – деб соатига қаради Николай Всеволодович ва хонага қадам қўйди.

– Ёмғирнинг қуйишини қаранг, йўлнинг узоклиги ҳам ҳазилакам эмас... Менинг соатим йўқ, деразадан фақат отизлар кўринади... бунақада ҳаётдан орқада қолиб кетасан-да, киши... лекин бу шикоят эмас, шунинг учун тавба қилдим, тавба қилдим, фақат бир ҳафтадан бери сабрсизлик билан кутаман, ахийри бир гап бўлар.

– Қандай?

– Ўз тақдиримни билсам дейман, Николай Всеволодович. Марҳамат қилсинлар.

У диван олдидаги столчани кўрсатиб, эгилди.

Николай Всеволодович хонага кўз югуртирди; хона мўъжазгина, шифти пастгина эди; энг зарур жиҳозларгина қўйилган, диван ва стуллар ёғочдан янги ясалган, устига қопчиқ ва болишлар ташланмаган, икки арғувон стол, бири диван ёнида, иккинчиси тўрға жойлаштирилган, дастурхон тўшалган, устига нималардир териб чиқилган ва тепасидан оппоқ сочиқ ёпилганди. Умуман, хонанинг ўзи, афтидан, чиннидай ярқиратиб тозаланганди. Капитан Лебядкин саккиз кунлардан бери ичмасди; унинг башараси

сўлжайиб, сарғайган, нигоҳида безовталиқ, ҳайроналик, ажабсиниш акс этарди; у хали қайси йўсинда гаплашиш ва қай тарзда тўғри нишонга уришни билмаётганлиги ҳаммадан ҳам кўзга ташланарди.

– Мана шу, – деб атрофга кўл ёзди у, – Зосимадай¹³¹ яшайпман. Хушёрлик, хилват ва қашшоқлик – қадим рицарларнинг¹³² аҳду қасами.

– Сиз қадимги рицарлар шундай аҳд қилган деб ўйлайсизми?

– Балки адашдиммикин? Э воҳ, биз ўсардан қолдик! Барини бой бердик! Николай Всеволодович, ишонасизми, уят, шармисор одатлардан биринчи марта шу ерда кўзимни очдим – бир катра, бир томчи оғзимга олмадим! Ўз ўрин-тўрим бор ва олти кундан бери виждоним яйрайди. Ҳатто деворлардан ҳам елим хиди келади, табиатни эслагади. Э, мен нима эдим, қандок эдим?

*Тунда ётоқсиз қўхлайман,
Кундузлар тилим осилган –*

даҳо шоирнинг ибораси! Бироқ... сиз роса ивиб кетибсиз... чой ичармикинсиз?

– Ташвишланманг.

– Самовар саккиздан бери қайнайди, аммо... ҳозир ўчибди... дунёда ҳаммаси ўчади. Айтишларича, вақти келиб қуёш ҳам ўчади... Дарвоқе, лозим бўлса мен ҳозирлайман. Агафья уйгоқ.

– Айтинг-чи, Марья Тимофеевна...

– Шу ерда, шу ерда, – дарҳол илиб кетди Лебядкин шивирлаб, – бир қарайсизмикин? – у бошқа хонанинг ёпик эшигини кўрсатди.

– Ухламаганми?

– О, йўқ, йўқ, наҳотки шундай бўлса? Аксинча, оқшомдан бери келишингизни кутади ва боя билганидан кейин ўзини тузатиб, ясан-тусан қилди, – у ҳазиллашган-

¹³¹ Зосима – бу ерда дарвеш маъносида.

¹³² Валломат (*тарж.*).

дай оғзини кийшайтириб кулмокчи бўлди, лекин шу заҳоти бас килди.

– Ўзи тузукми, ишкилиб? – ковок солиб сўради Николай Всеволодович.

– Ишкилиб, дейсизми? Ўзингиз яхши биласиз-ку (у афсуслангандай елкаларини учириб кўйди), hozир эса... hozир ўтириб картада фол очяпти...

– Майли, кейин; аввал сиз билан гаплашиб олайлик.

Николай Всеволодович стулга ўтирди.

Капитан энди диванга ўтиришга журъат этмади, дархол ўзига бошка стулни сурди-да, жоникиб тинглашга эгилди.

– Тўрдаги дастурхон тагида нима бор? – бирдан эътибор бериб сўради Николай Всеволодович.

– Буми? – Лебядкин ҳам ўгирилиб каради. – Бу ҳам сизнинг саховатингиздан, янги уйга кўчганимиз муносабати билан; яна узок йўл босиб келгансиз, чарчагансиз, шунга, – ялтокланиб хихилади у, кейин ўрнидан туриб, оёқ учида юриб бориб, тўрдаги стол устидан дастурхонни эъзоз-икром, эҳтиёткорлик билан йиғиштириб олди. Газак таомлар hozирланган экан: чўчка гўшти, мол гўшти, сардина, пишлок, мўъжазгина кўкимтир шиша идиш ва бордо виносининг узунчок шишаси; ҳаммаси топ-тоза, дид-фаросат ва нафосат билан терилганди.

– Сиз тайёрладингизми?

– Мен ўзим. Кечадан бери, кўлимдан келганча, ҳурматингиз учун... Марья Тимофеевнани биласиз, бунака ишларга укуви йўк. Энг муҳими, ҳаммаси ўзингизнинг саховатингиздан, ҳаммаси ўзингизники, бу ерда сиз хўжайинсиз, мен эмас, мен нима, фақат сизнинг бир гумаштангиз сифатида, зотан, ҳар қалай, ҳар қалай, Николай Всеволодович, ҳар қалай, ўз мустақил ориятим бор! Сиз менинг охирги бойлигимни тортиб олмасангиз, бас! – тутатди у ялтокланиб.

– Ҳим-м!.. Сиз ўтирсангиз бўларди.

– Мин-нат-дорман, миннатдорман ва мустақилман! (У ўтирди). Оҳ, Николай Всеволодович, юрагим шунча-

лар тўлиқиб, тошиб турибдики, кандай кутиб олишни ҳам билмадим! Мана энди сиз менинг... ва анов бечоранинг тақдиримизни ҳал қиласиз, унда... унда, худди эски пайтларда бўлганидек, ҳаммасини пойингизга тўкиб соламан, худди тўрт йил аввал бўлганидек! Ўшанда менинг сўзларимни эшитишга вақт топгандингиз, назмий бандларимни ўқигандингиз... Шекспирдан олиб мени ўзингизга Фальстаф деб карагандингиз, аммо сиз менинг хаётимда шунчалар катта ўрин тутасизки!.. Менинг энди жуда катта кўрқувлик жойларим кўп ва фақат сиздан энди интизорлик билан кутаман сизнинг кенгашингизни, сизнинг ёруғлигингизни. Петр Степанович мени ёмон аҳволга солиб кўркитяпти!

Николай Всеволодович кизиксиниб эшитар ва диққат билан разм соларди. Чамаси, капитан Лебядкин гарчи ичкиликбозликни тўхтатган бўлса ҳам, лекин барибир ҳар қалай у қадар хушёр ҳолатда эмасди. Бунга ўхшаган узок йиллардан бери мук тушиб ичадиган одамларда охирига бориб бир умрга беўхшовлик, буруксиш, кандайдир шу яроқсизлик ва телбасаролик қаттиқ ўрнашиб қолади, лекин шунда ҳам улар ўзларининг қилиғини қўймайдилар, фирибгарлик қиладилар, алдайдилар, лақиллатадилар, керак бўлса бошқалардан асло қолишмайдилар.

– Сиз кейинги тўрт йилдан ошиқроқ вақт ичида ҳеч ҳам ўзгармабсиз, капитан, кўриб турибман, – иложи борица юмшоқлик билан сўзлади Николай Всеволодович. – Чамаси шу нарса ростга ўхшайдики, инсон ҳаётининг иккинчи ярми одатда биринчи ярмида тўпланган жамики одатлардан ташкил топади, шекилли.

– Нақадар улуғвор сўзлар! Сиз ҳаёт жумбоғини ечиб юбордингиз, – кичкириб юборди капитан бир чеккаси айёрлик қилиб, қолаверса, яна бир чеккаси чиндан завқшавққа берилиб, чунки у анвойи сўзларга ғоятда ишқивоз эди. – Сизнинг ҳамма гапларингиз ичида, Николай Всеволодович, айниқса, биттаси қаттиқ эсимда қолган, сиз Петербургда шундай деган эдингиз: «Ҳатто соғлом фикрга

Ф. М. Достоевский

карши огишмай туриш учун хакиқатан ҳам, улуғ одам бўлиш даркор». Ана-а!

– Айни чокда тентак ҳам деяверинг.

– Шундай, майли, тентак бўлсин, аммо сиз бир умр заковатли ўткир сўзларни сочиб келяпсиз, улар-чи? Қани Липутин, қани Петр Степанович лоакал шунга якин битта сўз айтсинлар-чи! О, Петр Степанович менга қанчалар бе-рахмлик килди!..

– Аммо ўзингиз ҳам, капитан, сиз ўзингизни қандай тутдингиз?

– Мастликда, аммо душманларим нақадар кўп! Аммо энди бари тамом, ҳаммаси тугади, энди мен худди илондай янгидан пўст чиқараман. Биласизми, Николай Всеволодович, мен ўз васиятномамни ёзаётирман, уни тугаллаб кўяёздим.

– Ажаб-ажаб. Сиз кимга нимани колдирмоқчисиз?

– Ота юртга, инсониятга, талабаларга. Николай Всеволодович, мен газеталарда бир америкаликнинг таржимаи холини ўқидим. У ўзининг жуда катта давлатини фабрикалар ва ижобий илм-фанларга, ўзининг суякларини талабалар ва ўша ернинг академиясига, терисини эса ноғора ясашга колдирган, кечаю кундуз Америка гимнини чалиб гурсин, деган. Афсус, биз Шимолий Америка штатларидаги тафаккур парвозларига нисбатан жимит одамлармиз; Россия аклнинг эмас, табиатнинг ўйини. Мен Окмулла пиде аскарлар полкида хизмат килганман, қани, мен теримдан ноғора ясашни ва ҳар куни полк олдида миллий гимнимизни чалишни васият килай-чи, нима бўларкин, буни либерализмга йўйишади, теримни тақиклашади... шунинг учун фақат талабалар билан чекланиб кўя колдим. Мен суякларимни академияга васият килмоқчиман, фақат шартим шуки, унинг пешонасига мангу тамға-ёрлик ёпиштирилади ва унга куйидаги сўзлар ёзиб кўйилади: «Тавба килган хур фикрли одам». Ана-а!

Капитан оташин бўлиб сўйлар ва албатта Америка васиятининг гўзаллигига ишонар, аммо у жуда айёр эди. У яна Николай Всеволодовични кулдиришни жуда ҳам ис-

тар, бинобарин, илгари узоқ вақт унинг хузурида масхара-
боз бўлиб қолганди. Аммо Николай Всеволодович кулиш-
ни хаёлига ҳам келтирмай, аксинча, ўсмоқчилаб сўради:

– Бундан чиқди, сиз васиятингизни ҳали кўзингиз
очиклигида эълон қилмоқчи ва унга муқофот олмоқчими-
сиз?

– Ана шундай бўлса-чи, Николай Всеволодович, ана
шундай бўлса-чи? – охиста разм солди Лебядкин. – Ахир
ўзи менинг толейим қандоқ! Ҳатто байту барак ёзмай
қўйдим, холбуки, қачонлардир сиз менинг байтларимни
эрмакка бўлса ҳам ўқирдингиз, Николай Всеволодович,
шишалар устида! Аммо калам битди. Гоголь «Охирги қис-
са»сини ёзгандай, факат битта шеър ёздим, эсингиздами,
Гоголь унда бутун Россияга жар солиб, бу асар кўксимдан
«қуйдай отилиб чиқди» деган эди. Мен ҳам охирги кў-
шиғимни айтдим, тамом.

– У кайси шеър эди?

– «Агарда у оёғини синдирганда»!

– Ни-има-а?

Капитан худди мана шуни кутиб турган эди. У ўзи-
нинг шеърларини беҳад кадрлар ва эъозларди, аммо кўнг-
лининг айёр мунофиқлиги важдан Николай Всеволодо-
вич доим унинг шеърларини ўқиб димоғи чоғ бўлишини,
гоҳи кезлар бикинларини ушлаб котиб-котиб кулишини
ёктирарди. Шундай йўл билан бир ўқ икки нишонга ури-
ларди: ҳам шоироналик сакланар, ҳам хизматга нафи те-
гарди; аммо эндиликда алоҳида ва ғоятда нозик учинчи
мақсад ҳам йўқ эмасди: капитан ўз шеърини олга сура-
қан, ўзини бир нуктада оқлаб олишни кўзларди, негадир
бу нуктадан у ҳаммадан кўра ортиқроқ кўрқар ва бу нарса-
да ўзини ҳаммадан кўра айбдорроқ деб ҳис қиларди.

– «Агарда у оёғини синдирганда», яъни агарда от
миниб юрганда. Бу фантазм, Николай Всеволодович,
алаҳлаш, аммо шоирнинг алаҳлаши; бир куни отлик суво-
рани йўлда учратиб қолиб, хайратга тушдим ва ўз-ўзимга
савол бердим: «Ўшанда нима бўларди?» – яъни тасодиф
рўй берса. Кундай равшан: барча ишқивозлар жуфтакни

ростлайди, барча каллиқлар қочиб қолади, морген фри, нарирок юрай, фақат битта шоир кўксида абгор юрак билан садоқатини намоён қилади. Николай Всеволодович, ҳаттоки бит жонивор ҳам севиши мумкин, унга ҳам буни конунлар ман этмаган. Бироқ, шунга карамай, маҳлиқо хатдан ҳам, байтдан ҳам озурда бўлмиш. Айтишларича, ҳаттоки сизнинг ҳам жаҳлингиз чиқар эмиш, шу тўтрими? Қуясан, киши; ишонгинг ҳам келмайди. Мен ўз ҳавойи ҳаёлим билан кимга зиён келтираман? Бунинг устига, ўлай агар, бу Липутин: «Жўнат, тезроқ жўнат, ҳар бир одам бир-бирига хат ёзишга муносиб ва ҳақли», – деб туриб олди-да, мен ҳам шундан сўнг жўнатиб юбордим.

– Сиз ўзингизни куёвликка таклиф қилувдингизми?

– Ракиблар, ракиблар, тирракиблар.

– Айтинг шеърни, – ковок солиб гапни кесди Николай Всеволодович.

– Валдираш, валдираш, холос.

Бироқ у қаддини ростлади, қўлини чўзди ва бошлади:

*Гўзаллар гўзалин оёғи синди,
Яна ҳам гўзалроқ бўлиб қолди у.
Севганда янада қаттиқроқ севди,
Севгиси аввалдан бисёрроқ эди.*

– Бас, етарли, – қўл силтади Николай Всеволодович.

– Питерни орзу қиламан, – мавзунни тезроқ сакраб ўтди Лебядкин худди ҳеч қандай шеър-пеър бўлмагандай, – қайта тирилсам деб орзу қиламан... Валинеъматим! У ерга боришимга маблағ ажратарсиз, деган умидим бор, бўладими? Мен сизни бир ҳафта куёшни кутгандай интик кутдим.

– Йўк, энди, узр, менинг маблағим қолмади ҳисоб, ундан кейин нега энди мен сизга пул беришим керак?..

Николай Всеволодович бирданнига худди жаҳли чикқандай бўлди. У капитаннинг барча жинойтларини қурукқина қилиб қисқа санаб берди, инчунин: ичкиликбозлик, қаллоблик, Марья Тимофеевнага аталган пулларни

ножўя сарфлаш, уни монастирдан ўзбошимчалик билан олиб кетиш, сирни очаман деб дўк уриб хатлар ёзиш, Дарья Павловнага тўхмат қилиш ва ҳоказо. Капитан тебранар, кўлларини ёзиб силкитар, эътирозлар билдирар, аммо Николай Всеволодович ҳар сафар уни амрона тўхтатарди.

– Яна бир нарса, – деди у ниҳоят, – сиз «оилавий шармисорлик» ҳақида кўп ёзибсиз. Синглингиз Ставрогин билан қонуний никоҳда бўлса, бунинг сизга нима шармисорлиги бор?

– Аммо бу никоҳ яширин, Николай Всеволодович, яширинча никоҳ, қисмат сири. Мен сиздан пул оламан, шунда бирдан мендан: бу пул қаердан келди? – деб сўраб қолишади. Менинг тилим боғлиқ, синглимга зарари тегмасин деб, тўғриси айтилмайман, наслимиз шаънига доғ тушади.

Капитан гапнинг пилигини кўтарди: бу мавзунини у ёқтирар ва бутун ҳисоб-китобини шунга қуради. У бирдан бошидан совук сув қуйиб юборишларини хаёлига ҳам келтиргани йўқ. Николай Всеволодович гап худди оддий уй юмушлари ҳақида бораётгандек, бамайлихотир ва аниқ қилиб тушунтириб бердики, шу кунларда ва ҳаттоки эрта ё индинигаёқ у ўз никоҳини ҳаммага, «полицияга ҳам, жамоатга ҳам» ялпи маълум этажани билдирди, демак, ўз-ўзидан «оила шаъни» борасидаги гап-сўзлару пул тўлаб туришлар ҳам бари барҳам топади. Капитаннинг кўзлари ола-кула бўлди; ҳатто у сира тушуниб етолмади; унга ҳижжалаб тушунтиришга тўғри келди.

– Аммо, ахир, қиз шўрлик... савдойи-ку?

– Мен шундай кўрсатмалар бераман.

– Бирок... ахир онангиз-чи?

– Э, билганини қилсин.

– Аммо сиз хотинингизни ўз хонадонингизга олиб кира-расиз-ку, ахир?

– Балки шундайдир. Дарвоқе, бу мутлақо сизнинг ишингиз эмас ва сизга ҳеч қандай даҳли йўқ.

– Нега даҳли йўқ? – чинқирди капитан. – Э, мен нима қиламан?

– Албатга, ўз-ўзидан равшанки, сиз хонадонга кирмайсиз.

– Э, ахир мен кариндошман-ку.

– Бундай кариндошлардан қочишади, садкайи сар. Шундай экан, мен нега сизга пул беришим керак, ўзингиз ўйлаб кўринг?

– Николай Всеволодович, Николай Всеволодович, бундай бўлиши мумкин эмас, сиз балки, ҳали ўйлаб кўрарсиз, сиз батамом барҳам бермасиз ахир... жамоат нима дейди, нима деб ўйлайди?

– Жамоатингиздан кўрқар эканманми? Ўшанда синглингизга ўз хохишим билан уйландим-ку, маст-аласт зиёфатдан кейин, шаробдан баҳс бойлашиб, энди эса буни овоза қиламан... балки ҳозир бу менга ёқар?

У буни шунчалар жаҳл билан айтдики, Лебядкин даҳшатга тушиб, ишонмасликдан бошқа чораси қолмади.

– Аммо, ахир мен, э, мен нима қиламан, энг асосийси бу ерда менман-ку!.. Сиз, балки, ҳазиллашаётгандирсиз, Николай Всеволодович?

– Йўқ, ҳазиллашаётганим йўқ.

– Ихтиёр сизда, Николай Всеволодович, мен эса, сизга ишонмайман... унда мен ариза бераман.

– Сиз ўтакетган аҳмоқсиз, капитан.

– Майли, аммо шундан бошқа чорам йўқ! – бутунлай чалкашиб кетди капитан. – Илгари синглим бурчак-бурчакларда иш бажарганда, бизга лоақал турар жой беришарди, энди эса нима бўлади, сиз мени бутунлай кўчага чиқариб ташласангиз?

– Ахир сиз турмушингизни ўзгартиргани Петербургга бормоқчисиз-ку. Айтганча, сиз у ерга чакув важдан бормоқчи эмишсиз, шундай эмасми, тўтрими? Бошқа ҳамминг номини фoш қилиб ўзингизни оқламоқчимисиз?

Капитаннинг оғзи ланг очилиб қолди, кўзлари косасидан чиккудай олайди, аммо миқ этмади.

– Қулок солинг, капитан, – ҳаддан зиёд жиддият билан сўз бошлади бирдан Ставрогин столга энкайиб. Шу пайтгача унинг ҳазил қилаётганини ҳам, жиддий сўзлаётганини

хам билиб бўлмасди, шунинг учун ҳам, масхарабозликда пихини ёрган Лебядкин охириги дамгача хўжайин ҳақиқатан ҳам жаҳл отига миняптими ёки фақат ҳазил-хузул қиялптими, андак ишончи комил эмасди, наҳотки, ростдан ҳам, никоҳини ошкор қилмоқчи, ахир бу ваҳшат-ку, ёки фақат майнавозчилик қиялптими? Мана энди Николай Всеволодовичнинг ҳаддан ташқари жиддий қиёфасига қараб туриб капитан сесканиб, елкалари совқотгандай увишди. – Кулоқ солинг, Лебядкин, тўғриси айтинг: сиз бирон нималарни чақдингизми ё хали улгурмадингизми? Ҳақиқатан, бирон иш қилиб қўйдингизми, йўқми? Аҳмоқлик қилиб бирон ерга хат ёзиб жўнатмадингизми?

– Йўқ, мен ҳеч нарсага улгурмадим... буни хаёлимга келтирмадим, – бир нуктага тикиларди капитан.

– Хаёлимга келтирмадим деганингиз ёлғон. Сиз Петербургга ҳам шунинг учун бормоқчисиз. Агар мабодо юбормаган бўлсангиз, бу ерда кимгадир нимадир деб лақиллаб қўймадингизми? Тўғриси айтинг, мен баъзи гапларни эшитдим.

– Мастлигимда Липутинга дегандирман. Липутин сотқин. Мен унга юрагимни очгандим, – пичирлади шўрлик капитан.

– Юрак ўз йўли билан, аммо лакма ҳам бўлмаслик керак. Агар сизда бирон фикр туғилган бўлса, ичингизда саклаб турсангиз ўласизми: ҳозир ақли бор одамлар жим туради, оғиз очмайди.

– Николай Всеволодович! – титраб-қакшади капитан, – сиз ахир ўзингиз ҳеч нарсада қатнашмадингиз, мен сизни эмас, ахир...

– Мени соғин сизга қилиб олгансиз, яна қандай қилиб қақасиз?

– Николай Всеволодович, раҳм қилинг, раҳм қилинг!.. – шундан кейин капитан бутун дари дунёси коронгу бўлиб, кўз ёшларини тўкиб, тўрт йил ичида ўтган ҳаётини шошиб-пишиб сўйлай кетди. Бу ўзига мутлақо ёт бўлган бир ишга уринган ва ичкилик, ўйинқароклик, маишат орқасида бу ишнинг нақадар муҳимлигини сўнги дақиқа-

Ф. М. Достоевский

гача англаб, тушуниб етмаган бир аҳмоқнинг бемаънидан бемаъни киссаси эди. Унинг хикоя килишича, ҳали Петербургда эканлигидаёқ «гарчи ўзи талаба бўлмаса-да, худди собиқ талабадай ошна-оғайнигарчилик йўли билан ўзига аввало эрмак топиб олган» ва ҳеч нарсадан хабари бўлмай туриб, «ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган ҳолда» турли-туман қоғозларни зинама-зина юриб сочган, эшиклар, кўнги-роклар олдида колдирган, газеталар ўрнига кутиларга тикиштирган, театрларга кўйнида олиб кирган, шляпаларга кистирган, чўнтакларга солган. Кейин улардан пул ҳам олиб турган, «нега деганда, маблағимиз йўқ, юпун эдик, юпун эдик!» Иккита вилоят уездларида «турли расвойи радди балоларни» тарқатган.

– О, Николай Всеволодович, – дея хитоб киларди у, – буларнинг ҳаммаси фукаролик ҳамда ватан қонунларига мутлақо қарши эканлиги мени ҳаммадан қаттиқроқ норози киларди! Бирдан шундай сўзлар ёзилганини ўқиб қолардингиз, паншахаларни кўтариб чиқингиз ва шуни ёдингизда тутингизким, кимда-ким тонгда қашшоқ чиққан бўлса, кечкурун уйга бой-бадавлат бўлиб қайтиши мумкин, – ўйлаб кўринг-а ўзингиз! Ўзим нафратланаман, гижинаман, аммо тарқатавераман. Ёки ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, бирдан бутун Россияга жар солишади: «Черковларни тезроқ ёпинглар, худони йўқотинглар, ниқоҳларни бузинглар, мерос ҳуқуқини барбод қилинглар, пичок кўтаринглар», у ёғига яна алланима, алланималар. Мана шу беш қатор сўз ёзилган қоғоз билан қўлга тушай дедим, полқда зобитлар қалтақлашди, хай, худо хайрларини берсин, чиқариб қўйиб юборишди. Кейин ўтган йили эллик рублик французлар чиқарган қалбаки пулларини Короваевга етқизганимда, қўлга тушишимга сал қолди; ҳа, худога шукур, Короваев ўша вақтда маст бўлиб ҳовузга чўкиб ўлди-ю, мени фош қилишолмади. Бу ерда ҳам тинч турмадим, Виргинскийнинг уйида жамоада яшовчи хотиннинг эркинлигини тарғиб этдим. Июнь ойида яна фалон уездда варақалар тарқатдим. Айтишяптики, яна мажбур қилишармиш... Петр Степанович бирдан сиз

кулоқ солишингиз керак деб хабар қилиб қолди; анчадан бери дўк-пўписа қилгани-қилган. Ахир ўша якшанба менинг бошимга нималар солмади! Николай Всеволодович, мен қулман, кумурскаман, аммо худо эмасман, фақат шу билан Державиндан фарқ қиламан. Аммо маблаг денг, маблаг жуда ночор, жуда ночор ахир!

Николай Всеволодович ҳаммасини қамоли қизиқиб эшитди.

– Кўп нарсалардан хабарим йўқ эди, – деди у, – албатта, бошингиздан кўп нарса ўтган бўлиши керак... Кулоқ солинг, – деди у ўйланиб, – агар истасангиз, ўша ўзингиз билладиган одамларга айтинг, Липутин ёлгон айтган денг, фақат чақув билан кўрқитмоқчи бўлган эдим, уни эътибордан қолган деб ўйловдим, шу йўл билан ундан қаттиқроқ пул ундирмоқчи эдим, денг... Тушуняпсизми?

– Николай Всеволодович, азизим, нахот мен шундай хавф остида қолган бўлсам? Фақат сизни қутдим, шуни сўраб билмоқчи эдим.

Николай Всеволодович жилмайди.

– Мен сизга бориш учун пул берганим билан сизни Петербургга юборишмайди... айтмоқчи, энди Марья Тимофеевнани кўришим керак, – у шундай деб ўрнидан кўзгалди.

– Николай Всеволодович, Марья Тимофеевна нима бўлади?

– Боя мен айтгандай бўлади.

– Нахот, шу рост бўлса?

– Сиз ҳалиям ишонмадингизми?

– Нахотки, сиз мени худди ярқисиз эски этикдек ташлаб юборсангиз?

– Кўрармиз яна, – қулди Николай Всеволодович, – хўп, қани, мен ўтай.

– Буюринг, мен эшик тагида пойлаб турай... ўзим билмай кулоғимга бир нарсалар чалиниб қолмасин дейман... чунки хоналар жуда қичкина.

– Маъқул гап; эшикда тура туринг. Шамсияни олинг.

– Сизнинг шамсиянгиз... мен тутсам, ярашармикин? – ялтоқланди капитан.

– Шамсия ҳаммага ярашади.

– Бир йўла инсон ҳуқуқлари минимумини белгиладингиз...

Аммо энди ихтиёрсиз бидирлади; уни ўртада бўлиб ўтган гаплар эзиб ташлаган ва у тамомила калаванинг учини йўқотиб қўйганди. Бирок шунга карамай, эшик олдида чикиб шамсияни очиши ҳамонок унинг ҳавойи ва айёр калласида яна ўша доимий хотиржам килувчи фикр бош кўтара бошлади, инчунин: уни лақиллатишяпти, алдашяпти, шундай экан, у кўркмаслиги керак, ундан кўркишлари керак.

«Мабодо лақиллатишаётган, муғомбирлик килишаётган бўлса, унда асли нима гап?» – тинчимасди унинг калласи. Никоҳни ҳаммага эълон қилиш унга бемаънилик бўлиб туюларди; «Рост, бундай мўъжизакорнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ; одамларга ёмонлик қилиб яшайди. Агарда, у якшанбадаги шармандалиқдан кўркаётган бўлса-чи, илгари ҳеч қачон у бундай аҳволга тушмаган эди, ахир? Мана энди ўтақаси ёрилганча югуриб келган, никоҳимни маълум қиламан деб, мен эълон қилиб юборишимдан кўрккан. Ҳей, кўзингни оч, Лебядкин! Ўзи эълон қиладиган бўлса, унда нега кечаси алламаҳалда бикиниб, пусиб келади? Мабодо, кўркаётган бўлса, демак, айнан мана ҳозир кўркади, айнан худди шу кунларда кўркади... Ҳей, ғафлатда қолма, Лебядкин!»

Петр Степановичи билан кўркитади. Вой, ўлдим, вой, ўлдим; йўқ, йўқ, бу ер жуда кўркинчли! Липутинга лакмалик қилганини қаранг. Бу шайтонлар нима ўйин кўрсатишини ҳеч қачон билмайсан. Яна беш йил бурунгидай ғимирлаб қолишди. Рост, кимга ҳам чақардим? «Тентаклик қилиб бировга ёзиб юбормадингизми?» Ҳим-м. Бундан чиқди, тентаклик баҳонасида кимгадир ёзиш мумкин эканда? У менга шундай маслаҳат бермаяптими? «Петербургда сиз шунинг учун бормокчисиз». Фирибгар, энди тушимга

кириб турган эди, у эса топди-қўйди! Худди мени боришга ундаётгандай. Бунда, чамаси, икки нарса бор, ё униси, ё буниси: ёки янаям ўзи кўрқаётгандир, чунки ўзи ишқал чиқарди, ёки... ёки ўзи ҳеч балодан кўркмайди, фақат туртиб-куткилайди, мени ҳаммасини чаксин дейди! Ох, ёмон, Лебядкин, ох, мўлжалдан адашма ишқилиб!..

У шу қадар ўйга ботдики, ҳатто қулок солиш ҳам эсидан чиқди. Дарвоқе, тинглаш қийин эди; эшик бир тавақали ва гоятда калин, ичкаридагилар эса секин сўзлашардилар; қандайдир ноаён ғўнғир-ғўнғир келарди. Капитан ҳатто тупуриб юборди ва яна даҳлиздан ўйга ботганча эшикка чиқди-да, оҳиста ҳуштак чала бошлади.

IX

Марья Тимофеевнанинг хонаси капитан турган хонадан икки баравар каттароқ ва худди ўшандай дағал жиҳозланганди; диван олдидаги стол устига гулдор чиройли дастурхон ёзилганди; унинг устида чироқ ёнарди; хонага бошдан-оёқ чиройли гилам тўшалганди; каравот бутун хона бўйлаб узун яшил парда билан тўсилган, бундан ташқари, диванга яқин битта катта юмшок кресло қўйилган, бироқ унга Марья Тимофеевна ҳали ўтирмаганди. Худди аввалги уйда бўлганидек, бу ерда ҳам тўрға санам ўрнатилган, унинг тагида чироқ ёкилганди, стол устига эса ўша-ўша зарурий буюмлар терилганди, инчунин: таҳланган карта, ойнача, қўшиқлар китоби ва, ҳатто, юмшок нон. Булардан ташқари рангли расмлар билан безатилган иккита китобча, бириси – машхур саёхатномадан парчалар бўлиб, ўсмир ёшларга мослаштирилган эди, иккинчиси енгил-елпи ахлокий, аксаран форислар ҳаётидан олинган ҳикоятлар бўлиб, янги йил арча байрамлари ва аёллар ўқув юртлари учун мўлжалланганди. Яна турли-туман суратлар жойлаштирилган альбом бор эди. Капитан айтиб қўйгандай, Марья Тимофеевна ростдан ҳам, меҳмон келишини кутарди; бироқ Николай Всеволодович кириб борганда, у майин газлама ёстикка суяниб диванда ёнбошлаб ухлаб

ётарди. Меҳмон овоз чиқармай эшикни охишта ёпиб, турган жойида ухлаётган аёлни томоша қила бошлади.

Капитан уни ўзига оро беряпти деб ёлғон гапирган эди. У ҳамон якшанба куни Варвара Петровнаникида кийган корамтир кўйлақда эди. Сочлари ҳам худди ўшандагидек энсасига кичкина тугун қилиб турмакланганди; узунчок ва қурушқок бўйни худди ўшандок ялангоч эди. Варвара Петровна тортиқ қилган қора шол рўмол эҳтиётлаб тахланганча диванда ётарди. У яна худди ўшандок каллин қилиб упа-эликка беланганди. Николай Всеволодович бирон дақиқа тургани йўқ эдики, худди унинг назарини ўзида сезгандай, у бирдан уйғониб кўзини очди ва тезгина ўзини тузатди. Аммо меҳмон ҳам негадир ғалати бир аҳволга тушди; у ҳамон эшик олдида қимирламай турарди; у аёлнинг юзига индамай, тик ва ўткир боқиб, ундан кўзларини узмасди. Эҳтимол, унинг нигоҳи ортиқ даражада қаттиқ ва эҳтимол, унда ижирғаниш ва ҳатто унинг кўркиб кетганидан заҳарханда аралаш бир хузурланиш акс этгандир, эҳтимол, бу уйқудан чўчиб уйғонган Марья Тимофеевнага шундай туюлгандир; аммо бир зумдан сўнг бечора аёлнинг юзида бутунлай даҳшатга тушгандай бир ифода зухурланди; унда талваса акс этди, у қўлларини силкитиб кўтарди ва худди кўркиб кетган гўдақдек бирдан йиғлаб юборди: эҳтимол, яна бир дам шундай ўтса, у кичкирган бўларди. Аммо меҳмон хушёр тортди; бир зумда юзи ўзгарди ва шундан сўнг меҳру самимият билан жилмайган кўйи стол ёнига борди.

– Айб менда, Марья Тимофеевна, ухлаб қолган экансиз, кўркитиб юбордим, – деб қўйди у аёлга қўлини узатиб.

Меҳр билан айтилган сўзлар аёлга таъсир қилди, гарчи ҳамон кўркув билан қараб турган бўлса-да, аммо бояги даҳшат йўқолди, чамаси у ниманидир эслашга уринарди. Ҳамон хурқиброк қўлини узатди. Ниҳоят лаблариға журъатсиз бир жилмайиш қалқди.

– Салом, княз, – дея пичирлади у унга қандайдир ғалати разм солиб.

– Ёмон туш кўрдингизми? – дея давом этди Николай Всеволодович ўшандаёқ самимона ва меҳрли табассум киниб.

– Сиз каердан билдингиз мен бу ҳақда туш кўрганимни?..

Ва бирдан у яна калтираб ўзини оркага ташлади, худди ўзини ҳимоя қилгандек олдинга кўлларини чўзди ва яна йиғлаб юборай деб турди.

– Ҳушингизни йиғинг, бас, нимадан кўркасиз, наҳотки мени танимаган бўлсангиз? – овутишга уринарди Николай Всеволодович, аммо бу гал узок вақт уни овутолмади; аёл унга индамай боқар, ажабланиб қийналар, шўрлик пешонасида оғир хаёллар кезар, ниманидир эслашга каттик уринарди. Гоҳ кўзларини ерга қадар, гоҳ рўпарасидаги одамга худди уни қамраб олмоқчидай ялт-юлт нигоҳ ташларди. Ниҳоят тинчланди чоғи ва бир қарорга келди.

– Илтимос, келинг, ёнимда ўтиринг, мен сизга тўйиб-тўйиб қарайман, – бирмунча қатъият билан деди у чамаси қандайдир бир мақсадни кўзлаб. – Энди эса безовта бўлманг, мен ўзим ҳам сизга тикилмайман, пастга қараб ўтираман. Сиз ҳам менга токи ўзим сўрамагунимча тикилиб қараманг. Ўтира қолинг, – қўшиб қўйди у ҳатто бироз сабрсизланиб.

Қандайдир янги бир сезги уни ўзига тобора каттик гортарди. Николай Всеволодович ўрнашиб ўтириб, кутди; ўртадаги жимлик анча узокқа чўзилди.

– Ҳимм! Бу ҳаммаси жуда ғалати-я, – пичирлади аёл қандайдир ижирғаниб, – мени ёмон тушлар толдирди; сизчи, сиз нега бундай аҳволда тушимга кирдингиз?

– Майли, тушларни қўя турайлик, – тоқатсизлик билан деди у, ман этилганига қарамай унга ўтирилиб қараб. Шунда унинг кўзларида яна бояғи ифода ялт этиб кўринди. У аёл бир неча бора ўзига қарашни жуда ҳам хоҳлагани, аммо аҳдидан қайтмай, ҳамон маҳкам туриб ерга тикилаётганини кўрди.

– Эшитинг, княз, – бирдан овозини кўтарди аёл, – эшитинг, княз...

– Нега юзингизни ўгирасиз, нега менга карамайсиз, нима кераги бор бу майнавозчиликнинг? – кичкириб юборди йигит чидамасдан.

Аммо аёл буни хатто эшитмади, чоғи.

– Эшитинг, княз, – учинчи маротаба такрорлади аёл катъий товуш билан, унинг чехрасида ёкимсиз, бесаранжом бир ифода акс этди. – Сиз менга каретада кетаётганимизда никоҳимизни ошкор қилишингизни айтдингиз, мен энди сир-асроримиз тугади, деб кўркиб кетдим. Энди эса гангиб колдим; ўйлаб-ўйлаб, аниқ билдимки, мен ярамайман. Ясан-тусан кўлимдан келади; чамаси, кабулга ҳам кучим етади, чойга чақиришнинг нима кийинчилиги бор, буёғи яна малайлар хизматга шай турса. Аммо ҳар ҳолда бунга ташқаридан қандай қарашади? Мен ўшанда, якшанба куни эрталаб ўша уйдаги кўп нарсаларни кўрдим. Анали хушрўйгина бойвучча қиз ҳеч мандан кўзини узмади, айниқса сиз кириб келгандан кейин. Ахир, ўшанда сиз кириб келгандингиз, тўғрими? Унинг онаси жуда кулгили кибор кампир экан. Акам Лебядкин ҳам ўзини кўрсатди; мен эса кулиб юбормаслик учун нукул шипга караб ўтирдим, яхшиям шипга расмлар чизилган экан. У кишимнинг онаси монастирда оксоч бўлса арзиркан; менга кора шол рўмол берган бўлсаям, ундан кўркаман. Афтидан, улар хаммалари ўшанда менга ташқаридан жуда кутилмаган баҳо берган бўлсалар керак; мен хафа эмасман; фақат ўшанда ўтириб-ўтириб хаёлимдан шу фикр ўтди: менинг нимама уларга қариндош? Рост, графиня бўлгандан кейин кўнгил хислатлари талаб қилинади, – нега деганда, хўжалик юмушлари учун унинг хизматкорлари кўп, – ундан ташқари чет элларнинг саёхатчиларини қабул қилишлари учун яна қандайдир киборларча таннозликлар ҳам зарур. Лекин ҳар ҳолда ўша якшанбада улар менга батамом умидсизланиб қарашди. Фақат Даша фаришта. Мен шундан жуда ҳам кўркаманки, улар мен ҳақимда эҳтиётсизлик қилиб бирон ножўя сўз айтиб қўйиб, ўзини ранжитиб қўймасалар кошкийди.

– Кўркиб ўтирманг ва ташвишланманг, – оғзини қийшайтирди Николай Всеволодович.

– Айтганча, агар ўзи мен туфайли салгина уялиб колса ҳам, бу менга унчалик кийин бўлмайди, чунки одамнинг ўзига қараганда, албатта бунда доим уятдан кўра ачиниш кўпроқ. Ахир, ўзи билади-ку, улар менга эмас, мен уларга кўпроқ ачинишим керак.

– Сиз, чамаси, улардан қаттиқ хафа бўлиб қолибсиз, шекилли, Марья Тимофеевна?

– Ким? Менми? Йўқ, – соддалик билан жилмайди аёл. – Тамоман ундай эмас. Ўшанда мен ҳаммангизга қарадим; ҳаммангиз хафасиз, ҳаммангиз бир-бирларингиз билан уришасиз; бирга ўтиришади-ю, чин юракдан кулишни билишмайди. Шунчалар бойлик ва шунчалар хурсандчилик, кувонч йўқ – мен буни жуда ёмон кўраман. Ҳа, айтмоқчи, мен энди ўзимдан бошқа ҳеч кимга ачинмайман.

– Ўшитишимча, мен йўқлигимда сиз акангиз билан жуда кийналиб яшаган эмишсиз?

– Ким айтди сизга? Бекор гап; ҳозир анча ёмонроқ; энди тушлар ёмон, тушлар ёмон бўлганининг сабаби сизнинг келишингиз. Сиз-чи, сиз нега келдингиз, айтинг-чи, илтимос?

– Яна монастирга боришни хоҳлайсизми?

– Ўзим ҳам сезган эдим-а, у кишим яна монастирни таклиф қиладилар деб! Мен сизнинг монастирингизни кўрмабманми!? Елкамнинг чуқури кўрсин уни! Яна нима деб бораман? Энди ёлғиз бир ўзим, сўққабошман! Учинчи ҳаётни бошлагани кеч бўлди.

– Сизнинг нимадандир қаттиқ жаҳлингиз чикяпти, мени севмай қўйди, деб ўйлаб кўркмаяпсизми?

– Сизни ҳатто ҳаёлимга ҳам келтираётганим йўқ. Бировни севмай қўяманми, деб ўзим кўркяпман.

Аёл нафратомуз иршайди.

– Мен жуда катта бир нарсада унинг олдида гуноҳкор бўлсам керак, – қўшиб қўйди у худди ўз-ўзига сўйлагандай, – факат билмайманки, айбим нима, менинг абадул-абад кулфатим мана шунда. Доим, ҳар доим ҳам, шу беш

йил ичида кечаю кундуз юрагимни ховучлаб ўйлаганим-ўйлаган, унинг олдидаги туганмас гунохимни ўйлайман. Ёлвориб, илтижо қилиб дуо ўқийман, унинг олдида катта гуноҳга ботдим дейман. Йўқ, мана маълум бўлди, тўғри чиқди.

– Нима тўғри чиқди?

– Яна кўркаманки, унинг ўзида ҳам бир нарса йўқмикин деб, – давом этди аёл саволга жавоб бермай, хатто умуман эшитмай. – Шуниси ҳам борки, у бундай одамнамолар билан яқинлашиб кетмагандир-ку, ахир. Графиня мени каретасига ўтқизган бўлса ҳам, тириклайин еб кўйишга тайёр. Ҳаммаси тил бириктирган, – нахотки у ҳам фитнага бош қўшган? Нахот у ҳам сотилди? (Унинг лаблапри титради). Хей, сиз, Гришка Отрепьевни ўқиганмисиз? У еттита улкан ибодатхонада лаънатланади.

Николай Всеволодович индамади.

– Дарвоқе, мен энди бошимни сизга бураман ва сизга қараб ўтираман, – худди бир қарорга келгандай бўлди у, – ўгирилинг, сиз ҳам менга ва фақат менга яхшилаб диққат қилиб қаранг, фақат жуда яхшилаб қаранг. Мен сўнгги бор ишонч ҳосил қилмоқчиман.

– Сизга мен анчадан бери қараб ўтирибман.

– Ҳимм, – деб қўйди Марья Тимофеевна қаттиқ тикилганча, – семириб кетибсиз жуда...

У яна нимадир демокчи бўлди, аммо бирдан, энди учинчи марта бояги кўрқув яна унинг башарасида акс этди ва уни бир зумда ўзгартирди, тагин у қўлларини олдинга қўзиб ўзини орқага ташлади.

– Э, сизга нима бўлди ўзи? – деб кичкириб юборди кутуриб кетган Николай Всеволодович.

Бирок кўрқув бир сониягина давом этди; аёл аллақандай ғалати, шубхали, баджило илжайганча башараси қийшайиб кетди.

– Мен сиздан илтимос қиламан, княз, ўрнингиздан туринг-да, яна қайтадан кириб келинг, – деб айтди аёл бирдан катъий, матонатли товуш билан.

– Нима бу «яна кириб келинг?» Қаерга кириб келаман?

– Мен беш йилдан бери у қандай кириб келаркин деб тасаввур қиламан. Ҳозир ўрнингиздан туриб нариги эшикдан кўшни хонага ўтинг. Мен эса худди ҳеч нарса қутмагандай, китоб ўқиб ўтираман, шунда бирдан сиз кириб келасиз, беш йиллик саёҳатдан кейин. Мен бунинг қандай бўлишини кўрмоқчиман.

Николай Всеволодович тишларини гижирлатди ва нималардир деб тўнғиллади.

– Етар, бас, – деди у кафтини столга уриб. – Гапимга кулок солишингизни сўрайман, Марья Тимофеевна. Марҳамат қилиб, бутун диққат-эътиборингиз билан тингланг, агар малол келмаса. Ахир, сиз бутунлай ақлдан озмагансиз-ку! – у тоқатини йўқотиб ўзини тутиб туролмади. – Мен эртага никоҳимизни маълум қиламан. Сиз ҳеч қачон палаталарда турмайсиз, бунга каллангиздан чиқаринг. Фақат бу ердан жуда узоқда мен билан бир умрга яшашни истайсизми? Швейцариядаги тоғларда, у ерда бир жой бор... Кўркманг, сизни мен ҳеч қачон ташлаб кетмайман, жиннихонага ҳам бермайман. Бировга муҳтож бўлмаймиз, бунга пулим етарли бўлади. Сизнинг хизматкорингиз бўлади; сиз ҳеч қандай иш қилмайсиз. Мумкин бўлган ҳамма нарса сизга муҳайё қилинади. Сиз тоат-ибодат қиласиз, истаган жойингизга борасиз, истаган ишингизни қиласиз. Мен сизга тегмайман. Турган жойимдан ҳеч қаерга кетмайман. Истасангиз, сиз билан бир умр гаплашмайман, хоҳласангиз, менга ҳар оқшом ўз киссаларингизни ҳикоя қилиб берасиз, бир маҳаллар Петербургда кунжақда шундай қилардингиз. Агар истасангиз, мен сизга китоблар ўқиб бераман. Аммо бутун умр шундай, бир жойда ўтади, у жой эса жуда овлок. Хоҳлайсизми? Журъатингиз етадимми? Пушаймон бўлмайсизми, кўз ёши қилиб, қарғаб мени жондан тўйдирмайсизми?

Аёл беҳад қизиқиб тинглади, узоқ жим қолиб ўйланди.

– Жуда гаройиб-ку бу нарсалар, – деб оғиз очди у ниҳоят ҳазиломуз ижирганиб. – Бундай ахволда мен ўша тоғларда қирк йил яшайман, чоғи. – У кулиб юборди.

– Нима бўпти, қирк йил бўлса ҳам, яшайверамиз, – ковоғи уйилди Николай Всеволодовичнинг.

– Ҳимм. Ўлсам ҳам бормайман.

– Мен билан ҳам бормайсизми?

– Сиз ким бўпсизки, сиз билан борсам? Қирк йил узлуксиз у билан тоғда ўтирармишманми? Вой, бунинг топган гапини! Сабр-бардошли одамлар мунча болалаб кетмаса бу замонда, хайронман! Лочин ҳеч қачон бойкуш бўлганми, ахир? Менинг князим бундай одам эмас! – У бошини мағрур ва тантанавор кўтарди.

Йигит бирдан хушёр тортди.

– Нега мени княз дейсиз, кейин... мени ким деб ўйла-япсиз? – хиддат билан сўради у.

– Қандай? Сиз княз эмасми?

– Ҳеч қачон княз бўлмаганман.

– Вой, сиз ўзингиз, ўз оғзингиз билан тўғри юзимга айтяпсизми, мен княз эмасман деб?!

– Айтяпман-ку, бўлмаганман деб.

– Худойим-ей! – чапак чалиб юборди киз, – унинг душманларидан ҳамма нарсани кутган бўлсам ҳам, аммо мана бундай сурбетликни кутмагандим! У тирикми ўзи? – у саросима ичида кичкириб Николай Всеволодович томонга сурилди, – сен уни ўлдирдингми, йўқми, бўйнингга ол!

– Ким деб ўйлаяпсан мени? – йигит башараси кийшайганча ўрнидан туриб кетди; аммо энди бу аёлни кўрkitиб бўлмасди, у тантана қилмоқда эди.

– Ўзинг кимсан, ким билади, қай гўрдан сакраб чиқдинг! Фақат менинг юрагим, юрагим беш йилдан бери се-зади бу машмашани! Мен эса хайрон бўлиб ўтирибман, қандай кўзи кўр бойўғли келиб қолди деб? Йўқ, барака топқур, сен ёмон ўйинчи экансан, ҳатто Лебядкиндан ҳам баттарроқ. Мендан графиняга салом айт, яна айтгинки, сендан кўра тузукроғини юборсин. Айт, у сени ўзига ёл-

лаб олдими? Унинг ошхонасида товоғини ялаб юрибсанми? Ҳамма ёлғон-яшиқларингизни шундоқ равшан кўриб турибман, ҳаммангизни битта қолмай яхши тушунаман!

У аёлнинг тирсағи тепасидан маҳкам сиқиб ушлади; аёл унинг башарасига қараб хахоларди:

– Сен унга ўхшайсан, жуда ўхшайсан, балки қариндошидирсан – вой муғомбирлар! Фақат менинг йигитим сор лочин ва княз, сен эса – бойўғли ва гумаштасан! Менинг йигитим хохлаسا, худо қаршисида тиз чўқади, хохламас, тиз букмайди, сени эса Шатушка кулок чаккаларингга бошлаб урди (у менинг азизим, кадрдоним, яқиним!), менга ўзимнинг Лебядкиним айтиб берди. Нега сен ўшанда кўркиб кетдинг, кириб келдинг? Ким сени ўшанда кўркиб юборди? Сени таниганимда тубан башарангни кўрдим, сен эса мени тутиб қолдинг, – худди чувалчанг юрагимга кириб олгандай бўлди: йўқ, бу у эмас, дедим, йўқ, бу у эмас! Менинг лочиним ҳеч қачон мендай оймитилла олдида хижолат чекмасди! О худойим! Мен беш йил ўзимни бахтли деб юрдим, менинг лочиним тоғлардан нарида парвоз қилиб юрибди дедим, қуёш билан бўйлашяпти, дедим... Қани, айт, эй сохтакор, кўп нарса олдингми? Катта пуллар эвазига рози бўлдингми? Мен сарик чақаям бермасдим сенга. Ҳа-ҳа-ҳа! Ҳа-ҳа-ҳа!..

– Ўв, жинни-санги! – тишларини гижирлатди Николай Всеволодович ҳамон унинг кўлини қаттиқ қисиб.

– Йўқол, қаллоб! – амрона қичқирди аёл. – Мен ўз князимнинг хотиниман, сенинг пичоғингдан кўркмайман!

– Пичок!

– Ҳа, пичок! Чўнтагингда пичок бор. Сен мени ухлаган деб ўйладинг, мен эса кўриб турдим, боя кириб келганимда пичоғингни чиқардинг!

– Эй, бахти қаро, нима деяпсан, нима тушлар кўряпсан! – жони борича бўқирди ва бор кучи билан аёлни итариб юборди, аёл боши ва елкалари билан диванга бориб урилди. Йигит жон ҳолатда қочди; аммо аёл дарҳол унинг орқасидан сакраб туриб, оқсоқланиб (ликонглаб) югурди, даҳлизда етиб олди, кўркиб кетган Лебядкин уни

жон-жаҳди билан ушлаб турар, у эса чинкириб, хахолаб, коронгулик сари тўхтовсиз васваса соларди:

– Гришка От-репъ-ев, ла-ин!

Х

«Пичок, пичок!» – туганмас қаҳр-ғазаб билан қайтарарди йигит, йўлни кўрмай, лой-балчиклардан катта-катта одим отиб бораркан. Рост, дам-бадам бор овозини кўйиб, кутуриб қаҳ-қаҳ ургиси келарди; лекин негадир ўзини бундан тияр, ичидан зўрикиб келган кулгини босарди. У боя Федькага дуч келган жойга, кўприкка етиб борганда-гина хуши ўзига қайтди; мана ҳозир ҳам худди ўша Федьканинг ўзи уни шу ерда кутарди, уни кўриб, фуражкасини туширди, тишларини кўрсатиб, хурсанд иршайиб, шу заҳоти нималарнидир шўх-шодон валдирай кетди. Николай Всеволодович аввалига тўхтамай ўтди, бироз вақтлар орқасидан эргашиб келаётган дайди-сангининг гапларига хатто бутунлай кулок ҳам тутмади. Шу пайт миясига келган бир фикрдан тамомила ҳайратга тушди, у дайдини бутунлай эсидан чиқарган экан, ва айнан дам-бадам «пичок, пичок» деб ичида такрорлаб келаётган чогида унутган экан. У дайди-сангининг ёқасидан бор кучи билан ушладиди-да, кўксида йиғилиб колган бутун қаҳру ғазаби билан уни кўприкка урди. Дайди бир зум у билан олишмоқчи бўлиб шайланди-ю, лекин кутилмаганда беҳос хужум қилган рақиб олдида ўзининг сомон парчасича бўлолмаслигини дархол пайқади-да, хатто зиғирча ҳам қаршилиқ кўрсатмай, жим бўлиб кимирламай колди. Айёр дайди кўприк устида тирсаклари орқага қайрилган холда ерга босилганча тиззасида тураркан, чамаси, хатарли ҳеч нарса йўклигига мутлақо амин бўлган, бу ёғига нима рўй беришини бамайлихотир кутарди.

У янглишмади. Николай Всеволодович дайдининг кўлларини орқасига бураб боғламоқчи бўлиб, буйнидаги тивит шарфини чап кўли билан ечиб ола туриб, бирдан негадир уни кўйиб юборди ва ўзидан нарига итариб ташла-

ди. Дайди зум ичида ўрнидан турди, оркасига ўғирилди, кўз очиб юмгунча унинг кўлида қаердандир пайдо бўлган косибларнинг калта кенгиш тигли пичоғи яркираб кўринди.

– Йўкот пичокни, йўкот, йўкот ҳозир! – токатсизла-ниб кўл силтаб кичкирди буйрук оҳангида Николай Всеволодович, шунда пичок қандай ногаҳон пайдо бўлган эса, шундай ногаҳон ғойиб бўлди.

Николай Всеволодович яна жим, оркасига қарамай ўз йўлига кетди; аммо қайсар дайди барибир ундан колмади, рост, энди валдирамай ва ҳатто орадаги масофани ҳурмат билан сақлаб бир кадам оркада юрди. Улар шу зайлда кўприкдан ўтиб, соҳилга чиқишди, бу гал сўл ёкка олиб, узун ва овлок жинкўчага киришди, Богоявленская кўчасига қараганда, бу йўлдан шаҳар марказига тезроқ чиқиларди.

– Сен бу ердаги черковлардан бирига ўғирликка тушибсан, шу тўғрими? – сўраб колди кутилмаганда Николай Всеволодович.

– Мен аввалига ибодатга кириб эдим, – худди ҳеч нарса бўлмагандай оғир-босиқ, одоб билан жавоб қилди дайди; унинг оғир-босиклигида орият қилаётгани ҳам сезиларди. Энди бояги «дўстона» чаланиликдан асар ҳам колмаганди. У энди ноҳак ҳафа қилинган бўлса-да, ўзи корафта ва жиддий, ҳафачилигини унутиб юборадиган одамга ўхшарди.

– У ерга мени худо қандок бошлаб кирди, – деб давом этди у, – воҳ, неъматларингдан ўргилай, худо, дедим! Бу ишга менинг етимчалигим сабаб бўлди, нега деганда, бизнинг толе пешонамиз хайру саховатпешаликсиз ночор. Буни кўринг-да энди, афандим, худога чин, ўзимга-ўзим қилдим, парвардигор гуноҳлар учун жазолади: черковнинг елпўшу чанғироғию дьяконнинг тиркиш хуржунини сотиб, бор-йўғи ўн икки рубл чўнтакка кирди, Николай Угодникнинг соф кумуш кўкраклўши текинга кетди ҳисоб: симилёрдан¹³³ ишланганмиш.

– Қоровулни сўйибсан-ку?

¹³³ Симилёр (франц.). – мис ва рух қотишмаси (тарж.).

– Яъни, ўша коровулнинг ўзи билан бирга шип-шийдон килувдик, э, ундан кейин эрталаб азонда дарё бўйида жанжаллашиб колдик, қопни ким кўтаради, деб. Гуноҳ килдим, озгина юкини енгиллатдим.

– Тагин сўй, тагин ўғирла.

– Петр Степанович ҳам худди шундай маслаҳат бердилар, хайр-саховати йўқ ёмон зикна, бағритош одам эканлар. Ундан ташқари, бизни тупроқдан аслимизни ясаган, осмонларни яратган зотга зиғирдак ҳам ишонмас эканлар, бунинг ўрнига, ҳаммасини табиат яратган, ҳатто гўёки энг паст хайвонни ҳам ўзи ясаб қўйган дейдилар, яна у киши биз хайру саховат бўлмаса сира яшолмаслигимизни ҳам тушунмайдилар. Унга тушунтираман десангиз, худди қўй сувга карагандай бақрайиб турадилар, хайрон коласан киши. Ишонасизми-йўқми, анави капитан Лебядкинни айтаман, ҳозир унинг олдига бордингиз, шекилли, сиз келгунча улар Филипповнинг ижарасида яшашарди, баъзан эшиклари тун бўйи ланг очилганча қолиб кетади, ўзи ўликдан баттар қотиб ухлайди, пуллари эса ҳамма чўнтақларидан ерга сочилиб ётади. Буни ўз кўзим билан кўрганман, нега деганда, худо бизнинг ғилдирагимизни ҳеч қачон хайру саховатсиз айлантирмайди, ҳеч иложи йўқ бушинг...

– Ўз кўзим билан дейсанми? Нима, кечаси кирганми-сан?

– Балки киргандирман, фақат буни ҳеч ким билмайди.

– Нега сўйиб кетмадинг?

– Мундоқ ҳисоблаб қўриб, ўзимни босдим. Нега деганда, юз-юз эллик рубл пулни тайин қўлга киритишимни билдим, кейин каллалаб кўрсам, озгина сабр қилиб, роса бир ярим мингни қўлга киритар эканман, шошиб нима ҳам килдим, дедим. Нега деганда, ўз қулоғим билан эшитганман. Капитан Лебядкин маст-аласт чоғида сиздан умиди катталигини лакиллаб қўярди, буни у киши алжираб-валдирамаган биронта ковокхона, бўзахона қолмаган бу ўртада. Мен ҳам кўплардан бу гапларни эшитганим учун, сиз жаноб олийларига умидим кўзларини тикиб қарадим. Мен

сизга, афандим, ўз отамдай ёки туғишган акамдай қарайман, нега деганда, мен Петр Степановичга ҳеч қачон бу гапни айтмайман, бошқа ҳеч зотга ҳам. Шунақа гаплар-да, ҳазрати олийлари, нима қилдик, уч рубль ҳадя қила оладилармикин ё йўқми? Менга ичингизни бўшатсангиз эди, афандим, ишкилиб мен бор ҳақиқатни билсам девдим. Нега деганда, бизга хайру саховатсиз ҳеч иложи йўқ, сира иложи йўқ.

Николай Всеволодович бор овози билан хандон отиб кулиб юборди, чўнтагидан қопчиғини чиқарди, унда эллик рублча майда пуллар бор эди, дайдига пул тахламидан биттасини олиб итқитди, кейин иккинчи, учинчи, тўртинчисини ирғитди. Фелька учиб тушаётган пулларни тутар, сакрар, юлқинар, пуллар лой-балчикқа қоришарди. Фелька уларни тутиб олмокчи бўлар, нукул: «Эҳ, эҳ!» – деб бақирарди. Николай Всеволодович ниҳоят унга қараб ҳаммасини отди-да, хахолаб кулгани кўйи жинкўчадан энди ёлғиз бир ўзи юриб кетди. Дайди лой-балчикқа тиззадан ботиб шамол учириб кетган, кўлмақларга ботган қоғоз пулларни қидирар ва яна бир соатдан ортиқ унинг қоронғуда «Эҳ, эҳ!» – деган ҳирқираган овозини эшитиш мумкин эди.

ИККИНЧИ БОБ

ЯККАМА-ЯККА

I

Эртасига, туш пайти соат иккида кутилган дуэль бўлиб ўтди. Артемий Павлович Гагановнинг отишамиз деб оёқ тираб туриши ишни тез ҳал қилди. У рақибининг нима қилмокчи бўлаётганлигига ҳеч тушунмас ва қутурганидан қутуради. У рақибни бир ойдан бери бемалол ҳақоратлар ва ҳамон уни сабр-токатдан чиқаролмасди. Унга Николай Всеволодовичнинг ўзи уни дуэлга чақирди зарур эди, зеро, ўзи уни дуэлга чақирди учун ҳеч қандай тўғри баҳонаи сабаб йўқ эди. Бундан тўрт йил бурун оиласи шаънини таҳқирлаган Ставрогинга бўлган азоб-оғрик тўла нафратини у тўғридан тўғри тан олгиси келмас, кўнглининг яширин пучмоқларида бундан виждони қийналарди. Ўзи ҳам бундай баҳонаи сабабни ақлга тўғри келмайдиган нарса деб ҳисоблар, айниқса, Николай Всеволодович томонидан икки маротаба камтарона узр-маъзур қўллангандан сўнг бу аён бўлиб қолганди. У рақибини уятсиз, беор, қўрқоққа чиқарди; унинг Шатовдан шапалок еб, яна индамай юрганини ҳеч ақлига сиздирилмасди. Мана шу тарика у ўша беҳад бетамиз ва қўпол хатини жўнатишга қарор қилди-ю, ниҳоят Николай Всеволодовичнинг ўзи уни яккама-якка учрашувга чақирди. Кунни кеча Гаганов ушбу хатни жўнатиб, бетоқат талваса ичида чақирди жавобини кутаркан, дам умидланиб, дам умидсизликка тушиб, азоб-изтироб ичида барча имкониятларни бирма-бир ҳаёлидан ўтказиб, ҳар эҳтимолга қарши кеча кечдаёқ ўзининг секундантини тайёр қилиб қўйди, секундантликка у ўзининг мактабда бирга ўқиган, жуда ҳурмат қиладиган оғайниси, яъни, айни Маврикий Николаевич Дроздовни танлади. Шундай қилиб, эртасига эрталаб соат тўққизда топширик билан

келган Кириллов ҳаммаси тайёр эканлигини кўрди. Николай Всеволодовичнинг барча узр-маъзурлари ва ҳеч қачон кулоққа чалинмаган ёнбосишлари, мурасага чақиришлари дарҳол шу заҳоти фавқуллодда кизикконлик билан рад этилди. Яқиндагина ишнинг тагига етган Маврикий Николаевич кулоқ эшитмаган бундай таклифлардан оғзи очилиб қолди-да, шу ернинг ўзидаёқ мурасага чақирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин унинг ниятини пайкаган Артемий Павлович ўтирган жойида даг-даг калтирай бошлаганини сезиб, оғзини юмди ва мик этмади. Уртоғига берган ваъдаси бўлмасайди, у шу заҳотиёқ кетиб қоларди; у ишнинг пировардида бирон ёрдамим тегиб қолар деган бирдан-бир умид илинжида дўстини ташлаб кетмади. Кириллов чакирикни етказди; Ставрогин таклиф этган учрашувнинг барча шартлари дарҳол ҳеч қандай эътирозсиз қабул қилинди. Фақат битта, у ҳам бўлса ғоятда шафқатсиз кўшимча киритилди, яъни айнан: агарда биринчи отишмада ҳеч нарса ҳал бўлмаса, яна иккинчи марта отишадилар, агар бу сафар ҳам бўлмаса, унда учинчи марта нишонга турадилар. Кирилловнинг пешонаси тиришди, учинчи мартанинг нима кераги бор, деди, аммо уларни асло кўндиролмагач, ўзи кўнди, фақат писанда қилиб қўйдик, «уч марта бўлса майлингиз, тўртинчиси эса ҳеч мумкин эмас». Бунга рози бўлишди. Шундай қилиб, туш чоғи соат иккида Бриков деган жойда учрашдилар: бу бир томондан Скворешники, иккинчи томондан Шпигулинлар фабрикаси ўртасидаги шаҳар чеккасидаги кичикрок ўрмонзор. Кечаги ёмғир бугун тўхтаган, аммо ҳаммаёқ нам, заҳ, шамол эсарди. Осмон совуқ, лойқа пароканда булутлар пастлаб шитоб билан учарди; дарахтлар шамолда чарх уриб гувиллар, юксакда эгилиб-букилар, йўғон таналари ғичирларди. Жуда маънос тонг отган эди.

Гаганов Маврикий Николаевич билан бирга тайинланган жойга олифта посон икки от қўшилган тўрт ғилдиракли очик аравада келишди, аравани Артемий Павловичнинг ўзи ҳайдаб келди; уларнинг хизматкори ҳам бор эди. Худди ушбу дақиқанинг ўзида Николай Всеволодович

билан Кириллов ҳозир бўлишди, улар аравада эмас, от ми-нишган, орқаларида отлик хизматкор ҳам бор эди. Кирил-лов илгари ҳеч қачон от минмаган, эгарда кўркмай қадди-ни тик кўтариб ўтирар, ўнг қўлида тўппончалар солинган кути – уни хизматкорга ишонмай ўзи кўтариб олган, чап қўлидаги жilовни ношудлик билан тинмасдан силтар, айлантирар, бундан от бошини силкитар, тик турмоқчи бўлар, лекин отлик бундан сира ҳам кўркмасди. Ҳар нар-садан шубҳаланаверадиган бадгумон, жуда тез ва каттик хафа бўлиб қолаверадиган Гаганов уларнинг отда келиш-ганини ўзи учун яна бир қарра ҳақорат деб билди, бун-дан чиқди, ракиблар ғолиб чиқишларига ҳаддан ташқари ишонар эканлар-да, ярадор бўлиб қолсалар, олиб кетишга арава ҳам келтирмабдилар, деган маънода ичи куйди. У шарабан аравасидан газабдан кўкариб кетган ҳолда тушди ва қўли қалт-қалт титраётганини сизди, буни у Маврикий Николаевичга маълум қилди. Николай Всеволодович таъ-зим қилган эди, у жавоб бермай тесқари қаради. Секун-дантлар чек ташлашди: чек Кирилловнинг тўппончасига чиқди. Марра ўлчанди, ракиблар маррага қўйилди, арава, отлар ва хизматкорларни уч юз қадам нарига жўнатилди. Куроллар ўқланди ва ракибларга тутқазилди.

Ноилож, ҳикояни тезроқ давом эттириш керак, узок баён қилиб ўтирадиган пайт эмас; аммо айрим нарсаларни қайд этиб ўтмасликнинг ҳам иложи йўқ. Маврикий Нико-лаевич маъюс ва ташвишга ботган кўринарди. Кириллов эса бутунлай хотиржам ва лоқайд, ўз зиммасидаги вазифа-ларни майда-чуйдасигача аниқ бажарар, заррача ҳам ҳов-ликмас, бу хатарли ишнинг охири нима бўлади, деб унча-лик ҳам қизиқмасди. Николай Всеволодович одатдагидан кўра ранг-туси ўчган, енгилгина кийинган, эгнида пальто, бошида оқ момик тивит шляпа. У бениҳоя хорғин кўри-нарди, гоҳо ковоғини каттиқ уяр, кайфияти бағоят ёмон эканлигини зигирча ҳам яшириб ўтиришни лозим кўрмас-ди. Аммо Артемий Павлович шу дамларда ҳаммадан ҳам бошқачарок эди, шунинг учун унинг тўғрисида алоҳида бир неча сўз айтмай сира иложимиз йўқ.

II

Шу пайтгача унинг ташки кўриниши ҳақида эслаб ўтмадик. У анча басавлат одам эди, бадани ок, корни тўқ, қора халкнинг тили билан айтганда, хўппа семиз, сочлари оқиш ва сийрак, ўттиз уч ёшларда, юзининг тархи айтарли чиройли. У полковник унвонида истеъфога чиқди. Мабо-до, генерал бўлгунча хизмат қилганда, унда генерал лаво-зимида янада салобатли кўринган бўлар ва ҳеч ажабмаски, ундан жуда яхши жанговар генерал чиқарди.

Шахснинг хусусиятларини тавсифлаб, шуни эсдан чиқармайликки, бундан тўрт йил муқаддам Николай Ставрогин клубда унинг отасини хўрлагандан сўнг, у хонадонимизга ёмон иснод тушди деб, кечаю кундуз ўр-таниб ёнар, бу туганмас азоб уни узок вақтдан бери тин-май таъқиб этар, худди мана шу укубат унинг истеъфога чиқишига баҳонайи сабаб бўлганди. У энди ҳарбий хиз-матни давом эттиришни виждонига хилоф деб биларди, ўзини полкка ва ўртокларига доғ тушираётгандай сезар ва бунга ишончи комил эди, ҳолбуки, хизматдошларидан ҳеч кимсанинг бу воқеадан хабари йўқ эди. Рост, у илгари ҳам, бунга анча вақтлар бўлди, унда ҳали бу хафагарчили-гу гинахонликлар йўқ, тамомила бошқа бир сабаб билан хизматни ташлаб кетишга чоғланган, аммо охирги пайт-ларгача иккиланиб юрганди. Буни ёзсанг ҳам ҳатто гала-тирок кўринарди, аммо истеъфога чиқиш учун дастлабки баҳона, ёки янада яхшироқ айтганда, истеъфога қорлаган нарса – деҳқонларни озод қилиш ҳақидаги 19 феврал ма-нифести бўлди. Артемий Павлович вилоятимизнинг энг бой-бадавлат помешчикларидан, ҳатто манифестдан ке-йин у унчалар кўп нарса йўқотгани ҳам йўқ, бу ҳам ҳали оз, у бу чорайи тадбирларнинг инсонпарварлик жиҳатларига ишонч ҳосил қилган ва ислохотларнинг иктисодий фойда-ли томонларини тушунишга деярли кодир эди, лекин бир-дан манифест чиққандан сўнг у ўзини шахсан хафа қилин-гандай сизди. Бу аллақандай гайришгуурий нарса эди, ал-ланечук кечинма-сезимга ўхшар ва қанчалар беихтиёр

бўлса, шунчалар кучли эди. Отаси тириклигида у ҳар калай, қандайдир қатъий қадам ташлашга журъати етмади, аммо Петербургда ўзи бажонидил алоқа боғлаб турадиган кўпдан-кўп ажойиб одамларга «олийжаноб» йўналишдаги фикрлари билан анча танилиб қолганди. Бу ўз хаёллари-га ғарқ, қулфи дили ҳадеганда очилавермайдиган зот эди. Яна бир хусусияти: у ўзларининг дворян наслининг тозалиги ва қадимийлигини бағоят кадрловчи ва бунга ҳаддан ташқари кизиқувчи Русь диёрида ҳали-ҳамон сақланиб қолган ўша ғалати дворянлар тоифасига мансуб киши эди. Шу билан бирга, у рус тарихини жуда ёмон кўрар, унга сира тоқат қилолмас ва умуман бутун рус одатларини бир мунча чўчкалик деб ҳисобларди. У болалик чоғларидаёқ номдоррок ва давлатмандрок тарбияланувчиларга мўлжалланган махсус ҳарбий мактабда маълумот олиб, уни тугаллашга муяссар бўлган ва ўша пайтлардаёқ юрагига баъзи бир шоирона қарашлар кириб келиб ўрнашганди: унга қасру равоклар, ўрта асрлар туриш-турмуши, енгил-елпи, болохонадор томонлари, форислар ҳаёти ёкиб қолган эди. Москов подшоҳлиги замонларида подшоҳ рус боярларини қалтақлаб жазолаганидан у қаттиқ уялиб, йиғламоқдан бери бўлар ва қиёслашлардан ёмон кизариб-бўзарарди. Ўз хизмат юмушларини гоят яхши биладиган ва бурчини кам-кўстсиз адо этадиган баджаҳл, зехни паст, ниҳоятда қаттиққўл бу зот юрагининг тубида орзуманд ҳам эди. У йигинларда гапни қойил қилиши мумкин, сўз қобилятига эга дейишарди, бироқ ўттиз уч ёшга кириб ҳам, мик этиб оғзини очмади. Ҳатто охириги вақтларда ўзи ўралашиб юрадиган Петербургнинг эътиборли, муҳим муҳитида ўзини бениҳоя қалондимоғлик билан тутарди. Петербургда чет эллардан қайтиб келган Николай Всеволодович билан учрашгач, у ақл-хушини йўқотаёзди. Айни ушбу дамларда у маррада туриб жуда қаттиқ безовталанарди. Назарида, нимадир бўлиб бу иш рўй бермай қоладигандек, андақкина сустлик унинг жонини ҳалқумига келтирарди. Чунончи, Кириллов жанг бошлашни маълум қилиш ўрнига, бирдан йўлига бўлса-да, муроса йўсинида

сўз юрита бошлаганда, унинг башарасида каттик оғрикка ўхшаш бир ифода зухур этди, аммо бу ҳолда секундантнинг ўзиёқ изоҳини бериб бўлганди:

– Мен фақат йўлига айтиб кўйяпман, энди тўппончалар қўлингизда, энди фақат отишга ишора колди, охирги марта ярашсанглр бўлмайдами? Буни айтиш менинг бурчим.

Худди атай қилгандай, шу пайтгача миқ этмай жим турган Маврикий Николаевич, кечадан буён ўзининг кўнгилчанлиги ва келишувчанлигидан хит бўлиб кетиб, кутилмаганда бирдан Кирилловнинг гапини илиб олиб тилга кирди:

– Мен жаноб Кирилловнинг сўзларига тўла қўшиламан... маррага чиккач ярашиб бўлмайди деган гап бу французлар учун тўкиб чиқарилган уйдирма... Мен бу гинахонликларни тушунмайман, ихтиёр сизларда, мен анчадан бери айтиб кўяй дейман... Нега деганда, турли узр-маъзурлар ҳам ўртага келтириляпти ахир, шундай-масми?

У дув кизариб кетди. У камдан-кам ҳолларда бундок кўп тўлқинланиб гапирарди.

– Мен ўз узрларимни яна такрорлашга тайёрман, – шоша-пиша унинг гапини қўллади Николай Всеволодович.

– Шу гап ақлга сиғадими? – кутуриб кичкириб юборди Гаганов секунданти Маврикий Николаевичга қараб ва жазаваси тутиб оёқларини тапиллатди. – Агар сиз, Маврикий Николаевич, менинг душманим эмас, секундантим бўларкансиз, манави кишига тушунтириб кўйингки (у тўппончасини силкитиб Николай Всеволодович турган ёкни кўрсатди), – бундай ён беришлар ҳақоратни кучайтиради! У менинг гапларимни ҳақорат ўрнида кўрмаяпти!.. Маррага тургандан кейин ҳам мен билан олишмай, қайтиб кетишни ўзига шармандалик деб билмаяпти! Ким деб ўйлаяпти у мени... сиз эса яна менинг секундантимсиз! Мени фақат жаҳдимни чиқаряпсиз, теккизолмасин деб. – У яна оёғини ерга уриб депсинди, оғзидан тупуклари отилиб чикди.

– Музокара тугади. Энди кулок тутинг! – бор овози билан кичкирди Кириллов. – Бир! Икки! Уч!

«Уч!» деган сўздан сўнг ракиблар юзма-юз юришди.

Гаганов дархол тўппончани кўтариб, бешинчи ё олтинчи кадамида ўк узди. Бир он тўхтади, сўнг ўки тегмаганлигини кўргач, тез маррасига қайтди. Николай Всеволодович ҳам пешвоз юрди, тўппончани қандайдир жуда баланд кўтарди-да, ҳатто мулжалга ҳам олмай отди. Сўнг киссасидан рўмолча чиқарди-да у билан ўнг кўлининг чимчилоқ бармоғини ўради. Мана шундагина Артемий Павловичнинг ўки бутунлай бекор кетмаганлигини, у кафтнинг юмшоқ киррасини ялаб ўтиб, суякка тегмай чимчилокни кириб ўтганлигини пайкадилар, арзимаган бир яра, Кириллов шу захоти агар ракиблар рози бўлсалар, дуэль давом этишини эълон қилди.

– Мен айтиб кўйишим керакки, – хиркираб деди Гаганов (унинг томоғи қакраган эди) яна Маврикий Николаевичга қараб, – манави киши (у яна Ставрогин томонга нуқиди) атай осмонга отди... атайлаб... Бу яна бир ҳақорат! У дуэлни бекор қилмокчи!

– Мен қандай хохласам шундай отишга ҳақлиман, қонда бузилмаса бас, – катъият билан деди Николай Всеволодович.

– Йўк, ҳақлари йўк! Тушунтиринг унга, тушунтиринг! – бакирарди Гаганов.

– Мен Николай Всеволодовичнинг фикрига тўла қўшиламан, – деб эълон қилди Кириллов.

– Нега у мени аяйди? – шайтонларди Гаганов кулок солмай. – Мен нафратланаман унинг раҳм-шафқатидан... Тупураман... Мен...

– Чин сўзим, мен сизни ҳақорат қилмокчи эмасман, – токати тоқ бўлиб сўзлади Николай Всеволодович, – осмонга қараб отганимнинг сабаби шуки, мен бошқа ҳеч кимни ўлдирмокчи эмасман, сизми, бошқами, бари бир сизга бунинг алоқаси йўк. Рост, мен ўзимни биров хафа қилди деб ўйламайман, сизнинг бундан жаҳлингиз чиқаётганига ачинаман. Аммо менинг ҳақ-ҳуқуқларимга арадашишга ҳеч кимга йўл қўймайман.

– Агар у кондан кўркса, сўранг, нега мени чакирди? – бўкирарди Гаганов ҳамон фақат Маврикий Николаевичга мурожаат қилиб.

– Чакирмаганга қўймадингиз-ку ахир, – орага қўшилди Кириллов. – Ҳеч гапга кулок солмайсиз, сиздан бошқа қандай қутулиш мумкин!

– Фақат бир нарсани айтиб қўяй, – деди қийналиб, азоб чекиб бу гапларни муҳокама қилаётган Маврикий Николаевич, – агар ракиб олдиндан осмонга отишини маълум қилса, унда жанг ҳақиқатан тўхтатилади... нозик ва равшан сабабларга кўра...

– Мен ҳар сафар тепага отаман, деб айтганим йўқ! – қичқирди Ставрогин тамомила тоқати тоқ бўлиб. – Сиз менинг ниятим қандайлиги ва ҳозир қандай отишимни билмайсиз... мен дуэлни ҳеч нарса билан чеклаётганим йўқ.

– Ундок бўлса отишув давом этади, – деди Маврикий Николаевич Гагановга қараб.

– Жаноблар, жой-жойингизга туринглар! – амр этди Кириллов.

Яна отишдилар, яна Гаганов тегизолмади, яна Ставрогин юқорига отди. Бу отишларнинг баҳсли томонлари ҳам йўқ эмас: Николай Всеволодович тўғри отяпман, деб айтиши мумкин, фақат ўз ичидагина мўлжални тўғри олмаётганлигини тан олса эҳтимол. У тўппончани аниқ тепага ёки дарахтнинг устига қаратмас, бари бир ракибни мўлжалга олар, мўлжали ракибнинг шляпасидан сал юқорирок бўларди. Иккинчи марта отишганларида унинг мўлжали тагин ҳам аниқроқ, тагин ҳам қуйирокка тўғри келди; аммо энди бари бир Гагановни ҳеч нарсага ишонтириб бўлмасди.

– Яна-я! – тишларини ғижирлатди у. – Бари бир! Мен маррага чикдим ва ҳақимдан фойдаланаман. Мен учинчи маротаба отишни хоҳлайман... Қандай бўлганда ҳам.

– Тўла ҳақингиз бор, – кескин деди Кириллов. Маврикий Николаевич ҳеч нарса демади. Учинчи бора маррага чикдилар, отишга буйруқ бўлди. Гаганов бу сафар росмана маррага етиб келди, маррадан, ўн икки одим наридан

– Бу сизнинг ишингиз эмас. Балки, ўлдирмас эди.

– Ўласи килиб урармиди?

– Сизнинг ишингиз эмас. Юкингизни кўтариб юринг. Бўлмаса ажр йўк.

– Тупурдим ўша ажрингизга, мен уни ҳеч кимдан кутмайман!

– Сиз кутасиз, деб ўйлабман, – ўша ёмон совуқконлик билан деди Кириллов.

Уй ҳовлисига кирдилар.

– Уйга кира қолайлик, – таклиф этди Николай Всеволодович.

– Йўк, мен уйга борай, хайр бўлмаса. – Кириллов одан тушиб қурол қутини қўлтигига қистирди.

– Лоакал, сиз мендан хафа эмасдирсиз? – унга қўлини узатди Ставрогин.

– Заррача ҳам! – унинг қўлини қисиш учун ортига қайтди Кириллов. – Агар менинг юким енгил бўлса, бу табиатдан, агар сизнинг юкингиз оғир бўлса, сизнинг табиатингиз шундай. Бунинг асло уяладиган жойи йўк, балки жиндай хижолатлидир.

– Биладан, характерим ожиз, лекин кучли бўламан деб уринаётганим ҳам йўк.

– Уринманг ҳам! Сиз кучли одам эмассиз. Чой ичгани келинг.

Николай Всеволодович уйга кучли саросима ичида кирди.

IV

Уйга қадам қўйгач, Алексей Егоровичдан дарҳол шуни билдики, унинг саккиз кун бетоб бўлиб ётиб, бугун илк бора отда сайрга чиқиб кетганидан ўзида йўк қувонган Варвара Петровна карета ҳозирлашни буюриб, «саккиз кундирки, тоза ҳавога чикмайман, энди худди ўтган кунларга ўхшаб, айланиб, ҳаво олиб келаман», деб бир ўзи ёлғиз сайрга чиқиб кетибди.

– Бир ўзи кетдими ёки ёнида Дарья Павловна борми? – деб тез қариянинг сўзини кесди Николай Всеволодович

ва Дарья Павловна «бетоблиги учун боролмагани ва ҳозир ўз хонасида эканлигини» эшитиб ковогини солди.

– Менга кара, қария, – узил-кесил қарорга келиб тиш орасидан деди у, – волидадан бугун кўзингни сира узма, агарда у менинг хонамга келаётганини кўрсанг, уни дархол тўхтатиб, айтгинки, мен яна бир неча кун уни қабул қилмайман... Ўзим ундан шуни илтимос қиламан... вақти келганда, ўзим уни чақираман, билдингми, эшитдингми?

– Айтаман, – деди аста Алексей Егорович ғашланиб ва кўзини ерга тикиб.

– Аммо унинг ўзи мени кўргани келаётганини пайқаб қолсангинга, тўхтатгин, олдин эмас.

– Ҳечам ташвиш тортманг, саҳв қилмасмиз. Шу пайтгача қачон кўрмоқчи бўлсалар, менга айтадилар, мендан кўмак ўтинадилар.

– Хабарим бор. Аммо ўзи келмасдан бурун огиз очма. Менга чой олиб кел, иложи бўлса тезроқ.

Қария чиқиб кетди, шу заҳоти яна ўша эшикнинг ўзи очилди-да, остонада Дарья Павловна кўринди. Унинг нигоҳи осуда, аммо юзи оқарганди.

– Қаердан келяпсиз? – нидо қилди Ставрогин.

– Мен шу ерда кутиб тургандим, у чиқиб кетса, кирмоқчийдим олдингизга. Унга айтаётган сўзларингизни эшитдим, у чикқан пайтда эшик орқасига яшириндим, у мени кўрмади.

– Анчадан бери сиз билан узилсакми, дейман, Даша... ҳозирча... мана шу вақт. Хатингизни олган бўлсам ҳам, сизни кечаси қабул қилолмадим. Мен ўзим сизга ёзмоқчи эдим, аммо мен ёзишни билмайман, – деб қўшиб қўйди фаши келиб ва ҳаттоки ижирганиб.

– Ўзим ҳам узилиш керак, деб ўйлагандим. Варвара Петровна бизнинг алоқаларимиздан жуда шубҳаланиб юрадилар.

– Майли, уни қўяверинг.

– Уни ташвишга қўймаслик керак. Бундан чикди, энди охиригачами?

– Сиз ҳалиям албатта охирини кутяпсизми?

- Ҳа, ишончим комил.
- Дунёда ҳеч нарса тугамайди.
- Энди бунда тугайди. Ўшанда мени чорланг, мен келаман. Энди ҳуш қолинг.
- Охири, бу қандай бўлади? – кулди Николай Всеволодович.
- Сиз яраланмадингиз ва... қон ҳам тўкмадингиз? – деб сўради у саволга жавоб бермай.
- Аҳмоқлик бўлди, кўркманг, ҳеч қимми ўлдирганим йўқ. Айтмоқчи, ҳаммасини шу бугунок ҳамманинг оғзидан эшитасиз. Бироз тобим йўқ.
- Мен борай. Никоҳ ҳақида бугун маълум қилинмайдими? – қўшиб қўйди у ботинмайгина.
- Бугун бўлмайди, эртага бўлмайди, индинига билмадим, балки ҳаммамиз ўлиб битармиз, баттар бўлсин. Боринг энди, боринг, мени холи қўйинг.
- Сиз анов бошқасини... савдойини ҳалок қилмайсизми?
- Савдойиларга тегмайман, на униси, на бунисига, аммо оқиласини, балки, ҳалок қиларман: мен шунчалик тубан ва қабихман. Даша, чамаси, ўзингиз айтгандай, «охиригача» сизни ёнимга чорларман, сиз эса, шунча ақлли бўлсангиз ҳам, келасиз. Нега сиз ўзингизни ўзингиз ҳалок қиласиз?
- Мен охир-оқибат сиз билан ёлғиз қолишимни биламан мен... шуни кутаман.
- Агар мен охир-оқибат сизни чақирмасам ва сиздан қочиб кетсам-чи?
- Бундай бўлиши мумкинмас, сиз чақирасиз.
- Бу ерда менга нисбатан кўп нафрат бор.
- Биласиз, фақат нафратнинг ўзи эмас.
- Демак, нафрат бари бир борми?
- Мен ундай демокчи эмасдим. Худо шоҳид, сиз ҳеч қачон менга муҳтож бўлиб қолмаслигингизни жуда ҳам истардим.
- Сўзларингиз бир-биридан ўтиб тушади. Мен ҳам сизни ҳалок қилишни истамасдим.

– Сиз ҳеч қачон ҳеч қанақасига мени ҳалок қилолмай-сиз, буни ўзингиз ҳаммадан кўра яхши биласиз, – тез-тез ва қатъият билан сўзлади Дарья Павловна. – Агар сизга бормасам, унда шафқат ҳамшираси бўламан, касал боқаман, ё китоб тарқатаман, Инжил сотаман. Шунга қарор қилдим. Мен ҳеч қимнинг хотини бўлолмайман, манавинақа уйларда яшолмайман. Мен истаган нарса бу эмас... Сиз ҳаммасини биласиз.

– Йўк, сиз нима исташингизни мен ҳеч қачон билолган эмасман. Биласизми, баъзи бир қариб қолган касал боқувчилар нима учундир қандайдир бир беморга бошқаларига нисбатан кўпроқ кизикиб қарайдилар, назаримда, сизнинг менга кизикиб қарашингиз ҳам шунга ўхшайди ёки бундан яхшироқ айтганда, айрим художўй кампирлар мотам, таъзияларда шўлтираб юриб гоҳи ўликларни бошқаларидан кўра маъқулроқ кўришади. Нега сиз менга бундай галати қараяпсиз?

– Жуда ҳам тобингиз йўкка ўхшайди-я? – меҳрибонлик билан сўради киз унга қандайдир бошқача тикилиб. – Худойим-ей! Яна бу кишим мени ёнига йўлатмокчи эмас!

– Қулоқ солинг, Даша, менинг кўзимга нуқул шарпалар кўринадиган бўлиб қолди. Битта иблисвачча кеча кўприқда Лебядкин билан Марья Тимофеевнани пичоқлаб ўлдиришини менга таклиф қилди, гўё мен шу билан қонуний никоҳдан қутулиб, ҳеч нарса бўлмагандай юраверарканман. Олдиндан уч сўлкавой сўради, аммо қиладиган иши бир ярим мингдан кам бўлмаслигига шама қилди. Бу иблиснинг ҳисоб-китобини қаранг! Бухгалтер! Ха-ха!

– У ҳақиқатан шарпамиди, бунга ишончингиз қомилми?

– О йўк, мутлақо шарпа эмас! У сургундан қочган қароқчи Федыка сургунчи. Аммо гап бунда эмас, сен нима қилдинг денг? Мен ҳамёнимдаги бор пулларимни унга бердим, у энди буни бай пули деб тушунади!

– Сиз уни кечаси учратдингизми, ўзи сизга шуни таклиф қилдими? Кўрмаяпсизми, улар ҳаммаёингизга туюқ қўйиб ташлашган!

Ф. М. Достоевский

– Кўйса кўяр. Кўриб турибман, битта нарсани сўрамоқчисиз, кўзингиздан маълум, – деди у жаҳли чиқиб, аламнок жилмайиб.

Даша кўрқиб кетди.

– Ҳеч нима сўрамоқчи эмасман, ҳеч қанақа шубҳа-гумон ҳам йўқ, бўлди, гапирманг! – ўртаниб деди киз, худди саволни ўзидан нари хайдагандай.

– Мени Федьканинг дўконига бормайди, деб ишонасизми?

– О худойим-ей! – қарс урди киз, – нега мени мунча қийнайверасиз?

– Бўпти, бу ахлоқона ҳазилимни кечиринг, афтидан, уларнинг бемаъни қилиқлари менга ҳам ўтяпти. Биласизми, кеча тундан бери жуда ёмон кулгим кистаяпти, тўхтамай, узок-узок, кўп кулсам, дейман. Ичим кулгига тўлиб кетгандай... Чув! Онам келганга ўхшайди; каретаси эшик олдида тўхтаганда тақиллаган овозидан биламан.

Даша унинг қўлини ушлади.

– Худо ўзи девингиздан асрасин! Хўп... тезрок, тезрок мени ёнингизга чақиринг!

– О, қандай бўларди менинг девим! У кичкинагина, хунуккина, юзига ширинча тошган, тумовга чалинган, омади юришмаган иблисвачча, холос. Сиз, Даша, яна ни-мадир демокчи бўлаётирсиз, журъатингиз етмаяпти, ше-килли?

Киз унга изтироб ва гина билан қаради ва эшикка ўгирилди.

– Кулок солинг! – кичкирди Ставрогин унинг изидан ғазаб билан оғзи қийшайиб. – Агарда... хўп, ўша, қисқаси, агарда... тушундингизми, хўп, агарда дўконига ҳам борсаму, сўнг сизни чақирсам, сиз келармидингиз ўша, хўп, дўқондан кейин ҳам?

Киз орқасига қарамай ва жавоб бермай, қўллари билан юзини беркитиб чиқиб кетди.

– Дўқондан сўнг ҳам келади! – Ўйланиб туриб пичирлади у, унинг юзида жирканиш ва нафрат акс этди. – Бемор боқувчи! Ҳим-м!.. Дарвоқе, менга балки, фақат шу керакдир.

УЧИНЧИ БОБ

ҲАММА КУТМОҚДА

I

Яккама-якка жанг воқеаси жамиятимизда тез тарқалди, у колдирган таассуротнинг ажойиб томони шунда эдики, ҳамма бир оғиздан Николай Всеволодовичнинг ёнини олишга шошилди. Кўпгина унинг собик душманлари ўзларини унга рўйирост дўст деб эълон қилишди. Жамоатчилик фикрида бундай қутилмаган тўнтариш юз берганига бош сабаб бир мухтарама аёл томонидан оғзаки тарзда ғоятда топиб айтилган бир-икки оғиз сўз бўлдики, шу пайтгача бундай сўз айтилмаган ва юз берган ҳодиса бирданига бошқача тусга кирган ва бизнинг аксарият кўпчилигимиз унга ғоятда қизиқиб қолгандик. Бу шундай рўй берди: воқеа бўлиб ўтган куннинг эртасига вилоятимиз дворянлари саркорининг рафикаси ўз таваллуд кунини нишонлаётган бўлиб, бутун шаҳар бу ерда йиғилганди. Юлия Михайловна ҳам Лизавета Николаевна билан бирга келган ва бутун жамоатга бош-қош эди. Лизавета Николаевнанинг чиройи ял-ял очилиб, бир гапириб, ўн кулар, бу бизнинг кўпгина хонимларимизга энди бошқача бир тарзда шубҳалироқ бўлиб кўринди. Айтиб ўтиш ўринлидирки, унинг Маврикий Николаевич билан унаштирилганига энди ҳеч қандай шубҳа қолмаганди. Истеъфога чиққан бир бообрў генералнинг (у ҳақда қуйироқда сўз боради) ҳазиллашиб берган саволига Лизавета Николаевнанинг ўзи ўша зиёфатда мен қаллик бўлдим, деб рўйирост жавоб берди. Нима бўлди денг? Хонимларимизнинг лоакал биронтаси ҳам бу унаштиришга ишонгиси келмасди. Ҳаммалари маҳкам туриб, Швейцарияда рўй берган ва албатта Юлия Михайловна ҳам қатнашган аллақандай ишқий саргузашт, қандайдир машъум оилавий сир-синоат борлигини тах-

мин қилишарди. Ушбу барча овозалар ёки яна нима дейиш мумкин, ҳатто орзу-хаёллар нега бунчалар тўхтамай тарқалаётгани ва нега бунда Юлия Михайловнани ҳам алоқадор қилинаётганининг сабабини топиш қийин. У ички қари қалбга кириб келгани ҳамоник ҳаммининг назари ниманидир кутгандай бўлиб унга ажабтовур тикилди-қолди. Шуни ҳам айтиб ўтиш зарурки, воқеанинг ўзи яқинда бўлиб ўтгани ва унга тааллуқли баъзи бир ҳол-аҳволлар боис у ҳақда маълум қадар овоз чиқармасдан эҳтиёткорликни сақлаб пичирлашарди, ҳолос. Бунинг устига, ҳокимиятнинг бу борадаги фармойишларини ҳеч ким билмасди. Шу нарса маълум эдики, ҳар икки рақиб ҳам безовта қилинмаганди. Мисол учун, Артемий Павлович эртаминан барвақт Духоводаги кўрғонига ҳеч қандай тўскинликсиз жўнаб кетганлигини ҳамма биларди. Ҳеч шак-шубҳа йўқ эдики, ҳаммалари кимдир бор овоз билан биринчи бўлиб гап очишини, жамоатчиликнинг бунчалар тоқатсизланаётганига чек қўйишини маҳтал бўлиб кутишарди. Бинобарин, бутун умидлари юқорида эслатилган генералдан бўлиб, сал ўтмай адашмаганликларини билдилар.

Ушбу генерал клубимизнинг басавлат, кўркли аъзоларидан бири бўлиб, у қадар бой бўлмаган помешчик, фикрлаш тарзи ҳам мутлақо ҳеч кимга ўхшамайдиган зот эди, эскичарок бир йўсинда оғимлару хонимларнинг кетидан қолмас, бир чеккаси эса, катта-катта йиғинларда генералчасига оғзини тўлдириб ҳаммани ўзига қаратиб гапиришни беҳад яхши кўрар, бошқалар андиша ва эҳтиёткорлик билан пичир-пичир қилишаётганда, у баралла вағирлаб юборарди. Бизнинг жамиятимиздаги унинг алоҳида ўрни худди мана шунда кўринарди дейиш мумкин. У сўйлаганда, чет элларда саёҳат қилиб юрадиган русларнинг одатларига тақлид қилибми, сўзларни узун чўзиб, ширин лаҳжада талаффуз қиларди, деҳқонлар ислохотидан сўнг энг кўп хонавайрон бўлган илгариги бой рус мулкдорлари ҳам шунақанги қилиб сўйлашарди. Ҳатто Степан Трофимович бир қуни айтган эдики, мулкдор қанча кўп зиён кўрган

бўлса, тилини шунча ширин ва чучук килиб сўзлайди, сўзларни чўзади. Айтмоқчи, унинг ўзи ҳам тилини чучук килиб, сўлиш олиб сўйлар, аммо ўзининг бу одатига эътибор бермасди.

Генерал ҳаммасидан худди пухта хабардор одамдай гапга тушди. Бундан ташқари, у Артемий Павловичнинг узоқроқ қариндоши эди, аммо ораларида низо ва даъводостон ҳам йўқ эмасди, устига-устак, бир маҳаллар у икки марта яккама-якка отишган ва ҳатто бир сафар Кавказга сургун килиниб, унвонларидан ҳам айрилган эди. Кимдир «касалдан тургач» икки кундан буён кўчага чиқа бошлаган Варвара Петровна эслатди, ундан кўра кўпроқ каретасига кўшилган савлатли тўрт бўз отини гапирди, бундай отлар фақат Ставрогиннинг от заводларида етиштириларди. Генерал бирдан кутилмаганда бугун ёш Ставрогин от миниб кетаётганини кўрганини айтди... Ҳамма дарҳол жим бўлди. Генерал лабларини чапиллатди-да, бармоқлари орасида кимдир ҳадя қилган олтин тамаки чубукни ўйнаганча сўзини бошлади:

– Бир неча йил бурун бу ерда бўлмаганимга афсусланман... яъни мен Карлсбадда эдим... хим-м. Ўша йигит ҳақида кўп кизик гаплар эшитдим, ўша пайтда турли овозлар тарқалганди. Ҳим-м. Нима, у ростдан бироз телбарокми? Ўшанда кимдир гапираётган эди. Кейин бирдан эшитиб қолдимки, уни аллаким бир студент қариндош аҳли аёллари олдида ҳақорат қилибди, у эса кўрққанидан сандиқнинг тагига қочиб кириб кетибди; кеча эса Степан Висоцкий айтиб қолди, Ставрогин ким анов билан отишибди... Гаганов билан. Қутурган бир одамга от деб пешанасини ўғил болалик килиб тутиб берибди; шундан кутулай дебди. Ҳим-м. Йигирманчи йилларнинг гвардиячилари шундай қилишарди. У бу ерларга келиб турадимми?

Генерал худди жавоб кутгандай бўлиб, жимиб қолди. Жамоатчилик тоқатдан тушди.

– Бунинг нимасига ҳайрон бўласиз? – кутилмаганда овозини баланд кўтариб деди Юлия Михайловна, ҳамма-

нинг назари бирдан ўзига қаратилганидан хуноби ошиб. – Ставрогин ҳалиги Гаганов билан отишибди, студентнинг қилиғига жавоб бермабди, бунинг нимасига ажабланасиз? У ўз қўлида хизматкор бўлган одамни дуэлга чақиролмасди-ку!

Эътиборга лойик сўзлар! Оддий ва жуда равшан гап, бироқ у шу пайтгача ҳеч кимнинг калласига келмаган эди. Бу гап фавқулодда натижаларга олиб келди. Барча низо, тухмат, гийбату латифанамо мишмишлар ҳаммаси биратўла орқага сурилди; бошқа бир эътиборли масала олдинга чиқди; янги бир қиёфа кашф этилди, ҳамманинг янглишиб юргани аён бўлди, бу қиёфа идеал даражадаги катъиятли тушунчалар эгаси экан. Студент томонидан шармандаларча таҳқирга учраган бу одам алам-озорни ичига ютади, нега деганда, ҳақорат қилган кимса – унга илгари хизматкор бўлган, аммо эндиликда билим-маърифатли инсон, хизматкор ҳам эмас. Жамият тўс-тўполон бўлиб кетган, гийбатлар авжида; энгилтак хавойи жамият башарасига тарсаки туширилган одамга нафратланиб бокади; у ҳақиқий тушунчалар даражасига ўсиб етилмаган, лекин унинг орқасидан аямай чайнаган жамиятнинг башарасига қарагиси келмайди, ундан ор қилади.

– Биз эса, сиз билан бу ерда бемалол ўтириб ҳақ-ноҳақ гаплар устида тортишамиз, Иван Александрович, – олийжаноб бир тарзда ўз-ўзини камчилагандай бўлиб дейди клубнинг бир шинавандаси бўлган чол шеригига.

– Ҳа-йе, Петр Михайлович, ҳа-йе, – бажонидил тасдиқлайди улфати, – бу ёшларни астин кўяверасиз.

– Бу ерда гап ёшларда эмас, Иван Александрович, – дейди гапга қўшилиб учинчиси, – ёшларда эмас масала; бу ерда гап ёшлардан биронтаси устида эмас, гап юлдузда; буни мана шундоқ тушунмоқ даркор.

– Э, бизга худди шу нарса керак; атовли одам қолмади ҳисоб.

Бунда ҳамма гап шунда эдики, «янги одам» ҳеч шак-шубҳасиз «чин дворян» бўлиш билан бирга, вилоятдаги энг бой ер-мулк соҳиби ҳам эдики, демак, унинг ма-

дадкор ва арбоб бўлмай ҳеч иложи йўқ эди. Дарвоқе, мен аввал ҳам, бизнинг ер-мулк эгаларининг умум кайфиятлари тўғрисида йўл-йўлакай эслатиб ўтган эдим.

Хатто жазава бошланди:

– У студентга жавоб бермаганидан ташкари, кўлини ҳам дарҳол тортиб олган, бунга алоҳида эътибор беринг, жаноби олийлари, – дерди бошка бири.

– Янги судга ҳам бўйнидан судраб олиб бормабди тагин, – кўшиларди бошкаси.

– Янги суд эса унга дворян сифатида шахсан тахкирлангани учун ўн беш рубль ажрим чиқарарди-да, ҳе-хе-хе!

– Йўқ, бу янги судларнинг сирини мен сизга айтай, – ўпкаси тўлиб дерди учинчиси. – Ким ўғрилиқ қилган ё каллобликда кўлга тушган ва бўйнига кўйилган бўлса – вақт борида тезроқ уйингга қараб чоп, ўз онангни ўлдир. Дарров оклаб юборишади, хонимлар ҳам тепада туриб ок батист рўмолчаларини силкитишади: бегумон ҳақиқат!

– Ҳақиқат, ҳақиқат!

Орага ҳангомалар ҳам сукилди. Николай Всеволодовичнинг граф К. билан муносабатларини ҳам эслашди. Граф К.нинг охириги ислохотлар борасидаги жиддий, айрича фикр-мулоҳазалари маълум эди. Унинг кейинги вақтларда бирмунча тўхтаб қолган ажойиб фаолияти ҳам маълум эди. Буни қарангки, яна бирдан Николай Всеволодович граф К.нинг кизларидан бирига унаштирилиб кўйилганлиги ҳаммага шак-шубҳадан холи бир гапга айланди, холбуки, бундай гап чиқишига аниқ бир баҳонайи сабаб йўқ эди. Қандайдир ажойиб-ғаройиб Швейцариядаги саргузаштлару Лизавета Николаевна масаласига келганда эса, хонимлар буларни хатто эсламай кўйишди-я. Ўрни келиб қолди, эслатиб ўтайликки, Дроздовлар худди мана шу вақтга келиб шу пайтгача қолиб кетган барча ташрифларини амалга ошириб бўлдилар. Эндиликда ҳамма Лизавета Николаевнани шубҳасиз одмигина киз экан, деб топди, ҳа, энди оғрик асабларига «кичик» қилади-да, дейишди. Унинг Николай Всеволодович келган куни хушидан кетиб қолишини эса, энди студентнинг хунук қилигидан кўркиб

кетган экан, деб тушунтиришди. Илгари қандайдир хаёлий бир тус, хаёлий бир пакка беришга интилган нарсалари энди ўзларига жуда ҳам одми ва жўн кўринарди; аллақайси оксок аёл эса бутунлай эсларидан чиқди; эшлашга ҳам уялишарди. «Юзта чўлок хотин бўлмайдими, – ёшлик – бебошлик-да!» – дейишарди. Николай Всеволодовичнинг онасига ҳурмат-эҳтиромини мисол келтиришар, турли яхши ишларини сўйлашар, унинг олимлиги, тўрт йил немис университетларида ўқиб орттирган билимлари ҳақида хайрихоҳлик билан ҳикоя қилишарди. Артемий Павловичнинг хатти-ҳаракатларини одобсизликка йўйишди: «Ўзингни ўзагингни узади»; Юлия Михайловнани эса тугал-тўқис юксак заковат эгаси деб топишди.

Шундай қилиб, ниҳоят, Николай Всеволодовичнинг ўзи кўриниш берганда, уни ўша жўн жиддият билан қарши олишди, унга қаратилмиш барча кўзлардан ўта бетоқат муштоклик аломатларини ўқиш мумкин эди. Николай Всеволодович дарҳол ўта сипо тус олди ва мик этиб огиз очмади, коп-коп гап айтгандан кўра шуниси ҳам ҳаммага айникса маъқул тушди. Қисқаси, унинг омади юришган, ҳамманинг оғзига тушганди. Вилоятнинг жамиятида кимда-ким бир марта кўзга ташланса, шундан сўнг яширинишнинг сира иложи йўқ. Николай Всеволодович вилоят конун-қоидаларини расм-русумларини худди аввалгидай миридан-сиригача нозик дўндириб бажарарди. Уни шўх-қувнок деб бўлмасди: «Бошига кўп иш тушган, бошқаларга ўхшамайди; ўйламасдан бўладими». Унинг мағрурлиги, ёнига ҳеч кимни йўлатмаслиги боис тўрт йил бурун уни ёмон кўришарди, энди булар одамларга ёқар, ҳурмат қилишарди.

Ҳаммадан ҳам Варвара Петровнанинг боши осмонда эди. Билмадим, Лизавета Николаевна борасидаги орзулари пучга чиққанидан у пушаймон қилардими, йўқми. Бу ерда оиланинг шаъни, ғурури ёрдам берган бўлиши керак. Фақат ғалати томони шуки, Варвара Петровна бирданига Nicolas ҳақиқатан граф К. хонадонидан қиз сайлаганига жуда каттик ишонди ва бошқа яна бир ғалати жихати, худ-

ди бошқалар каби у ҳам шамол учуриб келган овозаларни чин деб билди; ўзи эса тўғри Николай Всеволодовичнинг ўзидан сўрашга юраги бетламасди. Бирок, бир-икки марта сабри чидамади ва нега онанг билан мундоқ очилиб гаплашмайсан, деб киши билмас таъна қилди; Николай Всеволодович эса жилмайганча огиз очмасди. Шундан сукунат розилик аломати деб қабул қилинарди. Яна нима дейсиз: шулар билан бирга у ҳеч қачон оқсоқ аёлни ёдидан чиқармасди. У ҳақдаги фикр юрагида тош бўлиб ётар, уни васвасалар, ғалати шарпалар, фоллар кийнарди ва буларнинг барига граф К.нинг қизлари ҳақидаги орзулар бир вақтнинг ўзида қоришиб кетарди. Лекин бу борадаги гап ҳали олдинда. Ўз-ўзидан равшанки, жамият аъзолари ўртасида Варвара Петровнага яна фавкулудда ва сермулозамат ҳурмат-эътибор билан муносабатда бўла бошладилар, аммо бундан у кўпда фойдаланмас, меҳмон-изломга жуда кам борарди.

Бирок у ҳокимнинг рафикасини тантанали сурада бориб кўрди. Юлия Михайловна дворянлар сарқори рафикасининг зиёфатида айтган юқорида келтирилган сўзларидан ҳеч ким унингдек тўлқинланмаган, мафтун бўлмаганди, албатта: шунда унинг елкасини эзиб ётган тош тушгандай бўлди, уни ўша наҳс якшанбадан буён бунчалар эзиб ётган, азоб берган нарсаларнинг кўпи бирдан йитди-да кетди. «Мен бу хотинни тушунмаган эканман!» – деб айтди у ўзига хос шиддат ва талпинчоклик билан тўғри Юлия Михайловнанинг ўзига: сизга миннатдорчилик билдиргани келдим, деди. Юлия Михайловнанинг боши кўкка етди, аммо ўзини улугвор тутди. Ўша пайтларда у ўз кадр-кимматини жуда баланд тута бошлаган, баъзида ҳаддан ҳам ошириб юборарди. Мисол учун, сўйлашиб ўтиришаркан, мен ҳеч қачон Степан Трофимовичнинг фаолияти ва олимлиги ҳақида ҳеч нарса эшитмаганман, деди.

– Мен, албатта, ёш Верховенскийни ёнимга олганман, ундан меҳримни аямайман. У шошқалок, аммо ҳали ёш; илм-билими ҳам қатта. Лекин у бари бир қандайдир назардан қолган собиқ танқидчи эмас-да.

Ўша заҳоти бунга жавобан Варвара Петровна, Степан Трофимович ҳеч қачон танқидчи бўлмаган, умр бўйи менинг уйимда яшаб келяпти, деди. Ўзининг илк даври юксалишлари ҳол-аҳволлари билан машҳур, «буларнинг бари бутун дунёга яхши маълум», энг сўнгги пайтларда эса – испан тарихидан асарлар яратди; яна ҳозирги немис университетларининг аҳволи ҳамда Дрезден Мадоннаси ҳақида нималардир ёзишни ният қилган. Бир сўз билан айтганда, Варвара Петровна Степан Трофимовични Юлия Михайловнага талатиб қўйишни истамасди.

– Дрезден Мадоннаси дейсизми? Бу ўша Сикстин Мадоннаси? Шере Варвара Петровна, мен бу сурат олдида икки соат ўтириб, кўнглим тўлмади. Мен ҳеч вақонини тушунмадим ва жуда ҳайрон қолдим. Кармазинов ҳам тушуниш жуда қийин дейди. Энди, руслар ҳам, инглизлар ҳам ҳеч нарса топишолмай ҳайрон. Бу шуҳратлар ҳаммаси чолларнинг бақир-чақир.

– Янги модадир-да?

– Мен эсам, шундай фикрдаманки, биз ёшларимизни камситмаслигимиз керак. Улар коммунист бўлиб кетди, дейишиб айюҳаннос солишади, менимча, уларни аяш ва қадрлаш лозим. Мен ҳозир ҳаммасини ўқиб боряпман – ҳамма газеталар, коммуналар, табиёт фанлари – ҳаммасини оламан, чунки энди охир-оқибат ким билан яшаётганинг ва ким билан ишлаётганингни билиш керак-ку, ахир. Бир умр ўз ҳаёлларингнинг юксак чўққисида яшаб бўлмайдик-ку. Мен ўзим учун ҳулоса чиқардим ва ёшларга ғамхўрлик қилишни ўзимга дастуриламал қилиб олдим, шу билан уларни жарга қулаб кетишдан сақлаб қолмоқчиман. Варвара Петровна, менинг сўзимга ишонинг, фақат биз, жамият аъзоларигина жонбахш таъсиримиз ва айнан меҳримиз билангина уларни тубсиз жар ёқасида тутиб қола оламиз, анави нурли-нурсиз қари-қартанларнинг тоқатсизликлари уларни жарга иткитиб юборишга тайёр. Дарвоқе, менга Степан Трофимовични сўзлаб берганингиздан хурсандман. Миямга бир фикр келиб қолди: у бизнинг адабий ўқишларимизда фойда келтириши мумкин.

Биласизми, вилоятимиздаги ночор мураббияларга ёрдам тарикасида пуллик ёзилиш йўли билан бир кунлик томоша, ўйин-кулгилар ташкил этмоқчиман. Улар бутун Россияда бор; бизнинг битта уездимизда олтигагача чиқади, улардан ташкари иккита телеграфчи киз ишлайди, иккитаси академияда ўқийди, бошкалари ҳам хоҳлашади-ю, лекин бунга маблағлари йўқ. Рус аёлининг қисмати жуда ёмон, Варвара Петровна! Энди бу масалани университетларда кўришмоқчи, хатто давлат кенгашининг мажлисида ҳам кўриб чиқилди. Бизнинг ажабтовур Россиямизда нима маъкул келса, ўшани қилиш мумкин. Шунинг учун ҳам, яна фақат шу меҳр-ғамхўрлик ҳамда бутун жамиятнинг бевосита ҳароратли иштироки билан мана шу буюк умумий ишимизни чинакам ҳақиқий йўлга солишимиз мумкин. О худойим, бизда ёрқин шахслар кўп дейсизми! Борликка, албатта, бор-а, аммо улар тарқок. Жипслашайлик ахир ва биз кучли бўлажакмиз. Бир сўз билан айтганда, мен аввал адабий-бадиий эрталик уюштираман, кейин енгил нонушта, сўнг танаффус ва ўша куни кечдаёқ бал. Биз кечани жонли манзаралар билан бошламоқчи эдик, аммо харажати кўп бўладиганга ўхшайди, шунинг учун йигилганлар никоҳ таққан раққосларнинг икки давра ўйинларини кўришади, улар маълум адабий йўналишларни тасвирловчи ўзига хос либосларда чиқадилар. Бу қизик кулгили фикрни Кармазинов айтди; у менга кўп ёрдам беряпти. Биласизми, у бизга ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган охириги асарини ўқиб беради. У каламини ташламоқчи ва бошқа ёзмайди; бу охириги рисоласида у ўқувчилар билан хайрлашади. У рисоласига «Мегсі» деган чиройли ном топган. Французча, лекин у буни кулгилироқ, хатто нафисроқ, дейди. Мен ҳам, мен ҳам хатто маслаҳат бердим. Менимча, Степан Трофимович ҳам ўзи ўқиб бериши мумкин эди, агар қисқароқ ва... унчалар илмий бўлмаса. Афтидан, Петр Степанович билан яна аллакимлар бир нималарни ўқиб беришмоқчи. Петр Степанович сизнинг олдингизга кириб ўтади ва дастурни элтади; ё яхшиси, ижозат берсангиз, ўзим олдингизга бораман.

– Сиз эса менинг ҳам бунга ёзилишимга рухсат этинг. Мен Степан Трофимовичга айтаман ва ўзим ундан илтимос киламан.

Варвара Петровна уйга тамоман сеҳрланган ҳолда қайтди; у Юлия Михайловнани ҳар томонлама қўллар ва нима учундир Степан Трофимовичдан қаттиқ жаҳли чикди; у шўрлик эса уйда ўтириб ҳеч нарсадан хабари йўқ эди.

– Мен бу хотинга мафтун бўлиб қолдим, тушунмайман, нега шу пайтгача у ҳақда янглишиб юрган эканман. – деди у Николай Всеволодович билан кечга томон бу ерга келган Петр Степановичга.

– Сиз бари бир қария билан ярашиб олишингиз керак, – дейди Петр Степанович, – у ич-этини еб қўйди. Сиз уни бутунлай ошхонага бадарға қилиб юборибсиз. Кеча у сизнинг коляскангизга рўпара келиб таъзим қилган экан, сиз юзингизни ўгирибсиз. Биласизми, биз уни илгари сурмоқчимиз; мен у билан боглик баъзи нарсаларни паккага олиб қўйдим, у хали фойда келтириши мумкин.

– О, у асар ўкиб беради.

– Ёлғиз шунинг ўзи эмас. Мен ўзим ҳам бугун унинг олдига дарров кириб ўтмоқчиман. Унга айтиб қўяйми?

– Таъбингиз. Билмасам, буни қандай қилмоқчи бўласиз, – ботинмайрок деди Варвара Петровна. – Мен ўзим у билан гаплашиб олмоқчи эдим, қаерда, қачон учрашсак бўлади, шуни айтмоқчийдим. – У ковогини уйиб олди.

– Хўп, кун тайинлаб ўтириш шарт эмас. Мен унга маълум қилиб қўя қоламан.

– Майли, айтиб қўйинг. Ҳар ҳолда, мен тайин бир кунни белгилайман, унга албатта, шундай денг.

Петр Степанович иршайганча югуриб кетди. Умуман, эсимда қолганки, у шу кунларда қандайдир хуноби ошиб тажанг бўлиб юрар, ким кўринса, шундан худди аламини олмоқчидай хурмача қилиқлар қиларди. Қизик, унга ҳаммасини кечириб юбораверишарди. Умуман, шундай бир фикрга келиниб қолган эдики, бу йигитга бошқача, алоҳида бир қараш, муомала жоиз. Айтиб қўяй, у Николай Всеволодовичнинг яккама-якка олишувига беҳад қаҳру

газаби келиб қаради. У ҳеч бунӣ кутмаганди: унга ҳикоя қилиб беришганда, у хатто қулдай қўқариб кетди. Ўзини худди иззат-нафси ерга урилгандай сезди: нечукдирки воқеани фақат эртасига ҳаммадан кейин билди.

– Сизнинг ахир жанг қилишга ҳақингиз йўқ эди, – деб пичирлади у Ставрогиннинг қулоғига тасодифан клубда учрашиб қолганларида воқеа бўлиб ўтгандан беш кун кейин. Қизиги яна шунда эдики, улар шу беш кун ичида ҳеч қаерда қўришмаган эдилар, холбуки, Петр Степанович Варвара Петровнанинг ҳузурига деярли ҳар куни бирров кириб, чиқиб турарди.

Николай Всеволодович унга ўта паришон нигоҳ билан сарасоф ташлади-ю, нима гаплигини тушунмагандай бўлиб индамай, тўхтамай ўтиб кетди. У клубнинг катта залидан буфетга ўтиб борарди.

– Сиз Шатовнинг олдига ҳам кирибсиз... Сиз Марья Тимофеевнани ошқор қилмоқчи эмишсиз, – унинг орқасидан чопқиллаб ва хатто қандайдир фаромуш ҳолда оғзи тинмай гапирарди унинг елкасидан тутиб.

Николай Всеволодович бирдан елкасидан унинг қўларини силтаб ташлади ва ковоғини қаҳрли уйиб, шиддат билан ўгирилиб қаради. Петр Степанович унга жуда ғалати, узок жилмайиб боқди. Бу бир зумгина давом этди. Николай Всеволодович нари ўтиб кетди.

II

Варвара Петровнанинг олдидан чиқиб, у дарҳол қариянинг ҳузурига йўл олди, унинг бундай шошилаётганининг бирдан-бир боиси олдинги бир хафагарчиликнинг ўчини олмоқчи эди, мен бундан шу пайтгача беҳабар эдим. Гап шундаки, ота-боланинг ўтган ҳафта айни пайшанба куни бўлиб ўтган охириги учрашувларида бир ёқаси, ўзи баҳсни бошлаган Степан Трофимович охирида Петр Степановични таёқ қўтариб уйдан ҳайдаб чиқарганди. Бу нарсани ўшанда у менадан яширганди; бироқ мана энди Петр Степанович ҳар қачонгидай майдача такаббуруна қийшиқ

жилмайган кўйи хар томонга кўзлари олазрак бўлиб, ёвуз бир кизиксиниб караганча кириб келганда, Степан Трофимович шу захоти менга, сен чикиб кетма деган маънода хуфя ишора килиб кўйди. Уларнинг хакикий муносабатлари менга шундай аён бўлди, зеро, бу гал ораларида ўтган гап-сўзлардан бошдан-оёқ хабардор бўлдим.

Степан Трофимович нимкат (кушетка)да узаниб ўтирарди. Ўтган пайшанбадан бери у озиб, саргайиб қолганди. Петр Степанович унинг ёнида тамомила бетакаллуфона, оёғини ҳеч тортинмай тагига босиб, отасидан кўра кўпроқ жойни эгаллаб ялпайиб ўтирарди. Степан Трофимович индамай ўз шаънини саклаб нари сурилди.

Стол устида очилган китоб ётарди. Бу «Нима килмок керак?» деган роман эди. Афсуски, мен дўстимизнинг ғалати бир суствлиги хакида айтиб ўтмасам бўлмайди: у мен энди хилватдан чиқишим ва охирги маротаба жанг қилишим керак, деб орзу қилар ва бу орзу унинг васвос хаёлида борган сари кучайиб, мустаҳкамланиб борарди. У «чийиллаганлар» билан муқаррар тўқнашиб қоладиган бўлса, олдиндан барча усулларю важ-қорсонларини билиб кўяй деб, уларнинг энг асосий «катехизислари»га (акиданома) қарашни лозим кўрган, шу йўл билан уларнинг барча номайи дастурларини махбубаси кўз ўнгида тантанали тарзда инкор ва рад этишни ният қилганди, у романи шу мақсадда топиб, ўқиб ўрганаётганлигини фаҳмладим. О, бу китоб уни қанчалар қийноққа соларди! У баъзан қаттиқ дилтанг бўлиб, китобни иткитиб юборар ва ўрнидан дик этиб туриб кетиб, жазава ичида хонада у ёқдан-бу ёққа юрарди.

– Мен муаллифнинг асосий ғояси тўттрилигига қўшиламан, – дерди у менга иситма ичида, – лекин худди шуниси билан даҳшатлироқ! Айни ўша бизнинг ғоямизнинг ўзи, бизнинг ғоямиз; биз, биз биринчи бўлиб уни экканмиз, ўстирганмиз, ҳозирлаганмиз, – боз устига биздан кейин уларнинг ўзлари нима янги гап айтоладилар! Бироқ, воҳ, худойим, бунинг ифодасини қаранг, бузилгани, абжағи чикканини қаранг! – хитоб устига хитоб қиларди

у бармоқлари билан китобни такиллашиб уриб. – Бизми, шундай хулосаларга интилган эдик? Дастлабки фикр кандай бўлганлигини ким бу ердан аниқлай олади?

– Ҳа, маърифатингни яширяпсанми? – иршайди Петр Степанович китобни столдан олиб сарлавҳасини ўқиркан. – Айни вақти. Агар хоҳласанг, сенга бундан яхшироқларини ҳам келтираман.

Степан Трофимович яна мағрур сўз котмади. Мен тўрдаги диванда ўтиргандим.

Петр Степанович нима максатда келганлигини тез тунтирди. Ўз-ўзидан равшанки, Степан Трофимович ҳаддан ташқари таажжубга тушди, у беҳад дарғазаб бўлиб, кўркув оғушида тингларди.

– Яна ўша Юлия Михайловна мени келиб ўқийди, деб ўйлаётгани хали!

– Яъни улар сенга сира ҳам муҳтож эмаслар, ахир. Аксинча, бу сен ҳақингда ғамхўрлик, шу йўл билан сен Варвара Петровнага ҳам суйқалиб борасан. Лекин бари бир ўқимайман деб айтолмайсан, журъатинг етмайди. Ўйлашимча, ўзинг ичингда жон деб турибсан, – иршайди у, – рост, қариган-чуриган чолларимиз жуда жиззаки. Бирок кулок сол, ўлардай зерикарли бўлиб кетмасин-да. Нимани ўқийсан ўзи, испанларнинг тарихиними? Сен менга уч кун олдин кўришга бер, акс ҳолда ҳаммани ухлатиб қўйма тагин.

Бу шоша-пиша кўполдан-кўпол, очикдан-очик найза санчишлар атайлаб қилинаётганлиги аниқ кўриниб турарди. Инчунин, Степан Трофимович билан бошқа мулоим тил ва нафис тушунчалар воситасида гаплашиб бўлмайди, деб гўё писанда қилинарди. Степан Трофимович ҳамон маҳкам туриб бу мазахларга эътибор бермасди. Аммо унга етказилаётган ҳодисалар уни борган сари каттик ларзага соларди.

– Унинг ўзи бунини... сиз орқали менга етказишни тайинладими? – сўради ранги оқариб.

– Яъни, қара, у ўзаро гаплашиб олишларингиз учун вақтини ва жойини таклиф қилмоқчи; бу кўнгилчан му-

– Лекин, қани, бир ўзинг айт-чи, газанда, сен менинг ўғлиммисан, йўқми?

– Бунисини сен яхшироқ биласан. Албатта, ҳар бир ота бундай ҳолда ўзини кўр бўлгандай тутлади...

– Жим бўл, жим бўл! – даг-даг титради Степан Трофимович.

– Ўзинг кара, худди ўтган галгидай яна бақир-чақир қиялпсан, яна менга таёқ ўкталасан, мен нима, ўшанда битта хужжатни топиб олдим. Қизиқиб кетиб бутун оқшомни чамадонни титкилаб ўтказдим. Рост, аниқ бир гап йўқ, кўнглинг жойига тушсин. Бу анов полякка онамнинг хати. Аммо, онамнинг феъл-атвориға қараганда...

– Яна бир оғиз гапирсанг, шапалок тортиб юбораман.

– Вой, одамлар-ей! – бирдан менга қараб мурожаат қилди Петр Степанович. – Кўрдингизми, ўтган пайшанбадан бери аҳвол шунақа. Сиз шу ерда экансиз, хурсандман, ўзингиз бир хулоса чиқарарсиз жиллакурса. Битта далил: мен онам ҳақида гапирсам, у хуноб бўлади, аммо унинг ўзи мени шунга мажбур қилмаяптими? Петербургда, мен гимназияда ўқиб юрган пайтларимда ким мени кечалари икки маротабалаб уйкудан уйғотиб, кучоклаб, худди хотинлардай йиглаб, нималарни гапириб берганлигини биласизми? Онам ҳақидаги бепарда, беҳаё ҳангомалар! Биринчи марта унинг ўз оғзидан эшитганман.

– О, мен ўшанда буни энг юксак маънода айтганман! О, сен мени тушунмабсан! Ҳеч нарса, ҳеч нарса тушунмабсан.

– Лекин, ҳар ҳолда, сен мендан кўра тубанрок қилиб айтгансан, тубанрок, тўғрими, бўйнингга ол. Лекин ўзинг кара яна, ахир менга бари бир. Мен сенинг нуктаи назарингдан айтяпман. Менинг нуктаи назаримдан эса, сен ташвиш тортма: мен онамни айбламайман, сен бўлсанг, сен, поляк бўлса поляк, менга фарқи йўқ. Берлинда ишларингиз чаток бўлганига мен айбдор эмасман. Сиз иккингиздан бошқа ақллироқ нарсани кутиб ҳам бўлмасди. Шуларнинг ҳаммаси жуда кулгили эмасми, ахир! Ўғлингманми, ўғлинг эмасманми, сенга бунинг нима фарқи бор?

Кулок солинг, – деб мурожаат қилди у яна менга, – у менга бир умр сарик чака ҳам сарф қилгани йўқ, ўн олти ёшга киргунимча мени бир марта ҳам кўрмаган, кейин бу ерда мени хонавайрон қилди, энди эса сени бир умр юрагимда асраб келганман, деб кичкиради, олдимда худди актёрлардай ўйин қилади. Э, барака топкур, мен сенга Варвара Петровна эмасман, худо сакласин!

У ўрнидан туриб, шляпасини олди.

– Шу дамдан эътиборан сени оқ қилдим! – ўғлининг устидан қўлини чўзди Степан Трофимович ранги ўликдай оқариб.

– Ана, қандай тентаклик! – ҳатто ҳайрон бўлиб қолди Петр Степанович.

– Бўпти, алвидо, қария, бошқа ҳеч қачон олдингга келмайман. Рисолани олдинроқ келтир, қўлингдан келса, бе-маъни гапларни ёзма: фақат фактлар, фактлар ва яна фактлар, яна муҳими, қисқа бўлсин. Алвидо.

III

Дарвоқе, бу ерда бошқа баҳона-сабаблар ҳам йўқ эмасди. Падари борасида Петр Степановичнинг баъзи бир ни-ятлари ҳақиқатан пишиб етилганди. Менимча, у қарияни тамоман аянчли умидсиз бир аҳволга солмоқчи ва маълум бир маънода уни қандайдир аён жанжал-тўполонга итариб юбормоқчи эди. Бу унга бундан кейинги бошқа чет мақсадлари учун керак эди, биз булар ҳақида кейинроқ тўх-таламиз. Мана шу чоғларда шу сингари ҳисоб-китоблар, мўлжаллар унда беҳад кўп йиғилган эди, – лекин бари қарийб хомхаёлларга менгзарди. У Степан Трофимовичдан бошқа яна бир жафокашни кўз остига олиб қўйганди. Кейинчалик маълум бўлдики, умуман, унинг бундай жафокашлари оз эмас экан; аммо улардан биттасини у алоҳида кўз остига олганди, бу эса айни жаноб фон Лембкенинг ўзи эди.

Андрей Антонович фон Лембке ҳисобларга кўра Россияда бир неча юз мингларни ташкил этувчи арзанда бир

кавмга (табиат томонидан) мансуб зот бўлиб, бу кавм балки ўзи билмаган ҳолда жамулжам курч иттифокка бирлашганди. Албатта, бу иттифок олдиндан касддан ўйлаб топилмаган, балки ўз-ўзича, сўзсиз ва шартномасиз, кандайдир маънавий-ахлокий мажбурият макомида умргузаронлик килар ва ушбу кавмнинг барча аъзолари ҳар доим, ҳар ерда ва ҳар кандай шароитда бир-бирларини ўзаро кўллаб-қувватлашар, мадаккорлик килишарди. Андрей Антонович рус олий ўқув муассасаларидан бирида тарбияланиш шарафига муяссар бўлган эди, бу олий ўқув юртида алокалари кенг тармоқ отган, бой-бадавлат хонадонларнинг ўсмир ёшлари таълим олишарди. Ўқув юртининг тарбияланувчилари ўқишни тутатишлари ҳамоноқ давлат хизматининг бир бўлимига хийлагина йирик мансаб курсиларига тайинланардилар. Андрей Антоновичнинг бир амакиси инженер-подполковник, иккинчиси нонвой эди; аммо олий ўқув юртига сукилиб кириб олди ва бу ерда ўзига ўхшаган кавмдошларни кўплаб учратди. У шўх-қувнок ўртоқ эди; ўқиши тўнгаккина бўлса ҳам, барча уни ёқтирарди. Аксаран, рус ёшлари юкори синфларга ўтгач, анча юксак замонавий масалалар устида муҳокама юришиб, мана, бизларга қўйиб беринглар-чи, битириб чикқанимиздан сўнг ҳаммасини ўзимиз ҳал килиб ташлаймиз, деб хезланиб турганларида, Андрей Антонович ҳамон ўта маъсум одми ўқув машғулотлари билан шуғулланишда давом этарди. У ўзининг содда, бироз уятсизрок қиликлари билан ҳаммани кулдириб юрар, буни ўзининг олдига мақсад килиб қўйганди. Дам муаллим маъруза пайтида унга савол билан мурожаат килиб қолса, у кандайдир кизикчасига бурнини қоқар, – ва бу қилиғи билан муаллимни ҳам, ўртоқларини ҳам кулдиради; дам ётоқхонада кандайдир бепардарок жонли томоша кўрсатар, ҳамманинг олқишини оларди; дам фақат бурни билан (жуда қойиллатиб) «Фра-Диаволо»¹³⁴ дан увертюра ижро этарди. Ўзини атай искирт, палпис килиб кўрсатар, нечукдур буни кизик

¹³⁴ Француз бастакори Д.Ф.Обернинг (1782-1871) кулгили операси (1830 й).

бир нарса деб топарди. Охирги йили у русча шеърлар ёза бошлади. Қавмнинг Россиядаги кўпгина вакиллари каби у ўзининг қавмга мансуб тилини саводхонлик даражасида чуқур билмасди. Шеър ёзишга қизиқиши туфайли у тумтайган, уриб шалайим қилиб ташлангандек кўринадиган ўртоғи билан яқинлашди, бу йигитча камбағаллашиб қолган рус генералининг ўғли бўлиб, ўқув даргоҳида бўлажак буюк адабиётчи деб ҳисобланарди. У ёш шоирни ҳомийлик қаноти остига олди. Шундай бўлиб қолдики, ўқишни битирганларидан сўнг ушбу бадқовок ошно ўз хизмат соҳасини рус адабиётининг равнақи учун ташлаб, энди йиртиқ этиқда лой кечиб, кеч аёз кузда енгил пальто кийиб, совуқда дилдираб юрарди, у кутилмаганда уч йилдан кейин Аничков кўпригида собиқ шоғирди Лембкени учратиб қолди, ўқув юртида уни ҳамма «Лембку» деб чакиришарди. Нима бўлди денг? Уни дастлаб бир қарашда таниёлмади ва ҳайрон бўлиб тўхтади. Унинг рўпарасида чиройли, шинам кийинган ёш йигит турарди, у ажиб бир тарзда қизғимтир чакка сокол қўйган, бир кўзли кўзойнак (пенсне) таққан, лакланган йилтирок этик кийган, кўлида янги кўлкоп, устида кенг шармер пальто, кўлтиғида портфел кистирилганди. Лембке ўртоғига меҳрини сочди, ўзининг қаерда туришини айтди ва бирон кун кечкурун меҳмонга чақирди. Аммо бу пайтга келиб у энди курук «Лембке» эмас, тўлик фон Лембкега айланганди. Ўртоғи унинг уйига ёлғиз қандайдир кин боис меҳмон бўлиб борди. Унча ҳам чиройли ва ҳашаматли бўлмаган, лекин устига кизил калин мовут ёзилган пиллапояда уни эшикоға кутиб олди ва кимлигини суриштирди. Тепага жаранг-журун кўнғирок чалинди. Меҳмон ўзи кутган катта бойлик ўрнига ёнбошдаги чоғроққина хонада ўзининг ўртоғи «Лембку»ни кўрди, хона қоронғу ва эски, катта қорамтир-қўқ парда уни қок иккига ажратиб турар, юмшоқ эса-да, лекин жуда эски қора-қўқ мебел билан жиҳозланган, тор ва юксак деразаларга қора-қўқ дарпардалар тортилганди. Фон Лембке ўзига раҳнамолик қилган генералнинг қандайдир жуда узок бир қариндошиникида жойлашганди. У меҳ-

монни очик чехра билан кутиб олди, ўзи сипо, мулойим одоб билан муомала қиларди. Жуда узок ва чуқур кетмай адабиёт ҳақида гаплашишди. Ок бўйинбоғ таккан хизматкор нимтатиргина чой ва кичкина, думалок курук печений келтирди. Ўртоғи кин билан маъданли сув сўради. Сувни бироз кечикиб келтиришди, Лембке хизматкорга яна бир карра уктириб ва яна бир карра буюриб, бироз хижолат чекди. Яна ўзи меҳмондан биронта таом келтирсинларми, деб сўради, меҳмон рад этгач, бундан мамнун бўлди, ниҳоят, меҳмон кетди. Умас-бумас, Лембке хизмат пилла-поясидан кўтарила бошлаган ва бу пайтда ўзи билан бир қавмдан бўлган катта генералнинг уйида яшаб турарди.

Ўша пайтда у генералнинг бешинчи кизига кўнгили кўйган, чамаси, киз ҳам унга бефарқ эмасди. Аммо бари бир Амалияни вақти-соати келганда қари генералнинг қадим ошнаси, кексароқ бир заводчи немисга узатишди. Андрей Антонович узок йиғлаб-сиктаб ўтирмади, қоғозлардан елимлаб бир театр ясади. Қоғоз театр ичида парда кўтариларди, актёрлар чиқиб келар ва кўлларини силкитар эдилар; ложада томошабинлар ўтиришар, оркестр ишора билан камонларни ғижоакларга тортар, капелмейстер таёкчасини ўйнатар, кавалерлар ва зобитлар партерда ўтириб қарсак чалишарди. Ҳаммаси қоғоздан ясалган, ҳаммасини фон Лембкенинг ўзи ўйлаб топган ва кўндирганди; у театр устида ярим йил ўтирди. Генерал атай бир оила кечаси уюштирди, театрни олиб чиқишди, Амалия билан бирга генералнинг бешта кизи, заводчи бой ва жуда кўп ойим ҳамда бегойимлар ўзларининг немислари билан диққат кўйиб томоша қилишиб, театрни макташди; кейин раксга тушишди. Лембке гоятда мамнун бўлди ва юрак доғларидан қутулди.

Йиллар ўтди, хизматлар юқорилаб борди. Кўзга кўринган жойларда хизмат қилди, доим қавмдошлари раҳбарлигида ишлади ва ёшига нисбатан анча эътиборга сазовор лавозимларга эришди. Кўпдан буён уйланишни хаёл қилар ва анчадан бери эҳтиёткорлик билан киз қидирарди. Бошликларга билдирмай бир журнал таҳририятига

киссасини жўнатган эди, аммо уни босиб чиқаришмади. Бирок ўтириб бутун бир темир йўл поездини ясади, яна бир ажойиб нарса чиқди: одамлар вокзалдан чемоданлар ва юклар, болалари ва лайчаларини кўтариб чиқишар, яна вагонларга киришарди. Кондукторлар ва хизматчилар у ёқ-бу ёққа юришар, кўнғирок чалинар, сигнал берилар, шундан сўнг поезд йўлга тушарди. Бу алламбало нарса устида у бир йил ўтирди. Аммо бари бир уйланиш керак эди. Унинг таниш-билиш доиралари гоят катта, аксаран, немислар дунёсидан эди; аммо у рус доираларида ҳам айланиб юрар, кўпроқ албатта, бошликлар ўртасида бўларди. Ниҳоят, ёши ўттиз саккизга кирганда унга мерос ҳам тегиб қолди. Нонвой амакиси казо қилиб, унга ўн уч мингни васият қилиб қолдирди. Энди жой масаласи қолди, холос. Жаноб фон Лембке анча обрўли юкори хизмат доираларида фаолият юритса ҳам, ўта камтарин одам эди. Унга қандайдир мустақил ҳукумат идораси бўлса, бас эди, унинг фармойишлари бўйича ўтин ғамланиб турса ёки шунга ўхшаган ёғлиқкина бир жой бўлса, кифоя эди, бир умр шундай ишлашга рози эди. Лекин худди шу аснода кўпдан кўз тугилган Минна ёки Эрнестина ўрнига қутилмаганда Юлия Михайловна ўнг келиб қолди. Унинг амали дарҳол бир поғона баланд кўтарилди. Камтар ва батартиб фон Лембке шунда иззатталаб бўлишга ўзининг ҳақи борлигини сезди.

Эски тартиб-ҳисоб бўйича Юлия Михайловнанинг икки юзта қароли бор эди, бундан ташқари у ҳар томонлама қўллаб-қувватланарди. Бошқа бир томондан, фон Лембке чиройли одам эди, Юлия Михайловна эса қирқлардан ошиб қолганди. Ажойиб шундаки, у аста-секин ростдан ҳам уни яхши кўриб қолди, ўзини куёв деб хис қилгани сайин бу туйғу кучая борди. Тўй қуни эрталаб қизга шеър ёзиб жўнатди. Қизга буларнинг ҳаммаси жуда ёқар, ҳатто шеър ҳам ўзига ёқди: қирк ёш ҳазил эмас-да. Кўп ўтмай у маълум унвон ва маълум бир орден нишон олди, ана шундан сўнг бизнинг вилоятимизга тайинланиб келди.

Бизга келишдан бурун Юлия Михайловна эрининг устида кунт билан ишлади. Унинг фикрича, эрининг кобилиятлари ҳам йўқ эмасди, кириб бориш ва кўриниш беришни қойиллатар, хаёлга ботиб эшитиш ва жим ўтиришни бопплар, виқор ва салобат билан кад ростлаб туришларни билар, ҳатто нутқ ирод эта олар, ҳатто баъзи бир фикр парчалари, ибтидо ва интиҳоларига эга, энг янги зарур либерализм жилваларини ҳам ўзлаштириб улгурганди. Шу билан бирга, унинг қандайдир сезгир эмаслиги, узок вақт мансаб ортидан қувгандан сўнг, эндиликда тинч-осуда ҳаёт кечиришга ўта мойил бўлиб қолганлиги Юлия Михайловнани ташвишга соларди. Унга ўзининг шуҳратга ўчлигини юктиришни истарди, у эса қутилмаганда немис черковини қоғоз елимлаб ясай бошлади: пастор хутба ўқишга чиқади, художўйлар қўлларини таъзимга келтириб сомелик қиладди, бир аёл рўмолчаси билан кўз ёшларини артади, бир қария бурнини кокарди, охирида мўъжаз арғанун жаранглаб куй таратарди; анча-мунча ҳаражат-чикимга қарамай арғанун атайин Швейцариядан буюртма бериб келтирилганди. Юлия Михайловна бундан хабардор бўлгани заҳоти қандайдир қўрқиб кетиб, бутун ишни тортиб олди-да, ўзининг қутисига яшириб қўйди; бунинг ўрнига унга роман ёзишга ижозат берди, фақат ҳеч ким билмасин, деди. Ўшандан буён фақат ўзига ишонадиган бўлиб қолди. Чаток томони шунда эдики, бунда анча-мунча енгилтаклик ва ақли кўтахлик зоҳир эди. Қисмат уни узок вақт қари киз ҳолида тутиб турган эди. Энди унинг шон-шуҳратга ўч ва алланечук аламангиз ақлида ғоя кетидан ғоялар туғилиб келарди. Унинг хаёли ният-орзулар билан тўлиб-тошган, у вилоятни бошқаришни жон-дилдан истар, ҳозирнинг ўзидаёқ атрофини аъён-ашрофлар қуршаб туришларини орзу қилар, шунга яраша йўналиш олганди. Фон Лембке ҳатто бироз чўчиди, лекин тез орада ўзининг амалдорона андишаси билан англаб етдики, умуман ҳокимлиги борасида қўрқиб ўтиришга ҳожат йўқ экан. Дастлабки икки, уч ой, ҳатто анча қоникарли кечди. Аммо кейин орага Петр Сте-

панович сукилиб кириб колди-ю, ғалати-ғалати вокеалар содир бўла бошлади.

Гап шундаки, ёш Верховенский илк кадамиданок Андрей Антоновичнинг хурматини жойига кўймай, унинг устидан ўзига ғалати бир ҳақ қозонди, эрининг обрў-этиборини каттик туриб кўрғайдиган Юлия Михайловна эса, бунга бутунлай эътибор бермасди; ҳар ҳолда аҳамият бериб карамасди. Ёш йигит унинг арзандасига айланиб колди, унинг уйида еб-ичар, ҳатто ётиб ухларди. Фон Лембке ўзини муҳофаза қила бошлади, одамлар ўртасида уни «йигитча» деб чақирар, елкасига химоятқорона қоқиб-суқиб кўярди, лекин булар билан ҳеч нарса ўзгаргани йўқ: Петр Степанович эса, чамаси, ҳатто жиддий гап устида ҳам гўё доим унинг устидан кулаётгандай бўлар, одамлар орасида турганда ҳам унга куракда турмайдиган сўзларни айтиб юбораверарди. Андрей Антонович бир куни уйга қайтиб, йигитча ҳеч қандай таклифсиз унинг хонасида диванда ухлаб ётгани устидан чиқди. Йигитча сизни сўраб келган эдим, йўқ экансиз, «мизгиб қолибман» деб баҳона қилди. Фон Лембке диққат бўлди ва яна хотинига арз қилди; хотини унинг тажанглигидан кулди ва айб ўзингизда, оёқда маҳкам туролмайсиз, деб пичинг қилди; ҳар ҳолда «бу бола ҳеч қачон менинг олдимда одобсизлик қилмайди», деди; нима деганда ҳам, «у содда ва думбул, ҳали жамият чийриғидан ташқарида», деб қўшиб қўйди; фон Лембке аразлади. Ўшанда хотини уларни яраштириб қўйди. Петр Степанович кечирим сўраш ўрнига қандайдир қўпол ҳазил билан қутулди, бошка бир пайт бўлганда бу ҳазилни яна бир ҳақоратдай қабул қилиш мумкин эди; аммо айни пайтда тавба-пушаймон ўрнида кўришди. Заиф жойи шунда эдики, Андрей Антонович аввалданок фириб еб қўйди, яъники йигитчага ўзининг роман ёзганини маълум қилди. Йигитчани не ҳаёлда адабиётга яқин деб билдими ё анчадан буён бир ўқувчини орзу қилиб юрганиданми, у илк танишиб олган кезларидаёқ бир куни кечқурун унга икки бобни ўқиб берди. Йигитча зерикканлигини яширмади, тинмай эснади, бир оғиз ҳам мактамади, аммо кетаётганда,

бўш вақтлари уйда бемалол ўқиб фикр хосил қилиш учун кўлёмани сўраб олиб кетди, Андрей Антонович эса бериб юборди. Ўшандан бери у ҳар куни келиб турса ҳам, кўлёмани қайтармас, сўраганда факат куларди; охири, ўшанда уйга қайта туриб кўчада йўқотдим, деди. Бундан хабардор бўлгач, Юлия Михайловнанинг каттик жаҳли чиқди.

– Сен кирхани¹³⁵ ҳам унга айтмадингми, ишқилиб? – сочи тикка бўлиб чўчиб сўради у.

Фон Лембке каттик ўйга ботди, ўйга ботиш эса унга тўғри келмас, докторлар буни тақиклаган эди. Бундан ташқари, вилоятнинг ўзида иш-ташвишлар ошиб-тошиб ётарди, биз бу ҳақда қуйироқда тўхтаб ўтамиз, – бунда алоҳида бир моддият мавжуд эди, ёлғиз амалдорлик ория-тигина эмас, хатто юрак ҳам изтиробда ўртанарди. Андрей Антонович уйланаётганда, оилавий низолар, тўқнашувлар бўлади олдинда деб сира хаёлига келтирмаганди. Минна билан Эрнестинани¹³⁶ орзу қилиб, бир умр хаёллар ичида яшаганди. У оилавий гумбур-гумбурларни кўтаролмаслигини ҳис қилди. Юлия Михайловна ниҳоят орани очиб, у билан рўйирост гаплашиб олди.

– Бундан хафа бўлиб юриш сенга ярашмайди, – деди хотини, – сен ундан бир неча баробар ақллироксан, жамиятда тутган ўрнинг ҳам бекиёс юқори. Болада илгариги эмин-эркин қилиқларнинг асоратлари сакланиб қолган, менимча, булар унинг шўхлиқлари; аммо бирдан бўлмайди, аста-секин тузалади. Ёшларимизни кадрлашимиз керак; мен ғамхўрлик кўрсатиб келаман, уларни жарга кулаб кетишларидан саклайман.

– Аммо оғзидан нима чиқаётганини ўзи билмайди, – эътироз билдирди фон Лембке. – Менинг сабр-тоқатим етмайди, у мен боримда ҳам одамлар ўртасида ҳукумат халқни арақ ичириб, қарахт қилиб қўйяпти, шу билан уни исён қилишдан сакляяпти, деб валдирайди. Ҳамманинг олдида мен бу гапларни қандай қилиб чидаб эшитишим керак.

¹³⁵ Немис ибодатхонаси (тарж.).

¹³⁶ Асл немис қизлари тимсоли (тарж.).

Шуларни айтarkan, фон Лембке Петр Степанович билан яқинда бўлган бир гапни эслади. У Петр Степановични ўзининг либерализми билан тонг колдирмокчи бўлиб, унга ўзи йиғиб юрган шахсий турли-туман варақалар коллекциясини кўрсатди, ушбу русларга ва чет элларга тегишли варақаларни фақат хаваскор эмас, балки фойдали бир қизиқиш сифатида эллик тўққизинчи йилдан бери кунт билан тўплаб юарди. Петр Степанович унинг мақсадини сезди ва кўполдан-кўпол қилиб, баъзи бир варақаларнинг бир қатор сўзида қандайдир бутун идоранинг ишидан кўра кўпроқ маъно бор, «сизнинг идорангиз ҳам бундан мустасно эмас», деб айтди.

Лембкега бу каттик тегди.

– Аммо бу бизда эрта, жуда ҳам эрта, – деди у худди ўтингандай бўлиб варақаларга ишора қилиб.

– Йўқ, эрта эмас; мана, сиз кўрқяпсиз-ку, демак, эрта эмас.

– Бирок, кўрқяпсизми, бу ерда черковларни бузишга чақиряпти.

– Нима бўпти бузса? Сиз ахир ақлли одамсиз-ку, албатта, ўзингиз ҳам ишонмайсиз, аммо жуда яхши тушунасизки, динга ишониш сизга халқни қарахт қилиш учун керак. Ҳақиқат ёлгондан ҳалолроқ.

– Қўшиламан, қўшиламан, тамомила сизга қўшиламан, аммо бизда бу эрта, эрта... – башараси буришарди Лембкенинг.

– Шундан сўнг сиз қандай ҳукумат мансабдорисизки, ўзингиз черковларни бузишга қўшиласиз ва сўйил, таёқлар кўтариб Петербургга юришга розисиз, яна ҳаммасини фурсат билан боғлайсиз?

Оғзидан илиниб қолган Лембке шундай ёмон ўсал бўлди.

– Ундаймас, ундаймас, – қизишарди у тобора орияти қўзиб жаҳлга минаркан, – сиз, йигитча, бизнинг мақсадларимизни билмайсиз, шунинг учун янглишасиз. Кўрдингизми, азиз Петр Степанович, сиз бизни ҳукумат мансабдорлари деб атайсиз? Шундай. Мустақил мансабдорлар-

ми? Шундай. Аммо, каранг, биз нима қиялпмиз? Елкамизда мажбурият бор, натижада биз умумий ишимизга худди сизга ўхшаб хизмат қиламиз. Биз фақат сиз лиқирлатаётган нарсани тутиб турамыз, биз бўлмасак, у ҳар томонга сочилиб кетади. Биз сизга душман эмасмиз, ундаймас, биз сизга шундай деймиз: олға босинг, ўсинг, майли, барча эски, ўзгартириш керак бўлган нарсаларни чайкатинг, силтанг, кимирлатинг; аммо биз керак бўлганда, зарур чегараларда ушлаб турамыз, шу билан сизни ўзингиздан кутқарамиз, чунки биз бўлмасак, сиз Россияни лиқирлатиб, ўз муносиб қиёфасидан маҳрум қилиб қўясиз, бизнинг вазифамиз эса муносиб қиёфа ҳақида ғамхўрлик қилишдан иборат. Яхшилаб ўйлаб кўринг, сизу биз ўзаро бир-биримизга зарурмиз. Англияда ҳам, торилар¹³⁷ ҳамда вигилар ўзаро бир-бирига зарур. Ана шу денг: биз тори бўлсак, сиз виги, мен буни айнан шундай тушунаман.

Андрей Антонович ҳатто эхтиросга тушди. У Петербург чоғлариданок ақлли ҳамда либералча сўйлашни яхши кўрарди, бу ерда эса, яна муҳими, ҳеч ким уларнинг гапларини эшитаётгани йўқ эди. Петр Степанович индамас ва ўзини қандайдир одатдан ташқари сипо тутарди. Бу нотикни янада жўштириб юборди.

– Биласизми, мен «вилоятнинг хўжайиниман», – давом этарди у сўзида кабинетда у ёқдан-бу ёққа юраркан, – биласизми, мен вазифаларим кўплигидан биронтасини ҳам бажаролмайман, бошқа бир томондан эса, аник айтишим мумкин, менинг бу ерда қиладиган ишим йўқ. Барча сир шундаки, ҳамма нарса ҳукуматнинг қарашларига боғлиқ. Майли, ҳукумат ўзи ўша ерда республика ташкил этсин, майли, бунда сиёсатдан ёки эхтиросларни сўндиришдан келиб чиксин, бошқа бир томондан эса, майли, ҳокимлар ҳокимиятини кучайтирсин, ана шунда биз, ҳокимлар

¹³⁷ Тори (tory) – Англияда XII асрда вужудга келган оксуяклар ва рухонийлар партияси. XIX аср ўрталарида Консерваторлар партиясига айланган. Виги (whigs) – XVII асрнинг 80-йилларида Англияда вужудга келган буржуазия партияси. XIX асрга келиб Либерал партияга айланган.

республикани ютиб юборамиз; республика нима бўлибди: истаган нарсангизни ютиб юборамиз; нари борганда, мен шунга тайёрман... Бир сўз билан айтганда, менга ҳукумат телеграф орқали фармойиш берсин active devorante десин, ана шунда мен ҳам active devorante қиламан. Мен бу ерда жамоатнинг тўғри кўзига қараб туриб айтдим: «Марҳаматли жаноблар, вилоятнинг барча муассасаларини уйғунлаштириш ва гуллаб-яшнатиш учун фақат бир нарса: ҳокимнинг ҳокимиятини кучайтириш керак». Кўринг, ушбу барча муассасалар – земство бўладими, судлар бўладими, – нима десаикин, икки ёқлама яшаши зарур, яъни албатта, улар бўлиши керак (бунинг зарурлигига қўшиламан), ҳўш, бошқа томондан эса, улар бўлмаслиги керак. Ҳаммаси ҳукуматнинг қаршига қараб. Шундай қору бор чикадики, бирдан муассасалар зарур бўлиб қолади, ана шунда улар менинг ҳузуримда ҳозир бўладилар. Зарурат йўқолиши ҳамон улар ҳам ғойиб, ҳеч ким қидириб тополмайди. Мен active devorante¹³⁸ни шундай тушунаман. Ҳокимнинг ҳокимияти кучаймагунча, у юзага чикмайди. Сиз билан юзма-юз туриб гаплашяпмиз. Биласизми, мен Петербургда ҳоким уйида эшикда алоҳида соқчи туриши керак, деган гапни айтдим. Жавобини кутяпман.

– Сизга иккита соқчи керак, – деди Петр Степанович.

– Нима учун иккита? – тўхтади унинг олдида фон Лембке.

– Сизни ҳурмат қилиш учун биттаси камлик қилади.

Сизга, албатта, иккита бўлиши керак.

Андрей Антоновичнинг пешонаси тиришди.

– Сиз... сиз ўзингиздан кетиб боряпсиз, Петр Степанович. Менинг кўнгилчанлигимдан фойдаланиб, турли пичинг, кесатиклар қияпсиз ва ўзингизни аллақандай *bougu bienfaisant*¹³⁹... қилиб кўрсатяпсиз.

– Ўзингиз биласиз, – тўнғиллади Петр Степанович, – ҳар қалай, нима бўлмасин, сиз бизга йўл солиб берасиз ва бизнинг муваффақият қозонишимизни таъминлайсиз.

¹³⁸ Шиддатли фаоллик (*франц.*).

¹³⁹ Мурувватли кўрс (*франц.*).

– Яъни биз деганда кимни айтмоқчисиз ва қанака муваффақият? – хайрон бўлиб унга тикилиб колди фон Лембке, аммо жавоб ололмади.

Юлия Михайловна бу суҳбатнинг ҳисоботини эшитгач, жуда норози бўлди.

– Лекин мен сенинг арзандангга амалдорларча дакки-дашном беролмайман-ку, ахир, – ўзини ҳимоя қиларди фон Лембке, – бунинг устига кўз кўзга тушиб турса... Балки бирон нарса бехос огзимдан чиқиб кетгандир... кўнгилчанликдан.

– Ҳаддан ортик-а бу кўнгилчанлик. Мен билмабман сенда варақалар коллекцияси борлигини, илтимос, уларни менга кўрсат.

– Лекин... лекин у уларни бир кунга сўраб уйига олиб кетди.

– Сиз яна бериб юбордингизми! – жаҳли чиқди Юлия Михайловнанинг. – Фаросатсизлик ҳам шунча бўладими?

– Ҳозир одам жўнатаман, олиб келишади.

– У бермайди.

– Мен талаб қиламан! – тутаб кетди фон Лембке, ҳатто сакраб ўрнидан турди. – Ким экан у, шунчалар кўркадиган ва мен кимман, ҳеч нарсага шунчалик қурбим етмайдиган?

– Ўтиринг, ўзингизни босинг, – тўхтатди уни Юлия Михайловна. – Сизнинг биринчи саволингизга менинг жавобим шу: уни менга ишончли одамлар тавсия этишган, кобилиятлари ҳам жойида, баъзан жуда ақлли гапларни ҳам айтади. Кармазинов мени ишонтириб айтдики, унинг ҳаммаёқда алоқалари бор экан ва пойтахт ёшлари ўртасида таъсири кучли экан. Агарда мен унинг воситасида уларни ўзимга тортиб, атрофимда уюштирсам, уларни ҳалокатдан кутқараман, иззат-нафсларини кондирувчи янги йўл кўрсатаман. У менга жон-дилдан садоқатли ва ҳамма ишда менга кулок солади.

– Аммо уларни эркалатиб ўтирсанг... худо билади, яна нималар қилмайдилар. Албатта, бу яхши фикр... – ночор ўзини ҳимоя қиларди фон Лембке, – аммо... аммо ана,

кулоғимга етиб келди, фалон уездда кандайдир варақалар пайдо бўлибди.

– Аммо бу ёзда овоза бўлган эди – варақалар, қалбаки пуллар, яна алланималар, бироқ ханузгача биронта намунаси кўлга тушмади. Ким сизга айтди?

– Мен фон Блюмдан эшитдим.

– Ох, кўйинг шу Блюмингизни, ҳеч қачон менга уни гапирманг!

Юлия Михайловнанинг фигони ошиб ҳатто бир дақиқа тили калимага келмай қолди. Фон Блюм ҳоким идорасининг амалдори бўлиб, уни Юлия Михайловна негадир жини суймасди. Буни кейинроқ ҳикоя қиламиз.

– Илтимос, Верховенский тўғрисида ташвишланма, – деб гапга яқун ясади Юлия Михайловна, – агар у кандайдир ножўя ишларда иштирок этганда, бундай гапларни айтмасди, сен билан ҳам, бошқалар билан ҳам бундай гаплашмасди. Маҳмаданалар хатарли эмас, ҳатто, айтиб кўяйки, бирон қор-хол рўй берса, мен биринчи бўлиб ундан биламан. У менга кўр-кўрона, кўр-кўрона берилган.

Воқеалардан бироз олдинроққа ўтиб бўлса ҳам, айтиб кўяйки, агарда Юлия Михайловна бунчалар манмансираб, иззатталаб бўлиб қолмаганда эди, ушбу барча бемаънидан-бемаъни одамлар вилоятимизда шунчалар кўп бузғунчиликларни қилмаган бўлардилар. Кўп нарсаларнинг масъулияти унинг бўйнида!

ТЎРТИНЧИ БОБ

БАЙРАМ АРАФАСИДА

I

Вилоятимизнинг камхарж мураббиялари фойдасига Юлия Михайловна томонидан режалаштирилаётган байрам олдиндан бир неча маротаба белгиланиб, сўнг яна кечиктирилмоқда эди. Юлия Михайловна атрофида доимий равишда Петр Степанович ўралашиб юрар, майдарок бир лавозимда ишлайдиган Лямшин деган кимса югурдаклик қилар, бу кишим бир замонлар Степан Трофимович қошида гирдикапалак бўлган, кейинги пайтларда хокимнинг уйида фортепиано чалиб, назар-эътиборга тушиб қолганди; қисман Юлия Михайловна бўлажак мустақил вилоят газетасига муҳаррир қилишни мўлжаллаган Липутин; бир қанча бегойимлар ва ойимқизлар ва ниҳоят, Кармазинов, гарчи бу зот оёқ тагида ўралашавермаса ҳам, аммо гоятда мамнуният билан ҳаммага эшиттириб адабиётнинг балракси бошланганда, ҳамманинг оғзини очириб қўядиган чиқиш қилажагини овоза қиларди. Хайрия ва иона қилувчиларнинг сони кундан-кунга ошиб борар, шаҳар жамоатчилигининг барча аъён-ашрофлари шунда эди; ҳамма пул кўтариб келса, бошқа коралар ҳам ёзиларди. Баъзан табакаларнинг аралашиб тургани ҳам яхши, дерди Юлия Михайловна, «акс ҳолда ким уларни маърифатга ошно қилади?» Ошқора қилинмаган хонаки қўмита ташкил бўлган, унда байрам халқона ўтади, деб келишилганди. Анча одам ёзилиб маблағ кўпайгач, бу янгидан-янги сарф-харажатларга ундарди; қандайдир ажойиб бир нарсалар қилгилари келар – шу туфайли байрам муддати кейинга суриларди. Окшом балини қаерда ўтказишни ҳамон келишилмаганди: саркорнинг рафиқаси ўзининг улкан саро-

йини бир кунга бериб турмоқчи эди; бу ёқда Варвара Петровна Скворешникини таклиф қиларди; қай бири афзал? Албатта, Скворешники бироз узоқроқда эди, аммо кўми-тада кўплар у ерда «эркинрок» бўламиз дейишарди. Варвара Петровнанинг ўзи байрам уникида ўтишини жон деб хоҳларди. Нима учун бу мағрур аёл Юлия Михайловна қошида тилёғламалик қилаётганлигини тушуниш мушкул эди. Балки унга ўз навбатида Юлия Михайловна Николай Всеволодович олдида ўзини ниҳоятда камтарин-камсукум тутиб, уни илтифотларга кўмиб ташлагани пором келаётгандир, ахир бошқа ҳеч кимга у бундай илтифот кўрсатаётгани йўқ-ку. Яна бир қарра айтай: Петр Степанович ҳокимнинг саройида муттасил ва мунтазам тарзда ҳеч қанда килмай ўша аввалдан учирма қилинган фикрни шивирлаб, пичирлаб кулоқларга қуярди: Николай Всеволодович энг сирли доиралар билан гоятда сирли алоқалардаги одам ва эҳтимолки, бу ерга қандайдир топшириқлар билан келгандир.

Ўша пайтлар ақлларнинг қайфияти жуда ғалати эди. Айниқса, аёллар ўртасида қандайдир енгилтаклик шитоб билан урфга кирди. Бир қанча беҳад ҳавойи тушунчалар худди шамол совургандай сочилиб кетди. Одамга унчалар ёқавермайдиган шўх-шодон, ҳавойи нималардир тарқади. Ақлларда қандайдир бетартиблик расм бўлди. Кейин ҳаммаси барҳам топгач, Юлия Михайловнани, унинг атрофидаги, таъсиридаги одамларни айблашди; аммо ҳаммасига Юлия Михайловнани айбдор қилиш ҳам инсофдан эмасди. Аксинча, жуда кўп кишилар олдин янги ҳокимнинг рафиқаси жамиятнинг бошини қовуштирди ва ҳаёт бирдан шод-қувноқ бўлиб қолди, деб оғизларини кўпиртириб мақтаб юришди. Ҳатто бир қанча жанжалли воқеалар бўлиб ўтдики, уларда Юлия Михайловнанинг ҳеч қандай айби йўқ эди; аммо ўшанда ҳамма қаҳ-қаҳ отиб кулар, қалака-майнавозчилик қилар, уларни тўхтатадиган ҳеч ким йўқ эди. Тўғри, ўзини бир чеккага олиб турган анча-мунча одамлар тўдаси ҳам бор эди, ўша пайтдаги ишларнинг боришига улар алоҳида нуқтаи назар билан қарашарди;

аммо ўшанда булар ҳам норозилик билдиришмасди; ҳатто илжайиб туришарди.

Яхши эсимда, ўша кунларда қандайдир ўз-ўзидан каттагина давра пайдо бўлди, чамаси, унинг маркази ҳақиқатан Юлия Михайловнанинг меҳмонхонаси эди. Юлия Михайловнанинг ён-атрофида ўралашган ушбу хос тўгарак доирасида ва албатта ёшлар ўртасида ҳақиқатан гоҳида одоб доирасидан ташқари турли-туман шўхликлар қилишга изн берилар, бу ҳаттоки қоида тусига ҳам кирганди. Тўгаракда бир неча ғоятда дилрабо аёллар ҳам бор эди. Ёшлар сайллар, окшом зиёфатлари уюштиришар, чавандозлар тўдаси, экипажлар, якка отликлар тинмай шаҳар айланарди. Кувнок можаролар, саргузаштлар уюштиришар, чакчақлашайлик деб, ўзлари можароларни, латифаларни тўқиб чиқаришар, ижро этишарди. Бизнинг кўҳна шахримизни аллақандай Глупов¹⁴⁰ деган шаҳарга менгзашиб калака қилишарди. Уларни майнавозлар, мазахчилар дейишарди, улар ҳеч нарсани андиша қилиб ўтиришмасди. Чунончи, шундай бир воқеа бўлиб қолди, маҳаллий бир ҳарбий поручикнинг қорамағизгина, ёшгина хотини бор, эри яхши қарамагани учун ичкиликка берилганди, бир кечки зиёфатда енгилтаклик қилиб ўзига чиройли камзул ютиб олиш учун ералаш деган катта қарта ўйинига кўшилади ва ютиш ўрнига ўн беш рублни юткизиб кўяди. Тўлайдиган пули бўлмагани учун у эридан кўрқиб, худди кизлик пайтидагидек дадил қарз кўтариш пайига тушади, шу зиёфатнинг ўзида шаҳар саркорининг ўғлидан қарзга пул сўрайди, у ёш бўлишига қарамай жуда шилтаси чиққан, маза-матрасиз бир шилким бола эди. У пулим йўқ деди, бу билан ҳам қаноатланмай бориб унинг эрига воқеани кула-кула айтиб берди. Моянага учма-уч кун кўриб юрган поручик хотинини уйга олиб келиб ўласи қилиб қалтаклади, дод-фарёдига ҳам, ялиниб-ёлвориб тиз чўқиб кечирим сўрашига ҳам қарамади. Бу хунук воқеа устидан

¹⁴⁰ М.Е. Салтиков-Шчедрин тўқиб чиқарган рамзий шаҳар номи. Роман воқеалари кечаётган Тверни ҳам шу ном билан аташарди (тарж.).

хамма шаҳарда кулиб юрди, гарчи поручикнинг шўрлик хотини Юлия Михайловнани қуршаган доирага тааллуқли бўлмаса-да, бироқ суворалар тўдасида юрадиган, поручикнинг хотинини биладиган шўх-шаддод, асов бир хоним унинг олдига шундок кириб чиқиб, уйига меҳмонга олиб кетди. Шу ерда уни бизнинг ўйинқарок шумтакалар дарров бағирларига олишди, эркалатишди, совға-саломлар беришди-да, тўрт кун эри ёнига жўнатмай тутиб туришди. У шаддод-асов хонимникида турар, хоним ҳамда шўх ўйинқароклар давраси билан бирга шаҳар бўйлаб чарх урар, ўйин-кулгилар, раксу тарваккосларда қатнашарди. Уни эрингни судга бер, деб кисташарди, уларга ҳангома керак эди. Ҳаммамиз сени қўллаймиз, ўзимиз гувоҳлик берамиз деб ишонтиришарди. Эри тўда ичига тушишдан кўрқиб индамасди. Шўрлик хотин кулоғигача кулфат шўрига ботганини сезиб қолди ва тўртинчи куни кўркувдан дағ-дағ қалтираб, қоронгу тушганда ўз ҳимоятқорларидан қочиб поручикникига борди. Эр-хотин ўртасида нима кечганини ҳеч ким билмайди; аммо поручик ижарада яшайдиган пастаккина ёғоч уйнинг икки дарчасининг тавакалари икки ҳафтагача тим-тирс берк турди. Юлия Михайловна бу воқеадан хабардор бўлгач, шўх қаллошлардан ранжиди, шаддод-асов хонимдан хафа бўлди, ҳолбуки, асов хоним хотинни уйдан олиб чиқиб кетган қуниёқ уни Юлия Михайловнага рўпара қилиб таништирган эди. Дарвоқе, бу ишларни тезда унутиб юборишди.

Бошқа бир гал, кичик лавозимдаги оилапарвар мансабдорнинг шаҳарда ҳамма танийдиган ўн етти яшар чиройли қизи бор эди, бошқа уездан келган, бу кичик лавозимдаги амалдор йигит шу қизга уйланмоқчи бўлди. Кейин бирдан гап тарқалдики, никоҳнинг биринчи кечасиёқ номусимни букди, юзимни ерга қаратди деб, дўндикчани тоза ўсал қилибди. Лямшин деганимиз бу ишнинг устида бор экан, тўйда ўлардай ичиб, шу ернинг ўзида учиб қолган экан, эрталаб тонг ёришар-ёришмас бу қувноқ хабарни бутун шаҳарга тарқатиб чиқибди. Бир зумда ўнтача одам йигилибди, ҳаммаси отлик, баъзилари казакларнинг отларини

ёллашибди, мисол учун Петр Степанович билан Липутин, Липутин денг, соч-соқолига ок оралаган бўлишига қарамай, бевош ёшларимизнинг барча тўполон-тараллабедод эрмакларида иштирок этарди. Бизнинг урф-одатларимизда никоҳ кечасидан кейинги кун ҳеч қандай тасодифларга қарамасдан извошларда жуфт-жуфт бўлиб эшикма-эшик юришади, шундай қилиб, ёшлар извошда кўчада пайдо бўлишлари ҳамон ок чавандозлар тўдаси уларни қуршаб олиб, эрталаб то кун кўтарилгунча шовкин-сурон, кий-чув кулги билан шаҳар айланишган. Рост, уйларга қирмай, эшик-дарвозалар олдида кутиб туришган, келин билан куёвни очикдан-очик хўрламасалар-да, аммо бари бир жанжал чиқаришган. Бутун шаҳарда шу овоза. Ҳамма қаҳ-қаҳ уриб кулади. Аммо фон Лембеке буни эшитиб дарғазаб бўлди, Юлия Михайловна билан ўрталарида гиди-биди чиқди. Беҳад дилтанг Юлия Михайловна шўх-бевош ёшларни ўз уйига яқин йўлатмаслик фикрига келди. Аммо Петр Степанович уни бундай йўл тутмасликка унатди, Кармазинов ҳам бир-икки оғиз насиҳат қилди ва Юлия Михайловна эртасигаёқ ҳаммани кечирди. Кармазинов «ҳазил» утқир бўлибди, деди.

– Бу ерларнинг урф-одати шундай, – деди у, – ҳар қалай жуда қизик ва... дадил; ўзингиз қаранг, ҳамманинг юзида кулги, фақат сиз газабланяпсиз.

Аммо баъзи чидаб бўлмайдиган, тагизил маънодор ҳазиллар ҳам йўқ эмасди.

Шаҳримизда Инжил сотиб юрган бир китобфуруш пайдо бўлди, фуқаролар тоифасидан ўрта ёш бир хотин. Шу ҳақда бир гап очилди, зеро, шу яқин кунларда пойтахт газеталарида китобфурушлар ҳақида қизик бир нарсаларни ёзиб чиқишганди. Яна ўша найрангбоз Лямшин бир мактабдан ўқитувчилик ўрнини олишни кутиб, бекор санғиб юрган семинария битирувчиси билан бирга китобфурушдан гўё китоб сотиб олаётгандай бўлиб, унинг халтасига хориждан келтирилган бир тахлам шармсиз беҳаё суратларни солиб қўяди; кейин маълум бўлишича, бу суратлар худди мана шу мақсадлар учун бир жуда хурматли қария

томонидан совға тарикасида берилган экан, унинг исми шарифини бу ерда айтиб ўтирмайман, бўйнига жуда катта бир орден осилган, ўзи ўз тили билан айтганда, «соғлом кулги ва шўх ҳазилни яхши кўраркан». Бечора китобфуруш хотин бизнинг Гостиний ряд кўнокраста деган жойимизга келиб, халтасидан мукаддас китобларни олиб кўрсатаётганда, суратлар ҳамма ёққа сочилиб кетибди. Кўтарилди қаҳқаҳа, ғала-ғовур; оломон ёгилди; сўкинган товушлар эшитилди, ур калтак-сур калтак бошланай деди, ҳайтовур полиция етиб келди. Китобфурушни турмага тикишди, фақат кечга томон бу ярамас воқеани таг-туғи билан суриштириб билган ва каттик даргазаб бўлган Маврикий Николасвичнинг саъй-ҳаракатлари билан турмадан озод қилиб аёлни шаҳардан чиқариб юбордилар. Шунда Юлия Михайловна Лямшинни дархол ҳайдаб юбормокчи бўлди, лекин бизникилар бир тўда бўлиб ўша куни кечдаёқ уни Юлия Михайловнанинг ҳузурига олиб киришди, кўринг, бу фортепианода ажойиб-ғаройиб бир нарсани ўйлаб топибди, сиз фақат эшитсангиз, бас, деб уни кўндиришибди. У ҳақиқатан ҳам, ажойиб-ғаройиб бир нарса экан, номи ҳам кулгили: «Франк-прус» уруши. У «Марсельеза»нинг гулдурос садолари билан бошланарди:

*Qu'un sang impur abreuvre nos sillons!*¹⁴¹

Мухташам чорлов, бўлажак ғалабалар масаррати янграрди. Аммо бирдан мадҳиянинг мохирона ўнглаштирилган оҳанглари каторида, қайдадир ён ёқда, тубанда, бурчакда, аммо жуда ҳам яқинда «Mein Lieber Augustin»¹⁴²нинг палид саслари эшитилди. «Марсельеза» уларни пайкамайди, «Марсельеза» энг юксак нуктада ўз улуғворлиги билан сармаст; аммо «Augustin» кучаяди, «Augustin» борган сари сурбетлашади, мана, ниҳоят, «Augustin» оҳанглари қандайдир қутилмаганда «Марсельеза» оҳанглирига уйғунлашади. Бундан гўё унинг жаҳли чика

¹⁴¹ Майли, ҳаром кон суғорсин ерларимизни! (франц.)

¹⁴² «Менинг ширин Августиним» (франц.)

бошлайди; ниҳоят, у «Augustin»ни пайкаб колади, у буни иткитиб ташламокчи, хира пашшани ҳайдамокчи бўлади, аммо «Mein Liber Augustin» маҳкам ёпишиб олган; у ўзига каттиқ ишонган ҳолда ўтирибди; у шодмон ва сурбет; шунда «Марсельеза» ҳам ёмон тентаклашади: у энди жаҳли чиккани ва хафа бўлганини яширмайди; бу норози нола-фарёдлар, бу илоҳга томон умтилган қўллар, кўз ёшлар ва қасамлар:

*Pas un pouce de notre terrain
Pas une pierre de nos forteresses!¹⁴³*

Лекин у энди «Mein Liber Augustin»ни бир оҳангда куйлашга мажбур. Унинг товушлари қандайдир аҳмокона бир тарзда «Augustin»га ўтади, у эгилиб энқаяди, ўчади. Аҳён-аҳёнда яна «qu'un sang impur...» ёриб ўтади, лекин шу заҳоти яна лўтти вальсга коришади, жуда-жуда ачинарли. У тамомила бўйсунди: бу Бисмаркнинг кўксига бош қўйиб хўнграган Жюль Фавр, ҳамма-ҳаммасини инъом этган... Лекин шунда «Augustin» ҳам кутуради: овозлар хиркирайди, пиво тинмай кўп ичилгани сезилади, кутурган мактанчоклик, миллиардерлар талаби, майин сигаралар, шампанлар ва гаровга олинганлар; «Augustin» қаҳрга миниб тинимсиз ўкиради... Франк-прус уруши охирига етади. Бизникилар қарсақ чалишади, Юлия Михайловна табассум қилади ва «уни ҳайдаб бўладими?» – дейди. Сулҳ тузилди. Аблахнинг ҳақиқатан бир мунча таланти йўқ эмас. Степан Трофимович бир куни ишонтириб айтган эдики, энг юксак даражадаги бадиий талантлар жуда ҳам баттарин аблах бўлишлари мумкин ва бунинг бири иккинчисига тўсқинлик қилмайди. Кейин бир мишмиш чикдики, Лямшин бу асарни четдан келган ўзининг бир таниши, талантли, ёш, камтарин йигитдан ўғирлаб олган эмиш, кимлиги номаълумлигича қолиб кетганмиш; аммо буни кўя турайлик. Бу аблах бир неча йиллар Степан Трофимович ҳузурида думини ликиллатиб юрган эди,

¹⁴³ На бир қарич еримиз, на қалъаларнинг бир тоши! (франц.)

унинг окшомги зиёфатларида талабларга кўра қаланғи-қасанғи жухудлар, гаранг аёлнинг дил изхори, бола тугилиши кабиларни таклид қилиб ўйнаб берар, эндиликда Юлия Михайловна қошида баъзан йўл-йўлакай Степан Трофимович бўлиб чиқар ва уни ёмон котириб ўхшатарди, бу асарига у «Қирқинчи йилларнинг либерали» деб ном берганди. Ҳамма корнини ушлаб хахолаб кулар, шундай бўлгач, охир-оқибат уни уйдан ҳайдаб чиқариб бўлармиди: у ниҳоятда керакли одамга айланиб қолди. Бунинг устига у Петр Степанович олдида кулларча думини ликиллатар, Петр Степанович эса ўз навбатида бу вақтга келиб ғалати бир тарзда Юлия Михайловнага жуда кучли таъсир кўрсатадиган бўлиб қолди...

Мен бу аблахни алоҳида сўйлаб ҳам ўтирмасдим, махсусан тўхтаб ўтишга у арзимасди; лекин шу орада анча ғалва чиқарган бир воқеа бўлиб ўтдики, у ҳам бунда иштирок этган экан, деб айтишади, ушбу воқеани эса мен солномамда қайд қилмасдан ўтолмайман асло.

Бир куни эрталаб бутун шаҳар бўйлаб жуда хунук, куфроний таҳқирлаш тўғрисида хабар тарқалди. Бизнинг гоятда улкан бозор майдонига кираверишда эски Модархудо Мавлиди черкови жойлашган, у қадимий шаҳримизнинг энг кўҳна обидаларидан саналади. Тўсик дарвозаси олдида панжара ортида деворга ўйиб жуда қадимдан Модархудонинг катта икона-санами ўрнатилган. Буни қарангки, санам бир кечада тунаб кетилган, санам кутисининг ойнаси синдирилган, панжара бузилган, тож ва зарҳал ризадан бир қанча тошлар ва марварид инжулар чиқариб олиб кетилганди, яна билмадимки, булар нечоғлик қимматбаҳо эди. Яна шуниси ёмон эдики, ўғрилиқ, талончиликдан ташқари ақл бовар қилмас куфроний таҳқирлаш ҳам юз берганди: иконанинг синдирилган ойнаси орқасида айтишларича, эрталаб тирик сичкон топилган эмиш. Мана энди тўрт ой ўтгач, бу жинойтни бадарға Федька қилгани аниқ маълум бўлди, аммо негадир бунда Лямшиннинг ҳам қўли бор дейишади. Ўша пайтда ҳеч қим Лямшинни тилга олмаганди, ундан ҳеч шубҳаланишмаган

эди, энди хамма сичконни ўша кўйиб кетган деб айтишарди. Эсимда, барча бошлиқларимиз каловланиб қолишди. Жиноят содир бўлган ерда одамлар эрталабдан буён тўдаланишиб туришарди. Бир тўда одамлар доим шу ерда эди, қанчалигини худо билади-ю, лекин ҳар нечук юздан оз эмасди. Биров келар, биров кетарди. Келганлар чўқинишиб, иконани ўпишарди; хайру садақа қила бошлашди, черковдан садақа бадясини кўтариб роҳиб келди, ниҳоят, чошгоҳдан сўнг соат учлардагина бошлиқлар халққа тўпланиб турманглар, дуо ўқиб, садақа бериб, пешонани босиб ўтиб кетаверинглар, деб буйруқ бериш мумкинлигини тушуниб етишди. Бу бахтсиз ҳодиса фон Лембкеда жуда оғир таассурот қолдирди. Менга айтиб беришларига қараганда, Юлия Михайловна эрим шу машъум кун эрталабдан бошлаб қаттиқ тушқунликка тушди, деб ёрилган экан, бу ҳолат бундан икки ой илгари касалга чалиниб бизнинг шаҳримиздан жўнаб кетгунга қадар давом этибди, вилоятимиздаги узок чўзилмаган фаолиятдан сўнг Швейцарияда даволанаётганда ҳам тушқунлик уни тарқ этмаган экан.

Эсимда, туш пайти соат бирларда ўшанда мен майдонга бордим; одамлар тўдаси жим турар, юзлари тумтайган, қовоқлар солинганди; извошда бир семиз сарғайган савдогар келиб, аравадан тушди-да, ергача эгилиб таъзим қилди, ўпди, бир рубль садақа берди, оҳ-воҳ қилиб яна извошга ўтириб жўнаб кетди. Кейин бизнинг иккита хонимимиз бизнинг иккита шўх ҳазилкашимиз билан бирга қоляскада келишди. Йигитлар (улардан бири унча ёш ҳам эмасди) аравадан тушиб, халқни писанд қилмай итариб-туртиб иконага яқин боришди. Иккови ҳам бошидан шляпасини олишмади, бирови эса бурни устига пенсне ойнагини қўндирди. Халқнинг ичида босиқ, аммо норози ғала-говур эшитилди. Ойнак таққан азамат чўнтагидан пул тўла ҳамминини чиқариб, мис чақа олди-да, садақа бадясига ташлади; ҳар икковлари кула-кула, баланд овозда сўйлашиб, қоляска томонга ўгирилдилар. Худди шу аснода Маврикий Николаевич хамроҳлигида Лизавета Николаевна от миниб

келиб колди. У отдан сакраб тушиб, жиловни унинг амри билан отдан тушмаган ҳамроҳига иткитди-ю, санам қошига келди, бу энди мис чака садақа килинган пайт эди. Аччиқланганидан унинг икки ёноғи кизариб кетди; у тўгарак шляпасини бошидан олди, кўлқопини ечди, санам рўпарасида тўғри лой, ифлос йўлкага тиз чўкди ва уч марта эъзоз-икром билан бош эгиб таъзим қилди. Кейин ҳамёнини чиқарди, лекин унинг ичида фақат танга-чақалар колгани боис, ўйлаб ўтирмай гавҳар сирғасини ечди-да, бадяга қўйди.

– Майлими, майлими? Ризани безайди, – хаяжондан тўликиб сўради у роҳибдан.

– Изн берилади, – жавоб берди у, – ҳар бир ҳадя савоб.

Халк жим, на койир, на маъқулларди. Лизавета Николаевна лой, ифлос кийими билан отига минди-да, тасирлаб жўнаб кетди.

II

Ҳозиргина баён килинган воқеадан икки кун ўтгандан сўнг мен уни чавандозлар ўраб олган учта қоляскада қаргадир кетаётган бир тўда одамлар даврасида учратдим. У қўли билан ишора қилиб мени чақирди, қоляскани тўхтатди ва уларга қўшилишимни қўймай талаб қилди. Қоляскада менга бўш жой бор экан, у мени кула-кула ўзининг ҳамроҳлари, дилрабо жононларга таништирди-да, менга жуда ҳам ғалати бир жойга кетаётганларини айтди. У хандон ташлаб кулар ва қандайдир ҳаддан ортик бахтиёр кўринарди. Энг охири кунларда у алланечук жуда кувноқ, меърдан ташқари шўх-сатанг эди. Ростдан ҳам, бу саргузаштни фавқулодда деб атаса бўларди: барчалари дарё орқасидаги савдогар Севостьяновнинг кўрғонига йўл олишганди, кўрғонга такаб солинган уйда мана ўн йилдан бери довруғи бу ердагина эмас, балки кўшни вилоятлар ва ҳатто икки пойтахтда ҳам тарқалган бизнинг дарвеш-девона башоратчимиз Семен Яковлевич тинч-хотиржам, эмин-эркин, фаровон ҳаёт кечирарди. Унинг олдига

Ф. М. Достоевский

ташқаридан ҳам кўп одам келарди, девонасифат сўзларини ЭШИТИШАР, ТАЪЗИМ-ТАВОЗЕ БАЖО КЕЛТИРИШАР, ХАЙРУ ЭХСОНЛАР қилишарди. Эҳсонлар катта эди, мабодо уларни шу ернинг ўзидаёқ Семен Яковлевичнинг ўзи тасарруф қилмаса, тавба-тазаррулар билан худонинг эхромига, кўпроғи, аксаран, бизнинг Богородский монастирига жўнатишарди; шу мақсадда Семен Яковлевичнинг қошида доим бир роҳиб навбатчилик қиларди. Ҳамма катта хурсандчиликни кутарди. Ушбу тўдадан ҳали ҳеч ким Семен Яковлевични кўрмаганди. Факат бир маҳаллар Лямшингина унинг хузурида бўлган, энди ўзининг ҳикоя қилишича, ўшанда авлиё уни супурги билан уриб хайдашни буюрган ва ўзи ўз қўли билан орқасидан икки дона қайнатилган катта картошкани отганди. Отлиқлар ичида кўзимга Петр Степанович чалинди, у яна ёлланма казак отига миниб олган, эгарда кийшайиб хунук ўтирарди, улар орасида от минган Николай Всеволодович ҳам бор эди. У баъзан ҳамма катори бу каби гашту сайлларда қатнашар, бундай ҳолларда унинг афт-башарасидан хандон-хушон кувнок ифода аримас, гарчи ҳамон аввалгидек оғиз очмас, камгап эди. Тўда кўприкка тушиб бораркан, шаҳар кўноқхонасига етганда, кимдир бирдан хозиргина мусофирхона номерида ўзини отган бир кўноқ топилгани ва полицияни кутишаётганини айтиб қолди. Шу захотиёқ буларда худкушни кўриш истаги туғилди. Бу фикр маъқулланди: бизнинг хонимларимиз ҳеч қачон худкушни кўрмаган эканлар. Эсимда, улардан бири баралла шундай деди: «Ҳаммаси жонимизга тегиб кетди, эрмакнинг қандайлигига қараб ўтирмаймиз, кизик хангома бўлса кифоя». Факат бир неча кишигина эшикда қолди; бошқалар гала бўлиб ифлос коридорга кирдилар, улар ўртасида Лизавета Николаевнани кўриб ажабландим. Ўзини отган кишининг хонаси очик эди, албатта, бизни ичкарига киритмасликка ботинишмади. Бу ҳали ёшгина бола экан, ўн тўққиз ёшлардан ўтмаган йигитча жуда ёқимтой кўринар, оқиш-сарик сочлари қуюқ, юзи тухумдай думалок, пешонаси тоза ва чиройли эди. У аллақачон қотиб қолган, оппоқкина башараси худди мрамарга ўхшарди.

Столда унинг ўз қўли билан ёзилган хат ётарди, менинг ўлимимда ҳеч кимни айбланганлар, тўрт юз рубль пулни «совуриб» кўйдим, шунинг учун ўзимни отдим, деб ёзилганди. Хатда «совуриб» деб ёзилган, тўрт қатор гапда учта грамматик хатога йўл қўйилганди. Ўз ишлари билан келиб кўшни хонада турган семиз помешчик, айникса, унинг тепасида гирдикапалак бўлиб, тинмай оҳ-воҳ қиларди. Помешчикнинг ҳикоя қилишича, йигитчанинг уйидагилар, бева онаси, опалари ва холалари қишлоқдан уни шаҳарга жўнатишган, шаҳарда яшовчи қариндош аёл ёрдамида турмушга чиқаётган катта опаси учун сепга керакли нарсаларни харид қилиб уйга келтиришни тайинлашганди. Азбаройи кўрққанларидан оҳ-воҳлар қилиб, тинмай турли йўл-йўриқлар кўрсатиб, насиҳатлар, дуоларга қўмиб ташлаб, чўқинтириб ўн йиллаб жамғарилган шу тўрт юз рублни унинг қўлига ишониб топширишган. Шу пайтгача ҳам бола камтар-камсукум, қобилгина бўлган экан. У бундан уч кун илгари шаҳарга келиб, қариндош аёлниқига бормаи, меҳмонхонага жойлашган ва тўғри клубга қараб йўл олган, банкка пул қўйиб карта ўйнаётганларга қўшилмокчи бўлган, аммо ўша кеча ҳеч ким карта ўйнамаган. У ярим кечада хонасига қайтиб, шампан келтиришларини сўраган, гавана сигараси билан олти-етти турли таом буюрган. Аммо шампанни ичиб маст бўлиб қолган, сигарани чекиб кўнгли айниган, келтирилган овқатларга қўл ҳам урмаган, маст бўлиб, ҳушидан айрилиб, қаттиқ ухлаб қолган. Эртасига эрталаб уйқудан уйғониб кўзлари чараклаб очилиб, кеча клубда эшитганларини эслаган ва дарҳол дарё ортидаги манзилда жойлашган лўлилар таборига жўнаган, шу-шу меҳмонхонага икки кун келмаган. Ниҳоят, кеча тушдан кейин соат бешларда маст холда қайтиб келиб, шу заҳоти ухлагани ётган, соат ўнгача донг қотиб ухлаган. Уйқудан уйғониб котлет, бир шиша шато-д'икем, узум, қоғозу сиёҳ ва ҳисоб келтиришларини сўраган. Ҳеч ким ундаги ўзгаришни пайқамаган; у хотиржам, осуда ва хушмуомалада бўлган. Афтидан, у ярим кечага яқин ўзини отган, лекин кизик, ҳеч ким ўқ товушини эшитмаган, туш

Ф. М. Достоевский

пайти соат бирларда хавотирга тушиб колишган ва такиллатиб ҳеч нарсага эришмагач, эшикни бузиб ичкарига киришган. Шато-д'икем май шишаси яримлатиб ичилган, бир таксимча узумнинг ярмичаси ейилган. Ўқ уч қабзали кичкина револьвер тўппончадан нак юракни мўлжаллаб узилган. Қон жуда оз оқибди; тўппонча қўлидан сирғалиб гиламга тушибди. Йигитчанинг ўзи тўрдаги диванда ярим суянган ҳолда ётарди. Жони бир зумда чикқанга ўхшайди; башарасида ўлим азоби ва талвасаси сезилмасди; осуда, бахтиёр бир ифода котиб қолганди; ўладиган одамга ўхшамасди. Бизникиларнинг ҳаммалари ошиқиб, кизиқиб томоша қилишди. Умуман одам боласининг ҳар бир бахтсизлигида ким бўлишидан катъи назар бошқаларни хурсанд қилувчи алланечук бир нима бўлади. Хонимларимиз мик этмай қарашар, йўлдошлари эса ақлу заковатлари, юксак чидам, иродалари билан ажралиб туришарди. Улардан бирови бола энг яхши йўлини топибди, бундан ортиғини ўйлаб топишнинг иложи йўқ эди, деди; иккинчи бошқаси бир зум бўлса ҳам, яхши яшабди, деб қўйди. Тўртинчиси бирдан вагирлаб бақирди: нега бизда бунча кўп ўзларини осияпти – нима, илдизлар қўпориляптими, оёқлар тагида ер ёриляптими? Эзма сафсатабозга ўқрайиб қарашди. Масхарабозликни бўйнига олган Лямшин эса, таксимчадан бир шингил узумни тортиб олди, унинг ортидан бошқаси кула-кула шишадаги майга қўлини чўзди. Бироқ шу пайт етиб келган полицмейстер уларни тўхтатди ва ҳатто «хонани бўшатишни» сўради. Тўйиб-тўйиб томоша қилиб улгурганлари боис шу заҳоти талашиб ўтирмай чиқиб кетишди, лекин Лямшин полицмейстерга нимадир деб тирғалиб қолди. Йўлнинг қолган қисмида умумий димоғ чоғлик, вағир-вуғур, қулги, ҳазил-хузул янада авжга минди.

Семен Яковлевичнинг ҳузурига туш пайти соат бирда етиб боришди. Савдогарнинг катта қўрғонининг дарвозаси ланг очик эди, авлиё қўналғасига одамлар кириб-чиқарди. Семен Яковлевич тушки тановулни қилаётган бўлса-да, одамларни қабул қилишни тўхтатмаган экан.

Буни билгач, бизнинг бутун тўдамиз бирданига ичкарига кирди. Авлиё овқатланиб, одамларни қабул қилаётган уч деразали хона кенг ва катта бўлиб, ўртасидан у девордан бу деворгача одамнинг белидан келадиган ёғоч панжара билан тенг иккига бўлиб тўсилганди. Одатда зиёрат қилиб келувчилар тўсикнинг бу томонида туришар, бахти чопганлар эса авлиёнинг изни билан панжара эшигидан бу томонга ўтказиларди, у хоҳлаганда уларни ўзининг чарм креслолари ҳамда диванга ўтқизарди; ўзи эса доим сийкаси чиққан кўҳна волтерий креслосида ўтирарди. У эллик бешларга кирган, шишинкираган, йирик гавдали юзи сарик одам эди, оқиш-сарик, тепакал, соқоли ўсган, ўнг юзи кўпчиган, оғзи қандайдир кийшайган, бурнининг сўл томонида катта сўғали бор, кўзлари кийик, юз ифодаси осуда, салобатли, уйқусираган кўринишда эди. Немисча кийинган, эғнида нимчасиз, бўйинбоғсиз камзул-сюртук. Камзули остида калин матодан тикилган ок кўйлаги кўриниб турарди; оёқлари оғриси керак, туфлида эди. Мен унинг бир пайтлар амали ва амалининг даражаси бўлганлигини эшитгандим. У ҳозиргина майда баликлар солиб пиширилган шўрвасини ичиб бўлиб, иккинчисига – пўсти билан қайнатилган картошкани туз сепаб ея бошлаганди. У шулардан бошка нарсани емасди; фақат чойни хуш кўрар, тинимсиз чой ичарди. Унинг ёнида савдогарнинг учта хизматкори хизмат қилиб туришарди, уларнинг бири фрак кийган, иккинчи ҳунармандга, учинчиси черковнинг куйи унвогли югурдагига ўхшарди. Яна ўн олти ёшлардаги ҳеч тинч турмас шўҳ бола ҳам бор эди. Хизматкорлардан ташқари ёши улуг, соч-соқоли оқарган, тўладан келган, хайр-садака бадясини кўтариб олган роҳиб ҳам шу ерда. Столларнинг бири устида жуда катта самовар шақиллаб қайнар, унинг ёнида йигирмадан ортик стакан терилган патнис турарди. Бу столга қарама-қарши томондаги стол устига ҳадялар қўйилган: бир неча кадок калла қандлар, икки кадок чой, бир жуфт қўлда тикилган туфли, ҳарир рўмол, бир парча мовут, битта каноп мато ва ҳоказолар. Пул хайр-садақаларнинг бари роҳибнинг бадясига ке-

либ тушарди. Хонада одам кўп эди, зиёратчиларнинг ўзи ўнтадан ошик бўлиб, улардан иккитаси тўсикнинг нариги ёғида Семен Яковлевичнинг олдида ўтиришарди, уларнинг бири «коралардан» бўлган оппоқ оқарган чол бўлиб, иккинчиси кичкина, тарашадай қотган йўловчи роҳиб кария индамай кўзларини ерга тикиб ўтирарди. Бошқа зиёратчилар бари деярли «коралар»дан бўлиб, тўсикнинг бу томонида туришарди, улар орасида бошқа уезд шахарчасидан келган бир семиз, соколдор, русча кийинган савдогар ҳам бор, уни юз мингчи бойлардан деб билишарди; яна битта кекса ва кўримсиз дворян хотин ва бир заминдор помешчик. Ҳаммалари оғиз очгани журъатлари етмай, омад кулиб бокишини пойлашарди. Тўрт киши тиз чўккан, аммо ҳаммадан кўра кўпроқ диққатни ўзига заминдор помешчик тортарди, бу ёши кирк бешлардаги семиз одам шундоқ тўсик олдида ҳаммага кўринарли жойда тиз чўкиб турар, Семен Яковлевичнинг марҳаматли нигоҳими ё бир оғиз сўзиними эъзоз-икром билан илҳак кутарди. У қарийб бир соатдан бери шу алфозда турар, авлиё эса ҳамон унга назарини солмасди.

Хонимларимиз шўх-шўх кулиб, шивирлашиб панжара ёнига тикилишди. Тиз чўкиб ўтирганлару бошқаларнинг ҳаммасини панжарадан нари суришиб, олдиларини тўсишди, фақат заминдор помешчик панжарани маҳкам ушлаганча кўзга кўринадиган жойидан кўзгалмади. Тошошага шўх кўзлар, лорнетлар, пенселар ва ҳатто дурбинлар Семен Яковлевичга кадалди; ҳар қалай Лямшин дурбин тутиб қаради. Семен Яковлевич ҳаммага ўзининг кичкина кўзлари билан осуда ва ялқов нигоҳ ташлади.

– Манзурназарлар, манзурназарлар! – дўриллаган, пишиллаган овоз билан нидо солди у.

Бизникиларнинг бари кулиб юборишди: «Нима дегани манзурназарлар?» Аммо Семен Яковлевич бошқа сўз қотмай, картошқасини еяверди. Ниҳоят, сочикқа артинди ва унга чой беришди.

У чойни одатда бир ўзи ичмас, зиёратчиларга ҳам қуярди, лекин ҳаммага ҳам эмас, одатда кимни кўнгли

тортса, шунга таклиф киларди. Унинг фармонлари кутилмаганлиги билан хайрон қолдирарди. Гоҳида бойлар ва мансабдорларни бир чеккада қолдириб, аллақандай қарол ёки қариб-чуриган кампирга чой беришни буюрарди; бошқа бир гал эса йўқсул биродарларни четга суриб, қайсидир семиз бой савдогарга иноят этарди. Чой ҳам бир хил бўлмасди: айримларга шакар солинар, иккинчиларига қанд берилар, учинчиларига умуман курук чойнинг ўзигина инъом этиларди. Бу сафар мусофир роҳиб чолга шакар солинган чой таклиф килинди, художўй қарияга эса курук чойнинг ўзи узатилди. Монастирдан келган, хайр-эхсон идишини кўтарган хўппа семиз роҳибга эса негадир чой тутилмади, холбуки, у шу пайтгача ҳар куни бир стакан чой билан сийланарди.

– Семен Яковлевич, менга бир нарса денг, мен анчадан буён сиз билан танишиб олмоқчи эдим, – кулиб деди бизнинг аравачамизда келган лобар хоним кўзларини сузиб. Бу боя бизга эрмак бўлса, кизик бўлса, бас, деган хоним эди. Семен Яковлевич унга ҳатто қайрилиб қарагани ҳам йўқ. Тиз чўкканча заминдор помешчик худди улкан босқонни бир кўтариб сўнг туширганларидай овоз чиқариб каттик хўрсинди.

– Шакар чой беринг! – бирдан Семен Яковлевич юз мингчи бой савдогарни кўрсатди; у олдинга сурилиб заминдор помешчик билан ёнма-ён тиззалади.

– Қанд ҳам беринг! – буюрди Семен Яковлевич станга чой қуйиб узатишгандан сўнг; унга яна бир бўлак беришди. – Яна, яна унга беринг! – Учинчи марта беришди, ва ниҳоят, тўртинчи марта ҳам. Савдогар гиринг демай ўз шарбатини ичди.

– Ох, худойим! – шивирлашиб, чўқинишди халойик. Заминдор помешчик яна баралла овоз чиқариб чуқур хўрсинди.

– Падарим! Семен Яковлевич! – кутилмаганда чинқирган ғамбода овоз эшитилди, бу бизникилар деворга сиқиб қўйган ночор аёл эди. – Бир соатдан бери дуо килиб

Ф. М. Достоевский

кўясиз, деб интизорман. Башорат кил, ҳолимни сўр мен етимни.

– Сўра ундан, – кўрсатди Семен Яковлевич черков югурдагига. Югурдак панжара олдига келди.

– Ўтган сафар Семен Яковлевич буюрган нарсани адо этдингизми? – деб сўради у сокин, бир маромдаги товуш билан.

– Отагинам, Семен Яковлевич, қандай қилиб бажарай шулар билан! – фарёд килди бева хотин, – одамхўрлар, мени судга беришмоқчи, Сенатга арз қилишмоқчи; тугиб ўстирган онасини-я!..

– Бир унга!.. – Семен Яковлевич бир бўлак каллақанд кўрсатди. Ўсмир бола чопкиллаб бориб, қанд бўлагини бева аёлга олиб борди.

– Ох, отагинам, дилинг дарё сенинг. Мен нима қиламан шунчани? – Нола килди бева хотин.

– Яна, яна! – тақдирларди Семен Яковлевич.

Яна бир бўлак қанд беришди. «Яна, яна», – буюрарди авлиё; учинчи бўлак, кейин ниҳоят, тўртинчисини ҳам беришди. Бева хотинни ҳар томондан каллақанд билан ўрашди. Монастирдан келган роҳиб хўрсинди: буларнинг ҳаммаси олдингилари мисол монастирга жўнатилган бўларди-я.

– Нима қиламан шунчани? – хўрланиб ох-воҳ киларди бева хотин. – Кўнглимни айнитади-ю!.. Бунинг бир башорат эмасми, отагинам?

– Худди шундоқ, башоратнинг ўзи, – деб кўйди аллаким тўда ичидан.

– Яна унга бир қадок, яна! – қўймасди Семен Яковлевич.

Столда яна бир бутун бўлак қолганди, аммо Семен Яковлевич бир қадок дегандан сўнг, бевага яна бир қадок беришди.

– Худойим, худойим! – хўрсинар ва чўқинарди халойик. – Ростакам башорат бу.

– Бундан буён дилингизни меҳрибонлик ва раҳмшафқат билан ширин қилингиз, ана ундан кейин устихо-

нингиздан устихон бўлган, ўзингиз туккан болаларингиз устидан арз-дод килиб келгайсиз, манови белгини шундай деб англагайсиз, – охиста манманлик билан сўзлади монастирдан келган, лекин чойдан курук қолган роҳиб иззат-нафси кўзиб, аччиқланган кўйи талкин қилишни бўйнига олиб.

– Э, нима деяпсиз, падарим, – жаҳли чиқди бирдан бева хотиннинг. – Верхишинларнинг уйи ёнганда, улар мени арқонга боғлаб оловга судрашди. Сандигимга ўлган мушукни солиб кўйишди, ҳеч қандай безориликдан қайтишмайди...

– Ҳайда, ҳайда! – бирдан қўлларини силкитди Семен Яковлевич.

Югурдак ва ўсмир бола панжара ортига югуриб ўтишди. Югурдак бева хотиннинг қўлигидан тутди, у бўшашиб орқасига қарай-қарай эшик томонга юрди, ўсмир бола каллақандларни кўтариб орқасидан келарди.

– Биттасини олиб қол, олиб қол! – деб буюрди Семен Яковлевич ёнидаги хунармандга. У чиқиб кетаётганлар томонга югургилади, бироз вақтдан сўнг ҳар учала хизматкор боя тортиқ этилган, энди эса бева хотиндан қайтариб олинган каллақандни кўтариб қайтиб келишди: аммо бева қолган уч бўлакни ўзи билан олиб кетди.

– Семен Яковлевич, – эшик олдидан кимнингдир товуши эшитилди, – мен тушимда бир қуш кўрдим, зағча сувдан учиб чиқиб, оловга кириб кетди. Бу тушнинг таъбири қандай?

– Совуқ бўлади, – деди Семен Яковлевич.

– Семен Яковлевич, менинг саволимга жавоб бермадингиз, анчадан бери сизни ўйлаб юраман, – яна гап очди бизнинг тўдамиздаги хоним.

– Сен сўра! – деб кўрсатди бирдан Семен Яковлевич хонимнинг гапини тингламай, тиз чўккан заминдор помешчикка қараб.

Сўраш буюрилган монастирдан келган роҳиб заминдор помешчикнинг қошига салмоқланиб борди.

– Нима гуноҳ килгансиз? Бирон нимани бажариш бурилганмиди?

– Уришма, қўлингга эрк берма деган, – хириллаб деди заминдор помешчик.

– Бажардингизми? – сўради роҳиб.

– Бажаролмайман, ўзимга кучим етмаяпти.

– Ҳайда, ҳайда! Супурги билан ур, супурги билан! – қўлларини силкитди Семен Яковлевич. Заминдор помешчик жазони кутиб ўтирмай, сақраб туриб ташкарига чикиб кетди.

– Ўтирган жойига тилла танга ташлаб кетибдилар, – деб маълум килди роҳиб ердан тангани оларкан.

– Манавинга беринглар! – юз мингинчи бой савдогар томонга бармоғини нуқди Семен Яковлевич. Савдогар рад этишга ботинмай, олди.

– Тилла, тилла-я, – чидолмай деди монастир роҳиби.

– Манавинга эса ширин чой, – деб кўрсатди бирдан Семен Яковлевич Маврикий Николаевични. Хизматкор чой куйиб адашиб пенсне таккан олифтага олиб борди.

– Дарозга, дарозга, – тўғрилади уни Семен Яковлевич.

Маврикий Николаевич стаканни олди, харбийча ярим таъзим килди ва чойдан хўплади. Нима учунлигини билмайман-у, бизникиларнинг ҳаммалари каҳ-каҳ уриб кулишди.

– Маврикий Николаевич! – унга бирдан мурожаат килди Лиза, – тиз чўккан анави жаноб кетди, сиз унинг ўрнига чўккалаб турунг.

Маврикий Николаевич ажабланиб унга каради.

– Сиздан илтимос қиламан, мен жуда хурсанд бўламан. Кулок солинг, Маврикий Николаевич, – ўз сўзидан сира колмай қайсарлик билан кизгин бидирлади киз, – албатта, чўк тушинг, мен сизнинг чўккалаб ўтиришингизни албатта кўришим керак. Агар тиз чўкмасангиз – менинг олдимга бошқа келмай кўя колинг. Албатта, турунг, албатта, турунг!.. Мен хоҳлайман!..

Билмадим, бу билан нима демокчи эди; аммо у худди тутканок тутгандек, қайсарлик билан қайтмай оёк тираб

туриб олди. Биз яна куйирокда кўриб ўтамиз, Маврикий Николаевич кизнинг айникса кейинги пайтлардаги бундай инжиқ қилиқларини ўзига нисбатан англаб бўлмас ғазаб-нафратнинг авж олиши деб тушунарди, яна шуни ҳам тушунардики, бу асло ҳақиқий қаҳру ғазабдан эмас, йўқ, аксинча, киз уни эъзозлар, яхши кўрар, ҳурмат қиларди, – бу унга яхши маълум эди, – ҳа, бу аллақандай алоҳида ғайришуурий аччикланиш эдики, баъзи дамларда бундан у ўзини сира туюлмас, тўхтата билмасди.

У индамай чойни орқада турган қандайдир кампирга узатиб, панжаранинг эшигини очди-да, таклифни кутиб ўтирмасдан Семен Яковлевичнинг хос томонига ўтиб, ҳамманинг кўз ўнгида хонанинг ўртасида чўккалади. Ўйлайманки, унинг содда ва одоб-икромга мойил кўнгли Лизанинг бутун жамоат кўз ўнгида қилган мазах ва таҳқиридан каттиқ озор чеккан эди. У балки менинг бундай хўрликка дучор бўлганимни кўргач, Лиза ўзининг бефаросат, қайсар қилиғидан уялса керак, деб хаёлидан ўтказган бўлса эҳтимол. Албатта, ундан бошқа ҳеч ким бундай даргумон ва жўн йўл билан аёл зотининг хатосини тўғрилашга ҳеч қачон ҳатто уриниб ҳам ўтирмасди. У тиззалаб чўк тушган, юзида ўзгармас жиддият акс этар, қомаги узун, бесўнақай, қулгили кўринарди. Аммо бизникилар қулишмасди; қутилмаган бу қилиқ ҳаммага оғир таъсир қилди. Ҳамманинг кўзи Лизада эди.

– Малҳам, малҳам! – тўнғиллади Семен Яковлевич.

Лиза бирдан ранги ўчиб, чинкириб юборди, оҳ урди ва ўзини панжара ортига отди. Кўз очиб-юмгунча васвасага тўла бир ҳолат рўй берди: у Маврикий Николаевични икки тирсагидан чангаллаб ушлаб, қучининг борича тиззасидан турғизишга илло-билло уринди.

– Туринг, туринг! – деб қичқирди у худди ҳушидан айрилган одамдай, – дарров туринг, дарров! Бу нима қилиқ!

Маврикий Николаевич тиззасидан турди. Қиз унинг қўлларини тирсагидан юқори маҳкам ушлаб, диққат билан юзига тикиларди. Унинг нигоҳида кўркинч акс этарди.

– Манзурназарлар, манзурназарлар! – такрорларди яна Семен Яковлевич.

Қиз ниҳоят Маврикий Николаевични панжаранинг бу ёғига олиб ўтди; бизнинг бутун тўдамизда кучли бир ҳаракат содир бўлди. Коляскамизда бирга келган хоним таассуротни бироз енгиллатиш учунми, учинчи марта овозини баланд кўтариб чийиллаб яна Семен Яковлевичдан нозланиб кулиб сўради:

– Менга қаранг, Семен Яковлевич, менга ҳам бир нарса десангиз-чи? Сиздан умидим катта эди-да.

– Ановнингга... сени, ановнингга... сени!.. – бирдан Семен Яковлевич унга қараб ўта уятли бир сўз айтди. Сўзлар ваҳшатангиз ҳамда ёмон аниқ айтилди. Хонимларимиз чинқиришиб, чувиллашиб чопиб қочиб чиқиб кетишди, йигитлар қаҳ-қаҳ уриб кулишди. Бизнинг Семен Яковлевични қилган зиёратимиз шу билан тугади.

Бироқ шуниси ҳам борки, бу ерда яна бир фавқулудда сирли ходиса бўлиб ўтганини ҳам айтишадди, тан олиб айтишинки, ушбу сайру саёҳат тўғрисида бунчалар батафсил эслаётганимнинг боиси ҳам айнан худди мана шунда.

Айтишларича, ҳамма гала бўлиб ташқарига отилганда, Маврикий Николаевич қўлтиқлаб олган Лиза бирдан эшик олдида тиқилинчда Николай Всеволодович билан юзма-юз келиб қолди. Якшанба куни эрталаб ҳушдан кетиб қолгандан бери ҳар икковлари бир неча маротаба кўришган бўлишларига қарамай, бир-бирларига яқинлашмаган ва ўзаро сўз қотмаган эдилар. Мен эшик олдида уларнинг дуч келганликларини кўрдим: назаримда улар бир зум тўхтаб, бир-бирларига галати қилиб қараб қўйгандай бўлишди. Аммо издиҳом ичида мен яхши кўрмаган бўлишим ҳам мумкин. Яна шуни ҳам жиддий қилиб сўйлашардики, Лиза ялт этиб Николай Всеволодовичга қараб, қўлини унинг юзи баробарида кўтарган эмиш ва агар йигит тез чап бермаганда шапалоқлаб юбориши ҳам ҳеч гап эмас экан. Эҳтимол, қизга айникса шу тобда Маврикий Николаевич воқеасидан кейин унинг юзидаги бирон-бир ифода ё қандайдир илжайиш ёкмаган бўлса ажабмас. Тан

оламан, мен ўзим ҳеч нарсани кўрмадим, аммо бошқалар биз кўрдик ахир деб ишонтиришмоқчи бўлишарди, лекин ола дўлоб ичида ким нимани ҳам кўрарди, балки баъзиларни демаса. Фақат ўшанда мен бунга ишонмадим. Бирок эсимда, қайтишда Николай Всеволодовичнинг ранги йўл бўйи оқарган эди.

III

Худди мана шу кезлар, айти мана шу куни Степан Трофимовичнинг Варвара Петровна билан учрашгуви бўлиб ўтди, буни Варвара Петровна анчадан бери миясининг бир четида сақлаб келар ва собиқ маҳрамига ҳам анча илгари маълум қилиб қўйган, лекин нимагадир шу кунгача орқага суриб келарди. Улар Скворешникида кўришдилар. Варвара Петровна шаҳар ташқарисидаги кўргонига боши иш-ташвишлардан ғувиллаб етиб келди: шу кунларда тўла-тўқис бир қарорга келишганди: бўлажак байрам саркор рафиқасининг саройида ўтади. Аммо Варвара Петровнанинг ўтқир ақли шитоб билан ишлаб кетди, байрамдан кейин у ўзининг алоҳида байрамини Скворешникида ўтказди, бутун шаҳарни чакиради, ҳеч ким бунга тўсқинлик қилолмайди. Аммо ўшанда ҳамма ўз кўзи билан кўриб ишонч ҳосил қилади кимнинг уйи яхшироғу ким меҳмон кутишни қойиллатади, дид-фаросат билан бал беришни дўндиради. Умуман уни ҳеч таниб бўлмай қолди. У бутунлай қайта тутилгандай эди, аввалги тегма нозик «юксак хоним»дан (Степан Трофимовичнинг сўзи) энг одми тантик кибор хотинга айланди-қўйди. Дарвоқе, бу шундай туюлган бўлиши ҳам мумкин.

Бўм-бўш ҳувиллаган кўргонга келиб у садоқатли ва қадим Алексей Егорович ҳамда зўр тажрибакор, безаклар бўйича мутахассис Фомушка билан бирга барча хоналарни айланиб чикди. Кенгашдилар, мулоҳаза юритдилар: шаҳардаги уйдан қандай мебеллар келтирилади; қандай жиҳозлар ва суратлар; улар қаерга қандай жойлаштирилади; гулхона ва гуллардан қандай фойдаланилади; гулдор матолар қаерга қўйилади; буфет қаерда бўлади; битта

бўладими ё иккита ва хоказо ва хоказо. Мана шу каби энг кизгин юмушлар ичида унинг хаёлига бирдан Степан Трофимовичга карета жўнатиш фикри келиб қолди.

Степан Трофимовичга анча олдин хабар қилиб қўйилган, тайёр бўлиб турар, ҳар куни худди мана шундай кутилмаганда бўладиган таклифга илҳак эди. Каретага ўтираркан, у чўкиниб қўйди; унинг тақдири ҳал бўлмоқда эди. У келганда маҳбубаси катта залда экан, тахмондаги мўъжаз диванда ўтирар, олдида кичкина мрамор стол, қўлида қоғозу калам: Фомушка газчўп билан хор ва деразаларнинг баландлигини ўлчар, Варвара Петровна ўзи ракамларни ёзар ва қоғоз хошиясига белгилар қўярди. Хоним ишини тўхтатмай Степан Трофимовичга бошини силкитиб қўйди, у эса нималардир деб саломга жавоб бергандай бўлди, хоним тезгина унга қўлини узатди-да, карамасдан ёнидан жой кўрсатди. «Мен юрагимни ҳовучлаб» беш дақиқача кутиб ўтирдим, – деб хикоя қилиб берганди у менга. – Бу энди мен йигирма йилдан бери биладиган хотинга ўхшамасди. Ҳаммаси бутунлай тамом бўлибди, деган фикрга келдим-у, бу менга кувват бағишлади, у ҳатто бундан хайрон бўлди. Қасам ичаманки, у менинг мана шу охириги соатдаги матонатимга қойил қолди».

Варвара Петровна бирдан каламини столга қўйди-да, тезда Степан Трофимовичга ўгирилиб қаради.

– Степан Трофимович, ишларимизни гаплашиб олайлик. Ишончим комил, сиз ўзингизнинг хашамдор сўзларингиз ва ранг-баранг ибораларингизни тайёрлаб келгансиз, аммо тўғри гапнинг пўсткалласини айтиб қўя қолайлик, нима дейсиз?

Степан Трофимовичнинг эти жимирлаб кетди. Хоним бошданок жиловни ўз қўлига олмоқчи, кейин нима бўларкин?

– Тўхтанг, гапирманг, мен гапимни айтиб бўлай, кейин сиз, гарчи яна билмасам, сиз менга нима ҳам дер эдингиз? – давом этарди хоним тез-тез бидирлаб. – Сизнинг ҳаётингизнинг охиригача бир минг икки юз рубль нафақа тўлаб туришликни мен ўзимнинг қутлуғ вазифам деб биламан;

йўк, бу кутлуғ мажбурият эмас, бу оддий шартнома бўлади, бу ҳақиқатга якинроқ, тўғрими? Хохласангиз, буни коғозга туширамиз. Мабодо мен ўлсам, бошқа кўрсатмалар мавжуд. Аммо сиз мендан бунинг устига яна квартира, хизматкорлар ва бор таъминотга эга бўласиз. Буларни пулга чаксак, бир мингу беш юз рубль бўлади, шундайми? Яна кўзда тутилмаган фавқулодда ишлар учун уч юз ажратаман, яқуни тўла уч минг. Сизга бир йилга етадими? Оз эмас шекилли? Яна фавқулодда ҳолатларда мен кўшиб тураман. Хуллас, пулни олинг, менинг одамларимни ўзимга кайтаринг ва кандай хоҳласангиз, шундай яшанг, қаерда десангиз, ўзингиз биласиз, Петербургдами, Москвадами, чет элдами ёки бу ерда, факат меникида эмас. Эшитдингизми?

– Якинда айни шу оғиздан мен каттик туриб шошилинч билан айтилган бутунлай бошқа талабни эшитгандим, – секин, маъюс ва равшан килиб сўзлади Степан Трофимович. – Мен бўйсундим ва... сизга казакча ракс тушиб бердим. *Oui, la comparaison peut etre premise. C'etait comme un petit cozak du Don, qui sautait sur sa propre tombe*¹⁴⁴.

– Гапни тўхтатинг, Степан Трофимович. Сиз ёмон кўп гапирасиз. Сиз ўйин тушмадингиз, сиз менинг олдимга янги бўйинбоғ, янги кўйлак, кўлкоп кийиб, упа-элик суртиб, атир сепиб чиқдингиз. Менга ишонинг, жуда уйлангингиз келиб турган экан; юзингиздан шундок укиб олдим, бу сизга ҳеч кандай кўрк бергани йўк. Буни ўша захотиёк ўзингизга айтмаганимнинг сабаби – одоб сақладим. Аммо сиз уйланишни хоҳладингиз, уйланишни хоҳладингиз, мен ҳақимда, кайлигингиз ҳақида шунга карамасдан жуда расво сўзларни аямасдан ёздингиз. Энди эса бутунлай бошқача. Бу ерда *cozak du Don*га бало борми, сизнинг қабрингиз устидаги раксга бало борми? Мен тушунмайман сира бу нима ўхшатиш? Аксинча, ўлманг, узок-узок яшанг, мен эса факат хурсанд бўламан.

– Ғарибхонадами?

¹⁴⁴ Ҳа, шундай ўхшатиш жоиз. Донлик казак ўз қабри устида ўйин тушгандай (франц.)

– Ғарибхонада? Уч минг даромад билан ғарибхонада яшамайдилар. Ох, эсимга тушди, – кулиб юборди хоним, – ростдан ҳам, Петр Степанович бир куни ғарибхона деб ҳазиллашувди. Ох, чиндан бу алохида бир ғарибхона, буни ўйлаб кўриш керак. Энг ҳурматли зотлар учун мўлжалланган, у ерда полковниклар бор, бир генерал ҳам бормокчи экан. Агарда сиз шунча пулларингиз билан у ерга борсангиз, роҳат-фароғатда бўласиз, хизматингизни қилишади. Сиз у ерда илм-фан билан шуғулланасиз, қартага ҳам вақт топасиз...

– Passons¹⁴⁵.

– Passons? – оғринди Варвара Петровна. – Аммо, ундай бўлса, гап тамом; сизга маълум қилдик, шу пайтдан эътиборан биз бошқа-бошқа яшаймиз.

– Шу бўладими? Йигирма йилдан фақат шу қолдимиз? Охирги хайрлашувми?

– Сиз хитоб қилишни ёмон яхши кўрасиз, Степан Трофимович. Ҳозир бу нарса урфдан чиққан, улар дағал, аммо жўн гапиришади. Йигирма йилни ўйлаб юрганингизни қаранг? Йигирма йил фақат ўз-ўзимизни яхши кўрдик, холос. Сизнинг менга ёзган ҳар бир хатингиз менга эмас, авлодларга ёзилган. Сиз дўст эмас, нафосат услубчисисиз, дўстлик эса, фақат шухрат топган сўз, аслида: ўзаро мағзава тўқиш...

– Ё худойим, ҳаммаси бошқа бир одамнинг сўзлари! Ёдлаб олинган сўзлар! Сизга ҳам алоҳа ўз либосларини кийдиришибди! Сиз ҳам шод-хуррам, сиз ҳам офтобга чиқибсиз; сhere, сhere, сиз қайси арзон шўрвага ўз эркингизни алишдингиз!

– Мен бошқаларнинг сўзларини такрорлайдиган тўти эмасман, – қизишиб кетди Варвара Петровна. – Ишончингиз қомил бўлсин, менинг ўз сўзларим жавҳардай жамланган. Шу йигирма йил ичида сиз менга нима қилиб бердингиз? Ҳатто сиз учун олиб келтирилган китобларни ҳам менга раво кўрмадингиз, агар муқовачи бўлмаганда, саҳифалари қирқилмай ҳам ётаверарди ханузгача. Илк

¹⁴⁵ Буни қўяйлик (*франц.*).

йилларда сиздан менга раҳбарлик қилишингизни сўраганимда, менга қайси китобларни ўқишга бердингиз? Нукул Капфиг, нукул Капфиг¹⁴⁶. Менинг ўсишимга гашингиз келарди ва чоралар кўрардингиз. Ҳолбуки, ҳамма сизнинг устингиздан кулади. Тан оламан: сизни фақат танқидчи деб ўйлардим; сиз адабий танқидчисиз, холос. Петербургга кетаётганимизда сизга журнал чиқармоқчиман, унга бутун ҳаётимни бағишламоқчиман деганимда, сиз шу заҳоти менга кинояли қарадингиз ва жуда ёмон такаббур бўлиб кетдингиз.

– Ундай эмас, ундаймас... ўшанда биз таъкиб қилишларидан кўрқкандик...

– Ҳа, ўшандай, мен айтгандай эди, Петербургда таъқибдан сиз ҳеч кўрқиб ўтирганингиз йўқ. Февраль ойи эсингиздами, хабарлар тарқалганда, сиз қутилмаганда кўрқиб кетиб, олдимга югургилаб келдингиз, мендан ёзма гувоҳнома ёзиб беришимни талаб қилдингиз, чиқиши мўлжалланаётган журналнинг менга ҳеч қандай алоқаси йўқ дедингиз, ёшлар менинг олдимга эмас, хонимнинг ҳузурига келишади, деб бўйин товладингиз, ўзингизни фақат хонаки муаллим деб танитдингиз, бу уйда ҳали моянам тўланмагани учун яшаб турибман, деб писанда қилдингиз, шундай эмасми? Эсингиздами булар? Сиз бутун ҳаётингиз давомида жуда ҳам ажралиб турардингиз, Степан Трофимович.

– Бу бирпаслик иродасизлик эди, холос, сиз билан менинг ўртамда, – алам билан нидо қилди ҳабиб, – аммо наҳот, наҳот, шундай арзимаган таассуротларни деб, ҳаммасини узиш керак? Шунча узок йиллар давомида ўртамизда наҳотки ҳеч нарса сақланиб қолмаган бўлса?

– Сиз ҳамма нарсани ёмон ҳисоб-китоб қиласиз; яна шундай қилсангизки, мен тагин қарздор бўлиб қолсам. Сиз чет элдан қайтганингизда, менинг олдимда кибрландингиз ва оғзимни очирмадингиз, кейин мен ўзим у ёкка бориб, сиз билан Мадонна ҳақидаги таассуротларимни

¹⁴⁶ Капфиг (1802-1872) – Француз тарихчиси ва адабиётчиси. Грановский бу авторни ёшлигида қизиқиб ўқиган (*тарж.*).

Ўртоқлашганимда, сиз кулок солишни истамадингиз, мийгингизда кулдингиз, худди сизга ўхшаб ўз туйғуларимга эга бўлишим мумкин эмасдай.

– Бу ундай эмасди, чамаси, ундаймас... J'ai oublie¹⁴⁷.

– Йўк, айнан шундай бўлган, менинг олдимда мактанадиган ҳеч нарсангиз йўк эди, нега деганда, булар ҳаммаси бекор, фақат ўзингиз тўқиб чиқарган нарсаларингиз. Мана энди ҳеч ким, ҳеч ким Мадоннага лол бўлиб қарамайди ва бунга вақтини кеткизмайди ашаддий қариялардан бошқа. Бу исботланган.

– Исботланган эканми?

– У ҳеч нарсага хизмат қилмайди. Бу идиш фойдали, негаки, унга сув тўлдириш мумкин; манави қалам фойдали, у билан ёзилади, анавининг башараси эса бошқа барча хотинларникидан хунукрок. Олмани суратини чизинг-да, ёнига ҳақиқий олмани қўйинг – қай бирини оласиз? Хато қилмасангиз керак. Мана нимага олиб боради энди сизнинг барча назарияларингиз, эркин тадқиқотнинг илк нурлари тушган заҳоти улар ғойиб бўлади.

– Ҳай, ҳай.

– Сиз истехзоли куласиз. Мисол учун, сиз менга садақа ҳақида нима девдингиз? Ҳолбуки, садақанинг лаззати такаббур ва ғайриахлокий лаззат, бойнинг ўз бойлигидан оладиган лаззати, ҳукмпармолигидан лаззат, йўқсул олдида бекиёслигидан лаззат. Садақа, берувчини ҳам, олувчини ҳам бузади, бунинг устига бундан ҳеч қандай мақсад ҳосил бўлмайди, чунки қашшоқликни баттарроқ қилади. Ишөкмаслар садақа талабида берувчининг олдида тўпланишади, киморбоз шундай ютаман деб киморга ўтиради. Ҳолбуки, уларга ташланган танга-чақалар ҳеч нарсага етмайди. Ўз ҳаётингизда сиз кўп садақа қилдингизми? Уч-тўрт чақа бўлса бордир, эслаб кўринг-чи. Яна хотирлаб кўринг-чи, охирги марта қачон садақа берувдингиз? Икки йилча бурун, балки тўрт йил ҳам бўлгандир. Сиз бақириб-чақирасиз-у фақат ишга тўғаноқ бўласиз. Садақа

¹⁴⁷ Эсимдан чикқан (франц.).

эндиги жамиятда конун йўли билан ман этилиши лозим. Янги жамиятда ҳеч қачон камбағаллар бўлмайди.

– Вой, бу бировларнинг сўзлари! Дарров янги жамиятга етиб боришдими? Шўрлик хотин, сизга худонинг раҳми келсин!

– Ҳа, етиб боришди, Степан Трофимович; сиз мендан барча янги ғояларни яшириб келдингиз, улар энди ҳаммага маълум, менга ғашингиз келиб шундай қилгансиз, мени ўзингизга бўйсундириб олмоқчи бўлгансиз. Мана энди анави Юлия ҳам мендан юз чакирим илгариди. Аммо энди менинг ҳам кўзим очилди. Мен сизни кўлимдан келганча химоя қилдим, Степан Трофимович; ҳамма сизни айблагани-айблаган.

– Бас! – ҳабиб ўрнидан турмоқчи бўлди, – Бас! Сизга яна нима тиласам экан, пушаймон бўлиб қолманг-да ишқилиб.

– Яна бирпас ўтиринг, Степан Трофимович, сиздан яна сўрайдиган гапим бор. Адабий эрталик пайтида сиз ўз асарингизни ўқишга таклиф этилгансиз; буни мен уюштирдим. Айтинг-чи, сиз нимани ўқийсиз?

– Мен айни шу маликалар маликаси, бутун инсониятнинг идеали бўлмиш Сикстин Мадоннаси ҳақида маъруза ўқийман, сиз уни битта стаканга ёки битта қаламга арзимайди дедингиз.

– Вой, тарихдан эмасми? – аламангиз ажабланди Варвара Петровна. – Аммо буни эшитишмайди. Мунча шу Мадоннага ёпишиб олдингиз! Ҳамма ухлаб қолади, сизга шу керакми? Ишонинг, Степан Трофимович, мен фақат сизнинг фойдангизни кўзлаб гапиряпман. Ўрта асрларга оид испан тарихидан биронта кизик, қисқа сарой воқеасини олсангиз, нима қилади, ёки ундан ҳам яхшиси, битта латифани олинг, уни ўзингиз бошқа хангомалар, кизик-кизик ўткир сўзлар билан тўлдиринг. У ерда ҳашаматли саройлар, алламбало хонимлар, заҳарлашлар бўлган. Агар шу испан тарихидан ҳам бир кизик воқеани сўйлаб беролса жуда ғалати бўларди-да, деяпти Кармазинов.

– Кармазинов сийкаси чиқиб кетган бир тентак, келиб-келиб менга мавзу танлармишми!

– Кармазинов ақли хумкалла! Сиз ёмон ўйламай гапирасиз, Степан Трофимович.

– Сиз айтаётган Кармазинов – ичи тўла захар, ёзавериб адойи тамом бўлган, қариб сўлжайган оймтилла! *Сере, сере*, сизни шунчалар тез ўзларига тобе қилиб олишдими, а, о, худойим!

– Унга сира токатим йўқ, ўзини катта олади, аммо ақлига тан бераман. Яна қайтариб айтаман, сизни ҳимоя қилдим қўлимдан келганча. Ўзингизни кулгига қўйиб нима қиласиз, одамлар зерикиб кетади. Сиз ўтган асрнинг вакилисиз, сахнага виқор билан кулиб чиқинг, кизик қилиб учта латифа айтиб беринг, баъзан жуда боплайсиз-ку латифа айтишни. Нима қилибди, майли, чол бўлсангиз ҳам, майли, ўтган замоннинг одамисиз, майли, улардан орқада қолиб кетган бўлсангиз; сўзингизнинг бошида сиз кулиб туриб буни бўйнингизга оласиз, шунда сизни ҳамма кўради қандай ёқимтой, очик кўнгил, зехни ўткир синган сопол эканингизни... Қисқаси, туз-намаги ростланган эски одам ва яна шунчалар илгор, ўзи ҳозиргача риоя қилиб келган баъзи тушунчаларнинг нақадар яроксизлигини англаб етган. Шундай қилсангиз, бошим осмонга етарди, хўп денг, илтимос.

– *Сере, етар!* Сўраманг, қилолмайман. Мен Мадонна ҳақида маъруза ўқийман, бўрон кўзгайман, у ё уларнинг барини пачақлаб ташлайди, ё ёлғиз мени хароб қилади!

– Кўпроқ сизнинг ўзингизни, Степан Трофимович.

– Менинг қисматим шундай. Мен разил бир кул, сасиқ ва бузуқ бир малай ҳақида ҳикоя қилиб бераман. У нарвон қўйиб, қайчи кўтариб чиқади ва буюк идеалнинг илоҳий сиймосини қийиб ташлайди, бу тенглик, кин-адонат ва... ҳазми таом учун деб эълон қилади. Майли, менинг лаънатим оламларга ёйилсин, ўшанда, ўшанда...

– Жиннихонагами?

– Эҳтимол. Аммо ҳар қандай ҳолда ҳам, энгиламанми ё енгаманми, ўша кечаёқ хуржунимни кўтариб, ме-

нинг гадо хуржунимни олиб, ҳамма қақир-кукурларимни, барча сизнинг совғаларингизу барча нафакалару бўлажак роҳат-фарогатларни ташлаб, пойи пиёда кетаман, ҳаётимни тожирнинг уйида мураббий бўлиб тугатаман ва ё бирон ерда, девор тагида очликдан жон бераман. Менинг сўзим шу. *Alea jacta est!*

– Шунга ишончим комил эдики, – ўрнидан турди Варвара Петровна кўзларидан ўт чакнаб, – йилларча шунга, шунга ишонган эдимки, сизнинг яшашдан мақсадингиз битта эди, у ҳам бўлса, мени ва менинг хонадонимни тухматга кўйиб шарманда қилиш! Савдогарникида мураббийлик қилармиш, ўлиги девор тагида қолиб кетармиш, бу нима деганингиз? Ғазаб, бўҳтон булар ҳаммаси!

– Сиз доим мендан нафратлангансиз; аммо мен ўз маҳбубамга жобир қаби содик қоламан, зеро, сизнинг фикрингиз мен учун ҳамма нарсадан кўра кадрлироқ эди. Шу дамдан бошлаб ҳеч нарсангизни қабул қилмайман, холис эъзозлайман.

– Намунча тентаксиз!

– Сиз ҳеч қачон мени ҳурмат қилмагансиз. Менинг камчиликларим битмас-туганмас. Рост, мен сизни тимириб едим; мен беибо тилда сўзляпман; аммо тимириб ейиш ҳеч қачон хатти-ҳаракатларимнинг асосий мақсади бўлган эмас. Бу ўз-ўзидан шундай бўлиб қолди, билмайман, нега... мен сиз билан доим ўртамизда еб-ичишдан кўра юқорироқ бир нарса бор деб билардим, яна-яна мен ҳеч қачон, ҳеч қачон аблаҳ, разил бўлмаганман! Ана, энди йўлга, тузатай мен ўзимни! Ўз ишларимни! Бу кечиккан йўл, кеч кузак тушган, далаларни туман босган, менинг келажак йўлим қотиб қолган, қиров қоплаган, шамол эса яқин қабр узра увиллайди... Лекин йўлга, йўлга, янги бир йўлга:

*Тўлиб соф севгига
Лазиз орзуга содиқ...*

О, хайр энди, орзуларим! Йигирма йил! *Alea jacta est.*

Ф. М. Достоевский

Унинг юзига шашкатор кўз ёшлар ёйилди; у шляпасини қўлга олди.

– Мен лотинчани сира тушунмайман, – деди Варвара Петровна кучининг борича ўзини тутиб.

Ким билсин, балки унинг ҳам йиғлагиси келгандир, аммо қаҳр-ғазаб ва инжиклик яна бир қарра устун чиқди.

– Мен фақат бир нарсани биламан: булар бари ўйинка-роқлик. Сиз ҳеч қачон бу худбин дўк-пўписаларингизни амалга оширолмайсиз. Сиз ҳеч қачон бормайсиз, савдогарникига қўнмайсиз, хотиржам менинг ўз қўлимда бўласиз, нафақаларингизни оласиз, ҳеч нарсага ўхшамайдиган ошналарингизни сешанба кунлари ҳузурингизга йиғасиз. Хайр энди, Степан Трофимович.

– *Alea jacta est!*¹⁴⁸ – у маҳбубасига чуқур таъзим қилди ва ҳаяжондан жони чиқиб кетай деб уйга қайтди.

Давоми бор...

¹⁴⁸ *Қуръа ташланди! (лот.).*

ТАРЖИМОН ИЗОҲЛАРИ

1. Ганза – эски немис тилида – бир гуруҳ одамлар, тўда.
2. Диккенс Чарлз (1812–1870) – инглиз адиби.
3. Жорж Занд /Санд/ (1804–1876) – француз адибаси.
4. Шарл Фурье. (1772–1837) – француз файласуф социалисти.
5. М.А.Петрашевский (1821–1866) – рус социалист инкилобчиси.
6. «Петрашевчилар тўгараги» (1844–1846) – яширин инкилобий ташкилот.
7. Н.В.Кукольник (1809–1868) – рус подшопаараст адиби.
8. Токвил А. (1805–1856) – француз либерал тарихчиси, сиёсий арбоб.
9. Пол де Кок (1793–1871) – француз маиший романистиси.
10. Пассаж – Петербургдаги катта раста.
11. А.А.Краевский (1810–1889) – «Отечественные записки» журнали ношири.
12. «Этик Пушкиндан паст...» – Достоевский ва Салтиков-Шедрин пайтидаги улар қўллаган кинояли ибора.
13. «Камаринская» – қадим рус ракс куйи.
14. Элиза Рашел (1821–1858) – француз актрисаси, трагик роллар ижрочиси.
15. «Императрица гулдастаси» – машхур француз атри.
16. «Антон Горемика» – ёзувчи Д.В. Григорьев асари.
17. Антон Петров – 1861 йил дехқонлар кўзголови катнашчиси. Отиб ўлдирилган.
18. Петершула – XVIII асрда Петербургда очилган немис ўкув юрти.
19. Консидеран – Фурье мактаби намояндаси.
20. Фаланстера, Фаланга – Фурье таълимотида янги жамиятнинг илк бўғимлари – улар улкан саройларда жойлашади деб тасаввур қилинган.
21. Vevey-Montreux – Швейцариядаги курорт жой.
22. Бисмарк О.Ш. (1812–1898) – Германиянинг биринчи рейхсканцлери.

МУҶДАРИЖА

Ф. М. Достоевскийнинг «Иблислар» романи.....	3
Иблислар. Уч қисмли роман	7

БИРИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб. Дебоча ўрнида: мухтарам зот Степан Трофимович Верховенскийнинг таржимаи ҳолига оид баъзи тафсилотлар.....	8
Иккинчи боб. Шаҳзода Гарри. Совчилик	50
Учинчи боб. Ўзганинг гуноҳлари	100
Тўртинчи боб. Чўлок хотин	156
Бешинчи боб. Донишманд илон	196

ИККИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб. Тун	255
Иккинчи боб. Яккама-якка	346
Учинчи боб. Ҳамма кутмоқда.....	361
Тўртинчи боб. Байрам арафасида.....	390

ИБЛИСЛАР

Роман

Икки жилдлик

I

«O'qituvchi» нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2018

Мухаррир *У. Жўрақулов*
Бадий муҳаррир *Б. Ибрагимов*
Техник муҳаррир *Н. Ниёзмухамедова*
Компьютерда саҳифаловчи *Р. Аҳмедов*
Мусаххих *У. Жўрақулов*

Нашриёт лицензияси АИ № 291. 04.11.2016. Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 02.02.2018. Бичими 84×108^{1/32}. Кегли 11,5 шпонли. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Офсет коғози. Шартли б. т. 22,26. Ҳисоб-нашриёт т. 17,42. Адади 5000 нусха. Буюртма № 95–18

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O'qituvchi» нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент – 206, Юнусобод тумани, Янгишаҳар кўчаси, 1-уй. Шартнома № 17–18.